

Editörler: Nurettin Demir - Emine Yılmaz

TÜRK DİLİ

YAZILI ANLATIM - SÖZLÜ ANLATIM

Nobel Yayın No : 1436
Eğitim Bilimleri : 335
ISBN 978-605-395-233-6

© 1. Basım, Ekim 2009

TÜRK DİLİ Yazılı Anlatım - Sözlü Anlatım
Editörler: Nurettin Demir - Emine Yılmaz

© **Copyright 2009, NOBEL YAYIN DAĞITIM TİC. LTD. ŞTİ.**
SERTİFİKA NO 13143

Bu baskının bütün hakları Nobel Yayın Dağıtım Tic. Ltd. Şti'ne aittir. Yayınevinin yazılı izni olmaksızın, kitabın tümünün veya bir kısmının elektronik, mekanik ya da fotokopi yoluyla basımı, yayımı, çoğaltımı ve dağıtımı yapılamaz.

Yayın Yönetmeni : Pınar Gülter
Sayfa Tasarım : Hilal Görgülü
Kapak Tasarım : Mehtap Bayraktar Yürümez -dizgi@nobelyayin.com-
Baskı ve Cilt : Nobel Basımevi
+90 312 394 52 64

KÜTÜPHANE BİLGİ KARTI

Demir, Nurettin., Yılmaz, Emine.

Türk Dili Yazılı Anlatım - Sözlü Anlatım / Editörler: Nurettin Demir - Emine Yılmaz

1. Baskı, X + 310 s, 195x275 mm

Kaynaklar var, indeks yok.

ISBN 978-605-395-233-6

1. Türk Dili 2. Edebi Türleri 3. Anlatım Türleri

NOBEL YAYIN DAĞITIM TİC. LTD. ŞTİ.

İvedik Organize Sanayi Ağaç İşleri Sitesi 521. Sokak Nu.: 22-24 Ostim-Ankara

Telefon: +90 312 394 52 64 (pbx) Belgeç: +90 312 394 52 68

Web: <http://www.nobelyayin.com> e-posta: nobel@nobelyayin.com

NOBEL KİTAP DAĞITIM A.Ş.

İstanbul Merkez: Molla Fenari Sokak Nu.: 8 Cağaloğlu-İstanbul Telefon: +90 212 511 61 44

Belgeç: +90 212 511 61 49 Web: <http://www.nobelkitap.com> e-posta: info@nobelkitap.com

Ankara Şube: Mithatpaşa Caddesi Nu.: 74 Kocatepe Kültür Merkezi Kızılırmak Sokak Girişi Ankara

Telefon: +90 312 418 20 10 (pbx) Belgeç: +90 312 418 30 20 e-posta: dagitim@nobelyayin.com

Ön Söz

Bu kitap, her şeyden önce üniversitelerdeki zorunlu-ortak *Türk Dili, Yazılı ve Sözlü Anlatım* derslerinde kullanılmak üzere hazırlanmıştır. Bunun yanında, dil ve edebiyat konularına ilgi duyan genel okuyucunun güvenle başvurabileceği bir çalışma olmasına da özen gösterilmiştir.

Piyasada yazılı anlatım, sözlü anlatım, Türk dili gibi adlarla, aynı okuyucu kitlesine ulaşmaya çalışan, birbirine benzer çok sayıda yayın vardır. Bu nedenle elinizdeki kitabın hazırlanması aşamasındaki en temel sorun, “Bu konuda yeni bir kitaba gerek var mı”? sorusu olmuştur. Adı geçen derslerin planını müfredat zaten çizmekte olduğu için, yazarlara başlıkların altını doldurmak kalıyordu. Bunu yapan, yaptığını iddia eden gerçekten de çok sayıda çalışma bulunmaktadır. İlgili yayınların tümü için genel bir değerlendirme yapmak elbette mümkün değildir; özenle hazırlanmış olanlar yanında çoktan eskimiş, çağın gerisinde kalmış bir bilgi yığını, özensiz bir üslup ve zevksiz bir tasarımla sunanları da bulmak mümkündür. Öğrencinin ilkokuldan başlayarak karşılaştığı bilgilerin bir araya getirildiği bu kitaplarda sorunlar, derse karşı ilgi eksikliğinin önemli nedenlerinden biri olmalıdır.

En azından çağdaş bilimin ulaştığı düzeyi yansıtan, bilinenlerin tekrarından çok öğrencinin çevresindeki dil ve edebiyat durumunu anlamasına, dünyasını zenginleştirmesine, entelektüel birikimini geliştirmesine yardımcı olacak bir içeriğe ve düzgün tasarıma sahip bir kitabın yararlı olacağını düşündük. Bu amaçla, aşağı yukarı on dörder haftalık iki dönemde işlenebilecek, iki farklı bölümden oluşan bir kitap hazırlamaya çalıştık.

Kitap, her alandan öğrenciye hitap edeceği için, dil bölümü, dil bilgisi öğretiminden çok dil kültürü kazandırmaya dönük bir anlayışla yazılmıştır. Konular, orta öğretimde kuralcı anlayışla verilenlerin tekrarı olacak biçimde değil, çağdaş dilbilim anlayışıyla, betimleyici yöntemle ve mevcudun üzerine yeni bir şeyler ekleyecek biçimde işlenmiştir. Ayrıca konuların okunabilir metinler halinde sunulmasına gayret edilmiştir. Bu amaçla günümüzdeki bilimsel verilere uygun bir dil tanımı, dil içindeki doğal çeşitlenmeler, dilin işlevleri, dilin kökeni tartışmaları, kısa dil tarihi, Türkçenin akrabalık ilişkileri, Türklerin kullandığı yazı sistemleri gibi genel kültürün de bir parçası olan konulara Türkçe bir ders kitabında en son araştırmalar ışığında ilk defa sistemli bir biçimde yer verilmeye çalışılmıştır. Bu bölümleri çok daha zengin bir içerikle yazmak mümkünse de YÖK’ün çerçeve programı ve konuların belli bir süre içinde işlenmesi gerekliliği sınırlayıcı olmuştur. Yine de bu bölümün, dil konusunda bazı önyargıların aşılmasına, doğal dillerin işlev ve biçim zenginliğinin fark edilmesine ve böylece çevredeki dil gerçeğinin daha iyi kavranmasına yardımcı olabileceğini umuyoruz.

Yazılı ve sözlü anlatımla ilgili bölümlerde de, öğrencinin her gün karşılaştığı yazılı ve sözlü anlatım örneklerini daha iyi anlamasına dönük bir mantık hakimdir. Bu bölümde yazılı metin türleri ve bu türlerin özellikleri açıklanmış; ilgili tür, seçilmiş metinler yardımıyla

örneklendirilmiştir. Bir tür ele alınırken dünya edebiyatında ve Türk edebiyatındaki gelişmeden de kısaca söz edilmiştir.

Kitabın sonunda, ilgisinin bilgilerini derinleştirebileceği çok zengin bir kaynakça yer almaktadır. Dille ilgili kaynakların tümüne metin içinde gönderme vardır. Edebiyatla ilgili az sayıda kaynak, çalışmalarda yararlanılmış ancak doğrudan gönderme yapılmamış olduğu halde, kaynakçaya alınmıştır.

Kitabın her bölümü kendi içinde bağımsız olarak da okunabilecek biçimde düzenlenmiştir. Bölümlerin başında okuyucuyu yönlendirecek araştırma ve tartışma önerileri bulunmaktadır. Önemli bir bölümü doğrudan sorgulamaya, düşündürmeye yönelik; bir bölümü ise araştırma gerektiren bu konular, dersin işleniş sırasında öğretim elemanına yardımcı olmanın yanı sıra öğrencinin de konuya ilgi duymasını sağlamaya dönüktür.

Kitabın bölümlerine farklı yazarların katkısı olmuştur. Bu nedenle bölümler arasında bazı üslup ve bilimsel yaklaşım farkları olduğunu vurgulamak gerekir. Bu durum, dil ve edebiyat çalışmaları arasındaki doğal farklardan kaynaklandığı gibi, akademisyenlere özgü yaklaşımlardan da kaynaklanmaktadır. Yazıların özgünlüğünü korumak amacıyla çok sıkı bir birlik sağlama çabasına girilmemiş, sosyal bilimlerdeki farklılığın kitaba bir nebze olsun yansımalarına izin verilmiştir. Ancak kaynakçanın düzenleniş, başlıklar gibi teknik konularda doğal olarak birlik sağlanmıştır.

Kitabın hazırlanma aşamasına editörlerin farklı derecelerde katkıları olmuştur. Teknik redaksiyon, kaynakların düzenlenmesi, metinlerin okunması, kitaba uyarlanması, yazım ve üslup açısından okunması Nurettin Demir ve Emine Yılmaz tarafından yapılmıştır. Gonca Gökalp-Alpaslan edebî türlerle ilgili bölüm yazarlarının belirlenmesi ve konu dağılımını sağlamıştır. Kendisine ayrıca teşekkür ederim.

Yazarlarımıza ve editör arkadaşlarıma gösterdikleri iş birliği; Başkent Üniversitesinden Bilge Gökter'e, Hacettepe Üniversitesinden Işıl Aydın, Özge Demir, Gülhan Öz ve Müberra Seydi'ye kitabın bazı bölümlerini okudukları için teşekkür ederim. Ayrıca Nobel Yayınevi çalışanları kitabı özenle baskıya hazırladılar; onun için özel teşekkürü hak ediyorlar.

Nurettin Demir

Ankara, Eylül 2009

Yazarlar

- **Prof. Dr. Nurettin Demir**
Başkent Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
- **Prof. Dr. Emine Yılmaz**
Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
- **Doç. Dr. G. Gonca Gökalp-Alpaslan**
Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
- **Doç. Dr. Nihayet Arslan**
Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
- **Yrd. Doç. Dr. Sema Aslan**
Başkent Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
- **Yrd. Doç. Dr. Salim Çonoğlu**
Balıkesir Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
- **Yrd. Doç. Dr. Mevlüt Erdem**
Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
- **Yrd. Doç. Dr. Cafer Gariper**
Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü,
- **Yrd. Doç. Dr. Ferhat Karabulut**
Celal Bayar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
- **Yrd. Doç. Dr. Faruk Yıldırım**
Çukurova Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe Öğretmenliği Bölümü
- **Dr. Hiclâl Demir**
Hacettepe Üniversitesi, Türk Dili Dersleri Koordinatörlüğü
- **Dr. Yasemin Dinç-Kurt**
Hacettepe Üniversitesi, Türk Dili Dersleri Koordinatörlüğü
- **Elif Ayan**
Hacettepe Üniversitesi, Türk Dili Dersleri Koordinatörlüğü
- **Hafize Şahin**
Hacettepe Üniversitesi, Türk Dili Dersleri Koordinatörlüğü
- **Hayrunnisa Topçu**
Hacettepe Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

Kısaltmalar

Okunmayı zorlaştıracakı düşüncesiyle kitapta özel yazı işaretleri kullanılmasından mümkün olduğunca kaçınılmıştır. Ancak tarihi dönemler veya ses olaylarından söz edilirken zorunlu olarak az sayıda işaret kullanılmıştır. Bunlar aşağıdaki gibidir.

h : Sızıcı gırtlak sesi, bazı ağızlardaki *bahar*, *yoh* örneklerinde olduğu gibi.

d : Ötümlü, dişler arası, sızıcı, *d* ile *z* arasında söylenen ses.

ñ : Arka damak geniz sesi, ağızlardaki *baña*, *deñiz* örneklerindeki gibi.

è : Kapalı *e* sesi, *e* ile *i* arasında, *verèdi*, *deèdi* örneklerindeki gibi.

ě : Tatarca örnek metinde kısa *i* sesi.

ĩ : Normalden kısa *ı* sesi.

ĩ : Normalden daha kısa *i* sesi.

ú : Macarcada uzun *u* sesi.

ó : Macarcada uzun *o* sesi.

ś : Çuvaşça kelimelerde ön damak *s* sesi.

: : Ünlü uzunluğu.

İçindekiler

I. KISIM TÜRK DİLİ

1. Temel Kavramlar / 3

Nurettin Demir - Emine Yılmaz

Dil Nedir? / 4

Dillerin Kökeniyle İlgili Tartışmalar / 6

Dil Ne Zaman Edinilir? / 7

Dillerin Sınırları Var mıdır? / 8

Dil ve Toplum / 8

Dil ve Kültür / 9

Dil ve Düşünce / 11

Dil ve Araştırılması / 11

2. Dil ve Varyasyon / 15

Nurettin Demir

Giriş / 16

Dilde Varyasyon / 16

Standart Varyant / 17

Yerel Varyasyon / 19

Sosyal Varyasyon / 20

Dil Politikası Kaynaklı Varyasyon / 21

Teknik Nedenlere Bağlı Varyasyon / 22

Dil İlişkisi / 22

İdiyolekt / 22

Diğer Varyantlar / 22

3. Dil ve İşlevleri / 25

Nurettin Demir

Giriş / 26

Konuşma Dili / 26

Devlet Dili / 26

Edebiyat Dili / 27

Eğitim ve Bilim Dili / 28

Terimler / 30

Basın Dili / 30

Radyo ve Televizyon Dili / 31

Eğlence Dili / 32

İnternet ve Kısa Mesaj Dili / 32

İbadet Dili / 33

4. Dünya Dilleri ve Türkçe / 35

Emine Yılmaz

Dünya Dilleri / 36

Dillerinin Sınıflandırılması / 37

Türkçenin İçinde Yer Aldığı Dil Ailesi / 38

Altay Dil Ailesinin Üyeleri / 40

5. Türkçenin Tarihi Dönemleri / 43

Nurettin Demir - Emine Yılmaz

İlk Türkçe / 44

Ana Türkçe / 44

Eski Türkçe / 44

Orta Türkçe / 45

Batı Türkleri (Oğuzlar) / 47

Batı Türkçesinin Ortaya Çıkışı / 48

Eski Anadolu Türkçesi ve Osmanlıca / 48

Batı Türkçesinin Temel Özellikleri / 49

Azeri ve Türkmen Varyantlarının Ayrılması / 50

6. Günümüzde Türk Dünyası / 51

Emine Yılmaz

Çağdaş Türk Dünyası / 52

Türk Dillerinin Tasnifi / 52

Günümüz Türk Dilleri / 54

7. Türkçe ve Yazı / 69

Emine Yılmaz

Giriş / 70

İlk Türkçe Döneminde / 70

Eski Türkçe Döneminde (8-11. yy) / 70

Orta Türkçe Döneminde (11-20. yy) / 71

Çağdaş Türk Yazı Dilleri Döneminde / 73

8. Ses Bilgisi / 77

Faruk Yıldırım

Ses ve Türkçede Sesler / 78

Türkçenin Ses Özellikleri / 81

Ses Olayları / 85

Türkçenin Hece Yapısı / 88

Vurgu / 89

9. Biçim Bilgisi / 91

Mevlüt Erdem

Temel Kavramlar / 92

Çekim ve Türetim / 93

Kelime Yapımı / 100

İşlev Açısından Kelime Türleri / 101

10. Söz Dizimi I / 109

Ferhat Karabulut

Cümle / 110

Cümleyi Oluşturan Öğeler / 111

11. Söz Dizimi II / 119

Nurettin Demir - Emine Yılmaz - Ferhat Karabulut

Kelime Grupları / 120

Cümle Çeşitleri / 124

12. Anlambilim / 137

Nurettin Demir - Sema Aslan

Anlambilimin Geçmişi ve Konusu / 138

Sözlüksel Anlambilim / 138

Sözcük – Sözlükbirim / 138

Anlambilim ve Sözlükler / 139

Sözcük Anlamının Tanımlanması / 140

Özel Adlar / 141

Kavram ve Gösterge / 141

Anlam Alanları / 142

Sözcüklerde Anlam İlişkileri / 142

Bağdaşmazlık / 146

Anlam Değişmeleri / 146

Cümle Anlamı / 147

13. Yazım Kuralları ve Noktalama İşaretleri / 149

Hiclâl Demir - Elif Ayan - Hafize Şahin

Giriş / 150

Yazımı Sırasında Sıkça Hata Yapılan

Kelimeler / 152

Bazı Sözcük ve Eklerin Yazımı / 153

Büyük Harflerin Kullanıldığı Yerler / 155

Birleşik Sözcüklerin Yazımı / 157

Alıntı Kelimelerin Yazımı / 157

Yabancı Özel Adların Yazımı / 158

Noktalama İşaretleri / 158

14. Bilimsel Yazma Teknikleri / 165

Tuba İşımsu Durmuş

Bilimsel Araştırma Nedir? / 166

Üslup / 166

Kaynak Kullanma / 167

Kaynak Gösterimi / 167

Kaynakça / 169

II. KISIM YAZILI VE SÖZLÜ ANLATIM

1. Şiir / 173

G. Gonca Gökalp Alpaslan

Epik Şiir / 175

Lirik Şiir / 175

Dramatik Şiir / 176

Pastoral Şiir / 177

Didaktik Şiir / 177

Satirik Şiir / 178

2. Öykü / 179

Nihayet Arslan

Öykünün Tarihçesi / 180

3. Roman / 189

Nihayet Arslan

Batı'da Romanın Gelişimi / 190

Türk Romanı / 195

4. Tiyatro / 201

G. Gonca Gökalp Alpaslan

Tragedya (Trajedi, Ağlatı) / 203

Komedya (Komedi, Güldürü) / 206

Dram / 210

5. Deneme / 213

Yasemin Dinç Kurt

6. Gezi / 219

Yasemin Dinç Kurt

7. Röportaj / 227

Yasemin Dinç Kurt

8. Anı / 235

Salim Çonoğlu

Diğer Edebî Türlerle İlişkisi / 236

Batı Edebiyatında Anı / 236

Türk Edebiyatında Anı / 237

9. Günce / 241

Salim Çonoğlu

Batı Edebiyatında Günce / 242

Türk Edebiyatında Günce / 243

10. Yaşam Öyküsü / 245

G. Gonca Gökalp Alpaslan

Yaşam Öyküsünün Temel Özellikleri / 247

Ansiklopedik Yaşam Öyküsü / 247

Belgesel Yaşam Öyküsü / 248

Yazınsal Yaşam Öyküsü / 249

Söyleşi Biçiminde Yaşam Öyküsü / 250

11. Öz Yaşam Öyküsü / 253

G. Gonca Gökalp Alpaslan

12. Makale / 259

Hayrunisa Topçu

Türk Edebiyatındaki Gelişimi / 260

Özellikleri / 260

Türleri / 260

13. Eleştiri / 271

Hayrunisa Topçu

Tanımı / 272

Batı Edebiyatındaki Gelişimi / 272

Türk Edebiyatındaki Gelişimi / 272

Özellikleri / 273

14. Fıkra / 277

Hayrunisa Topçu

Tanıml / 278

Türk Edebiyatında Fıkra / 278

Özellikleri / 278

Fıkra ve Makale Arasındaki Farklar / 278

15. Öz Geçmiş - Mektup - Dilekçe / 281

Hafize Şahin

Öz Geçmiş / 282

Mektup / 283

Dilekçe / 287

16. Sözlü Anlatım / 289

Cafer Gariper

Sözlü Anlatım/Konuşma / 290

Hazırlıksız Konuşmalar / 291

Hazırlıklı Konuşmalar / 292

Kaynaklar / 301

I. KISIM
TÜRK DİLİ

1

Temel Kavramlar

Nurettin Demir - Emine Yılmaz

Bu bölümde

- ✓ Dil nedir sorusuna farklı açılardan cevap aranacak,
- ✓ Dillerin kökeni hakkındaki tartışmalar üzerinde durulacak,
- ✓ Dil ve toplum, dil ve kültür, dil ve düşünce gibi konularda bilgi verilecek,
- ✓ Dillerin ne zaman edinildiği ve sınırları olup olmadığı üzerinde durulacak,
- ✓ Dili inceleyen bilim dalları tanıtılacaktır.

Araştırınız

1. Genel sözlüklerde ve terim sözlüklerinde dilin nasıl tanımlandığını inceleyiniz. Tanımlar arasında fark var mıdır, varsa nelerdir, tartışınız.
2. Dille ilgili deyim, birleşik kelime, atasözü biliyor musunuz? Biliyorsanız anlamları nelerdir?
3. Çevrenizde konuşmaya yeni başlamış çocuk varsa konuşmasını gözleyiniz.
4. Yurt dışına çıktınız mı? Çıktınızsa Türkçe konuşan insanlarla karşılaştınız mı?
5. Babil Kulesi efsanesini araştırınız.
6. Hayvan seslerinin farklı dillerde nasıl ifade edildiğini sözlükler ve internet yardımıyla kısaca araştırınız.

Dil Nedir?

İnsanı diğer canlılardan ayıran iki önemli özellik vardır: dil ve farklı çevrelere uyum sağlayabilme becerisi.

İnsanı diğer canlılardan ayıran en önemli unsur olan dil, sözlü veya yazılı biçimiyle, herkes tarafından sürekli kullanılır. Tam da bu nedenle dille ilgili konular çok ilgi çeker. Her konuşurun dil hakkında bir fikri vardır. Ana dilinde neyin doğru veya kabul edilebilir, neyin yanlış ya da kabul edilemez olduğu konusunda her ana dili konuşuru, okur yazar olsun olmasın, içgüdüsel bir duyarlılığa sahiptir. Bu duyarlılık sayesinde aileler hiçbir dil eğitimi almamış olsalar da çocuklarına ana dillerini doğru biçimde aktarırlar.

Bireylerin erken yaşlardan itibaren etkileşime bağlı olarak edindiği, yazılı veya sözlü biçimiyle hemen hemen her insanın herhangi bir biçimde sürekli kullandığı iletişim aracı olan dil, kaynaklarda değişik yönleri öne çıkarılarak tanımlanır. Türk Dil Kurumunun düzenli olarak gözden geçirilen ve geliştirilen, *Güncel Türkçe Sözlük*'üne (www.tdk.gov.tr) baktığımız zaman “dil” kelimesinin farklı biçimlerde tanımlandığını, birçok deyimde ve birleşik kelimeye geçtiğini görürüz. Dille ilgili bilimsel çalışmalarda ise genel geçerliliği olabilecek bir tanım verilirken dilin belli yönleri öne çıkarılır.

Canlılar arasında en gelişmiş iletişim modeli olan dil, her şeyden önce *insana özgü*'dür. Başka canlı türleri arasında da belli oranda bir iletişim olduğu bilinmektedir. Fakat bunlardan hiçbiri insan dili kadar, örneğin soyut kavramlar geliştirecek biçimde, karmaşık bir yapıya sahip değildir.

İnsana özgü olan dil, bir *iletişim aracı*dır. Dilin işlev açısından en önemli yönü budur. İnsanlar arasında deneyim, bilgi, fikir vb. aktarımları dil vasıtasıyla sağlar. Sınırlı amaçları yerine getirmek üzere başka iletişim araçları da kullanılabilir: mimikler, jestler, anlamsız gibi görünen belli sesler, trafik işaretleri vb. Ama bunların hiçbiri, doğal dilin yerine getirdiği işlevleri bütün olarak karşılayacak durumda

değildir. İnsan dili, konuşurlarının bütün dilsel ihtiyaçlarını karşılayabilir. Ancak konuşur ve dinleyicinin aynı dili biliyor olması, söylenenlerin konuşulan bağlama uyması, dinleyicinin ön bilgileriyle örtüşmesi gibi sağlıklı bir iletişimi sağlayan başka etkenler de vardır. Bunların olmaması durumunda iletişim gerçekleşmez.

İnsana özgü olan dil, işitme engellilerce konuşulan, kendine özgü yapısı olan bir görsel dilin olduğu gerçeğini bir tarafa bırakmamak kaydıyla, *seslerden oluşan* bir iletişim aracıdır. Her doğal dilin, kendine özgü bir ses dağarcığı vardır. Örnek olarak bir Kafkas dili olan Ubıhçada 81 ünsüz, 3 ünlü, Papua-Yeni Gine'de, Bougainville Adasında konuşulan bir dilde 5 ünlü, 6 ünsüz vardır. Harfler seslerin yazıdaki karşılıklarıdır. Ancak bir harf bir sesin bütün özelliklerini yansıtmaz. Örnek olarak *a* harfi *kadın* ve *av* kelimelerinde, *e* harfi *gezegende* kelimesinin her hecesinde farklı seslendirilir.

İnsana özgü, seslerden oluşan bir iletişim aracı olan dilin buna bağlı bir özelliği de sözlü olmasıdır. Gerçi dil incelemelerinde yazı dilinin öne çıkarıldığı dönemler de olmuştur. Ancak Batı'da dil çalışmalarında sözlü dilin ve ifade biçimlerinin incelenmesi W. Labov'la birlikte adeta bir dönüm noktasına ulaşmıştır. Labov araştırmacıları, dilin tek örnek, doğru ve kesin bir biçiminin bulunduğu ve bunun da ölçünlü/yazılı biçim olduğu paradoksundan kurtarmak isteyerek, toplumsal bağlamda dil incelemelerinin ve sözlü dilin önemini vurgulamıştır (1972: 203). Sözlü dile öncelik verilmesinin birkaç nedeni vardır: İnsan önce sözlü dili edinir; yazı dili dil edinimi sürecinin tamamlanmasından sonra eğitimle kazanılan bir beceridir. Yazılmayan dillerin konuşurları veya okul öncesi çocuklar gibi okur yazar olmayan insanlar da ana dillerini, iletişimin aksamaması anlamında “doğru” biçimde kullanırlar. Diller sonraki nesillere sözlü biçimiyle aktarılır. Gerçekten de yazının olmadığı zamanlarda veya günümüzde okur yazar olmayan insanlar için dili sonraki kuşaklara aktarmanın yegane yolu sözlü aktarmadır.

İnsan dili *doğustandır*. Özellikle nörolingüistik alanında yapılan çalışmalar insanın doğarken belli

bir dil donanımını birlikte getirdiği yönünde önemli sonuçlar ortaya çıkarmıştır (Pinker 1996: 304 vd.; Ayrıca aşağıya bk.). Bu nedenle sağlıklı çocuklar, zekalarından bağımsız olarak bir gün mutlaka konuşurlar. Yapılan deneylerde bebeklerin kendi ana dillerini başka dillerden ayırabildiği görülmüştür.

İnsan doğuştan bir dil donanımıyla gelse de bu donanım kendiliğinden bir dile dönüşmez. Konuşma içgüdüsünün ortaya çıkabilmesi için bir sosyal çevreye ihtiyaç vardır. Bu sosyal çevre becerinin dile dönüşmesi için vazgeçilmez durumdadır. Dillerdeki değişme ve gelişmeler de dili konuşan topluluğun az veya çok oranda katılmasıyla gerçekleşebilir. Herhangi bir topluluktan bir kişi dili tek başına istediği gibi dönüştüremez. Bu nedenle dilin bir başka özelliği *toplumsal* olmasıdır. Kullanılan dil, bir topluluğu aynı dili konuşanlarla birleştirir, farklı dilleri konuşanlardan ayırır.

Dil, aynı dili konuşan insanların üzerinde bir şekilde anlaşmış olduğu bir olgudur. Dil ile gerçekleşen iletişimde çift yönlü bir bilgi akışı vardır. Ancak insanların geliştirdikleri ilk iletişim düzeneklerinde genellikle tek yönlü bir iletişim söz konusuydu. Örneğin düşmanın geldiğini belirtmek için yakılan bir ateş tek yönlü bir iletişim bildirir. Alıcının, düşmanın nereden geldiğini, kaç kişi olduğunu sorma şansı yoktur (Günay 2004: 214).

Dil topluma ait algılama, düşünme ve yaşama biçimini çeşitli şekillerde yansıtarak bir tür dil-kültür-kimlik üçgeni oluşturur. Dilin uzlaşma sağlayıcı yönünden hareketle toplumsallığına yönelik ilk görüşler Saussure tarafından dile getirilmiştir (1998: 45-58). Saussure, dilin sosyal ve anlaşma sağlayıcı bir sistem olduğunu belirterek “dil” kavramına toplumsallık atfetmiş; “dil”e karşıt olarak ortaya attığı “söz” kavramını ise bireysel dil kullanımları ile ilişkilendirmiştir. Dilin toplumsal oluşu, salt bireyler arasında fikir ve bilgi akışı sağlayan toplumsal bir iletişim sistemi oluşundan kaynaklanmaz; dil kullanımını sırasında ortaya çıkan çeşitlenmeler, toplumsal statü, cinsiyet, toplumsal roller, kimlik, kültür vb. toplumsal değerleri de tanımlayarak o dilin konuşulduğu dil toplumuna dair ipuçları verir.

İnsan dili, aynı zamanda bir *sistem*dir. Bu sistem en küçük biçimiyle seslerden, seslerin belli bir düzen içinde bir araya gelmesiyle oluşan kelime ve eklerden, bunların belli kurallarla bir araya gelmesiyle oluşan cümlelerden meydana gelir. Dilden soyutlanarak ele alındığında düşüncelerin, biçimlenmemiş bir yığın olduğu görülür. Tek başına düşünce, sınırları olmayan bir bulut yığınıdır. Bu yığın, kavramlar ve seslerle, yani dil sistemi ile biçimlenir ve anlam kazanır. Doğal dillerde var olan sesler her dilde o dile özgü kurallar çerçevesinde bir araya gelerek anlamlı kelimeler oluşturabilir. Bu anlamlı kelimeler, ancak o dile özgü kurallara bağlı olarak bir araya gelirse “doğru” cümleler ortaya çıkabilir. Demek ki var olan malzeme belli bir düzene göre bir araya geldiğinde bir dil olabilmektedir. Buna, Türkçe kaynaklarda *dizge* de denilmektedir.

Dilin işleyişindeki *dil göstergesi* de bir başka sistemdir. Bu gösterilen ve gösteren arasındaki ilişkidir. Dil göstergesi bir kavramla, bu kavramı temsil eden bir ses dizisinin veya gösterme iminin birleşerek zihinde oluşturduğu izdir. Gösterge, bünyesinde birbirini tamamlayan iki öge bulundurur. Birincisi varlıkların ya da nesnelerin zihinde oluşan tasarısı, yani *gösterilen*; ikincisi de bu tasarıyı sembolik olarak temsil eden işitme ve gösterme imi, yani *gösterendir*. Gösteren ve gösterilen birbirine sıkı sıkıya bağlıdır ve birlikte dil göstergesini oluşturur (Saussure 1998: 108). Konuyu basit bir örnekle somutlaştırmak gerekirse, bir varlık olarak ağacın, bütün özellikleri ile insan zihninde oluşturduğu genel bir görüntü vardır. Bu görüntü gösterilendir. Ağaç kavramını temsil etmek için kullandığımız *a-ğ-a-ç* ses öbeği ise bu kavramın gösterenidir. Ağaç kavramı ile ağaç sesletiminin birlikte oluşturduğu birlik ise göstergedir. Gösterge kuramının kurucusu İsviçreli dilbilimci Saussure’ün önemle üzerinde durduğu bazı gösterge ilkeleri vardır. Bunlardan en bilineni *göstergenin nedensizliği* ilkesidir. Örneğin *kardeş* sözcüğünün, göstereni olan *k-a-r-d-e-ş* ses dizilişiyile hiçbir iç bağlantısı yoktur. Felsefeciler başta kelime ile kavram arasında bir bağ olduğunu, sıradan insanların bunu göremeyeceğini, filozofların asıl yapması gerekenin gösterenle gösterilen arasındaki bu gizli

bağı ortaya çıkarmak olduğunu düşünürlerdi. Oysa başka herhangi bir diziliş de *ağaç* veya *kardeş* kavramını aynı oranda temsil edebilirdi. Diller arasındaki ayrılıklar, değişik dillerin varlığı gibi gerçekler bunu kanıtlar (1998: 112). Örneğin *ağaç* gösterileninin Türkçede *ağaç*, İngilizcede *tree*, Fransızca *arbre*, İtalyanca *albero*, Farsça *diraht*, Arapça *şecer* olmak üzere birçok göstereni vardır. Ancak, Saussure’ün de belirttiği gibi kimi göstergelerde görece nedenlilikten de bahsedilebilir. Örneğin *yirmi* nedensizdir, ama *on dokuz* aynı oranda nedensiz değildir (1998: 192). Çünkü bu *on* ve *dokuz*un birleşmesinden ortaya çıkmıştır. Aynı durum yansıma kelimeler için de geçerlidir. Ama diller arasında bu açıdan da farklar olduğu unutulmamalıdır.

İnsan dilini diğer işaret sistemlerinden ayıran bir başka önemli özellik de *üretken* olmasıdır. Yeni ihtiyaçlara cevap verebilmek için gerektiğinde bir dilde yeni ifade biçimleri, yeni anlamlar türetilir. Bilgisayar teknolojisiyle ilgili son birkaç yılda ortaya çıkan kelimeler konuya örnek olabilir. Ancak üretkenlik sanıldığı gibi sadece kelimelerle sınırlı değildir. Diller ihtiyaç halinde yeni ses, biçim, söz dizimi kalıpları da geliştirebilmektedirler. Ayrıca bir ana dili konuşurunun, kendi ana dilinde daha önce hiç kimsenin kullanmadığı bir kelimeyi türetebilmesi, hiç kurulmamış bir cümleyi kurabilmesi mümkündür. Bu, daha küçük yaşlarda bile gözlenebilen bir durumdur. Örnek olarak *mısır patlatma makinesi* yerine *patırkaç*, *kaşık* yerine *döndürek*, *düdük* yerine *öttürek* sözcüklerini üreten çocuklar gözlenmiştir.

Dil *değişkendir*; bütün doğal diller çeşitli nedenlere bağlı olarak sürekli bir değişim içindedir. İlerleyen bölümlerde açıklanacağı üzere, Türkçe bütün doğal diller gibi sürekli biçimde değişmekte, gelişmektedir. Türkçenin bilinen ilk metinleri bugün ancak belli bir eğitim sonucu anlaşılabilir durumdadır. Ancak değişkenlik sadece tarihle sınırlı değildir. Günümüzde de Türkçede çok sayıda çeşitlenme vardır. Değişme, konuşma dilinde yazı diline oranla daha hızlı olur. Yazı dillerinde “görece doğru” biçimler bir kere belirlendikten sonra, bu “doğru” biçimlerle eğitim alan nesiller, yazı dilinde değişiklik

olmasından hoşlanmazlar. Oysa konuşma dili sürekli bir değişim içindedir. Yazı dilinin durağan, konuşma dilinin ise dinamik olması nedeniyle zamanla yazımla söyleyiş arasındaki uçurum büyür ve yazı dilinde reform yapma ihtiyacı ortaya çıkar. Türkçe yazı dili olarak oldukça yeni sayılır. Ancak buna rağmen söyleyişle yazım arasında önemli farklar ortaya çıkmıştır. Bu farklar zaman zaman bozulma olarak da algılanabilmektedir. Ancak bu, her dilde görülen bir gelişmedir ve dillerde bozulma olarak adlandırılmaz. Dildeki değişme nedenlerinden bazılarını aşağıda değinilecektir.

Dillerin Kökeniyle İlgili Tartışmalar

Her kültürün dilin kökeni sorusuna verdiği mitlerle örülü yanıtları vardır. Daha yakın zamanlarda ise dillerin nasıl ortaya çıktığı bilimsel araştırmalara konu olduğunda çeşitli varsayımlar öne sürülmüştür. Bu varsayımlar geleneksel dil bilgisi kitaplarında aşağı yukarı aynı biçimde sıralanır. Sınanabilir olmadığı için bir varsayım olarak değerlendirilemeyecek “ilahi kaynak” inancı dışında, “yansıma”, “jest-mimik kuramı”, “iş kuramı”, “ünlem kuramı”, “müzik kuramı” bu varsayımların en bilinenleridir.

Descartes 17. yüzyılda dili, insanı hayvandan ayıran en belirgin özellik olarak tanımlamıştı. C. Darwin’in 19. yüzyılda evrim kuramını ortaya atmasından sonra insan dilinin de evrimle ortaya çıkmış olabileceği tartışılmaya başlanmıştır. C. Darwin, dilin kökeninin hayvanların çıkardıkları anlamsız sesler olabileceğini düşünüyordu. Oxford filologlarından F. M. Müller dilin hiçbir hayvanın aşamayacağı bir sınır olduğu kanısındaydı; bu nedenle C. Darwin’in görüşünü “hav hav teorisi” olarak adlandırdı ve bu tartışmadan sonra Paris Dilbilim Topluluğu 1866 yılında dilin kökeni tartışmalarını verimsiz ve spekülasyonlara açık olduğu gerekçesiyle yasakladı.

Bu yasak aşağı yukarı 100 yıl kadar bu tip tartışmalardan uzak kalınmasını sağlamıştı. 1957 yılında biri Noam Chomsky’nin *Syntactic Structures*’ı diğeri de davranışçı psikolog B. F. Skinner’in *Verbal Behaviour*’u olmak üzere konuyla ilgili iki kitap

yayımlandı. Bu iki yazar dilin kökeni konusunda birbirinden habersiz olarak tamamen iki ayrı görüş ileri sürüyordu. N. Chomsky, dil bilgisi kalıplarının doğuştan geldiği ve evrensel olduğu kanısındaydı. Yirminci yüzyılın bu en büyük dilbilimcisi, dil için ilahi bir köken göstermese bile dilin insana özgü olduğu sonucuna varmıştı. B. F. Skinner ise dilin insan davranışlarının yani evrimin bir sonucu olduğunu öne sürüyor ve dili davranışsal ilkelere indirgiyordu. N. Chomsky'nin 1959'da B. F. Skinner'i çok sert biçimde eleştirdiği makalesinden sonra dilin kökeni ile ilgili tartışmalar yeniden başladı (Corballis 2003: 34-36). Bir yanda N. Chomsky'nin "süreksizlik okulu", dili, insansı maymunların beyinleriyle doğrudan hiçbir evrimsel ilintisi olmayan bir yeti olarak görürken, diğer yanda "süreklilik okulu" yandaşlarına göre dil, insansı maymunların temel iletişimsel ve zihinsel becerilerine yansıyan sürekli zihinsel evrimin bir parçasıdır (Lewin 2008: 224).

Bir diğer dönüm noktası S. Pinker ve P. Bloom'un 1990'da *Davranış ve Beyin Bilimleri* dergisinde yayımladıkları makale olmuştur. Pinker ve Bloom dilin doğal seçimle evrimleşmiş olması gerektiğini öne sürdüler ve böylece Chomskyci çevrelerde dilin evriminden söz etmek yasak olmaktan çıktı (Holden 2004).

Böylece dili evrimle birlikte ele alan çalışmalar hızla artmış, özellikle yirminci yüzyılın son çeyreğinde şempanze ve bonobolar üzerinde kapsamlı araştırmalar yapılmıştır. Hayvan deneyleri genelde başarılı olamadıysa da bonobo Kanzi gibi çok yetenekli kimi maymunların D. Bickerton'un *öndil* terimiyle karşılaştığı, en fazla nesnelere ve eylemleri temsil eden sözcüklerin değişik kombinasyonlarına izin veren ilkel bir söz dizimini gerçekleştirebildikleri görülmüştür (Corballis 2003: 48, Lewin 2008: 225).

B. F. Skinner'e destek veren en önemli araştırmacılarından biri M. Corballis'tir. Corballis dilin uyarıcı ortamlarda davranışlardan geliştiğini açıkladığı *İşaretten Konuşmaya* adlı kitabında bugün de konuşmaya eşlik eden jest ve mimikleri önemli kanıtlar olarak göstermektedir (2003). Sinirbilimcilerin 1990 yılında keşfettiği ve biyolojide DNA'nın keşfiyle eş

değer görülen ayna nöronların varlığı da Corballis'i desteklemektedir. Ayna nöronlar başkalarının eylemlerini, niyetlerini, duygularını hissetmeyi ve taklit etmeyi sağlıyorlar. Bu özelliklerin dil işlevinin nasıl geliştiğini de açıklayacağı düşünülüyor. Araştırmacılara göre haberleşme ve bunun sonucunda konuşmanın gelişimi, başkalarının eylemlerini tanıma ve algılama yeteneğinin gelişmesine bağlı. Önce işaretlere dayalı kaba bir haberleşme şeklinin oluşması, daha sonra bunun gelişerek konuşmaya dönüşmesi mümkün görünüyor (Candansayar 2009: 49-53).

Dil Ne Zaman Edinilir?

Başlıkta *öğrenme* yerine *edinme* bilinçli olarak seçilmiştir. Çocuklar ana dillerini öğrenmek için özel bir çaba harcamazlar. Dil yeteneğinin kazanılması kendiliğinden olan bir şeydir. Pinker, örümcekler ağ örme-yi nasıl öğrenirlerse, çocuklar da ana dillerini öyle öğrenirler, der (1996: 21). Gerçekten de insanın ana dilindeki bir kelimeyi, bir kuralı ilk defa ne zaman duyduğunu, ne zaman bütün yönleriyle kavradığını, ne zaman yeniden üretebilecek hale geldiğini ölçmek çoğu durumda imkansızdır. Nörolingüistik alanında yapılan çalışmalar bebeklerin bir yaşına kadar dünya dillerinde var olan her türlü fonemi ayırabilecek birer "fonolojik dahi" olduklarını, dört günlük bir çocuğun kendi ana dilini diğerlerinden ayırabildiğini; altı aylıkken bütün fonemleri birbirinden ayırabilirken onuncu aydan itibaren kendi ana dilleri dışındaki dillere karşı yavaş yavaş duyarsız hale geldiklerini göstermektedir (bk. Pinker 1996: 304 vd.).

Dil edinimiyle ilgili çalışmalar çocuklarda iki-üç yaş arasında "dil patlaması" yaşandığını göstermiştir. Konuşmaya ilk başladığında ancak ailesinin anlayabildiği 'telgrafvari' kelimeler üretebilen bir çocuk, üç yaşına doğru bütün öğeleri bulunan cümleler kurabilecek hale gelmektedir (Pinker 1996: 303 vd.). Öyle ki, okula başlama yaşına gelmiş bir çocuğun ölçülmesi imkansız durumdaki gramer bilgisinin, modern dilbilimin baş yapıtlarındaki mevcut bilgilerden, dünyanın en gelişmiş bilgisayar sisteminden daha karmaşık ve gelişmiş olduğu ileri sürülmüştür. Ancak dillerin belli bölümlerinin edinim süreleri açısından farklar

olabilmektedir. Mesela çokluk sistemi Türkçede çok erken dönemlerde edinilirken, İngilizcede Türkçeye göre daha geç, Arapçada ise çok daha geç, ancak on beş yaşında tam olarak edinilebilmektedir.

Dillerin Sınırları Var mıdır?

Sanılanın aksine diller arasında, devlet sınırlarına benzer kesin sınırlar yoktur. Farklı diller genelde birbirinin içine geçmiş durumda varlıklarını sürdürürler. Geçiş bölgelerinde yaşayan insanların bir kısmı iki, hatta çok dilli olabilir; dillerin sadece bu bölgelere has varyantları gelişebilir. Dünya nüfusunun yüzde yetmişinden fazlasının çok dilli olduğu tahmin edilmektedir. Aynı şekilde belirli diller belirli ırklara ya da etnelere mutlak biçimde bağlı değildir. İnsanların zamanla, kendi ana dillerini bırakıp başka bir dili aldıklarına ilişkin çok sayıda örnek vardır.

Dil ve Toplum

Her doğal dil bir çeşitler, bir başka ifadeyle varyantlar yığımından ibarettir. Tek biçimli, hiçbir değişkenliğe izin vermeyen bir doğal dil yoktur. Dil meraklıları arasında, hiç değişmeyen bir dil arzusu sıkça görülse de, değişmezlik doğal dillerin yapısına aykırıdır. Doğal dillerdeki çeşitlenme nedenlerinden bazıları toplumla ilgilidir.

Dil ve toplum arasındaki ilişki çok yönlü ve karmaşıktır. Dilin toplumsal bir anlaşma sistemi olması, toplumsal değer yargılarının ve normlarının, bir davranış biçimi olarak dile yansımaya neden olmakta; bireylerin toplumsallaşma sürecinde edindiği bir takım özellikler, o toplumu oluşturan bireylerin dil alışkanlıkları üzerinde belirleyici rol oynamaktadır. Türkçede akrabalık bildiren isimlerin fazla olması, Japoncada saygı ve statü bildiren hitap sözlerinin çok çeşitli ve kendi içinde özel bir sisteme sahip olması, bazı dillerde belli alanların diğerlerine göre daha ayrıntılı adlandırılması, toplumsal yaşamın dile yansımalarını gösteren yüzlerce tipik örnekten biridir. Ancak dil ve toplum arasındaki ilişki her zaman bu derece belirgin ve sistemli olmamakta; sıkça çok yönlü ve değişken olabilmektedir.

Dil ve toplum etkileşimi üzerinde duran toplum dilbilimi çalışmaları, kişilerin *X dilini ya da varyantını Y sosyal bağlamında kullandığı* temel girdisi üzerinde odaklanmakta (Labov 1972: 183) ve “kim, kiminle, hangi bağlamda, hangi varyantı konuşuyor” gibi soruları çalışmalarının merkezine yerleştirmektedir. Bu dil ya da varyant kullanımı üzerinde, bireylerin toplumsal statüleri, sosyal ve kültürel arka planları, yaşı, cinsiyeti, mesleği, dâhil olduğu sosyal gruplar, sosyal mesafe ve güç gibi birçok toplumsal faktör etkilidir. Bireylerin kullandığı dil varyantlarının toplamı dil topluluğunun sözlü repertuarını oluşturmaktadır. Belli bir durumda bu sözlü repertuvarın neyin kullanılacağı sosyal faktörlere göre değişebilmektedir. Dil kullanımını etkileyen ve dil üretimlerinin anlamlandırılmasında belirleyici olan tüm bu faktörler *sosyal bağlam*, sosyal bağlama göre değişen dil türleri de *sosyal diyalekt* olarak adlandırılmaktadır.

Bireylerin dil kullanimlarını etkileyen sosyal faktörlerden biri *toplumsal statü*dir. Toplumsal statü prestije ilgilidir ve *toplumsal güç* ile paralellik gösterir. Toplumsal statü kavramı yaş, cinsiyet, meslek, gelir, sosyal sınıf, din, ırk vb. öğelerle ilişkili olabilmektedir (Haslett 1990: 330). Dil kullanımına yansımaları ise dil türü tercihi, telaffuz, aksan, ses niteliği, sözcük seçimi vb. biçimlerde kendini göstermektedir. Toplumsal statünün, bireylerin dil kullanımını etkilemesi ile ilgili en meşhur çalışma, ünlü toplum dilbilimci William Labov’a aittir. Labov, toplum dilbiliminde adeta çığır açan çalışmasında, alışveriş merkezlerinde, toplumsal statüyle bağlantılı olarak İngilizcede [r] sesinin telaffuzunun nasıl değiştiğini göstermiştir. Çalışmasında toplumsal statü arttıkça *r*’nin telaffuz oranının da arttığını gözlemlemiştir (1972).

Dil kullanımına etki eden bir başka sosyal faktör de *cinsiyettir*. Cinsiyet, kadınlar ve erkekler arasındaki bütün psikolojik, sosyal ve kültürel farklılıkları içine alan sosyal bir yapıdır. Cinsiyetin diller üzerinde gözlenebilen etkileri birbirinden farklıdır. Bazı dillerde cinsiyetin doğrudan dil bilgisel işaretleyicileri vardır (örn. Rusça, Almanca vb.). Bazılarında

ise cinsiyet dile sözcük seçimindeki farklılık olarak yansır. Örnek olarak Türkçede, *ayol* kadın, *ulan* ise erkek dağarcığına özgü sözlerdir. Virjin Adaların-daki Kariplerde, erkeklerin kullandığı kelimelerin kadınlar tarafından kullanılmasının uğursuzluk getireceği düşünülür. Zulu'da ise bir kadının kayınpederinin adını söylemesi yasaktır. Eğer söylerse ölümle cezalandırılabilir (Trudgill 2000: 65). Cinsiyetin sözcük seçimine etkisi Güney Sibirya Türk dillerinde ve bazı Anadolu köylerinde de gözlenebilmekte; kadınların bazı sözcükleri söylemeye izinli olmaması, tabuların ve örtmece sözcüklerin olduğu farklı bir kadın dilinin ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Cinsiyet, dil kullanımına telaffuz farkıyla da yansyabilmektedir. Örneğin Darkhat Moğolcasında erkeklerin konuşmasındaki /u/ ve /o/ kadınların konuşmasında /y/ ve /ö/ ile temsil edilir (Trudgill 2000: 68). Temelde tüm bu sonuçlar, kadınların ve erkeklerin farklı sosyalleşme süreçleri yaşamalarından kaynaklanmaktadır. Toplumda kadına biçilen davranış kalıpları ve roller, kadının dilsel davranışları üzerinde de belirleyici olmakta; kadın, içinde bulunduğu toplumsal bağlamda, büründüğü -kendisine yüklenen- toplumsal role göre konuşma davranışı geliştirmektedir. Erkekler için de durum benzerdir. Deborah Tanen (1990) kadınların ve erkeklerin bir kültürün farklı alt kültürlerini oluşturduklarını, bunda farklı yetiştirilmelerinin etkili olduğunu söyler. Bu yetiştirme sırasında bireyler sadece cinsiyete bağlı davranış biçimlerini değil, cinsiyete bağlı dil davranışlarını da öğrenirler (Wardhaugh 1998: 319).

Dil kullanımına etki eden bir başka sosyal faktör *toplumsal güç*tür. Bir dil topluluğundaki bireyler arasında değişken bir güç ilişkisi olabilir. Güç ilişkisi karşılıklı ve dengeli olabileceği gibi, A kişinin yaş, meslek, gelir vb. nedenlerle B kişisi üzerinde gücü bulunabilir. Her iki durum da dil kullanımını, özellikle de hitap sözcüklerinin seçimini etkilemektedir. Özetle, konuşmaya başlamadan önce bireyler, dinleyici ile aralarındaki güç ilişkisine karar verirler ve güç ilişkisi dillerine de yansır. Türkçede eğitilmiş kesim toplumsal açıdan daha güçlü biri ile konuştuğunda *siz* ile hitap edip karşılığında *sen* bekler. Dinleyiciden daha güçlü iseler *sen* ile hitap eder ve kar-

şılığında *siz* alırlar. Ancak Türkçe için burada çizilen genel çerçeve, çeşitli nedenlerle daha da karmaşıklaşabilmektedir (bk. König 1990). Türkçede daha çok eğitilmiş kesimin dilinde mesafe ve nezaket ifade eden *siz*'in taşıdığı anlamlar, başka sosyal sınıflarda akrabalık adları kullanılarak dile getirilmektedir.

Dil kullanımına etki eden bir başka sosyal faktör ise *toplumsal ağ*dır. Toplumsal ağ, bireylerin günlük hayatlarında iletişim içinde oldukları kişilerden oluşur ve kişilerin konuşmalarını etkiler. Aileler, çocuklarının dil kullanımının, ailedeki konuşma biçimlerinden çok okuldaki arkadaşlarının konuşma biçiminden etkilendiğini, yani toplumsal ağın dil kullanımı üzerindeki etkilerini kolayca gözleyebilir. Yetişkin insanlar birden fazla toplumsal ağa aittirler. Bir toplumsal ağdan diğerine geçtiklerinde farkında olmadan konuşma biçimlerini de değiştirirler.

Yukarıda, bireylerin dil kullanımını etkileyen toplumsal faktörlerin birkaçı özetlenmiştir. Toplumsal faktörler dile yansyarak dil kullanımını etkilediği gibi, dil de toplumsal algılama, duyma, düşünme biçimlerini yansyarak toplum hakkında da bilgi verir. Dilin araştırılması suretiyle toplum hakkında önemli tespitlerde bulunulur. Çoğu zaman başka alanların yararlanmış olduğu veriler de bir dille üretilmişlerdir. Örnek olarak Türkçe konuşanların tarihte hangi topluluklarla sıkı ilişkiler içinde olduğunu, Türkçedeki alıntı kelimelerin yardımıyla kolayca çıkarabiliriz.

Dil ve Kültür

Kültür kavramı, bakış açısı ve yapılan araştırmanın türüne göre farklı biçimlerde tanımlanabilir. Kültür 18. yüzyılda Fransızca kanalıyla ortaya çıkan bir anlamıyla sanat, yaşama biçimi ve toplumsal kurumlar bakımından gelişmiş, diğer toplumlara göre ileri bir aşama olarak algılanır. Türkçede *kültürlü* (*adam*) türemesinde de bu anlam vardır. Antropolojik anlamda ise kültür insanın bir topluma aidiyetiyle miras olarak devraldığı maddi manevi değerler bütünüdür (Lyons 1983: 268). Temel noktalardan hareketle genel bir tanımlama yoluna gidilirse kültür, bir toplumu diğerlerinden ayıran ortak yaşama biçimi ya da

bireylerin toplumda yaşamak ve kabul görmek için edindiği bilgi, inanç ve deneyimlerin bütünüdür. Bu bilgi, inanç ve deneyimler genetik değildir, bir topluma özgüdürler. Bireylerin günlük yaşam içerisinde öğrendikleri, neyin-nasıl yapılacağına dair ortak edimlerdir (Hudson 1996: 71). Kültür en genel haliyle *maddi* ve *manevi* olmak üzere ikiye ayrılabilir. İnsanların ev bark biçimleri, kullandıkları çeşitli alet ve eşyalar, giyim kuşam tarzları, yeme ve beslenme biçimleri maddi kültür; dil, tarih, gelenek ve görenek, hukuk, ahlak gibi hayatın manevi yönünü ilgilendirenler de manevi kültür içinde yer almaktadır (Korkmaz 1995d: 669).

Dil ve kültür arasındaki ilişkiyi değişik boyutlarda ele almak mümkündür. Her şeyden önce *dil kültürün taşıyıcısı ve tanığdır*. Bir milletin yaşayışına dair her türlü maddi ve manevi değerler dil ile ifade bulur, tarihten günümüze olduğu gibi günümüzden gelecek kuşaklara da dil ile taşınır. Toplumların eski yaşam tarzlarından, sanat ve estetik anlayışlarından, duyma, düşünme ve algılama biçimlerinden haberdar oluşumuz, önemli oranda dil verileri yoluyla mümkün olmaktadır. Elbette yazılı belgelerin olmadığı dönemden kalan dil dışı verileri araştıran bilim dalları varsa da dil malzemesi bulunmayan dönemlere ait kültürel verilerin belgelenmesi dil verilerindenkinden daha güç olmaktadır. Dil, böylece kültürün taşıyıcısı olduğu gibi tanığı da olmaktadır.

Dil ve kültür ilişkisinin bir başka boyutu *dilin, kültürün yaratıcısı olmasıdır*. Kültürel öğelerin bir bölümü, en azından şiirler, şarkılar, türküler, maniler, masallar, ninniler gibi edebiyatla ilgili olanlar, dil ile yaratılmakta ve birer kültürel öge olarak dil içinde yaşatılıp canlı tutulmaktadır. Aynı şekilde müzik, tiyatro, sinema gibi alanlarda da dil çok önemli bir yer tutmaktadır.

Dil ve kültür ilişkisinin diğer bir boyutu, *dilin kültürün yansıtıcısı* olmasıdır. Bir toplumun dilinden o toplumun kültürüne ve dünya görüşüne inilebilir. Dil verilerinin incelenmesiyle bir ulusun yaşayış biçimi, gelenekleri, dünya görüşü, çeşitli nitelikleri, kısaca eski dönemlerdeki kültürü hakkında çok değerli bilgiler ve güvenilir ipuçları edinilebilir. Örneğin

Anadolu’da, yörükler arasında, deve ile ilgili, standart dilde olduğundan daha çok sözcük vardır: *bese-rek, dorum, igdiş, maya, lök, potuk* vb. Aynı şekilde bu sözcükler *maya gibi kız* “güzel, gösterişli kız”, *lök gibi çökmek/oturmak* “gamsız, yayılmış bir biçimde oturmak; saygı uyandıracak bir biçimde oturmak” ve başka deyimlerde geçtiği gibi, anneler gülbüz erkek çocuklarını *gara löküm* diye severler. Oysa şehirde yaşayan ve hayatlarında devenin bir rolü olmayanlar için deve ile ilgili daha az sözcük yeterlidir.

İnsanların, hayatlarında önemli olan şeyleri daha ayrıntılı ifade etmeleri doğaldır. Ancak bu husus zaman zaman abartılmış, hatta efsanelerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Örnek olarak diltçiler arasında Eskimo dilinde karı çeşitli açılardan belirleyen birçok sözcük bulunduğu efsanesi yaygındır. Ancak bu doğru değildir. Tek bir Eskimo dili olmadığı gibi karla ilgili sözcüklerin bir kısmı türemiştir. Ayrıca karı çeşitli açılardan adlandırmak diğer dillerde de mümkündür.

Dil ve kültür ilişkisinin üzerinde duracağımız son boyutu, *kültürel dinamizmin dilde de izlenebilmesidir*. Örneğin Eski Uygur Türklerinin Budist ve Maniheizt çevreye dahil olmaları dönemin dilinde de izlenebildiği gibi Karahanlı Türklerinin İslami çevreye dahil olmaları da dilde gözlenmektedir. Günümüzde dilimize giren İngilizce kelimeler de toplumsal ve kültürel değişmelerin dile yansımından başka bir şey değildir. Türkçe, kültürel dinamizmin dile yansımaları konusuna sıkça dikkate değer veriler sağlayabilmektedir. Gerçi dil değiştiği için kültürün değiştiği yönünde bir algılama da vardır, ancak bu doğru değildir. Dil dışı alanlardaki değişmeler, dile de yansır.

Dil ve kültür ilişkileriyle ilgili çalışmalarda akrabalık ve renk adları önemli bir yer tutar. Bu anlam alanları doğal olarak her yerde aynı olduğu halde diller, akrabalıkları ve renkleri farklı derecelerde ayırırlar. Örnek olarak anne ve babanın erkek ve kız kardeşleri Türkçede ayrı kelimelerle ifade edilirken, Almancada birer kelime ile gösterilmektedir. Ancak bu durumun Türkçede de değişebildiği unutulmamalıdır.

Dil ve Düşünce

İnsanları diğer canlılardan ayıran özelliklerden biri de düşünme yetisine sahip olmalarıdır. Bilinçli olarak gerçekleştirilen fikir uğraşısı olan düşünce dile ifade edilir. Dil böylece düşüncenin aktarıcısıdır. Düşünce aktarımı dil dışında başka araçlarla da gerçekleşir: *resim, müzik, heykel, davranış* vb. Ancak dil, bunlar arasında en işlevsel olanı, insan zihnine en fazla hareket alanı bırakanıdır. Dil dışında hiçbir ifade biçimi insana karmaşık ve soyut düşüncelerini dil kadar ayrıntılı olarak ifade etme fırsatı vermez.

Dil-düşünce ilişkisi bilim adamlarının ilgisini çekmiştir. Dil, o dili konuşanların dünya görüşünü ve algılayışını da belirler. Dilin düşüncüyü belirlediği yolundaki iddia antropolog dilbilimci Edward Sapir ve öğrencisi Lee Whorf'a dayanır. Sapir-Whorf hipotezine göre diller düşünce biçimini de belirler ve buna bağlı olarak bir dilde mevcut olan ayırım başka bir dilde bulunamaz. Tabiatı, ancak dilimizin bize tanıdığı imkanlar ölçüsünde gösterebiliriz. Bu görüşe göre diller farklılaştıkça düşünme biçimleri de farklılaşmaktadır. Dilleri farklı olan her toplumun farklı bir düşünme sistemi vardır. Örnek olarak bir Kuzey Amerika Kızılderili dili olan Hopi'de *masa'ytaka* kuşun yanısıra uçabilen böcek, uçak, pilot vb. gibi her şeyi göstermek için kullanılır ki bu Türkçe konuşan biri için yadsınacak bir durumdur (bk. Crystal 1995: 15). Sapir-Whorf-hipotezinden hareketle, toplumların, dillerinin izin verdiği ölçüde dünyayı algıladıkları, dolayısıyla dilleriyle düşünce ve kültürlerini biçimlendirdikleri sonucuna varılabilir.

Sapir-Whorf hipotezini, dillerin kavram alanlarını farklı derecede ayrıntılı adlandırdığı gerçeği gözardı edilemezse de ilk anlamıyla savunmak güçtür. Tek dilli bireylerin dünyayı ana dillerinin sunduğu biçimde algılamaları büyük ölçüde haklılık payı taşısa bile, çok dilli bireylerin düşünme sistemi nasıl olacaktır? Ayrıca kuram tam tersi yönde de işleyebilmekte yani düşünce de dil üzerinde belirleyici ve yönlendirici rol oynayabilmektedir. Ayrıca diller arasında başarılı çeviriler yapılabilmektedir. Dilin yapısının bu nedenle düşüncüyü değil, ama algılamayı etkilediği söylenebilir (bk. Crystal 1995: 15).

İnsan dilinin düşüncüyü veya düşüncenin insan dilini sınırlayıp sınırlamadığını belirlemek imkansızdır. İnsanlar başka dilleri de başarılı biçimde öğrenebilmektedir.

Dil ve Araştırılması

Dili kendisine araştırma konusu edinen çok farklı bilim dalları vardır. Aşağıda bunlardan sadece dilcilik açısından önemli olan üçü hakkında kısa bilgi verilecektir.

Filoloji

Dilin ne olduğu ve kökeni filozofların, din adamlarının, bilim adamlarının eskiden beri ilgisini çekmiştir. Ancak dil incelemeleri önceki dönemlerde felsefi, dini ve edebî eserlerin anlaşılmasına yardımcı olan bir yan dal olarak görülmüştür. 18. yüzyılın sonuna doğru dille uğraşanların sayısı artmış ve dili kendisine inceleme alanı olarak seçen yeni bir bilim dalı ortaya çıkmıştır. *Filoloji* adıyla da bilinen bu bilim dalında dilin tarihi gelişmesi ön planda tutulmuştur. Filoloji terimi aynı zamanda 19. yüzyıl ortalarına kadarki dönemde dil ve edebiyat araştırmalarının genel adyken zamanla dil ve edebiyat araştırmaları birbirinden ayrılmıştır. Filoloji çalışmaları, tarihi yazılı belgeleri çeşitli açılardan inceleyen bir bilim dalı olarak bugün de sürmektedir.

Dil Bilgisi

Dil bilgisinin bölümlerinden olan *ses bilgisinde* bir dile ait sesler oluşma ve boğumlanma özellikleri açısından ele alınır; sınıflandırılır, kelime içindeki sıralanışları, gösterdikleri değişimler incelenir; ayrıca hece yapısı ve vurgu üzerinde de durulur. Kök, gövde ve ekleri, ek kök birleşmelerini, dilin türetme ve çekim özelliklerini, kelime türlerini ve kelime üretme yollarını *biçim bilgisi* bölümü inceler. Bir dildeki kelimelerin ve kelime gruplarının cümle içindeki görevleri, birbirleriyle olan ilişkileri, sıralanışları, cümlenin öğeleri ve cümle türleri ise *söz diziminin* konusunu oluşturur. Diğer üçüne göre dil bilgisi ki-

taplarında daha az yer bulan *anlambilim* ise kelime-lerin temel ve yan anlamlarını, anlam değişmelerini, eş, karşıt ve çok anlamlı kelimeler gibi dilin kelime hazinesiyle ilgili hususları inceler.

Dil bilgisi yazımında farklı yaklaşımlar vardır. Yazı dilini esas alarak neyin doğru, neyin yanlış olduğunu ortaya koyan *kuralcı dil bilgisi*, yargılamadan dili olduğu gibi tanımlamaya çalışan *tasviri (betimleyici) dil bilgisi*, dilin bilinen en eski döneminden günümüze doğru geçirdiği aşamaları gösteren *tarihi dil bilgisi*, farklı dilleri veya bir dilin farklı varyantlarını karşılaştırmalı olarak ele alan *karşılaştırmalı dil bilgisi* gibi farklı dil bilgisi çalışmaları vardır. Türkiye’de yayımlanan dil bilgisi kitaplarının önemli bir kısmı kuralcıdır. Ancak aynı zamanda tarihi ve tasviri özellik de taşıyabilmektedirler.

Dilbilim

20. yüzyılda, dilin bizzat kendisi araştırma konusu yapılmaya başlanmış, bunun sonucunda insan dilini bütün yönleriyle araştırmayı amaç edinen bağımsız bir bilim dalı olarak dilbilim ortaya çıkmıştır. Aynı yüzyıl içinde felsefe, etnoloji, sosyoloji, coğrafya, fizik, fizyoloji, bilişim, nöroloji, iletişim gibi pek çok disiplinle iş birliğinden yeni dilbilim dalları gelişmiştir. Metindilbilim, edimbilim ya da pragmatik, sosyolinguistik, ağız araştırmaları, dil tarihi, etimoloji, uygulamalı dilbilim, bilgisayar dilbilimi, bilişsel dilbilim, dil öğretimi, dil felsefesi, dil psikolojisi, karşılaştırmalı dilbilim, dil tipolojisi, evrensel dilbilim vb. bunlardan bazılarıdır. Bu çabalar sonucunda dil hakkındaki bilgilerde büyük artış olmuştur.

Temelini, dilin tarihi gelişmesinden bağımsız, kendi içinde ve kendisi için incelenmesi oluşturan modern dilbilim, Avrupa ve Amerikan yapısalcılığı olmak üzere iki farklı akımı bünyesinde barındırır. *Avrupa yapısalcılığı* 19. yüzyılda yazılı kaynaklarla ilgilenen ve çoklukla tarihi analizlerle uğraşan karşılaştırmalı dil çalışmalarından gelişmiştir. 20. yüzyılın ilk yarısında teorik düşünceleriyle tanınan İsviçreli dilbilimci Ferdinand de Saussure (1857-1913), yaşayan dillerin yapılarına hakim olan sistemlerle

ilgilenmeye başlamıştır. Ölümünden sonra yayımlanan *Cours de linguistique générale* (1916) adlı eseri, dilbilimin temel taşlarından biridir. Saussure’ün bugün de geçerli bulguları vardır. İnsanda dil hakkında prensip olarak var olan bilgi anlamında *dil* ve bu bilginin ortaya çıkan biçimi olan *söz* ayrımı, dilin tarihi evrimini araştıran *artzamanlı* (diachronic) dilbilim ile dilin belli bir zaman kesiti içindeki durumunu inceleyen *eşzamanlı* (synchronic) dilbilim ayrımı, adlar ile gösterdikleri kavramlar arasında bir bağ olmadığını belirtmesi bunlardan birkaçıdır. Ayrıca geliştirmiş olduğu *yapısalcılık* başka bilim dallarına da önemli katkıda bulunmuştur.

Avrupa’da gelişen yapısalcılıktan farklı olarak Kızılderililerin dillerini yok olmadan önce araştırmak isteyen etnolog ve antropologların çabaları sonucu ortaya çıkmış bir de Amerikan yapısalcılığı vardır. Avrupa dillerinden tamamıyla farklı yapılara sahip bu dillerin tasvirinde yazılı kaynak olmadığı için tarihi bakış açısı ister istemez devre dışı kalmıştır. Bu yüzden amaç, yaşayan dillerin konuşma örneklerinin titiz bir şekilde gösterilmesi olmak zorundaydı. Franz Boas, Edward Sapir gibi bilim adamları, ana dillerden derlenen malzemenin yardımıyla dilin incelenmesi demek olan tasviri dilbilimi geliştirmişlerdir. Avrupa yapısalcılığı dilin temelinde bulunanı, dilin gerçekten kullanılması sırasında ortaya çıkan yapıdan ayırıp soyut yapıyla ilgilenirken, Amerikan yapısalcılığı, yazılı kaynak olmadığından *söz* ile; yani bir konuşucu tarafından gerçekten kullanılan dil ile ilgilenmiştir. Bu iki yapısalcı akım daha sonraki yıllarda çok hızlı bir ilerleme göstermiştir. İsviçreli, Çekoslovak, Fransız ve Danimarkalı bilim adamları Saussure’ün görüşlerini benimsemişler, yeni akımlar yaratmışlardır.

Modern dilbilimin F. de Saussure’dan sonraki en önemli ismi, Noam Chomsky’dır. Chomsky, yapısalcılıktan ve davranışçı yaklaşımlardan ayrılarak *üretken-dönüşümlü dil bilgisi* teorisini geliştirmiştir. Bu teoriyle doğal dilin yalnızca gerçekleşmiş değil, gerçekleşebilecek bütün cümlelerini tasvir etme amacını gütmüş, dillerin teker teker incelenmesi dışında, insan dilinin özüne ulaşılmasını sağlayacak bir

dil bilgisi modeli oluşturmaya çalışmıştır. Bu model her konuşucunun, bilmediği, daha önce işitmediği ya da söylemediği cümleleri üretebilme ve anlayabilme yeteneğini ortaya koymayı amaç edinmiştir. İnsanın ana dili hakkındaki gizli, sezgisel bilgilerinin toplamı anlamındaki *dil yetisi* (competence) ile dilin gerçek durumlardaki kullanılışı olan *dil kullanımı* (performance) arasında (*langue* ve *parole*'e benzer) temel bir ayrım yapmıştır. Chomsky, dilbilimin, insanın dil hakkında sahip olduğu bilgi ile uğraşması gerektiği kanaatinde. Dil yetisini belirleyen kuralların tasviri, dil incelemelerindeki en önemli amaçtır. Ancak, dilbilim dilin yapısının tasvirinden daha fazlasını yerine getirmeli, dillerdeki cümlelerin nasıl algılanıp anlaşıldığını açıklamalıdır. O, bu sürecin insan dilinin evrensel grameriyle anlaşılabilceği görüşündedir.

Chomsky'ye göre evrensel dil bilgisi kurallarının yanında her dilin kendine özgü kuralları da vardır. Diller hem evrensel dil bilgisini hem de kendi kurallarını kullanırlar. Bu da cümle öğelerinin farklı biçimlerde düzenlenmesini mümkün kılar. Bu yüzden *üretken-dönüşümlü dil bilgisi*, bir doğal dilde sınırlı sayıda kuralla, dil bilgisine uygun sonsuz sayıda cümle üretilebileceğinden hareket eden bir dil bilgisi modelidir. 1950'li yıllardan bu yana Chomsky'nin dil bilgisi modeli geliştirilmiştir. Dünyanın dört bir tarafında onun görüşlerinden etkilenen sayısız çalışma yapılmış ve yapılmaktadır.

Türk dili esas alınarak yapılan en önemli dil çalışmalarından ilki hiç kuşkusuz 11. yüzyılda yazılmış olan *Divanü Lugati'l-Türk*'tür. Modern anlamda ilk

Türkçe dilbilim kitabı ise Şemseddin Sami'nin 1887 yılında yayımladığı *Lisan* adlı eserdir. Bu eserde dil ile ilgili çeşitli konular üzerinde durulmuştur.

Modern dilbilim, Türkiye'de daha çok batı filolojisi eğitimi almış araştırmacıların tercümeleri ve çalışmaları yoluyla gelişmiştir. Bilim adamları, çalışmalarlarıyla Türk dilinin değişik alanlarına önemli katkılarda bulunmakta, dilbilimdeki yeniliklerin Türkiye'de tanınmasında aracı olmaktadır. Ancak yapısalcılık diğer ülkelerdeki etkiyi Türkiye'de göstermemiş, 1980'li yıllardan sonra, daha çok tercüme-ye dayanan ve özellikle üretken-dönüşümsel dil bilgisi teorisini temel alan çalışmalar dikkat çekmiştir.

ÖRNEK:

Andan Âdemi uçmaga getürdiler Tanrı taâlâ uçmaga ana makâm virdi andan cümle adları ana öğretti âlimler ihtilâf kıldı kim ol adlar kankı adları Rabî bin Ânes eyitdi ol kamu ferîşteler adıdur Abdurrahmân bin Zeyd eyitdi ol Âdemün oğlanları ve zürriyeti adlarıdur İbnü Abbâs ve âlimlerün eyregi eyitdi tanrı taâlâ Âdeme cümle yaradılmış nesnenün adın öğretti hattâ kim çanak ve çömlek adına degin. (14. yy, *Kısas-ı Enbiya*'dan [Peygamber Hikayeleri] basitleştirilmiş).

uçmak: cennet.

eyit-: söylemek

kamu: bütün

eyrek: daha iyi

ferîşte: melek

Okuma Önerileri

- Crystal (2007), Demir (2002b), Nettle-Romaine (2002), Sacks (2001).

2

Dil ve Varyasyon

Nurettin Demir

Bu bölümde

- ✓ Doğal dillerin çeşitliliği,
- ✓ Dil içindeki varyasyon ve nedenleri üzerinde durulacaktır.

Araştırınız

1. Kalabalık bir ortamda insanların nasıl konuştuğunu gözleyiniz, gözlemlerinizi arkadaşlarınızla paylaşınız.
2. Konuştuğu dilden hareketle insanların eğitimi, sosyal arka planı, siyasi eğilimi gibi konularda çıkarımlarda bulunduğunuz oldu mu? Arkadaşlarınıza anlatınız.
3. Nasıl bir dil kullanacağınız konusunda tereddüt yaşadığınız oldu mu? Olduysa deneyimlerinizi paylaşınız.

Giriş

Varyasyon doğal dillerde, dilin kullanıldığı her ortamda kolayca gözlenebilen basit bir dil gerçeğidir. İletişim değeri, yapısı ve kökeni bakımından aynı olan *eve gidiyor*, *eve gidiyo*, *eve gēdiyoru* cümlelerinden ilki standart yazı diline, ikincisi konuşma diline, üçüncüsü ise bir yerel ağza aittir. Verilen her üç cümle de dil bilgisi bakımından doğrudur. Ama kuralcı açıdan bakarak ilkinin “en” doğru biçim, sonrakilerin ise belli durumlar için kabul edilebilir olduğuna karar vermekteyiz. Buna göre ilk cümle her şeyiyle yazılı “standart Türkçenin” kurallarına uyar-ken, ikincisi düşmüş olan /r/ sesinden ötürü konuşma dili için kabul edilebilir durumdadır, ama standart yazım açısından yanlıştır. Üçüncü örnek ise fiilin ilk hecesindeki kapalı /e/ ve şimdiki zaman ekinin sonundaki henüz düşmemiş /u/ ünlüsü nedeniyle hem standart yazı dili hem de konuşma dili açısından yanlış olmakla birlikte yerel ağızların bazıları için kabul edilebilir, yerel standarda uygun bir cümledir.

Bir metin oluşturulurken dil bilgisi, normatif bilgi ve davranış bilgisi olmak üzere üç konuda bilgiye ihtiyaç duyulur. Bunlardan *dil bilgisi*, belli bir zamanda var olan dil kuralları ve söz varlığı hakkındaki bilgiyi içine alır. Varyantlara has farklar ve başka dillerin yapısına ilişkin bilgi de buraya dahildir. Aktif olarak kullanılan bilgi yanında dil yapılarına dair pasif bilgi de söz konusudur. Bu bilgi, yazılı ve sözlü dilde kabul edilebilir ve mantıklı cümleler kurmaya ve anlamaya yardımcı olur. *Normatif bilgi* ise bir dilde gerçekten mümkün olan ve günlük hayatta gerçekleşen biçimler ve örnekler hakkındaki bilgiyi kapsar. Somut konuşurlar ve konuşur gruplarıyla okullar, mahkemeler, gazeteler, medya organları, yayınevleri gibi resmi veya yarı resmi kurum ve kuruluşlar normatif bilginin yaygınlaşmasını sağlarlar. *Davranış bilgisi* ise konuşurun dilsel davranış gerektiren duruma uygun düşecek, iletişim modelleri ve dilsel ifadeler; nerede, neyin kabul edilebilir olduğu konusundaki bilgisidir (ayrıntılar için bk. Dittmar 1997: 1-3). Yukarıda verilen Türkçe cümlelerin değerlendirilmesinde de bu üç bilgi rol oynamıştır. Bu üç konudaki bilgi çeşitli nedenlerle farklı biçimlerde

ortaya çıkar ve dildeki varyasyonu meydana getirir. “Dilin her seferinde bir dil bilgisi, normatif bilgi ve davranış bilgisinin uygun düştüğü sosyal ve işlevsel açıdan farklı gerçekleştirme biçimlerinin incelenmesi” (Dittmar 1997: 3) toplumsal dilbilimin ilgi alanına girer.

Dilin değişken olması, varyasyonun keyfi olduğu anlamına gelmez. Varyasyon belli kurallar çerçevesinde ortaya çıkar. Örnek olarak bir sesin söylenişinde, eklerin yapısında, söz dizimi kurallarının gerçekleşmesinde farklılık olabilir, ama bunlar kuralsız, her şey istendiği gibi olabilir anlamında serbest olamazlar. Örnek olarak *e* sesi, anlamsal bir değişme olmadan ancak yine *e* sesi olarak anlaşılacak biçimde değişebilir. Farklı söyleyişler, *e*'nin anlam ayırıcı olmayan alt biçimleri olabilir. Aynı şekilde isme gelen ekler fiile, fiile gelen ekler isme, son çekim ekleri başa getirilemez, eklerin sırası rastgele değiştirilemez. Sözdiziminde sınırlı sayıda devrik yapı mümkünken, *güzel hava* dizilişi *hava güzel* şeklinde olamaz vb. Dillerin kendilerine özgü yapısal kuralları vardır. Bir dile ait bir öge, ancak o dile özgü kurallara uyduğu müddetçe “doğru” olabilir.

Dilde Varyasyon

Dil meraklıları ve zaman zaman dil uzmanları da dilde “doğru” biçimler olduğu, dil içindeki çeşitlenmelerin bunlardan bozulduğu düşüncesindedirler. Bu doğru biçim çoğu zaman standart dil, bozuk olanlar ise yerel ve sosyal ağızlar başta olmak üzere dilin standart dışı kullanılan varyantlarıdır. Yapısal olsun, üretici-dönüşümsel olsun, teorik dilbilim ideal bir dili ve ideal konuşuru esas aldığı için, bir yerde dilbilimsel bir arka plana da yaslanan bu anlayış, ne artzamanlı ne de eşzamanlı dil gerçeği ile örtüşür. Teorik dilbilimde, ideal bir konuşurun dil hakkında sahip olduğu soyut bilgilerin bütünü ön plandadır. Bu bilgilerin gerçekten kullanılıp kullanılmadığı, kullanılıyorsa nasıl ortaya çıktığı pek önem taşımaz. Dilde ne oluyor değil, ne olabilir önceliklidir. Teorik dilbilimin eksik bıraktığı bu konuyla öncelikle sosyolinguistik ve diyalektoloji ilgilenir. Dil hakkında prensip olarak var olan bilgilerin toplamı, dilsel ta-

vırda kişi, yöre, toplumsal sınıf, eğitim, durum vb. gibi bir yığın nedene bağlı olarak farklı biçimlerde gerçekleşir. Bu farklı biçimler dildeki varyasyonu oluşturur. Her doğal dilin gerek yazılı gerekse sözlü gerçekleşmesi, birbirleriyle sıkı sıkıya ilişki içinde olan, hiçbiri tek başına kullanılmayan varyantlarla ilişkilidir. Bu nedenle dilin tek biçimli olması ideali-ze edilmiş, varyasyonlu oluşu ise normal bir durumdur (bk. Milroy 1992: 3).

Dil varyasyonunda bölge, toplumsal gruplar, dilin tarihi gelişme süreci, dil ilişkileri, etnik köken, meslek, eğitim ve gelir durumu, inanç, bağlam gibi dil dışı etkenler belirleyici bir rol oynar. Bu etkenlerden baskın olana göre varyasyonun türü belirlenir. Varyasyonla ilgili çalışmalarda, örnek olarak yerel boyut baskın ise *diyalekt*, bir sosyal gruba ait olma baskın ise *sosyolekt*, cinsiyet boyutu baskın ise *genderlekt* gibi terimlerin kullanıldığı da görülmektedir. Söz konusu terimlerin ilk ögesi dil dışı durumu anlatırken, Yunanca *lektos*'tan gelen ikinci öge ise “konuşma biçimi” anlamına gelmektedir. Bu çalışmada, dildeki herhangi bir yerel, sosyal vb. açıdan doğru kabul edilebilir gerçekleştirmeleri göstermek için *varyant* terimi kullanılacaktır. Türkçe kaynaklarda aynı durum için *değişke* terimi de geçmektedir.

Öncelikle toplumsal dilbilimin araştırma konusu olan doğal dillerdeki varyasyonu adlandırma ve tanımlama, dil incelemelerinde önemli bir sorundur. Sosyolinguistik çalışmalarından pek etkilenmemiş olmakla birlikte adlandırma sorunu Türkolojinin de yabancı olduğu bir durum değildir. Özellikle *lehçe*, *şive*, *ağız*, *aksan* terimleri yayınlarda birbirinin yerine veya farklı içeriklerle kullanılabilir. Ergin'in “ağız”larda ses (söyleyiş), *şive*’lerde ses ve şekil, *lehçe*’lerde ise ses ve şekilden başka kelime ayrılıkları, kelime sahasına inen ayrılıklar bulunur” (1998: 10; krş. Demir 2002b) şeklindeki tanımı da hâlâ belli bir geçerliliğe sahiptir, ama dil verileriyle kolayca çürütülebilecek durumdadır. Aynı şekilde bir dönem Türkiye Türkolojisinin en hararetli tartışma konularından biri olan Türkçenin kollarının dil mi, lehçe mi, şive mi olduğu tartışmaları da bu adlandırma ve tanımlama sorununa çarpıcı bir örnek oluşturu-

rur (tartışmaların ayrıntılı değerlendirilmesi için bk. Demir 2005, 2006). Bilindiği üzere konuyla ilgili yayınlarda, karşılıklı anlaşma, yabancıların konuya ne ad verdikleri, bilinen veya bilinmeyen zamanda ayrılmış olma gibi dilbilimsel açıdan güvenilirlikleri olmayan kıstaslar zıt görüşleri ispat etmek için kullanılmış, ama karşı tarafı ikna edecek dil ölçütü ileri sürülememiştir. Tartışmalar, eski Sovyetler Birliği'nin dağılması ve yeni tezler üretilememesi nedeniyle önemini kendiliğinden yitirmiştir. Ancak akraba diller arasında dil sınırları nerede başlar nerede biter; bir varyant hangi durumda dil, hangi durumda başka bir şey sayılmalıdır gibi konularda karar vermek için elimizde güvenilir dilbilim ölçütü yoktur.

Varyasyon araştırmalarına göre standart dil, yerel ağızlar, sosyal ağızlar, farklı yaş ve cinsiyet gruplarının jargonu, meslek dilleri, kısaca dilin her tür gerçekleşme biçimi bir varyanttır. Hiçbiri dilbilim açısından diğerlerinden daha üstün, daha güzel, daha doğru veya teşvike daha layık değildir. Ama ortaya çıkış nedenleri, işlev alanları, sahip oldukları prestij gibi dil dışı nedenler, bunlardan birinin diğerlerinden daha üstün görülmesine, daha fazla teşvik edilmesine neden olabilmektedir.

Standart Varyant

Dil varyantları arasında, standart dil, edebî dil, yazı dili, milli dil gibi adlarla da anılan kuralcı standart varyantın özel bir yeri vardır. Standart varyantı diğerlerinden ayıran birtakım özellikler vardır. Bunları özet halinde şöyle belirleyebiliriz.

Standart varyantı diğer varyantlardan ayıran önemli özelliklerin başında, “doğru” biçimlerin yazım kılavuzu, sözlükler ve dil bilgisi kitapları gibi başvuru kaynaklarında kaydedilmiş olması anlamında *kodlanmışlık* gelir. Bir dil ögesinin nasıl olacağı konusunda tereddüt eden biri, doğru biçimi başvuru kaynaklarında bulabilir. Bu doğru biçimlerin özellikle yazı diline özgü olanları eğitim kurumlarında yıllar süren çabalarla; sınıfta kalma, düşük not alma gibi kısmen acı deneyimlerle öğrenilir. Standart ko-

nuşma dilinin doğru biçimleri ise daha az kayıt altına alınmıştır.

Standart varyantı diğerlerinden ayıran bir başka özellik de sahip olduğu yaygın *sosyal prestij*dir. Standart dil, konuşurların büyük bir bölümü tarafından en saygın varyant kabul edilir. Bu varyantı kullanmak diğerlerinden daha itibarlıdır. Dili “doğru” ve “güzel” kullanmak isteyenlerin ulaşmaya çalıştıkları ideal biçimi bu varyant temsil eder. Bunu konuşanlar, daha bilgili, daha eğitilmiş, daha aydın vb. olmak gibi gerçekte dille ilgisi olmayan bir yığın pozitif değere, diğer varyantları konuşanlara oranla daha layık görülürler. Buradaki saygınlığın, dilin yapısıyla ilgili olmayıp sosyal saygınlık olduğu unutulmamalıdır. Yapısal açıdan standart varyant diğer varyantlardan farklı değildir.

Standart varyant, *yemel ve sosyal iz taşımamakla* da diğerlerinden ayrılır. Standart diller elbette yerel ağızlarla veya belli bir grubun konuşma biçimine dayanabilir. Ama yaygınlaşmış ve kabul görmüş bir standart dili konuşan birinin hangi bölgeye, hangi sosyal tabakaya mensup olduğunu konuşmasından anlamak güçtür.

Standart varyant, öncelikle *yazı dilidir*. Yazılı varyantın normları daha katı kurallara bağlanmıştır. Elbette standart bir konuşma dilinden de söz edilebilir. Ancak standart konuşma dilinin normları yazı diline göre daha esnektir. Bağımsız söyleyiş sözlükleri veya genel sözlüklerde doğru söylenişe dair bilgilere yer verilmesine rağmen standart söyleyişten sapma yazı dilindeki kadar ciddi yaptırımla karşılaşmaz. Okullar, medya, çevre gibi çeşitli araçlar yardımıyla, yazı dilindeki kadar katı olmayan bir norm konuşma dilinde de oluşabilir. Bu norm yazı dili biçimiyle örtüşmeyebilir. Örnek olarak yazım kuralları gereği *olacak* ve *yapıyor* olarak yazılan kelimelerin söyleyişteki standartları *olucak* ve *yapıyo* biçimindedir. Hal böyle olmakla birlikte *olucak* ve *yapıyo* gibi yazılışlar normatif açıdan yanlıştır.

Genel kabul görmüş olan standart varyantlar, diğer varyantlardaki değişmelerde *yön gösterici* olurlar. Standart dışı varyantları konuşanlar, karşı

karşıya geldikleri zaman standart varyanta yaklaşan biçimleri kullanmaya çalışırlar. Öteki varyantlardaki değişmeler standart varyant yönünde olur. Standart varyant, prestij dili olarak kabul görmemiş ise bu yön göstericilik işlevi gerçekleştirebilir.

Varyasyon azlığı kodlanmış bir prestij dili durumundaki standart varyantın önemli özelliklerinden bir başkasıdır. Bu, standart dilde hiç varyasyon bulunmadığı anlamına gelmez. Her konuşurun eğitimi, yaşı, mesleği gibi birtakım etkenler, kullandığı dile yansır. Ancak diğer varyasyonlara göre, kodlanma yoluyla daha katı kurallara bağlandığı için, varyasyona daha az izin verir.

Standart varyant, dildeki varyantlar arasında çoğu zaman en *geniş geçerlilik alanına* sahip olan varyanttır. Bir dilin konuşulduğu her yerde genel bir geçerliliğe sahiptir. Diğer varyantların baskın olduğu yerlerde kullanılması genelde yadırganmaz. Standart varyant aynı dil dairesinde yer aldığı yerel ve sosyal varyantların kullanıldığı her yerde kullanılabilir.

Bir dilin sınırları içerisinde en *geniş işlev alanına* standart varyant sahiptir. Devlet idaresi, eğitim, hukuk, medya, yabancılara ana dili öğretimi, standart dilin kullanıldığı önemli alanları oluşturur (Türkçenin önceki dönemlerdeki durumuyla ilgili olarak bk. Johanson 1989, 2004a). Bunun yanında eğitim dili, edebiyat dili, basın yayının dili olarak konuşurlarının bilgi edinmesine, kültür ve sanat etkinliklerine katılmasına aracılık etmesi de önemlidir.

Standart varyantı diğerlerinden ayıran bir başka önemli husus da *bağlayıcılıktır*. Resmi ve yarı resmi ortamlarda, belli meslek mensuplarının ve belli görevleri icra edenlerin, standart varyantı kullanmaları beklenir. Burada çoğu zaman yasal bir zorunluluktan çok toplumsal beklentiler söz konusudur. Bu toplumsal beklenti, standart dilin ileri seviyede kullanılması beklenen durumlarda buna uymayanları alaya alma, küçümseme, dışlama gibi farklı biçimlerde ortaya çıkabilir. Derslerde yazım yanlışlarından not kırılması, standart dille yazılmamış bir dilekçenin ciddiye alınmaması, standart dilin kodlanmış kurallarına uymayan bir ders kitabının MEB tarafından okullara

tavsiye edilmemesi gibi hususları buna örnek olarak verebiliriz.

Standart varyantı öteki varyantlardan ayıran bir başka önemli yön de *kurumsallaşmış* değildir. Kurumlaşma akademiler, bakanlıklar, yasal olarak yetkili kılınmış kurumlar bünyesinde gerçekleşir. Örnek olarak Türkiye’de dil konusundaki resmi yetkili organ Türk Dil Kurumudur. Bu kurumca belirlenen normatif açıdan “doğru” biçimlerin yaygınlaşmasında ise MEB, eğitim kurumları, basın yayın gibi kurum ve kuruluşlar önemli rol oynamaktadır. Yasal yetkili durumdaki TDK zaman zaman dilden sapma, bozulma, yanlış kullanım vb. gördüğü dil durumlarına müdahale edebilmekte, mesela medyada yerel dil veya argo kullanılan programlarla ilgili yaptırımlar uygulanması için girişimde bulunabilmektedir.

Standart dil, yerel ve sosyal varyantlardan farklı olarak *okullarda öğretilir*. Standart dile temel alınan yörenin ağzını konuşanlar, elbette standart biçimi çocukluktan itibaren öğrenebilirler. Ama çoğu zaman temel alınan bölgenin konuşması ile kodlanmış standart dil arasında da farklar vardır. Bu nedenle standart dil, televizyonun yaygın olmadığı dönemde büyümüş insanlar için ilk defa okulda karşılaşılan ve öğrenilen bir varyanttır. Günümüzde standart dilin en etkili yayılma aracı olan televizyon sayesinde insanlar daha küçük yaşlarda standart varyantla karşılaşıp gelmektedir. Ancak çoğu insan için standart dilin normları, dilin özü gibi doğuştan getirilen bir içgüdü değil, sonradan belli bir oranda kazanılan bir beceridir. Birçok insanın, standart varyantta önemli sayılan ama iletişim değeri olmayan inceltme ve kesme işaretleri, ayrı veya bitişik yazma gibi kuralları uygulamada zorluk çekmesini buna örnek verebiliriz. Bu beceriler, uzun yıllar süren çabalar sonucu öncelikle eğitim kurumlarında kazanılmaktadır.

Standart varyant bir tür *üst dil* durumundadır. Diğer varyantlar üzerinde çatı işlevi görür. Yazı dili veya edebî dil olarak diğer bütün varyantları kapsar bir durumdadır. Üst dil olma konumu ülke sınırlarının dışına da taşar. Örnek olarak yurt dışında yaşayan Türkler de yazılı metinlerinde standart varyantı kullanırlar.

Standart varyant *sembolik* değere sahiptir. Bağımsız devletler, bağımsızlıklarının sembolü olarak daha önce sayılan özelliklerin büyük bir kısmını barındıran standart varyantlar geliştirebilirler. Karşılıklı anlaşılabilirliğe sahip, iki farklı ağız sayılabilecek durumdaki akraba dillerin bağımsız standart diller olmasının nedenlerinden biri, bu sembolik değer ve bağımsız devletlerin bağımsızlıklarını perçinlemek için kendi standart varyantlarını geliştirme isteğidir. Türk dünyasında bunun yeterince örneği vardır.

Ana hatlarıyla özelliklerini belirlemeye çalıştığımız standart varyantın tek biçimli, varyasyona izin vermeyen bir dil olduğu düşünülmemelidir. Standart dilin yazım kuralları belli olmakla birlikte hangi metin türünde hangi kelimenin uygun düşeceği, konuşurun hangi kelimeleri kullanacağı, söz dizimi imkânlarından nasıl yararlanacağı vb. gibi varyasyon görülebilen konularda standart belirlemek imkansızdır. Bu nedenle konuşurun verdiği selamdan dünya görüşünü, gazetenin kelime tercihidenden siyasi görüşünü, dil öğelerinden bir metnin ders kitabı mı, noter yazısı mı veya başka bir şey mi olduğunu anlayabiliriz. Dilin bu tür farklı gelişmeleri de varyasyon örnekleridir.

Türkçede standart dildeki varyasyon, yazarlara has üslup özellikleriyle ilgili değerlendirmeler, henüz gereken ilgiyi görmemektedir, yapılan yayınlar kuralcı açıdan “doğru”, “yanlış” değerlendirmesiyle sınırlı kalmaktadır (ilk örnekler için bk. Aydın 2005, 2008; Demir 2009). Oysa tam da burada keşfedilmeyi, sınıflandırılmayı ve akademik olarak tanımlanmayı bekleyen yığınla malzeme mevcuttur.

Yerel Varyasyon

Dildeki varyantlardan bazıları belli bölgeler için tipiktir. Örnek olarak *eldurdun oni* “onu öldürdün” cümlesinin, ilk hecedeki /ö/ > /e/ değişmesi, ünlü uyumlarının olmaması, söz dizimindeki devriklik, tek biçimli belirtme eki gibi özelliklerin yardımıyla Karadeniz ağızlarına ait olduğunu belirleyebiliriz. Aynı şekilde *gelineyo* örneğinin, *-iver-*’in kullanılması, /r/ düşmesi gibi özellikler yardımıyla daha çok

Burdur, Denizli ve çevresi ağızlarına ait olabileceğini tahmin edebiliriz. Bu örnekleri, standart dildeki karşılıkları *öldürdün* ve *geliyor*'dan ayıran en önemli husus bir bölgeye has oluşlarıdır.

Bir noktadan başka bir noktaya belli bir yönde ilerlenmesi durumunda dil içinde birtakım değişimler olduğu doğal dillerde kolayca gözlenebilir. Yerel varyasyonda iki ağız arasındaki fark, mesafe uzadıkça artar, kısaltıkça azalır. Buna göre A ağızı ile B ağızı, A ağızı ile C ağızına göre daha çok ortak özelliğe sahiptir. A ağızı ile B ağızı birbirine çok yakın iken A ağızı ile Z ağızı arasında anlaşma mümkün olmayabilir. Ancak ağızlar arasında keskin sınırlar yoktur, geçişler bir süreklilik arz eder. Aile, arkadaş, dost, prestijersiz meslekler gibi resmi dilsel davranış gerektirmeyen durumlarda kullanılan bu ağızlar, baskın bir prestij dilinin olmaması durumunda, varlıklarını uzun yıllar bir arada sürdürebilirler. Ağızlar okullarda öğretilmezler. edebî metinlerin diyalog pasajları, yerel gazeteler, karikatürler gibi bazı durumlarda yazılı olarak da kullanılırlar, ama bir yazılı gelenekleri yoktur.

1990 yılında özel televizyon kanallarının açılması ve internetin yaygınlaşmasıyla birlikte, daha önce belli bir bölgede konuşulan ağızlar, günümüzde çok daha geniş kitlelere ulaşır duruma gelmiştir. Bu gelişme aynı zamanda bir kültür ögesi olarak ağızların önemini daha belirgin olarak ortaya çıkarmıştır.

Ağızlara edebî metinlerde de sıkça yer verilir. Özellikle yeni edebî türler olan öykü ve romanda diyalog pasajları başta olmak üzere ağız özelliklerine rastlamak mümkündür.

Yerel varyasyonda, varyantlar arasındaki ayrılıklar, sanıldığı gibi küçük söyleyiş farklarıyla sınırlı değildir, dilin her alanında ortaya çıkabilir. Daha geniş veya daha dar bölgeler için geçerli olan yerel ağızlar olabilir. Yerel ağızlar aynı zamanda başka yerel ağızları içlerinde barındırabilirler (ağızlar hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Demir 2002b).

Sosyal Varyasyon

Sosyal etkenler de dilde önemli bir çeşitlenme nedenidir. Sosyal gruplar dili kendilerine özgü bir biçimde kullanır, bir yerde kendi sosyal çevrelerine has, kendilerini başkalarından ayıran bir dil yaratırlar. Sosyal nedenlerden kaynaklanan varyantlar, sosyolekt veya sosyal ağızlar olarak da adlandırılmaktadırlar. Toplumsal dilbilimin ilgi alanına giren bu çeşitlenmelerden bazıları diğerlerine göre daha kolay belirlenebilmektedir. Meslek, toplumsal statü, yaş, cinsiyet gibi dil dışı etkenler burada belirleyici bir rol oynamaktadır.

Meslek

Aynı işi yapan, günün büyük bir bölümünü bir arada geçiren insanlar, zamanla aralarındaki ilişkiyi yansıtmak için varyant geliştirirler. Çevremize baktığımız zaman aynı mesleği icra eden insanların konuşmalarıyla da diğer gruplardan ayrıldığını görürüz. Bu ayrılma, örnek olarak meslek terimlerinin kullanılması, bazı kelimelere özel anlamlar yüklenmesi, bireyler arasındaki ilişkiler ağını gösterecek kalıp ifadeler vb. şeklinde olabilir. Anadolu ağızlarıyla ilgili çalışmalarda zaman zaman eleği, çerçi, kalaycı gibi grupların dilleri hakkında malzeme toplanmış ve değerlendirilmiştir (genel bilgi için bk. Demir 2002a, 2002b). Diğer meslek dilleri ise araştırılmayı beklemektedir.

Sosyal Statü

Sosyal statü de dilde varyantlaşma nedenlerinden biri olarak karşımıza çıkabilmektedir. *Buralar temizlenecek* gibi basit bir cümle konuşanın sahip olduğu pozisyona göre, "buraları temizleyeceksin" veya "buraları temizleyeceğim" şeklinde yorumlanabilir (ayrıntılar için bk. Aslan-Demir 2008: 44 vd). Kelimeler patron tarafından kullanıldığında başka, çalışan tarafından kullanıldığında bambaşka bir anlam ifade edebilir. Bir öğretmen öğrencisine *oğlum/kızım* diye hitap edebilirken öğrenci öğretmenine *anne/baba* diye değil, ancak *öğretmenim* diye hitap edebilir. Sahip olunan sosyal statüyü gösteren başka dil özellikleri belirlenebilir. Örnek olarak hiyerarşik

yapılanma olan iş yerlerinde mesleki hiyerarşi kullanılan dil ile de gösterilir. Yapıya uygun olmayan dil kullanımları, ilişkilerin laubalileşmesi, yaptırım gücünün azalması gibi sonuçlar doğurabilir. Türkçedeki durum henüz yeterince incelenmiş değildir.

Yaş

Dil incelemeleri, farklı yaş gruplarının dillerinde de farklılıklar olduğunu göstermiştir. Belli yaş grupları kendilerine has bir jargon geliştirebilmekte, kullandıkları dille de başka nesillerden ayrılmaktadırlar. *Mirim, binaenaleyh, bey, hanım* gibi kelimelerin orta yaş ve üzerindeki, buna karşılık *koptum yaane, lan oolum* gibi ifadelerin ise daha çok gençler tarafından kullanıldığını söyleyebiliriz. Yetersiz olmakla birlikte nesillere özgü çeşitlenmeyle ilgili dikkat çekici gözlemler vardır. Örnek olarak Açıkalin'ın (1991) üniversite gençliğinin konuşmasıyla ilgili çalışması bu tür araştırmalardan biridir. Söz konusu çalışmada sadece *Ne diyon lan, Arifolan understand canım* (Açıkalin 1991: 76-77) gibi cümlelerdeki dil öğelerinden hareketle konuşmaların gençler arasında geçtiği, bunların yabancı dille ilgili bir bölümde okuduğu vb. bir yığın bilgi elde edilebilmektedir. Aynı şekilde popüler dil tartışmalarında sıkça gençlerin dilinin bozuk, konuşmalarının birkaç yüz kelimeyle sınırlı olduğu türünde, dil gerçeğiyle örtüşmeyen ön yargılarla karşılaşırız. Hatta televizyonda rolünü başarıyla oynayan bir dizi film oyuncusunun kullandığı *oha falan oldum* türü ifadeler de popüler dilcilikte dili bozan, yozlaştıran bir unsur olarak algılanmaktadır. Oysa burada da belli bir nesle ait bir konuşma biçimi söz konusudur. Bu tür önyargıların arkasında nesillere bağlı varyantlaşmanın iyi anlaşılması yatar.

Cinsiyet

Cinslerin dili farklı kullanmaları da dilde varyantlaşma nedenlerinden biridir. Türkçede küfürlerin, (*u*)lan veya *ayol* gibi tipik kadın/erkek diline has öğelerin varlığını buraya örnek olarak verebiliriz (küfürlerle ilgili bk. Özçalışkan 1994). Farklı dil kullanımında

biyolojik cinsiyetin değil, sosyal cinsiyetin önemli olduğunu vurgulamakta yarar vardır. Her iki cinsin de kullanabileceği sözü edilen kelimelerin kadın veya erkek konuşmasına has görülmesi, sosyal cinsiyetle ilgilidir. Alanya'nın kimi köylerinde bundan yirmi yıl öncesine kadar kadın, eşinin kendinden küçük erkek kardeşlerine dahi *aka* "ağabey" diye hitap etmekte, kayınpederinin adını doğrudan telaffuz etmekten çekinmekteydi. Ayrıca gramatikal cinsiyete sahip dillerin varlığını da unutmamak gerekir. Gramatikal cinsiyeti tanıyan dillerden kopyalanmış kelimeler Türkçede yoğun olmamakla birlikte varyasyon nedeni olarak karşımıza çıkmaktadır. *Müdür müdire, muallim/muallime* kelimelerini buna örnek olarak verebiliriz.

Bağlam

Aynı konuşurun dili duruma göre kullanması sosyal varyasyonun nedenlerinden bir başkasıdır. Her konuşur, sürekli olarak farklı dilsel davranış göstermesi gereken durumlarla karşı karşıya gelir. Günlük hayatta yakınlarımızla başka, üst pozisyondaki kişilerle başka, eş değer durumdaki iş arkadaşlarımızla başka, sokakta karşı karşıya geldiğimiz insanlarla başka biçimde konuşuruz. Eğitim, deneyim, yaş gibi çeşitli etkenler konuşurlara hangi durumda nasıl konuşulması gerektiği, yani davranış bilgisi konusunda belli bir bilgi birikimi verir, ama sanılanın aksine varyantları tamamen ortadan kaldırmaz. "Senli benli" olunan insanlarla, aile, arkadaş, dost çevresinde aradaki yakınlığı ve yakınlığın derecesini gösterecek, resmi ve yarı resmi ortamlarda ise aradaki mesafeyi öne çıkaracak bir dil tercihi iletişimin başarılı olması için vazgeçilmez durumdadır. Her gün karşılaşılan kişilere söylenecek *Ali abi/Ali Bey, Ayşe abla/Ayşe Hanım* gibi hitap biçimleri öncekilerde yakınlığa, samimi ortama işaret ederken ikincisinde mesafeye, resmi bağlama göndermede bulunur.

Dil Politikası Kaynaklı Varyasyon

Türkçede varyasyon nedenlerinden bir başkası da dil politikası kaynaklı tercihlerdir. Dilde özleşme tartış-

maları geçen yıllarda bugünkünden çok daha yoğun yaşanmıştır. Seksenli yıllarda eş anlamlı *sınav/ımtihan, yanıt/cevap, sorun/mesele, örneğin/mesela* kelime çiftlerinden birinin tercihi daha çok dil politikası kaynaklı idi. Bunlardan birinin seçilmesi konuşurun dünya görüşü hakkında da açık ipuçları vermektedir. Bugün yeni biçimleri daha yaygın bir kullanım kazanmıştır. O dönemin siyasi atmosferini yaşamamış olan nesiller için yabancı olan, dil politikası kaynaklı tercihler eskiye göre hararetini yitirmiştir. Ama hâlâ *-sal* ekinin ısrarla kullanılması veya kullanılmaması, özellikle popüler dil tartışmalarında sıkça konu edilen kelimelere karşı alınan tavır gibi dil politikası kaynaklı varyasyon görülebilmektedir.

Teknik Nedenlere Bağlı Varyasyon

Günümüzde bilişim teknolojisindeki gelişmeler dikat çekici bir varyasyon nedeni olarak karşımıza çıkmaktadır. E-mail, çet, kısa mesaj gibi hızlı dilsel davranış gerektiren ve kullanıcıya maddi yük olarak yansıyan yazılı iletişim sırasında, iletişimi aksatmayacak ne varsa atılabilmektedir. Bu da dilde yeni varyasyon nedeni olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunlar ünlülerin atılması, noktalama işaretlerinin kullanılmaması, Türk alfabesine özgü bazı harflerin yazılmaması gibi farklı biçimlerde karşımıza çıkabilmektedir. Örnek olarak *slm, nslsn, bn d glym* türü kullanışlar konuya kuralcı açıdan bakınca yanlış olmakla birlikte dilin temel işlevi olan iletişimi aksatmaz. Sanal ortamdaki sohbetlerde kullanılan dil zaman zaman konuya yabancı birinin anlamayacağı kadar değiştirilebilmektedir (internette dil kullanımıyla ilgili olarak bk. Yıldırım - Tahiroğlu 2006).

Dil İlişkisi

Başka dillerle olan ilişki de dildeki varyasyon nedenlerinden biri olarak görülebilir. Dil ilişkisinde karşı karşıya gelen diller birbirlerini etkilemektedirler. Bu ilişkinin süresi, yoğunluk derecesi, dillerin baskınlık derecesi gibi çeşitli nedenlere bağlı olarak değişebilmektedir. Örneğin Almanya'da yaşayan Türklerin konuşmalarında çevredeki baskın dil Almancanın

birtakım izlerine rastlamak mümkündür. Aynı şekilde Suriye sınırında konuşulan bir ağızda da Arapça özelliklerin görülmesi doğaldır. Türkiye'de yaşayan ve Türkçe konuşan bir yabancı dilinde ise ana dilinden gelen birtakım izlere rastlanabilmektedir.

İdiyolekt

Dildeki varyasyonlardan kişiye has olanı diyalekt terimi örneksenerek geliştirilen *idiyolekt*dir. İdiyolekt kişiye özgü söyleyiş, söz varlığı, söz dizimi gibi alanlarda ortaya çıkabilir. Bu, bir konuşuru diğerlerinden ayıran sosyal, mesleki, yerel, psikolojik, fizyolojik her türlü özelliği içine alır (bk. Dittmar 1997: 181-183). Türkçede bu yönde yeterli çalışma yoktur.

Diğer Varyantlar

Söz dağarcığı ve dil bilgisi açısından belli bir işleve, bir duruma uygun düşecek biçimde sözlü ve yazılı dil kullanımı anlamındaki *register* vardır. Örnek olarak bir vaizin vaaz sırasındaki konuşması, ailenin çocuğuna karşı, çalışanların üstlerine karşı kullandığı dil, çok dillilerin duruma uygun dil tercihleri buna örnek verilebilir (Bussmann 2002: 558, Lewandowski 1994: 864).

Bir dil konuşulduğu anda da aynı zamanda çoktan eskimiş veya çok yeni yığınla öge barındırır. Ancak eski ögeler birdenbire yok olmadığı vb. yeni olanlar da hemen yaygınlaşmaz, geçiş dönemlerinde *açık ve net olarak söylüyorum, nüans farkı* gibi popüler örneklerde olduğu gibi bir arada yaşayabilir. Hatta çoktan yok olmuş olması gereken ögeler de belli bağlamlarda varlıklarını sürdürebilir. Örnek olarak günümüzün meşhur romancıları İhsan Oktay Anar veya Elif Şafak eserlerinde Osmanlıca'yı çağrıştıran bir dil kullanabilmektedirler. Bu da dilde varyasyon nedenlerinden bir başkası olarak karşımıza çıkar.

Dilde daha fazla varyant belirlemek mümkündür, ancak burada amaç varyasyonu bütünüyle incelemek değil, varyasyon gerçeğini ana hatlarıyla göstermektir.

ÖRNEK 1:

Ben seni sevduğumi dünyalara bildurdum
 Endurdun gaşlaruni bubani mi eldurdum
 Gız evuğun oğune oy sereceğum kilimi
 Oldi hayli zamanlar görmedum sevduğumi
 En dereye dereye al dereden daşlari
 Geçdi bizden sevdaluk al cebumden saçlari

(Maçkalı Hasan Tunç)

ÖRNEK 2:

Resul: Hey, saat kaç lan?
 Mahmut: Eti kemik geçiyor
 R. Ne diyon lan, alırsam ayağımın altına...
 M. Yok lan, saatimiz yok işte, sen de ağzını sil bakalım.
 R. (Eliyle siler) ne varmış ağzımda?
 M. Laubalilik akıyor, hadi bakayım ikile tozutmadan.
 R. Sen ne diyon yaa?
 M. Arif olan understand canım

(Açıkalın 1991: 76-77)

ÖRNEK 3:

Hanımefendi alın kocanıza. Çıkartın yastık altından paraları. Adam dünyanın keyfini sürsün. Adama çirkin çirkin tişört alıyorsun, ondan sonra gözüme bir tuhaf geliyosun, diyosunuz. Alın, yakışıklı yakışıklı gezsinler; gözünüze de yakışıklı görünsünler (Doğan 2008).

Okuma Önerileri

- Anar, İhsan Oktay (2000), *Puslu Kıtalar Atlası*, İstanbul: İletişim.
- Kemal, Orhan (1973), *Murtaza*, İstanbul: Cem.
- Taner, Haldun (2005), *Bütün Hikayeleri-2. Şişhane'ye Yağmur Yağıyordu, Ayışığında Çalışkur*, Ankara: Bilgi.

3

Dil ve İşlevleri

Nurettin Demir

Bu bölümde

- ✓ Dilin farklı işlevleri,
- ✓ Standart dil gerektiren veya gerektirmeyen alanlar,
- ✓ Türkçenin hangi alanlarda hangi dillerle rekabet içinde olduğu üzerinde durulacaktır.

Araştırınız

1. Yabancı bir dilde eğitim aldınız mı? Aldınıysa deneyimlerinizi arkadaşlarınızla paylaşınız.
2. Öğrenim gördüğünüz alanda Türkçe dışında hangi dilleri bilmek önemlidir? Neden?
3. Alanınızdaki yayınlarda hangi dillerin etkisi görülmektedir?
4. Mehmet Emin Yurdakul'un bir şiiri ile Ahmet Haşim'in veya Tevfik Fikret'in bir şiirini dili açısından karşılaştırınız.

Giriş

Dillerin toplumda belli işlevleri vardır. Sözlü iletişim, devlet idaresi, eğitim, edebiyat, basın, ibadet, ticaret gibi farklı alanlarda dile ve dilin farklı biçimlerine ihtiyaç duyulur. Bir dil, bu işlevlerin hepsini yerine getirebileceği gibi her biri veya bazıları için farklı diller de kullanılabilir. Bu işlevlerden bazıları için standart dile ihtiyaç duyulur, bazılarında ise belli alışkanlıklar vardır, ancak yazı dilinde olduğu gibi bir standarttan söz edilemez.

Türkçe bilinen tarihi içinde yayılmış olduğu çok geniş alanda, sürekli olarak başka dillerle rekabet içinde olmuştur. Konuşma dili olarak varlığını her zaman sürdürse de özellikle eğitim, ibadet, edebiyat gibi alanlardaki rekabet, aynı zamanda kültür tarihinde önemli bir yer tutar. Türkçenin en büyük rekabeti, yine en çok etkilendiği dillerdir. Bunlar; Farsça başta olmak üzere İran dilleri, Arapça, Rusça başta olmak üzere Slav dilleri, Çince, Fransızca, İngilizce, Yunanca gibi dillerdir. Bunların bir kısmıyla rekabet diğerlerine göre azalmış olsa da Türk dillerinin önemli bir kısmı bugün de Çince, Farsça, Rusça gibi dillerin baskın olduğu bölgelerde varlıklarını sürdürmektedir ve bu nedenle Türkçe bu dillerle bugün de rekabet içindedir. Daha az olmakla birlikte Yunanca, İtalyanca gibi dillerle de bazı alanlarda belli dönemlerde bir rekabet içinde olduğu söylenebilir. Aşağıda dilin yerine getirdiği çok sayıda işlevden bazıları üzerinde durulacaktır. Ancak dilin işlevlerinin bunlarla sınırlı olmadığı, örnek olarak ticaret dili, meslek dili gibi farklı gelişmelerinin olacağı unutulmamalıdır.

Konuşma Dili

Osmanlı döneminde devlet idarecilerinin dili olduğu için başka dilleri konuşanlarca da öğrenilen Türkçe, konuşma dili olarak doğal gelişmesini sürdürmüştür. Konuşma diline geçen Arapça ve Farsça alıntılar yazı dilindeki biçimleriyle karşılaştırılınca Türkçenin yapısal özelliklerine daha fazla uyum sağlamıştır. Özellikle transkripsiyonlu metinler olarak bilinen Arap alfabesi dışında bir alfabeyle yazılmış eserlerde, batı dillerinde yazılmış Türkçe gramerlerdeki metinlerde

ve halk diline yakın eserlerde bu konuşma dilinin örneklerini bulmak mümkündür (bk. Guzev 1990, Strauss 2000). Ancak bu dönemde günümüzdeki standart dil gibi prestijli bir konuşma varyantı; bu varyantı koruyacak ve yaygınlaştıracak eğitim kurumlarıyla iletişim araçları yoktur. Bu nedenle yerel konuşma biçimleri birbirlerini etkilememiştir. Bölgeler üstü bir standart konuşma dilinin olmamasının sonuçlarına dair ilgi çekici gözlemler aktarılmıştır (bk. Karal 1978: 61, 94).

Meşrutiyetten sonra belli bir sisteme bağlanan sadeleşmede, standart dile İstanbul konuşmasının temel alınması önerilmiş, öneri bazı tartışmalara rağmen kabul görmüştür. Ancak İstanbul Türkçesini bölgeler üstü bir konuşma dili olarak yaygınlaştıracak araçlar yoktur. İlk radyo yayını 1927 yılında başlar, ancak İstanbul Türkçesinin konuşma dili olarak yaygınlaşmasında eğitimin artması, iletişim ve ulaşım imkanlarının gelişmesi, şehirleşmeye bağlı sosyal değişimler gibi farklı nedenler belli bir rol oynar. En etkin rolü, hiç şüphesiz televizyonun oynadığını söyleyebiliriz.

Standart dile İstanbul Türkçesi esas alınmıştır. Arapça ve Farsça kelimelere Türkçe karşılık bulmak için halk ağzına başvurulmuştur. Ayrıca sade Türkçeyi korudukları düşüncesiyle Birinci Türk Dili Kurultayı'na Adana ve Balıkesir'den köylüler de davet edilmiştir.

Bugün konuşanın hangi bölge ve hangi sosyal gruptan olduğunun anlaşılacağı, genel geçer bir konuşma dili vardır. Ancak bu konuşma standardının sınırları yazılı standart kadar kesin değildir. Yazılı standartta bitişik yazım, “^” işareti, kesme işaretinin kullanılacağı yer, büyük harf kullanımı gibi az sayıda hususu bir kenara bırakırsak büyük bir sorun yoktur. Buna karşılık Doğu Anadolu, Doğu Karadeniz, Ege gibi bazı bölgelerde yerel konuşma biçimlerinin hâlâ çok yaygın olarak kullanıldığı görülmektedir.

Devlet Dili

Bir devletin sınırları içerisinde idarede, hukukta, eğitimde, ticarete ve resmî dil gerektiren diğer durum-

larda, gerek sözlü gerekse yazılı iletişimde kullanılan dil, devlet dilidir. Devlet dilinin ne olduğu genellikle anayasada belirtilir. Yasal olarak düzenlendiği için devlet kurumları arasında olduğu gibi devlet kurumlarıyla devletin vatandaşları arasındaki ilişkilerde de devlet dilinin kullanılması zorunlu hale gelir. Devletin üst kademesinde konuşulan veya yazılan, ağır ve çoğu zaman yalnızca ilgili kimselerin bildiği, yazılı ve sözlü bir üslup için de devlet dili terimi kullanılabilir. Meşrutiyete kadar Osmanlıdaki durum budur: Devlet idaresinde özel eğitim almış seçkinlerin üstesinden gelebildiği bir devlet dili vardır. Dil Türkçedir, ancak yazı dili olarak kullanılması ve anlaşılması özel eğitim gerektirir. Osmanlı yazı dili böyle bir dildi, Arapça ve Farsça öğelerle konuşma dilinden uzaklaşmıştı.

24 Temmuz 1908’de yürürlüğe konan *Kanun-i Esasî*’nin 18. maddesi devlette görev almak isteyenlerin, 68. maddesi de mebus olacakların Türkçe bilmelerini şart koşar. 57. maddede ise heyetler arası müzakere dilinin Türkçe olacağı belirtilir. Böylece Türkçe anayasal desteğe kavuşur. Daha sonra düzenlenen anayasalarda devlet dili hakkında hüküm yer almıştır. Osmanlı İmparatorluğu sona erdiğinde İstanbul ağzına dayanan esnek ve canlı ama halk dilinden hâlâ uzak bir üslup onun yerini almıştır (Lewis 1984: 426-427).

1924 tarihli *Teşkilat-ı Esasiye Kanunu*’nda devlet dilinin Türkçe olduğu açıkça belirtilir. Ancak Anayasanın yazıldığı dil konuşma dilinden hayli uzaktır. Anayasanın dili 1945 yılında sadeleştirilir: Dille ilgili maddenin farklı biçimleri dildeki değişmeyi açıkça gösterecek niteliktedir:

1924’te: “Türkiye Devletinin dini, İslâmdır; resmî dili Türkçedir; makarrı Ankara şehridir”.

5/2/1937’de: “Türkiye Devleti, cumhuriyetçi, milliyetçi, halkçı, devletçi, laik ve inkılapçıdır. Resmî dili Türkçedir. Makarrı Ankara şehridir”.

1945’te sadeleştirilmiş biçim: “Türkiye Devleti cumhuriyetçi, milliyetçi, halkçı, devletçi, lâyük ve devrimcidir. Devlet dili Türkçedir. Başkent Ankara’dır”.

1961’de “Türkiye Devleti, ülkesi ve milletiyle bölünmez bir bütündür. Resmî dil Türkçedir. Başkent Ankara’dır”.

1982’de “Türkiye Devleti, ülkesi ve milletiyle bölünmez bir bütündür. Dili Türkçedir. Bayrağı, şekli kanununda belirtilen, beyaz ay yıldızlı al bayraktır. Millî marşı ‘İstiklal Marşı’dır. Başkenti Ankara’dır.”

Edebiyat Dili

Türkçe, bilinen tarihinde edebiyat dili olarak farklı aşamalardan geçmiştir. Yazılı eski kaynakların önemli bir kısmı, edebiyata özgü öğeler kullanılmış olsa da günümüzdeki anlamda estetik bir amaçla üretilmiş metinler değildir.

Anadolu’da 13. yüzyıldan itibaren önceleri dini yayma amacı güden sade metinlerin üretildiği, Oğuzcaya dayanan bir yazı dili ortaya çıkar. Başlarda bu dilde herhangi bir standart yoktur. İstanbul’un fethinden sonra belli yazım alışkanlıklarının yerleştiği bir edebiyat dili gelişir. Osmanlıda edebiyat dili Arapça ve Farsça öğelerin yoğun olduğu bir Türkçeydi. Edebî gelenek sonraki kuşaklara henüz iyi araştırılmamış kanallarla yine de başarıyla aktarılmaktaydı. Sade bir dille yazma denemeleri olmuş, ancak bu denemeler başarılı olamamıştı. 19. yüzyıla gelindiğinde yeni konular işlense de şiirde bu edebî dil ve biçim açısından geleneğe bağlılık sürmektedir. Buna karşılık, yeni edebî türler olan roman ve öyküde daha sade bir dil kullanılır. İlerleyen dönemde de edebî eserlerde kullanılan dil, yazı reformuyla ilgili çabalara göre daha sorunsuz ve başarılı bir biçimde sadeleşir.

1898’de Mehmet Emin Yurdakul’un sade bir dille yazdığı *Türkçe Şiirler* isimli kitabı yayımlanır ve büyük ilgi görür. Meşrutiyet’ten sonra Türkçülük akımının da etkisiyle edebiyat dili, özellikle milli edebiyat dönemi yazarlarının eserlerinde konuşma diline yaklaşır. Sadeleşmede önemli bir rol oynayan ve başlarda kelime seçiminde tereddütlü davranan *Yeni Lisanslılar*, ayrıca hiçbir gruba dahil olmadan sade bir dille eser veren Refik Halit Karay, Mehmet

Akif, Mithat Cemal gibi isimler de vardır (bk. Levend 1972: 348 vd.). Ağdalı bir dil kullanan Servet-i Fünun edebiyatının en önemli temsilcilerinden Halit Ziya eserlerini daha sonra sadeleştirmek durumunda kalır (Tepeli 1999).

Cumhuriyetin kurulmasından sonra Halide Edip, Yahya Kemal, Yakup Kadri, Reşat Nuri, Faruk Nafiz, Ömer Seyfettin, Peyami Safa, Falih Rıfkı Atay, Nazım Hikmet, Necip Fazıl, Sait Faik, Mehmet Akif, Hüseyin Rahmi Gürpınar, Ahmet Hamdi Tanpınar gibi yazarlar İstanbul konuşmasına dayanan bir dille gerek şiirde gerek nesirde Türkçenin en güzel örneklerini ortaya koyarlar. Alfabenin değişmesiyle birlikte edebî dilde Arapça ve Farsça kelimelerle olan sembolik bağ da kesilir ve edebiyat dili konuşma diline yaklaşır.

Her yazarın elbette kendine özgü bir üslubu, kelimeleri yan yana getirme biçimi vardır. Ancak edebî eserlerde kullanılan dil konuşma diline oldukça yakındır. Türkçenin edebiyatta, özellikle nesirde altın çağını yaşadığı söylenebilir. Çok sayıda romancı yazdıklarıyla uluslararası şöhrete kavuşmuştur.

Edebî dil ile yazı dili, hatta standart dil sıkça eş değer görülür. Standart dilin, sanat değeri yüksek kurmaca metinlerde en iyi şekilde temsil edildiğini düşünenler de vardır. Öyle ki standart dille ilgili sözlük ve gramer çalışmalarında bu tür metinler birinci derece kaynaklar olarak alınır. Ancak bu doğru değildir. edebî metinlerde, standart dışı biçimler hiç de küçümsenmeyecek sıklıkla kullanılır. Şiir, masal, tekerleme, deyim, fıkra, halk hikayesi, efsane gibi halk edebiyatı ürünlerinde yazımda standartlaştırmaya gidilirse de söz varlığı ve söz diziminde standarttan sapan biçimlerin kullanılması alışılmıştır. Özellikle roman ve öykülerdeki diyaloglarda konuşura göre farklı dil kullanılabilir. Örnek olarak bazı metinlerde ağızlardan yoğun bir şekilde yararlanılır. Standart dışı ses, biçim, söz dizimi, söz varlığı öğelerine yer veren çok sayıda eser saymak mümkündür (örnekler için bk. Aydın 2008, Demir 2009).

Eğitim ve Bilim Dili

Türkçenin eski dönemlerde eğitim dili olarak kullanılışıyla ilgili bilgilerimiz sınırlıdır. Selçuklu döneminde eğitim dili olarak kullanılmadığı bilinmektedir. Osmanlı medreselerinde de eğitim dili Arapçaydı. Dini bilgilerin verildiği medreselerde İslam'ın kutsal kitabının dilinin doğal bir üstünlüğü vardı. Yine de medreseler ve çocuklara dini eğitimin verildiği mahalle mekteplerinde veya kurslarda Türkçe, en azından dersler anlatılırken kullanılmış olmalıdır. Ayrıca saray okulu olan Enderun'da Türkçe öğretilmekteydi. Dini eğitim Arapça ağırlıklı olsa da astroloji, coğrafya, edebiyat, tarih, tıp vb. başka alanlarda yazılmış Türkçe metinler, hatta dini metinlerin varlığı da sanıldığından daha güçlü bir Türkçe yazı geleneği eğitimi olduğunu gösterir. Çünkü eğitim verilmeden bir yazı dilinin kurallarının öğretilmesi mümkün değildir. Ancak bu eğitim bugünkü anlamda kurumsal bir çerçevede olmayabilir.

18. yüzyılın sonlarından itibaren din dışı eğitim veren okulların açılmaya başlanması ve Tanzimat'tan sonra eğitimi halka yayma arzusu Türkçeyi sadeleştirme isteğini öne çıkardı. 1793 yılında açılan *Mühendishane-i Berri Hümayunda* Fransızca, İtalyanca ve İngilizce yanında "kimi sınıflarda Türkçe dersleri bile verilmekte"ydi (Karal 1978: 49). Mühendishanede, Fransızca zorunlu ders olarak okutulur, böylece Osmanlıda ilk olarak bir Batı dili Arapça ve Farsçaya rakip çıkar ve Türk eğitimi batı kaynaklarından yararlanmaya başlar (Karal 1978: 50). Avrupalı doktorların ders verdiği 1827'de kurulan askerî tıbbiyede eğitim dili 1870'e kadar Fransızcadır (Karal 1972: 70). Türkçe yıllardır ihmal edildiği için bu dönemde gerek tıpta gerek diğer alanlarda okutulacak Türkçe kitap, Türkçe ders verecek kadrolar, derslerde kullanılacak terimler, yoktur.

II. Meşrutiyet'in ilanı ile oluşan özgür ortamdan hareketle farklı topluluklar, kültür dernekleri, siyasi kulüpler kurup dilleri üzerine çalışmalarını yoğunlaştırırlar. Türk aydınları da bundan etkilenir. Anayasa'ya göre devlet dili Türkçe olduğundan ilkokullarda Türkçe zorunlu dil durumuna getirilir. Türk olmayanlar kendi dillerini de okuyacaklardır. Ortao-

kulda Türkçe zorunlu, bölge dili seçmelidir (tepkiler için bk. Karal 1978: 78 vd.). 1923'e gelindiğinde eğitim dili ve eğitimin halka yayılması hâlâ çok ciddi bir sorundur. Cumhuriyetten sonra eğitim dili Türkçe olmakla birlikte, verilen derslerin adı henüz yeterince sade bir dil kullanılmadığını açıkça gösterir (örnek olarak bk. Şanal, Karagöz 2006: 197).

Günümüzde eğitim dili olarak Türkçe, İngilizce başta olmak üzere başka dillerle rekabet halindedir. Eğitim dilinin ne olması gerektiği konusunda fikir bildirenlerin ezici bir çoğunluğu ana dilde, yani Türkçe eğitimi savunmaktadır. Uygulamada ise tartışmadaki durumun tersi bir gelişme söz konusudur: Türkiye'nin çeşitli eğitim kurumlarında eğitim, yabancı dilde yapılmakta, en azından yapıldığı ileri sürülmektedir. Yabancı dille eğitim meselesi, gelişen dünyada birçok ülkenin karşı karşıya olduğu bir durumdur. Özellikle teknolojik gelişmelerin uzağında kalmak istemeyen veya ürettiği teknolojiyi diğer ülkelere daha kolay ulaştırmak isteyen ülkeler, birinci dil veya ikinci dil olarak daha yaygın kullanılan başka dillere ihtiyaç duymaktadırlar. Almanya'da üretilen bir dikiş makinesinin Türklere pazarlanmasını kolaylaştırmak için ürünün içine Türkçe broşür koymakla Amerika'da üretilen bir bilgisayar teknolojisinden daha kolay istifade etmek isteyen bir Türk'ün İngilizce öğrenmesi aynı kapsamda değerlendirilebilir. Bilim ve teknolojinin, ana dili birbirinden çok farklı ülkelerde üretiliyor olması, belli bir dilin iletişim dili olarak kullanılmasını pratik bir çözüm olarak ortaya çıkarmaktadır. Böylece değişik dilleri öğrenerek kaybedilecek enerji başka kanallara akabilir. Tarihte bu tür *lingua franca*ların örnekleri vardır. Diller yarışında günümüzde İngilizce önde görünmektedir. Gerçi İngilizce dünyada, kendisini ana dili olarak konuşanların sayısı açısından ilk sıradadır. Ama dünyanın en büyük ekonomik ve askeri gücünün dili olmasıyla ülkeler üstü bir iletişim aracı olabilmek için gerekli dil dışı desteği de bulmuş görünmektedir. Türkiye'de bilim ve eğitim alanında bütün branşlarda eğitimin yabancı dilde verildiği okulların açılması tercih edilmiştir. Üniversitelerimizin tamamında yabancı dilde yapılan bir yayın Türkçe olandan daha değerli görülmektedir.

Yabancı dille eğitim veren okulların bir kısmı son derece başarılıdır. Ancak bu başarının Türkçe dışında bir dille eğitim verilmesinden mi yoksa başarılı bilim insanları ve öğrencilerin buraları tercih etmeleri, buralarda çalışan ve okuyanların daha iyi imkanlara sahip olması gibi başka sebeplerden mi kaynaklandığı ayrı bir araştırma konusudur.

Diğer taraftan yabancı dille eğitim aynı zamanda ciddi sorunların da kaynağı durumundadır. Her şeyden önce ana dili Türkçe olan bir öğretmen veya öğretim üyesinin bütün inceliklerini çok iyi bilmediği bir dilde, ana dili Türkçe olan öğrencilere çok iyi kavrayamadıkları, çevrelerinde doğal olarak konuşulmayan bir dilde eğitim vermeye çalışmaları sonucu ortaya çıkan durum başlı başına bir garbettir. Zaten yığınla sorunu olan eğitim sisteminde, yabancı dille eğitim uygulamasıyla sorunların daha da artacağı açıktır. Öğrenciler, gerek yazılı gerek sözlü yabancı dil performanslarının düşük olması dolayısıyla dersleri zor anlamakta veya derslere aktif olarak katılmaktan çekinmektedirler. Yabancı dille eğitim, bir eğitim sisteminin bütünü için değil, belli kısımları için, teknoloji ve bilgi transferi, yabancı öğrenci çekme gibi gerekçelerle tartışılacak bir konudur. Ama yabancı dille eğitimdeki en önemli sorun, bağımsız ülkelerin bağımsızlıklarının en önemli sembollerinden birisi olan bağımsız bir standart dilden, ileride kendi geleceğini teslim edeceği insanların yetiştirildiği eğitim gibi bir alanda gönüllü olarak vazgeçmesidir. Türkiye'de yabancı dille eğitim tartışmalarında bu can alıcı nokta yeterince vurgulanmamıştır.

Yabancı dille eğitimde piyasa şartları da önemli bir rol oynamaktadır. Verilen geleneksel eğitimden memnun olmayan aileler çocuklarını yabancı dille eğitim yapan kurumlara, hiç olmazsa yabancı dili sayesinde iş bulur, yaklaşımı içerisinde göndermektedir. Bu ve benzeri beklentilerle aileler çocuklarını yabancı dille eğitim veren kuruluşlara göndermekte, buna paralel olarak yabancı dille eğitim veren daha çok eğitim kurumu ortaya çıkmaktadır.

Terimler

Eğitim ve dil etrafındaki tartışmalarda *terim sorunu* özel bir yer tutar. Osmanlı döneminde terim ihtiyacı da Arapçadan karşılanmaktaydı. Batıyla ilişki sonucu ortaya çıkan terim ihtiyacında da Arapçaya başvurulmuştu. Bu tutum Türkçenin kendi türetme imkanlarını köreltmmişti. II. Mahmut zamanından başlayarak tıp, hukuk, matematik gibi bilim dallarında terimleri saptama yolunda bireysel çabalar görülür (Karal 197: 72). Ziya Gökalp'ın terimler ve yeni kavramlarda sırayla halk diline başvurma, Türkçe kökler, eklerle, tamlama ve çekim yöntemleriyle türetme, tamlamasız olmak kaydıyla Arapça ve Farsçadan alma, batıdan olduğu gibi alma şeklinde bir yaklaşımı vardır (Gökalp 2004: 120). Ancak terim ihtiyacının karşılanmasında başvurulmuş Arapçayı konuşan topluluklar da İmparatorluktan koptuğundan bu uygulamanın sürdürülmesi imkansızdır. Zaten 1 Eylül 1929'da, alfabe devrimi sonucunda ihtiyaç kalmadığı gerekçesiyle Arapça ve Farsça dersleri, yüksek öğretim programından kaldırılır.

Cumhuriyetten sonra terimler önemli bir sorun olmaya devam eder. Türkçenin özleşmesi konusunda, 1923 Ağustosunda TBMM'ne, kabul görmeyen bir Türkçe kanunu önerisiyle ilk yasal girişimde bulunan Tunalı Hilmi, terimlerin Türkçeleştirilmesini ve okul kitaplarının öz Türkçe kurallara göre hazırlanmasını önerir (Levend 1972: 391). 1928 yılının Aralık ayında bilimsel terimlerin tespiti ve yabancı terimlere Türkçe karşılıklar bulmak amacıyla Darülfünunda *Istilahât-ı İlmîye Komisyonu* kurulur. Komisyon kendisine gönderilen terimlere Türkçe karşılık bulmaya çalışacak, eğer bulamazsa Latince terimleri kullanılacaktır.

Terimlerin Türkçeleştirilmesi Türk Dili Kurumunun da görevleri arasındadır. Birinci Türk Dil Kurultayı'nda alınan kararlar arasında "ıstılâh lûgâtı" hazırlanması, "ıstılâh konurken Türkçenin bütün lahikalarının araştırılmasına /.../ ehemmiyet verilme"si de vardır (Levend 1972: 417). Cemiyetin adının *Türk Dili Araştırma Kurumuna* çevrildiği 18 Ağustos 1934'teki *İkinci Türk Dil Kurultayı*'nda da

terimlerin Türkçe köklerden Türkçe eklerle türetilmesi ilkesi benimsenir. Terim komisyonu raporunda kesin zorunluluk durumunda, batıda kullanılan bilim ve teknik terimlerinin yaşayan yabancı dillerden değil de bu dillerin ana dili sayılan Lâtince, Grekçe gibi ölü dillerden alınması ilkesi yer almaktadır.

Atatürk terim konusuyla da bizzat ilgilenmiştir. TDK tarafından yeni baskısı yapılan *Geometri* kitabında günümüzde de kullanılmakta olan *üçgen, dörtgen, aç* gibi pek çok terimi dilimize kazandırmıştır.

Günümüzde çok sayıda terim sözlüğü vardır. Türk Dil Kurumu çatısı altında hazırlanmış olanlara internet kanalıyla Türk Dil Kurumunun sayfasında ulaşılabilmektedir. Ancak terim meselesinin sonucu yoktur. Düzenli olarak yeni terim ihtiyacı ortaya çıkmakta, bunların bir kısmı Türkçe malzemeyle üretilirken, bir kısmı da başka dillerden alınmaktadır.

Dilbilimin en temel bulgularından birisi "her dil konuşanlarının ihtiyaçlarına cevap verebilecek zenginliktedir" şeklindedir. Türkçe potansiyel olarak, diğer diller gibi konuşurlarının her türlü ihtiyacına cevap verebilecek bir dildir. Terim yetersizliği, bazı branşlarda örnek azlığı veya gelenek yokluğu nedeniyle Türkçe bilimsel yazı yazmanın muhtemel zorluğu gibi sorunlar dilin özünden değil, tamamıyla dilin kullanımından kaynaklanır. Her dilde olduğu gibi özellikle terim alanında ortaya çıkabilecek sözde eksiklikler, türetme, kopyalama vb. yollarla giderilebilir. Dolayısıyla Türkçenin bilim dili olup olmaması Türkçenin kendisinden kaynaklanan bir sorun değil, ana dili Türkçe olanların sorunudur. Kaldı ki Türkçeyle bilgi üretimi ve aktarımını Türkçenin kendisinin değil, ana dili Türkçe olanların yapması gerekir. Daha fazla imkan sunduğu düşünülen İngilizcede de terimler kendiliğinden var olmamış, bir konuyu araştıran bir bilim adamı tarafından üretilmiştir.

Basın Dili

Edebî türlerden farklı olarak, geniş bir okur kitlesine ulaşmak isteyen gazeteler anlaşılır bir dil türünü tercih eder. Osmanlıda ilk resmi gazete 1831'de

basılmıştır. 1840'da *Ceride-i Havadis*, 1860'da *Tercüman-ı Ahval*, 1861'de ilk büyük Türk gazetesi *Tasvir-i Efkar* yayımlanmaya başlar. Gazetecilik alanında 1860'lardan sonra büyük bir gelişme olmuştur. Gazete ve dergiler, yazı dilinde sadeleşme ihtiyacını açıkça göstermekle kalmamış aynı zamanda dil konusunun en hararetli tartışıldığı organlar olmuşlardır. Örnek olarak Şinasi, 1860'ta *Tercüman-ı Ahval*'in ilk sayısına yazdığı ön sözde, yazıların herkesin anlayacağı bir dille olacağını belirtmiştir. Daha sonraki gazete ve dergiler de bunların açtığı yoldan yürümüştür. 19. yüzyılın sonlarında seçkin varyant, *Servet-i Fünun* aracılığıyla 1896-1901 arasında son bir hamle yaparsa da Türkçe öğelerin daha fazla öne çıktığı yeni yazı dili artık geri döndürülemez biçimde kabul görür. Özellikle II. Meşrutiyet'ten sonra yeni dilin bayraktarlığını yapan dergiler de çıkmaya başlar. Bunlar arasında 1911'de Ömer Seyfettin'in imzasız olarak *Yeni Lisan* adlı ilk başyazısının yer aldığı *Genç Kalemler* ve *Türk Yurdu*'nun önemli bir yeri vardır. Burada yazarlar sade bir üslubu tercih ederler.

İmer, 1931-1946 yılları arasında yayımlanmış gazetelerden hareketle yaptığı istatistiksel bir çalışmada, haber dilinde 1931 yılında % 35 oranında Türkçe sözcük kullanılmışken bunun 1933'te % 44'e, 1936'da ve 1941'de % 48'e yükseldiğini belirlemiştir (1998: 86). Bu veriler Cumhuriyetten sonra gazete dilinin gittikçe Türkçeleştiğini göstermektedir. Günümüzde standart dilin en iyi temsil edildiği, halk dilinden kopuk olmayan bir gazete dili kullanımını vardır. Aynı durum genel okuyucuya ulaşmak isteyen dergiler için de geçerlidir. Dergilerde farklı üsluplar elbette olabilmektedir. Yazımla ilgili standartlar olmakla birlikte, hangi kelimenin seçileceği, cümlenin hangi uzunlukta olacağı gibi konularda bir standart yoktur. Yine de gazete ve dergilerde anlaşılır bir Türkçe kullanılmaktadır.

Radyo ve Televizyon Dili

İstanbul ağızına dayanan yeni standart dil, eğitim kurumları, basın yayın gibi kanallarla yaygınlaştırılmaya çalışılır. Yazı dili eğitim kurumları aracılığıyla

yeni nesillere aktarılırken, bölgeler üstü geçerliliği olan, yazı diline oldukça yakın bir konuşma dilinin yaygınlaşmasında en önemli araç hiç şüphesiz televizyon, kısmen de radyo olmuştur. Yaygınlaştırılmaya çalışılan konuşma dilinin en büyük temsilcisi uzun yıllar özel diksiyon eğitimi almış spikerlerin görev yaptığı ve başka varyantlara izin verilmeyen TRT olmuştur. Televizyon, elektriğin ulaştığı her köye ulaşma şansı bulmuştur. 1990'lı yıllara kadar bu konuşma dili, yerel ağzın baskın olduğu bölgelerde okullarda öğretmenlere, resmi dairelerde bazı görevlilere, bölgenin yerlisi okumalara özgü, varsa televizyonda rastlanan bir varyant olarak görülmüş, yerel konuşmalar üzerinde günümüzdeki kadar etkili olmamıştır. Ağızların baskın olduğu bölgelerde hâlâ eğitilmiş kesimin de ağız konuşması bunu açıkça göstermektedir. 1990'lı yıllarda özel televizyon kanallarının kurulmasını takiben, standart dille diğer varyantlar arasında çok daha yoğun bir etkileşim ortaya çıkmıştır. Standart konuşma dilinin en etkili aracı olan televizyonda, hayran olunan insanlar her gün evlerin başköşesinde “güzel”, “ince”, “kibar” İstanbul ağızıyla konuşmaktadır. Ayrıca iç göç nedeniyle asıl ağız bölgelerinin dışına çıkan insanların da okullardan ve televizyondan tanıdıkları İstanbul ağızına yaklaşan biçimleri tercih etme eğiliminde oldukları gözlenmektedir.

Özel televizyon kanallarının kurulmasıyla standart dilin en etkili aracı olan televizyonlar sayesinde, bu defa yerel konuşma biçimleri ve sosyal sınıflara özgü varyantlar, konuşuldukları bölgelerin dışına çıkmış ve daha geniş kesimlerce fark edilir olmuştur. Bunun sonucunda standart dilin ve ağızların kullanım alanında dikkat çekici bir kesişme olmuştur. Yerel konuşma biçimleri bir taraftan standart dilin etkisiyle standarda yaklaşmışlar, eğitilmiş genç nesiller tarafından daha az kullanılır olmuşlardır. Ancak yerel konuşma biçimleri de standart dilin kullandığı araçları kullanarak bölgelerinin dışına çıkmış ve daha önce standart dile özgü bir alan olan televizyonda kullanılır duruma gelmişlerdir. Bu nedenle günümüzde dilin farklı varyantları arasında her zamankinden çok daha karmaşık bir ilişki vardır. İstanbul ağızına dayalı konuşma dilinin en güçlü kanalı olan televizyonlarda;

dizilerde, bazı kanalların eğlence programlarında, yerel kanallarda ağza veya başka varyantlara bolca yer verilmektedir.

Bu gerçeğe karşın, televizyonlardaki standart dışı Türkçe kullanımına karşı tutum, dil dışı etkilere göre değişmektedir (ağızlara karşı tutumla ilgili bk. Şen 2006). Örnek olarak bazı varyantlar hoşgörüle karşılanmakta bazıları yadsınmakta, örnek olarak benzer programlar yapan ağız konuşuru sunuculardan birine ses çıkarılmazken bir başkası tepki çekebilmektedir. Ancak bunun en önemli nedeni kullanılan ağız değil, o ağızların konuşulduğu bölge veya konuşur grubuyla ilgili genel kanıdır.

Her ne olursa olsun, bugün dil içindeki çok yönlülüğün fark edilmesinde televizyonun en önemli araç olduğu tartışma götürmez bir gerçektir. Televizyonlarda kullanılan dilin Türkiye’de konuşulanlarla sınırlı kalmadığını vurgulamaya gerek yoktur. Örnek olarak *Elveda Rumeli* dizisinde Rumeli ağızları kullanılmaktadır. Bu yeni eğlence ögesi, bu yönüyle, kahramanların ayırıcı özellikleri arasında konuşmalarındaki farkların önemli bir yer tuttuğu orta oyunu, Hacivat’la Karagöz gibi geleneksel tiyatroyla da keşşmektedir.

Televizyonlarda, kendine özgü bir dil kullanılan haberler, hava durumu, spor programları, kültür programları başta olmak üzere, ağız kullanımının alışılmış olmadığı, değişkenliğe fazla yer olmayan programlar da vardır. Buna karşılık çeşitli eğlence programlarında ve sevilen dizilerde standart dışı varyantlar farklı derecelerde kullanılabilir. Bunlar dil içindeki değişkenliğe karşı belli bir hoşgörünün oluşması, ilgili varyantı konuşanların ise kendi konuşmalarının utanılacak bir şey olmadığını farkına varması sonucunu doğurmaktadır.

Televizyonla ilgili bölümü bitirmeden bir başka hususa daha işaret etmekte yarar vardır. Bu da Türkçenin televizyon alanında birçok dille rekabet ettiği gerçeğidir. Çünkü televizyonlarda kolayca sağlanabilecek donanımla çok farklı dillerde yayına ulaşmak mümkündür. Ancak Türkçenin televizyon alanında en ciddi rekabetinin, başka alanlardakine paralel bi-

çimde, İngilizceyle olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü İngilizce ağırlıklı yayın yapan yerli ve yabancı kanallar vardır; dizi veya yabancı filmlerin bazıları orijinal dilde, çoğu zaman da İngilizce gösterilmektedir.

Eğlence Dili

Günümüzde Türkçenin sinema, tiyatro, müzik gibi dil temelli eğlence sektöründe baskın olduğunu söyleyebiliriz. Televizyonda olduğu gibi bunlarda da Türkçenin kendi içindeki çok çeşitli varyantlarına rastlamak mümkündür. Ayrıca Türkçe bu alanda da başka dillerle, özellikle İngilizceyle rekabet etmektedir. Eğlence sektöründe İngilizceyle rekabetin daha çok sinema ve müzik sektöründe olduğunu söyleyebiliriz. Tiyatroda yabancı dilli oyunların yaygın ilgi görmesi alışılmış bir durum değildir. Ancak özellikle büyük şehirlerde yabancı filmler dublajsız gösterilebilmektedir. Bu filmlerin önemli bir kısmı İngilizcedir. Bu nedenle burada Türkçenin de diğer dünya dilleri gibi İngilizce ile bir rekabeti olduğu görülmektedir. Aynı şekilde müzik sektöründe Türk şarkıcıların kendilerini uluslararası alanda ispat etmek amacıyla İngilizce şarkı söyledikleri veya Eurovision gibi uluslararası yarışmalarda Türkiye’nin İngilizce şarkıyla temsil edilmesi az rastlanan bir durum değildir. Yine piyasada İngilizce müziklere kolayca ulaşılabilir.

İnternet ve Kısa Mesaj Dili

Dilin işlevleri açısından üzerinde durulması gereken çok yeni bir araç da önemi her geçen gün artan internet veya sanal dünyadır. İnternet, bir dilin yeni ihtiyaçları karşılamadaki başarısını ölçen bir mihenk taşı, dile karşı alışılmamış bir meydan okuma olarak da algılanabilir. Gerçekten de son yıllarda internet dilin sınırlarını zorlayan ve genişleten en önemli araçtır.

İnternetin getirdiği sınırsız özgürlükten Türkçe de geniş biçimde yararlanmaktadır. İnternette ulaşılması her geçen gün kolaylaşan milyonlarca Türkçe sayfa yer almakta ve bu sayfaların sayısı her geçen gün artmaktadır.

İnternette her türlü dil verisi bulunmaktadır: sözlükler, kurmaca metinler, fıkralar, karikatürler, öyküler, romanlar vb. Ayrıca daha önce pek alışılmış olmayan, yazılı, sözlü ve görüntülü dil verilerine de ulaşmak, bunları tekrar tekrar dinlemek, üzerinde oynamak gibi daha önce mümkün olmayan şeyler de mümkündür. Ayrıca internetle sadece standart dille yazılmış metinlere değil, dil içindeki her tür varyanta ulaşılmaktadır: Ağız metinleri, sosyal gruplara ait metinler, argo, gençlere özgü metinler vb.

İnternet sadece dil içindeki mevcut varyantların depolandığı bir veri bankası değildir. Sanal dünyada dil içinde aynı zamanda yepyeni varyantların ortaya çıkmış, yabancı birinin anlayamayacağı iletişim imkanları gelişmiştir. Bunu, standart dilde bir bozulma olarak algılayanlar da vardır. Burada dilin değişmezliğinden hareket edilmektedir. Oysa dil değişkendir, standart dilin zorunlu olduğu alanlar dışında kimin hangi dili kullanacağı sınırlarını belirlemek de kullanılan dili kontrol etmek de mümkün değildir. Ayrıca internetin dili bozduğu görüşü Türkçe için sınanmış da değildir. İngilizce için yapılan çalışmalar ise internet ve kısa mesajda kullanılan dilin bir bozulma değil, bir zenginlik olduğunu, kısaltma yapabilmek için de iyi bir dil bilgisi gerektiğini ortaya çıkarmıştır (internet ve dil için bk. Crystal 2009).

Her ne olursa olsun internetin dil açısından yepyeni imkanlar sunan bir araç olduğu, dilde yaratıcılığın sınırlarının zorlandığı ve genişletildiği göz ardı edilemez. İnternet milyonlarca insanın bir şekilde dilin zenginleşmesine katkıda bulunduğu bir araçtır. Türkçenin içindeki zenginliği bugün en iyi yansıtan alanların başında, dil içindeki her tür varyantın temsil edilme şansı bulduğu internet gelmektedir. Yazılı metinlerde, televizyonlarda daha önce kendini gösterme

şansı bulamayan standart dışı varyantlara, gönüllü katılımına açık internette ulaşmak mümkündür.

İbadet Dili

Dilin işlevlerinden söz ederken toplum hayatında önemli bir yeri olan ibadet dilinden de söz etmek yarar vardır. Osmanlı döneminde ibadet dili olarak Arapça kullanılmıştır. Bazı Farsça dini terimler de yaygındır. Ancak daha 1918 yılında yayımlanan *Vatan* şiirinde Ziya Gökalp ibadet dilinde Türkçeleşmenin ideolojik alt yapısını hazırlar: “Bir ülke ki camiinde Türkçe ezan okunur/ Köylü anlar mânasını namzdaki duanın.../ Bir ülke ki mektebinde Türkçe Kur’an okunur /Küçük büyük herkes bilir buyruğunu Huda’nın.../ Ey Türk oğlu, işte senin orasıdır vatanın!” 3 Şubat 1928’de Cuma vaazlarının Türkçe yapılmasının emredilmesi ibadet diliyle ilgili önemli gelişmelerden biridir. Haziran 1928’de Fuat Köprülü başkanlığında İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde, İslamda reform konusunu incelemek ve bu konudaki önerilerini Maarif Vekaletine bildirmek üzere bir komisyon kurulur. Komisyonun radikal önerileri arasında ibadet dilinin Türkçe olması da vardır (Sadoğlu 2003: 268 vd.). Bunu, Diyanet İşleri Başkanlığının 18 Temmuz 1932 tarihli bir genelgesi ile ezanın Türkçe okunması takip edecektir. Ezanın Türkçeleştirilmesi çalışmaları bir yıl önce başlamıştı. Ezanın yeniden Arapça okunmasına ise 16 Haziran 1950’de izin verilmiştir. Günümüzde ibadet dili olarak Türkçenin yanında Arapçanın da belli bir kullanımı olduğu söylenebilir.

Okuma Önerisi

- Lewis (2004).

4

Dünya Dilleri ve Türkçe

Emine Yılmaz

Bu bölümde

- ✓ Dünya dilleri hakkında bilgi verilecek,
- ✓ Dillerin sınıflandırılmasında kullanılan ölçütler üzerinde durulacak,
- ✓ Türkçenin akrabalık ilişkileri ele alınacaktır.

Araştırınız

1. Dünyada kaç dil olduğunu tahmin ediyorsunuz?
2. Neden bu kadar çok dil olduğu konusunda bir fikriniz var mı?
3. Kendi alanınızda hangi dillerin rekabet halinde olduğunu ve Türkçenin bu alanlardaki durumunu araştırınız.

Dünya Dilleri

Uluslararası dil ansiklopedisi *Ethnologue*'un 15. baskısında dünyada 6912 yaşayan dil olduğu bilgisi yer alır (Gordon 2005). İlk baskıda ise (1974) 5687 rakamı verilmişti. Farklı kaynaklarda başka rakamlar da karşılaşmak mümkündür (bk. Nettle-Romaine 2002: 57-66, Crystal 2005: 16, Comrie 2005: 23 vd.). Bu belirsizliğin pek çok nedeni vardır. Her şeyden önce dünya dilleri üzerindeki çalışmalar henüz tamamlanmamıştır ve varlığı bile bilinmeyen bazıların yok olduğu tahmin edilmektedir. Bu dillerin çoğu dünyanın henüz keşfedilmemiş bölgelerinde yer alsın da, keşfedilmiş bölgelerdeki dil çalışmaları bile bitirilmiş değildir. Çünkü araştırmacılar çoğunlukla kolay ulaşılan Batı Avrupa dilleri üzerinde çalışmayı tercih etmektedir. 4000 kadar dilin henüz doğru dürüst betimlenmemiş olduğu tahmin edilmektedir. Ayrıca dillerden birçoğunun özel adı yoktur. Örneğin Papua-Yeni Gine'deki Sare halkının dillerine verdiği *Sare* adı sadece "konuşmak" demektir. İngiliz Kolumbiasında yaşayan Gitksan halkı kendi dillerinden *Sim'algaks* "gerçek ya da doğru dil" diye söz ederler ama komşu Niğşa ve Tsimşian lehçeleri de aynı adı kullanır (Nettle-Romaine 2002: 57-58). Kimi dillerin ise birden çok adı vardır. *Ethnologue* birbirinin yerine kullanılan 39.000 dil ve lehçe adı verir (Gordon 2005). Ayrıca araştırmacılar da bir dile hem o dilin konuşurlarından hem de birbirlerinden farklı adlar vermiş olabiliyorlar. Yaşayan ya da ölü diller konusunda da kaynakların verdiği bilgiler her zaman tutarlı değildir.

Neyin dil, neyin aynı dil içinde bir varyant olarak görülebileceğinin kesin dilbilimsel ölçütleri olmaması da belirsizliğin en önemli nedenlerindedir. Örneğin Azerice ile Türkiye Türkçesi bilinen zamanlarda birbirinden ayrılmışlardır. Eğitim almış bir Azerbaycanlı ile Türkiyeli arasındaki karşılıklı anlaşılabilirlik oranı oldukça yüksektir. Ama Azeri Türkçesiyle Türkiye Türkçesi iki bağımsız ülkenin kendi standart biçimleri olan dilleridirler. Bu nedenle her ikisi de siyasi anlamda iki bağımsız dildir. Dilbilimsel ölçütlere göreyse aynı dilin varyantları sayılabilirler. Buna karşılık örneğin Kıbrıs'ta konuşulan Türkçe,

Türkiye Türkçesinin bir ağzı olarak görülür. Bununla birlikte standart Türkçe ile Kıbrıs'taki Türkçe arasında ancak iki farklı dil arasında bulunabilecek türden farklar vardır. Bu iki örnek özellikle akraba dil/lehçeler arasındaki sınırları çizmenin zorluğunu göstermektedir.

Dünya dillerinin nüfusa dağılımı son derece eşitsizdir. Aşağıdaki tabloda, dünyada konuşur sayısı en çok olan 9 dil yukarıdan aşağıya sıralanmıştır (kaynak: http://en.wikipedia.org/wiki/World_language):

Dil	Ana Dili Olarak	Toplam Konuşur Sayısı
Çince (Mandarin)	600 (milyon)	1.051 (milyon)
İngilizce	350	1000
Hintçe-Urduca	460	650
Fransızca	130	500
İspanyolca	330	350
Arapça	200	300
Rusça	165	275
Portekizce	215	235
Almanca	100	180

Tabloda görüleceği gibi, 2008 rakamlarına göre 6.5 milyar kişiye ulaşan dünya nüfusunun % 40'ı ana dili olarak dokuz dili konuşmaktadırlar. Bu dokuz dili konuşanların toplam sayısının dünya nüfusuna oranı ise % 68'dir.

Dilbilimciler tarafından, küçük dillerin yaşam alanlarının daralması, şehirleşme, devletlerin dil politikası, ailelerin çocuklarına ana dillerini öğretmekten vazgeçmesi gibi nedenlerle konuşur sayısı az olan dillerin yok olacağı öngörülmektedir. Dünyadaki toplam dillerin yarısı yok olma tehlikesiyle karşı karşıyadır. Bilim adamları dillerin yok olmasının önüne geçmek için çaba sarf etmektedir. Dillerin yok olmasını önlemek için çalışılmasının farklı gerekçeleri vardır. Bunların en önemlileri çoğu sözel olarak aktarılan yerel dillerin yok olmasıyla birlikte, dünyadaki yaşama biçimi ve kültür zenginliğinin de kaybolacak olmasıdır. Bir dilin ölümüyle birlikte, o dille üretilen bitkiler, hayvanlar ve davranışları

hakkındaki doğal yaşama ait bilgi de geri döndürülemez biçimde ortadan kalkacaktır. Dil kaybı ayrıca bazı ülkelerde zamanda bir kimlik kaybı sonucunu doğurmakta ve çeşitli sosyal sorunlara neden olmaktadır. Bu da dillerin yok olmasını önleme çabalarının nedenlerinden bir başkasıdır.

Dillerinin Sınıflandırılması

Dilleri belli gruplarda toplama denemeleri 18. yüzyılın sonlarına doğru başlar. Bu denemelerde diller sistemli olarak karşılaştırılmaya ve aralarındaki benzerlikler ortaya çıkarılmaya çalışılıyordu. Eğer diller arasında belli paralellikler varsa bunlar daha eski dönemlerde ortak bir kökenden türemiş olabilirlerdi. Bu kökenin artık yaşamıyor olması da mümkündü (Crystal 1995: 292). İşte tarihsel dilbilim içerisindeki karşılaştırmalı çalışmalar, tarihsel verileri, modern biçimleri ve kurallı ses denkliklerini kullanarak seslerin, eklerin ve sözcüklerin en eski biçimlerinin nasıl olması gerektiğini ortaya koymaya çalışıyor, yani en eski biçimlerin rekonstrüksiyonu yapıyor. Örneğin Eski Türkçe *adak*, Türkçe *ayak*, Çuvaşça *ura*, Yakutça *atah*, Hakasça *azak*, Halaçça *adak* verilerine göre, sözcüğün en eski şekli iç seste *d*, *r*, *t*, *y*, *z*'li biçimlerin ortaya çıkmasına kaynaklık edebilecek, dilin dişler arasına konulmasıyla çıkarılan bir *d* (*ḍ*) barındırmış olmalıdır: *ḍadak. Rekonstrüksiyonlu biçim burada olduğu gibi başına bir yıldız konarak gösterilir. Bu yıldız, ilgili dil ögesinin kaynaklarda belgelenmediğini, tasarlanmış olduğunu gösterir.

Köken Bakımından Diller

Bugün dünya üzerindeki dillerin önemli bir kısmı, daha önceki dönemlerde ortak bir ana dilden gelişmişlerdir. Konuşur sayısı bakımından dünyadaki büyük diller, diğer akraba dillerle birlikte Hint-Avrupa dilleri, Çin-Tibet dilleri, Hami-Sami dilleri, Bantu dilleri, Altay dilleri, Ural dilleri, Kafkas dilleri vb. gibi dil aileleri oluşturmaktadır. *Ethnologue*'un 15. baskısında 108 dil ailesi görülmektedir. Ancak en iyi araştırılmış grup olan Hint-Avrupa dil ailesinin bile ne zaman ve nerede ortaya çıktığına dair her-

kesçe kabul görmüş bir varsayım yoktur. En yaygın iki varsayımdan birine göre günümüzden 6500 yıl önce Karadeniz'in kuzeyindeki ağaçsız bozkırlarda bir grup yarı göçebe savaşı ortaya çıkmış, 1000 yıl bu bozkırda yaşadktan sonra yeni otlaklar bulmak amacıyla, ok, yay, mızrak ve bronz hançerlerini alıp Dinyeper ve Volga arasındaki yurtlarını terk ederek Avrupa'nın doğu ve orta bölümlerini, Anadolu'yu ve Batı Asya'nın büyük bir bölümünü istila etmişlerdir. Kimi dilbilimcilere göre bu istiladan hemen sonra bu bölgelerde ortaya çıkan ortak dil "İlk Hint-Avrupa Dili"ydi. Diğer varsayım ise 1973 yılında C. Renfrew tarafından ortaya atılmıştır. Renfrew'e göre Hint-Avrupa dillerinin yayılmasının altında yatan mekanizma dört nala koşan atlılar değil, Orta Doğu'da yaklaşık 10.000 yıl önce ortaya çıkan tarımın dili de taşıyarak yeni bölgelere yayılmasıydı. Yani Hint-Avrupa dillerinin vatanı Anadolu platosuydu (Balter 2004: 10-11).

Türkçenin dahil olduğu var sayılan dil ailesi hakkında aşağıda ayrıntılı olarak bilgi verilecektir. Mevcut pek çok eserde genel olarak Türkçenin Ural-Altay dillerinin Altay koluna mensup olduğu dile getirilir. Ancak artık çok eskimiş olan bu görüş yanlıştır. Ural-Altay dilleri diye kanıtlanmış bir dil ailesi yoktur. Başka bir ifade ile Fince, Macarca, Samoyedce vb. irili ufaklı bir yığın dil kendi aralarında bir aile oluşturmakla birlikte Ural dilleri Altay dilleri ile akraba değildir.

Yapı Bakımından Diller

Dillerin sınıflandırılmasında kullanılan ikinci önemli yöntem dillerin ses, biçim bilgisi ve söz varlığındaki benzerlikleri esas alan yapısal yöntemdir. Bu yöndeki en yaygın sınıflandırma ölçütü dillerin söz yapısıyla ilgilidir. On dokuzuncu yüzyılın başlarında ortaya konan bu biçim bilgisi ölçütüne göre diller *yalınlayan*, *bükümlü* (*kaynaşmalı*) ve *eklemeli* olmak üzere üç grupta incelenirler.

Yalınlayan dillerde her sözcük kök biçimindedir, ek yoktur. Sözcükler arasındaki ilişki, kelimelerin

cümle içerisindeki yerleriyle ifade edilir. Bu gruptaki en önemli diller Çince ve Vietnamcadır:

Vietnamca: *Khi tôi đến nhà bạn tôi, chúng tôi bắt đầu làm bài*

“Arkadaşımın evine geldiğimde ödevleri yapmaya başladık” (Comrie 2005: 62).

İkinci grupta yer alan bükümlü dillerde ise dil bilgisi işlevleri sözcük kökündeki değişikliklerle ifade edilir. Hint-Avrupa dilleri ve Arapça bu yapıdaki dillere örnektir. Arapçadan Türkçeye girmiş sözcüklerden örneklerle durumu şöyle açıklayabiliriz: *ketebe* “o yazdı”, *katip* “yazan”, *mektup* “yazılmış”, *mektep* “yazılan yer” gibi. Görüldüğü gibi bu sözcüklerin hepsinde kökü oluşturan *k-t-b* ünsüzleri vardır. Sözcük içine, başına ve sonuna bazı eklemeler yaparak yeni sözcükler türetilmekte veya çekimlenmektedir.

Eklemeli dillerde ise sözcük kökünde bir değişiklik olmaz. Köke, ek adı verilen ve belli işlevleri olan öğelerin eklenmesiyle yeni sözcükler yapılır veya sözcükler arasındaki ilişkiler ifade edilir. Türkçe, Japonca, Fince, Macarca, Swahili dili bu gruba giren diller arasındadır:

Türkçe: *ev-ler-imiz-de-ki-ler-den*

Macarca: *kialak-ul-ás-á-ban*

“biçim-len-me-si(n)-de”

Türkçe, yapı bakımından eklemeli dillerin en binenleri arasındadır. Genel dilbilim çalışmalarında eklemelilikten söz edilirken genellikle Türkçe örnek verilir (bk. Comrie 2005).

Diller coğrafi açıdan da tasnif edilebilirler. Yeni Gine dilleri, Kafkas dilleri, Volga bölgesi dilleri gibi. İlk iki ailenin genel dilcilik açısından çok ilgi çekici diller olduklarını, hatta zaman zaman diğer dünyaya dil aileleri için ayrı bir dil grubu oluşturduklarını belirtmeliyiz. Bunların her ikisinde de birbirleriyle akrabalıkları şüpheli birçok dil konuşulmaktadır. Öyle ki Yeni Gine’de ortalama her 35 kilometreden sonra bir başka dilin başladığı belirlenmiştir. Dilcilik açısından etnolingüistik labirent olarak kabul edilen

Kafkaslarda, bir dağın iki yamacındaki iki köyün iki farklı dili olduğu görüşü de vardır.

Farklı bir tasnif denemesi 1980’lerde Stanford Üniversitesi’nden J. Greenberg tarafından yapılmıştır. J. Greenberg, Eskimo, Aleut, Apaçi ve diğer Amerikan yerli dillerinde aynı sesle başlayan zamir ve diğer sözcüklerin anlamları üzerinde çalışarak 2000’den fazla dili üç ana grupta toplamayı başarmıştır. Arkeolojik bulguların Amerika’ya üç büyük göçün yaşandığını göstermesi de bu tasnifi destekliyordu. Ancak tarihsel dilbilimciler Amerika’da üç değil 150 dil ailesi bulunduğunu ve J. Greenberg’in yönteminin rastlantısal benzerliklere dayandığını söyleyerek eleştirmektedirler (Pennisi 2004: 8).

Türkçenin İçinde Yer Aldığı Dil Ailesi

Karşılaştırmalı dil incelemelerinin geliştiği 18. yüzyılın başlarından itibaren Ural ve Altay dillerinin bir Ural-Altay ana dilinden geliştiği ve Türkçenin de bu ailenin bir üyesi olduğu öne sürülmüştür.

Savaş esiri olarak Rusya tarafından Sibiryaya sürgün edilen İsveçli subay P. von Strahlenberg, on üç yıl boyunca bölgede Sibiryaya halklarının dilleri ve kültürleriyle ilgili malzeme toplamıştır. Ülkesine döndükten sonra topladığı malzemeyi bir kitapta değerlendirmiş (1730) ve böylece Ural-Altay dillerinin aynı ana dilden mi geldiği yönündeki tartışmanın da başlatıcısı olmuştur. Araştırmacıları Ural-Altay dil birliği görüşüne götüren Ural ve Altay dillerinin tümünde ses uyumlarının varlığı, dil bilimsel cinsiyetin bulunmaması, söz yapımı ve çekiminin genellikle eklerle yapılması gibi ortak özellikler olmuştur.

Karşılaştırmalı ses bilgisi yöntemini kullanarak Ural-Altay dillerinin gerçek durumunu ortaya koyan W. Schott olmuştur (1841). Söz konusu dilleri Ural ve Altay olmak üzere iki büyük gruba ayıran Schott, Ural grubunu Fin-Ugor ve Samoyed olmak üzere iki alt gruba, Altay grubunu da Türk, Moğol ve Mançu-Tunguz olmak üzere üç alt gruba ayırmıştır. Schott yalnız Ural-Altay dil birliği alanında çalışmamış, daha sonra Ural dil birliğinden ayrı olarak incelenmeye başlanacak olan Altay dil birliğinin bel

kemiğini oluşturan Genel Türkçe *z/ş*=Çuvaşça *r/l* ses denkliklerini de tespit etmiş ve yine Altay dilleri araştırmaları açısından büyük bir önem taşıyan Çuvaşçanın, sanıldığı gibi bir Fin-Ugor dili değil, bir Türk dili olduğunu ilk kez ortaya koymuştur (Poppe 1924: 775-776 ve T. Tekin 2003b'den).

19. yüzyıl boyunca süren çalışmalar sonucunda Fin-Ugor dilleri alanında büyük ilerlemeler kaydedilmiş ve bu dillerin akrabalığı kanıtlanmış, buna karşılık Ural ve Altay dillerinin köken birliği belgelenememiştir. Ancak Türkiye'deki yeni tarihli yayınlarda bile Ural-Altay dil ailesinden söz edilmektedir. Fince, Macarca, Samoyedce gibi dilleri içine alan Ural dilleriyle Türkçenin herhangi bir şekilde akrabalığı söz konusu değildir ama Çuvaşça-Macarca örneğinde olduğu gibi, her iki grup arasında çok eskilere uzanan yoğun dil ilişkilerinin bulunduğu bilinmektedir.

Bir Ana Altay dil birliğinin varlığı ise bugün de tartışmalıdır. Altay dillerinin akraba olduğu görüşünü ilk defa Ramstedt ileri sürmüştür (1957). Başlangıçta Ana Altay dilinin varlığından şüphe eden ve Türkçe ile Moğolca arasındaki ortak öğelerin yüz yıllar boyunca süren alışverişi bir sonucu olduğuna inanan Ramstedt, daha sonra Türkçe, Moğolca ve Mançu-Tunguzcanın akraba oldukları, Ana Altay dilinden türedikleri yargısına varmıştır. Altay dilleri arasındaki akrabalık teorisi, Ramstedt'ten sonraki en hararetli taraftarlarını onun öğrencileri P. Aalto ve N. Poppe ile dil ailesinin sınırlarını Japonca'yı da içine alacak şekilde genişleten R. A. Miller'de bulur. Ancak Miller, Altay dilleri konusunda uzman olmadığı için yaptığı Japonca, Altayca etimolojilerde ciddi yanlışlar bulunmaktadır (bk. Tekin 1993: 18). Japoncanın durumunun tartışıldığı çok yeni bir incelemede Robbeets Japoncanın bir Altay dili olduğu kanısına varmıştır (2005). Korecenin durumuyla ilgili olarak ise Han-Woo Choi'un çalışmasına bakılabilir (Choi 2009).

Batıda iki yüz yıldır süregelen Altay dilleri teorisi tartışmalarına Türkiye'den en fazla katkıyı T. Tekin yapmıştır. T. Tekin, çoğu Ramstedt ve öğrencisi Poppe tarafından bulunmuş ve kurulmuş olan temel

ses denkliklerini Türkiye Türkolojisine tanıtmış olmanın yanı sıra, pek çok yeni örnekle, bu denkliklere ve dolayısıyla da Altay dilleri teorisine önemli katkılarda bulunmuştur. Konuyla ilgili bütün yazıları 2003 yılında yayımlanan bir kitapta toplanmıştır (Tekin 2003a).

Akrabalık teorisinin bel kemiğini bu diller arasındaki ses denklikleri oluşturur. Bunlar arasında *z/ş* ve *r/l* denkliklerinin ayrı bir yeri vardır. Genel Türkçe *z/ş*'ye karşılık *r/l* sesleri yalnız Moğolca, Mançu-Tunguzca ve Korecede değil, bir Türk dili olan Çuvaşçada da bulunur: Genel Türkçe *yaz* "ilkbahar; yaz"=Çuvaşça *şur*=Moğolca *nirai* "taze"=Korece *nyerim*; Genel Türkçe *taş*=Çuvaşça *çul*=Moğolca *çil-agun*=Korece *to:rh<tolk*.

Bu dillerin önlük-artlık uyumları vardır; hepsi sondan eklemelidir. Sözdiziminde normal bir cümledeki öğelerin sıralanışı *özne-nesne-yüklem* şeklindedir. Tamlamalarda, tamlayan tamlanandan önce gelir. Sıfat tamlamalarında tamlayan ile tamlanan arasında hal, cinsiyet ve sayı bakımından bir uyum bulunmaz. Çokluk bildiren sayılardan sonra gelen isimler çokluk eki almaz. Hint-Avrupa, Sami dilleri gibi büyük dil ailelerinde görülen dil bilgisel cinsiyet yoktur.

Elliden fazla alt dile/lehçeye ayrılan Altay dillerinin en büyük kolu Türkçe, en küçük kolu da Mançu-Tunguzcadır. Altay dillerinden birini konuşan toplulukların kurduğu devletler yanında Çin, Rusya, Balkan ülkeleri, İran, Irak, Suriye, Ukrayna, Afganistan, batı Avrupa ülkeleri, Avusturalya, Ermenistan, Litvanya, Moldovya, Polonya, Tacikistan, Yunanistan vb. ülkelerde de Altay dillerinin alt dilleri/lehçeleri konuşulmaktadır.

Başta Avrupalı Türkologlar ve Mongolistler olmak üzere birçok bilim adamına göre ortak özellikler 13. yüzyıl öncesinde Türkçeden Moğolcaya geçmiş alıntılar yoluyla ortaya çıkmıştır. Moğolcadan Türkçeye geçmiş örnek yoktur. Ayrıca Altay dillerinde, alıntı kelimeyle ortak ana dilden gelen kelimeyi ayıracak sağlam ölçütler bulunamamıştır. Benzing, Clauson, Doerfer, Róna-Tas, Şçerbak gibi sahanın

önemli isimleri akrabalık teorisine şiddetli eleştiriler yöneltmişler veya tereddütle yaklaşmışlardır.

Bu eleştirilerden biri, dünyada akrabalığı kesin olarak ispat edilmiş dillerdeki ortak yönlerin Altay dillerinde bulunmamasıdır. Örneğin, akrabalığı ispat edilmiş dillerde küçük sayı adları, mevsim, zaman kavramıyla ilgili adlar, organ adları ve akrabalık ortaktır. Altay dillerinde burada bir örtüşme görülmez. Akraba diller geriye doğru gittikçe birbirine yaklaşmalıdır. Oysa Türkçeye Moğolca geriye doğru gidince yapıcı birbirinden uzaklaşmaktadır.

Bugün için Altay dilleri teorisi kanıtlanmış sayılamaz. Son dönemlerde L. Johanson Altay dillerinin akrabalığı konusuna farklı bir yaklaşım getirmiştir. Johanson'a göre Türkçe fiil çekimi isim çekimine göre son derece karmaşıktır ve Karaimce, Çuvaşça gibi ileri derecede yabancılaşmış dillerde bile sağlam kalmıştır. Özellikle çatı ekleri diğer ögelerden daha sağlamdır ve ödünçlenmemişlerdir. Altay dillerinin genetik izleri bu eklerde aranabilir (2007: 133-135, ayrıca bk. Demir, Yılmaz 2002).

Altay Dil Ailesinin Üyeleri

Türkler ve Türk Dilleri

Altaycanın bu en büyük kolu için sonraki bölüme bk.

Moğollar ve Moğolca

Üç milyon civarında konuşuruyula Altay dillerinin ikinci büyük kolunu oluşturan Moğolcanın ilk yazılı belgeleri 10. yüzyıla aittir. Klasik Moğolca, Uygurlardan alınan alfabeye yazılmıştır. Ancak 1240 yılında yazılan ve Türkçede *Moğolların Gizli Tarihi* adıyla bilinen meşhur eser, Moğol yazısıyla değil, Çin yazısıyladır. 14.-16. yüzyıllarda çok sayıda Budist metni Moğolcaya çevrilmiş, bu arada Türkçe, Tibetçe ve İran dillerinden çok sayıda kelime Moğolcaya girmiştir. Klasik Moğolca 19. yüzyıla kadar devam etmiş ise de 17. yüzyıldan itibaren yavaş yavaş Halha ağzından gelişen konuşma dili ön plana

çıkmaya başlamış ve bugünkü standart Moğol yazı dilinin temelini oluşturmuştur.

Moğolcanın alt grupları tartışmalıdır. Genel olarak Doğu ve Batı Moğolcası olmak üzere ikiye ayrılır. Doğu grubu Halha, Buryat ve Çin'deki Moğol Özerk Bölgesi'nde konuşulan ağızlardan, Batı Moğolcası ise Oyrotça ve Kalmukçadan oluşur.

Halha Moğolcası: Moğolistan Cumhuriyeti'nde 700.000'in üzerinde, Rusya'da 3.000 civarında insan tarafından konuşulmaktadır. Ama Halha Moğolcasının bölgeler üstü geçerliliği vardır. Başka Moğol grupları tarafından da kısmen anlaşılır. Bu yüzden konuşur sayısının 1.5 milyonun üzerinde olduğu tahmin edilmektedir.

Buryatça: Buryat Özerk Cumhuriyeti ile Rusya'daki Baykal Gölü'nün kuzeyinde ve batısında konuşulur. 1979 nüfus sayımında 317.875 kişi Buryatçayı ana dili olarak göstermiştir. Ayrıca Çin'de ve Moğolistan'da 65.000'er Buryatça konuşur vardır. 1939 yılından beri Kiril alfabesiyle yazılan Buryatça Horin ağzına dayanır.

Kalmukça: 1993 sayımına göre 174.000'i Rusya Federasyonu'nda olmak üzere, 518.500 kişi tarafından ana dili olarak konuşulmaktadır. Moğolcanın yazımı için 1927 yılına kadar Uygur kökenli bir alfabe kullanılmıştır. Kalmukça 1923 yılında Kiril, 1930 yılında Latin, 1938 yılında tekrar Kiril alfabesiyle yazılmaya başlanmıştır.

Mançu-Tunguzlar ve Mançu-Tunguzca

Altay dilleri ailesinin en küçük üyesidir. Mançu yazı dili, 1625 yılında geliştirilmiş, en parlak zamanını 17. yüzyılda Pekin'de yaşadıkten sonra 18. yüzyıldan itibaren yavaş yavaş unutulmuştur. Bugün Mançu-Tunguzca aşağı yukarı 70.000 kişi tarafından konuşulmaktadır.

Çok geniş bir bölgeye dağılmış olmaları yanında pek az sosyal organizasyona sahip olmaları, dilde aşırı farklılaşma olarak kendini göstermektedir. Bu yüzden Mançu-Tunguzcanın alt gruplarının sayı-

sını tam olarak söylemek mümkün değildir. Bugün Mançu-Tunguzcanın, kuzey kolunu oluşturan Tunguzca ve güney kolunu temsil eden Mançuca şeklinde iki büyük gruba ayrıldığı konusunda bilim adamları arasında fikir birliği vardır. Tunguz kolu Evenkice, Evence veya Lamutça, Negidalce, Solonca, Nanayca veya Goldice, Ulçaca, Orokça, Oroçice, Udehece; Mançu kolu ise Mançuca ve Siboca alt kollarına ayrılabilir. 1970 ile 1979 arasındaki verilere göre Tunguzcayı ana dili olarak konuşanların sayısı çok azalmıştır. Mançuca ise yok olmak üzeredir.

Tunguzcanın kuzey kolunda yer alan *Evenkice*, 1931'den bu yana yazı dilidir. 1937 yılına kadar Latin, daha sonra Kiril harfleriyle yazılmıştır. 1979 nüfus sayımına göre, eski Sovyetler Birliği'nde yaşayan 27.531 Evenki'den 11.852'si ana dili olarak Evenkiceyi göstermiştir. Evenkiler Kuzey Sibirya, Yakut Özerk Cumhuriyeti, Buryat Özerk Cumhuriyeti, Tamır Özerk Bölgesi, Sahalin adası, İrkuts, Tomsk vb. gibi farklı coğrafyalarda yaşamaktadırlar. Kuzey Çin'de ve Moğolistan'da da Evenkiler vardır.

Evence veya *Lamutça*, Yakutistan'da Kamçatka, Çukçi Özerk Bölgesi, Magadan ve Ohotsk'taki küçük yerleşim birimlerinde, 1979 sayımına göre 6.965 kişi tarafından konuşulmaktadır. 1931 yılından bu yana yazı dilidir. Evencenin yazımı için 1936 yılına kadar Latin, sonrasında da Kiril harfleri kullanılmıştır.

Negidalce, Aşağı Amur bölgesinde, 1979 sayımına göre 504 Negidal'den 224'ü tarafından ana dili olarak konuşulmaktadır.

Tunguzcanın güney kolunu oluşturan *Nanayca* (eski adı *Goldice*), 5.869 kişi tarafından ana dili olarak gösterilmektedir. Nanayca, Aşağı Amur'un kuzeyinde, özellikle Komsomolsk bölgesinde ve kıyı şeridiyle Çin-Sovyet sınırında konuşulmaktadır.

Koreliler ve Korece

Altay dilleri arasında üyeliği en tartışmalı dillerden biri olan Korece, esas olarak Kore Yarımadası'nda, Güney ve Kuzey Kore'de konuşulmaktadır. Güney'de 45, Kuzey'de ise 24 milyondan fazla kişinin ana dili Korecedir.

Korece her iki devletin de resmi dilidir. Bulunduğu bölgede izole bir dil olan Korecenin söz varlığının yarısını Çince alıntılar oluşturur. Mevcut altı büyük diyalekt arasında karşılıklı anlaşılabilirlik oranı yüzde yüze yakındır.

Korece on beşinci yüzyıldan beri hangul adı verilen 24 harflik bir alfabe ile yazılmaktadır. Alfabe aslında 28 harften oluşmaktaydı. Harflerden dördü bugünkü Korecede kullanılmamaktadır. Ancak Güney Kore'de, Kuzey Kore'den farklı olarak bazı Çin sembolleri de alfabeğe eklenmiştir.

Japonlar ve Japonca

Japonya Büyük Okyanus'ta, kuzeyde Ohotsk Denizi'nden, güneyde Doğu Çin Denizi'ne kadar uzanır. 1985 sayımına göre Japonya'nın nüfusu 121.050.000, dünyadaki toplam Japon sayısı ise 122.433.899'dur. Batı ve Doğu olmak üzere iki diyalekti vardır. Hiragana, Katakana ve Kanci olmak üzere üç ayrı alfabeyle yazılır.

Söz başında ünsüz gruplarının ve dil bilgisel cinsiyetin yokluğu, ses uyumlarının varlığı, sondan eklemeli olması, özne-nesne-yüklem dizilişi gibi özellikler Japoncanın Altay dilleriyle paylaştığı özelliklerdendir.

Japoncanın ses, biçim, söz dizimi ve söz varlığı açısından diğer Altay dilleriyle karşılaştırıldığı bir çalışma Tekin tarafından yayımlanmıştır (1993).

Altay dilleriyle ilgili son zamanlarda en ilgi çekici çalışmalardan birini Robbeets yapmıştır (2005). 2055 Japonca sözcük ve 59 morfolojik ögenin karşılaştırıldığı ayrıntılı bir çalışmada Robbeets, metin tarama yoluyla elde ettiği verileri değerlendirdikten sonra en azından 359 sözcük ve 14 biçim ögesinin ancak soyca akrabalıkla açıklanabileceği sonucuna varmıştır. Kitabın başlığı da olan *Japonca; Korece, Tunguz Dilleri, Moğol Dilleri ve Türk Dilleri ile Ak-raba mı* biçiminde çevirebileceğimiz soruyu Robbeets "evet" olarak yanıtlamaktadır (bk. 2005: 422-423, kitapla ilgili ayrıntılı bir değerlendirme için bk. Aslan-Demir 2009).

5

Türkçenin Tarihi Dönemleri

Nurettin Demir - Emine Yılmaz

Bu bölümde

- ✓ Türkçenin tarihi dönemleri hakkında bilgi verilecek,
- ✓ Tarihi dönemlere özgü dil özellikleri gösterilecektir.

Açıklama:

Bu bölümde ses bilgisinden çok farklı dönemlere ait metinler ve özellikleri üzerinde durunuz.

Araştırınız

1. İnternette Orhon Yazıtlarıyla ilgili araştırma yapınız.
2. http://www.bbaw.de/forschung/turfanforschung/dta/u/dta_u_index.htm adresinden Eski Uyurca metinlere bir göz atıp durumlarını inceleyiniz.
3. Eski harflerden ne anlıyorsunuz, tartışınız.

Türk diliyle ilgili çalışmalarda Türkçe çeşitli tarihsel dönemlere ayrılmaktadır. Bunlar kısaca şöyle özetlenebilir:

İlk Türkçe

Başlangıcı bilinmemekle birlikte, İlk Türkçe döneminin milat sıralarında sona erdiği kabul edilir. Türkçenin Ana Altay dil birliğinden ayrıldıktan sonraki ilk dönemidir. Çuvaşça da dahil olmak üzere bütün Türk dilleri bu döneme götürülür.

İlk Türkçenin en önemli özelliği Ana Altayca *r* ve *l* seslerini korumuş olmasıdır. Bugün Çuvaşça dışındaki bütün Türk dillerinde, diğer Altay dillerindeki *r* ve *l* yerine *z* ve *ş* bulunur. Eski Çuvaşçadan Macarcaya geçmiş sözcüklerde de *r* ve *l* bulunur: Moğolca *biragu*=Türkçe *buzacağı*=Çuvaşça *pîru*=Macarca *borjú*; Moğolca *nilka* “genç; taze”=Türkçe *yaş*=Çuvaşça *şul* “göz yaşı”.

Ana Türkçe

Milat sıralarında başladığı kabul edilen Ana Türkçe dönemi Türkçenin yazılı ilk ürünlerinin ortaya çıktığı Eski Türkçe dönemine kadar devam eder. Ana Türkçenin, İlk Türkçeden ayrılan en belirleyici özelliği Çuvaşçanın bu dil birliği içinde bulunmayışıdır. Yani Ana Türkçe bir *z/ş* dilidir.

Ana Türkçenin bir diğer önemli özelliği de ünlü uzunluklarını koruyan bir dönem olmasıdır. Ana Türkçede uzun ünlülerin varlığı, bugün ancak Yakutça, Türkmençe, Halaçça gibi dillerde yaşayan uzunlukların karşılaştırılmasından veya ötümlüleşme gibi seslik izlerden öğrenilebilmektedir (geniş bilgi için bk. T. Tekin 1995a). Örneğin, Türkmençe *o:t* “ateş”, Yakutça *uot*, Halaçça *hu^o:ot*, Türkçe *od* (*ot* değil!) vb.

Eski Türkçe

Türklerin İslamiyeti kabul etmeden önce Moğolistan bozkırları ile bugün Çin’de bulunan Tarım bölgesi ve civarında 6.-10. yüzyıllar arasında kullandıkları dil Eski Türkçe olarak bilinir.

Eski Türkçe kendi içinde Orhon Türkçesi (=Göktürkçe) ve Uygurca olarak ikiye ayrılır. Bu ayrımında imla yanında bazı ses ve biçim özellikleri belirleyici olmuştur. Bunların en önemlileri şunlardır:

Orhon Türkçesindeki söz içi ve söz sonu *ny* sesi Uygurcada *n* ve *y* seslerine ayrılmıştır. Ancak daha çok *y* sesi kullanılmıştır: Orhon T. *kony* “koyun”> Uygurca *koy~kon* vb.

Orhon Türkçesindeki söz içi ve söz sonundaki *b* sesi Uygurcada *w* olmuştur: Orhon T. *tebe* “deve”, *eb* “ev”> Uygurca *tewe*, *ew* vb.

Ayrılma durumu Orhon Türkçesinde *-Da* bulunma-ayrılma ekiyle ifade edilirken Uygurcada *-DIn* eki kullanılmıştır: Orhon T. *kişi oglun-ta üze* “insan oğlundan yukarıda”; Uygurcada *balık-tın* “şehirden”.

Orhon Türkçesinde ilgi eki, bugün Türkiye Türkçesinde olduğu gibi ünlülerden sonra *-nIn*, ünsüzlerden sonra *-In* olarak eklenirken Uygurcada her durumda *-nIn* şeklindedir: Orhon T. *bodun-in* “halkın”, *eçi-niñ* “ağabeyin”; Uygurca *kişi-niñ* “insanın”, *burkan-niñ* “Buda’nın”.

Orhon Türkçesi dil verileri, Şaman inancındaki Türklerin bozkırda meydana getirdikleri runik yazılı metinlerden ibarettir. Uygurlar döneminden kalma yazıtlar da vardır. Türk runik metinlerini yazdıkları yerlere göre üçe ayırmak mümkündür:

1. *Orhon Yazıtları*: Bugut, Çoyrın, Hoytu Tamir, Ongin, İhe-Huşotu, İhe-Aşete Tunyukuk, Köl Tigin, Bilge Kagan, Nalayha, İhe-Nur, Hangiday, Talas.

Bu yazıtlar 1. ve 2. Doğu Türk Kağanlıkları (Göktürk) döneminden kalmıştır. En erken tarihli olanı 1. Doğu Türk Kağanlığı dönemine ait olduğu sanılan Soğdca Bugut yazıtıdır. Türk runik yazısının kullanıldığı Türkçe ilk yazılı belge ise Çoyrın Yazıtı’dır. En uzun ve Türk dili ve tarihi için önemli yazılı belgeler ise Tunyukuk, Kül Tigin ve Bilge Kagan yazıtlarıdır.

2. *Yenisey Yazıtları*: Kırgızların hakim olduğu bölgelerde buldukları için Yenisey Yazıtları’nın

Kırgızlara ait olduğu düşünülmektedir. Bunların Orhon yazıtlarından sonraki döneme ait oldukları sanılmış ise de yeni çalışmalar sonucu bu yazıtların 7., 6. ve hatta 5. yüzyıllara ait olabileceği varsayılmaktadır. Yenisey yazıtları buldukları yerlere göre Abakan ve Tuva yazıtları olarak iki grupta toplanır.

3. *Uygur Yazıtları*: Uygurlar dönemine ait yazıtlar şunlardır: Taryat, Tes, Şine-Ussu, Kara Balgasun, Gürbelcin, Somon-Tes, Somon-Sevrey.

Uygur dönemine ait, Mani ve Budist muhitlerinde meydana getirilen pek çok eser bulunmaktadır. 763 yılında Böğü Kagan'ın Maniheizmi devlet dini olarak kabul etmesinin ardından Türkler yerleşik hayata geçmeye başlamış ve yeni dinin gereklerini yerine getirmek için Mani alfabesiyle dini eserler vücuda getirmişlerdir. Uygurlar önce Mani alfabesini daha sonra da Uygur alfabesini kullanmışlardır.

Maniheizm çevrede yazılan eserler arasında öyküler, dini metinler, Mani manastırı yönetmeliği, dualar ve ilahiler sıralanabilir. Maniheizm Uygurların yazdıkları bu eserler arasında en hacimli olanı, Avrupa'daki koleksiyonlarda yirmiden fazla kopyası bulunan *Huastuanifi*'tir.

840 yılında Kırgızların saldırısıyla Uygur Bozkır Kağanlığı yıkıldıktan sonra, Uygurlar Doğu Türkistan'da tarım bölgesine yerleşerek yeni bir devlet kurmuşlardır. Bu dönemde Tarım bölgesinde Budizm yaygın olduğu için Uygurca dini eserlerin çoğu bu yüzden Budist metinlerin çevirileridir. Ayrıca Çince, Tibetçe, Sanskritçe, Toharca ve Soğdicedan yapılmış çeviriler de vardır.

Budist Uygurların mensur olarak meydana getirdikleri eserleri, Budaların verdikleri bütün vaazların bir araya toplandığı *sutralar* (*Sekiz Yüklemek* ve *Altun Yaruk* bunların en meşhurlarıdır); Buda ve Budist rahiplerin hayatını düzenleyen kuralların yer aldığı *vinayalar* ve herhangi bir dini-felsefi konunun izahı için kaleme alınmış *abhidarmalar* olmak üzere üçe ayırmak mümkündür.

Uygur metinlerinin büyük bir bölümü Berlin'de saklanmaktadır (Uygur edebiyatı için bk. Demir, Yılmaz 2007, Yakup 2007).

Orta Türkçe

Orta Türkçenin ilk iki yazı dili olan Karahanlı ve Harezmşeninin ardından dallanmaya başlayan Genel Türk dilini, bugün, Çuvaşça, Yakutça, Güney Sibirya dilleri gibi birkaç izole dil dışında *Çağatayca* (*Uygurca*), *Kıpçakça*, *Oğuzca* olmak üzere üç ana gruba ayırmak gelenek haline gelmiştir.

Karluk (Karahanlı), Kıpçak ve Oğuz boylarının birbirlerinden kesin coğrafi, siyasi ve dilsel sınırlarla ayrılmamaları ve Avrasya coğrafyasında yüzyıllar boyunca süren hareketlilikleri nedeniyle, Türk yazı dili ve lehçeleri birbirleriyle sürekli etkileşim içinde bulunmuşlardır. Nitekim 12. yüzyılın dil ürünlerinden Ahmet Yesevi'nin *Divan-ı Hikmet*'i gibi pek çok yapıt her üç ağız için ortak dil özelliklerini yansıtır. Bu sebeple, saf Oğuz, Kıpçak ve Çağatay ağızlarından söz etmek mümkün değildir.

Orta Türkçe içinde yer alan Çağatay yazı dili literatürde genellikle *Doğu*, Kıpçak yazı dili *Kuzey* ve Oğuz yazı dili de *Batı Türkçesi* olarak adlandırılır.

Doğu Orta Türkçe

Yaygın kabule göre Doğu Türkçesi, daha doğru bir söyleyişle Doğu Orta Türkçesi Karahanlıca ile başlar. Farklı bir görüş Johanson'a aittir. O, Karahanlıca dönemini de Eski Türkçe dönemi içine alır ve bu dönemi 13. yüzyıla kadar uzatır. Doğu Orta Türkçesini de Harezm-Kıpçak ve Çağatayca olmak üzere iki döneme ayırır (1998: 85). Diğer taraftan Orta Türkçeyi geriye çekip, eski Uygurca'yı Doğu Orta Türkçesi içinde sayan Türkologlar da vardır (Eckmann 1988a: 2).

Doğu Orta Türkçesi dönemi, literatürde *İslami Orta Asya Türk edebî Dili* veya *Çağatayca* olarak da adlandırılmıştır (Eckmann 1988a: 1). Ancak *Çağatayca* adı bugün, bu dönemin sadece üçüncü evresini adlandırmak için kullanılmaktadır. Artzamanlı sınıflandırma için Rusça kaynaklarda *Eski Özbekçe* terimine de rastlanmaktadır. Şerbak bütün Doğu Orta Türkçesinin tamamı yanında, eski Uygurcanın bir bölümüne de eski Özbekçe demektedir (1953: 317-323).

Yaygın sınıflandırma izlenirse, Doğu Orta Türkçesi, 11. yüzyıldan başlayarak, 19. yüzyılın sonuna kadar süren ve Karahanlı, Harezmi-Kıpçak ve Çağataycayı içine alan dönem olarak tanımlanabilir.

Karahanlıca Dönemi

Esas olarak Arap alfabesiyle yazılmış, ilk İslami Türk yazı dilidir. Doğu Türkistan'da, merkezi Kaşgar olan Karahanlı devletinde, 11. yüzyılda ortaya çıkmıştır. Bu dil eski Uygurcaya çok yakındır ancak söz varlığı Arapça ve Farsça etkisi altına girmiştir. Döneme ait iki eser, yalnız Karahanlıca için değil, bütün Türk dili tarihi açısından son derece önemlidir. Bu eserlerden ilki Balasagunlu Yusuf Has Hacib'in 6500 dizelik *Kutadgu Bilig* adlı siyasetnamesi (1065), diğeri de Kaşgarlı Mahmut'un *Divanü Lugati't-Türk* (1073) adlı sözlüğüdür.

Karahanlıcanın başlıca ses özellikleri şöyledir:

Eski Türkçe söz içi ve söz sonu *b* sesinin *w*'ye değişmiş olması: Orhon T. *yabız* "kötü">Karahanlıca *ya-wuz*, Orhon T. *seb*- "sevmek">Karahanlıca *sew*- vb.

Eski Türkçe söz içi ve söz sonu *d* sesinin sızcı, dişler arası *d̡*'ye değişmiş olması: Orhon T. *edgü* "iyi">Karahanlıca *edgü*; Orhon T. *tod*- "doymak">Karahanlıca *tod*-.

Harezmi-Kıpçakça Dönemi

Harezmi-Kıpçakça, Harezmi'de ve Altın Ordu'da kullanılmış olan ve Karahanlıca ile Çağatayca arasında bir köprü oluşturan Türk yazı dilidir. Eski Uygur yazı geleneğine bağlı olmakla birlikte, Kıpçakçanın yanı sıra Oğuzca öğeler de taşıması en belirgin özelliğidir.

Dönemin en önemli eserleri, Rabguzi'nin *Kıyasü'l-Enbiya'sı* (1310), *Nehcü'l-Feradis* (1360), *Mu'inü'l-Mürid* (1313), Kutb'un *Husrev u Şirin* mesnevisi (1342), Harezmi'nin *Muhabbetname'si* (1353) ve Zemahşeri'nin *Mukaddimetü'l-Edeb* adlı Arapça sözlüğünün 1257 tarihli, Harezmi Türkçesiyle çevrilmiş nüshasıdır.

Çağatayca Dönemi

Çağatayca, Doğu Orta Türkçesinin son evresini oluşturur. Bu dil hem Orta Asya Türklerinin hem de Altınordu içindeki Kıpçak halklarının ortak yazı diliydi.

Çağatayca dönemi kendi içinde çeşitli biçimlerde sınıflandırılmışsa da burada Eckmann'ın yaptığı bölümlenme esas alınmıştır (1988b: XIII-XIV).

Beş yüzyıllık çok uzun bir dönemi ve çok geniş bir coğrafyayı etkileyen bu yazı dilinin en önemli ismi Nevai'dir. Ayrıca Gedai, Babür Şah, Hüseyin Baykara, Şeybani gibi isimler de anılabilir.

Çağataycanın belirleyici ses ve biçim özellikleri şöyledir:

Eski Türkçede, kök hecede bulunan açık ve kapalı *e* seslerinin *i*'ye değişerek, açık ve kapalı *e* karşıtlığının kaybolması: *sen*>*sin*, *êşid*->*işit*- vb.

Karahanlıcada ortaya çıkan söz içi, söz sonu *d*>*d̡* değişiminin *y* ile sonuçlanması: Karahanlıca *adak* "ayak">Çağatayca *ayak*; Karahanlıca *kod*- "koymak">Çağatayca *koy*-.

Yine Karahanlıcada ortaya çıkan söz içi, söz sonu *b*>*w* değişiminin *v* ile sonuçlanması: Karahanlıca *ewir*- "çevirmek">Çağatayca *evür*-; Karahanlıca *aw* "av">Çağatayca *av* vb.

Zamir *n*'sinin kaybolması: *yol-ı-da* "(onun) yolunda", *saç-ı-dın* "(onun) saçından".

Kuzey Orta Türkçe

Kıpçakların adı ilk kez 9. yüzyılda, Tobol ve İrtiş nehirleri boyunca hüküm süren Kimek kabile federasyonu içinde duyulmuştur. Kıpçakça metinler 13.-16. yüzyıllar arasında Uygur, Latin, Arap, Kiril ve Ermeni harfleri ile birbirinden uzak çevrelerde meydana getirilmiştir. Memluk alanındaki yapıtların yanı sıra, Altınordu Devletinin ve Tatar hanlıklarının (Kazan, Kırım, Astrahan, Sibirya Hanlıkları) bitikleri ve yarlıkları, tarihi Kıpçak dili ile ilgili başlıca filolojik malzemeyi oluşturur.

Kıpçakçanın bir kolu Tanrı dağlarından, Güney Sibiry'a'dan, Urallara Deşt-i Kıpçak coğrafyası olarak adlandırılan alanda atlı-göçebe Kıpçak boylarının yazı ve konuşma dili olmuş, bir başka kolu da çok farklı bir coğrafyada, 13. yüzyılda Mısır ve Suriye'de ortaya çıkmıştır. Kıpçakçanın üçüncü kolu Kırım, Ukrayna ve Polonya'ya göç eden Ermeniler aracılığıyla, Doğu Avrupa'da bir yazı dili haline gelmiştir.

İlk kola ait tek eser 14. yüzyılın başında (1303) Hristiyan misyonerler tarafından Latin harfleriyle kaleme alınan *Codex Cumanicus*'tur. Bu eser dönemin yaşayan Kıpçakçasını, günlük yaşamın sözcüklerini içeren metinleri ve sözlüğü bir arada bulundurması bakımından büyük önem taşımaktadır. Çağdaş Kıpçak dillerinin ses, biçim özelliklerinin birçoğu *Codex Cumanicus*'ta görülmektedir.

İkinci kol Altınordu hanlığının dili idi; ancak bu kolun en önemli ürünleri Mısır'da Memluk Kıpçakçası ile verilmiştir. Bu döneme ait eserlerin önemlileri arasında *Husrev ü Şirin*, *Kitâb Gülistan bi't-türki*, *Muhabetname*, *Dastan-ı Cümcüme Sultan*, yarlıklar ve bitikler sayılabilir (Özyetgin 1996). Türkistan'da ve Doğu Avrupa'da çok geniş bir coğrafyayı kontrol altında tutan konar-göçer Kıpçaklar güçlerine ve rollerine uygun edebî malzeme bırakmadan, yönettikleri toplumların içinde eriyip yok olmuşlardır. Memluk Kıpçakçası bir süre sonra Eski Anadolu Türkçesinin etkisinde kalarak Oğuzcalaşmıştır (Bodroglugeti 1971).

Memluk Kıpçakçası üzerine yazılan gramer ve sözlükler Arapça olarak kaleme alınmıştır. Diğer yapıtlar ise genellikle sözlük, dil bilgisi, din, tıp, binicilik sanatı vb. alanlarla ilgilidir: *Ein türkische-arabisches glossar*, *Kitâbu'l idrâk li-lisâni'l-atrâk*, *Kitâb bulgati'l-muşâtâk fi lûgati'l-türk we'l kıpçak*, *Et-tuhfetü'z-zekîyye fi lûgati't-türkiyye*, *El-kavâninü'l-küllîye fi zabti'l-lûgati't-türkiye*, *El-dürratü'l-mudî'a fi lûgati't-türkiyye*, *Dictionnaire armeno-kiptchak*. Bu yapıtlarda Kıpçakça ve Oğuzca öğeler birbirine karışmıştır.

1552'de Kazan'ın, Rusların eline geçmesiyle Kıpçakçanın yazı dili olarak gelişme süreci sona ermiş; Doğu Orta Türkçesinin, yani Çağataycanın 20. yüzyıla değin sürecek hakimiyet dönemi başlamıştır.

Kıpçakçanın tipik ses özellikleri şöyle sıralanabilir:

Eski Türkçe söz içi ve söz sonu *d* sesinin *y*'ye değişmiş olması: Orhon T. *küdegü* "güvey">Kıpçakça *küyöv~kiyov*.

Çok heceli sözcüklerin sonundaki *g*'lerin düşmesi veya *v*'ye değişmesi: Orhon T. *arıg* "temiz">Kıpçakça *arı~aruv*, Orhon T. *küçlög* "güçlü">Kıpçakça *küçli*.

Art ünlülü sözcüklerde *k>h* değişimi: Orhon T. *tokuz* "dokuz">*tohuz*.

Batı Orta Türkçe

Batı Orta Türkçesi için yaygın *Oğuzca* adlandırmasının yanı sıra kaynaklarda *Güney Türkçesi* (Benzing 1959: 2) ve *Güneybatı Türkçesi* (Johanson 1998: 82) adlandırmalarıyla da karşılaşılır. Ayrıca Batı Türkçesi teriminin Kıpçak grubunu içine alacak biçimde kullanıldığı da görülür (bk. Johanson 1998: 86).

Batı Türkleri (Oğuzlar)

Yedinci yüzyılın ilk yarısında Yenisey, ikinci yarısında Tula ırmağı boylarında ve Ötüken'de yaşayan Oğuzlar, 8.-11. yüzyıllar arasında Aral gölünün kuzeyine ve Sirderya bölgesine yerleşmiş; 11.-13. yüzyıllar arasında da Harezmi ve Horasan üzerinden, dalgalar halinde Azerbaycan, Anadolu ve Mezopotamya'ya kadar uzanarak Gazneli ve Selçuklu devletlerini kurmuşlardır. 1000'li yıllarda Müslüman olan Selçuklu hanedanı tarafından yönetilen Oğuz boylarının büyük bir bölümünün oluşturduğu birlik, önceleri Karahanlılarla ve Gaznelilerle ittifak içinde olmuş, ancak daha sonra batı İran'da bölgesel bir güç olarak görünmeye başlamıştır. Alp Arslan Malazgirt Savaşı ile Doğu Anadolu ve Irak kapılarını Oğuzlara açmıştır.

Batı Türkçesinin Ortaya Çıkışı

Oğuzcanın bir yazı dili olarak ortaya çıkışı, 13. yüzyıldan itibaren Anadolu'da gerçekleşmiş ise de Oğuzcanın Oğuzlar henüz Orta Asya'dayken gelişmeye başladığı açıktır. Orhon, Yenisey yazıtlarında, Uygur el yazmalarında ve 12. yüzyıl ürünlerinden anonim Kur'an tefsirinde erken Oğuzcanın etkilerinin bulunduğu bilinmektedir. Eski Türkçe dönemine ilişkin eserlerde görülen *é~i* nöbetleşmeleri, uzun ünlülerin varlığı, öndamaksıllaşmalar, Bilge Kağan ve Kül Tigin yazıtlarında söz başındaki *m-* sesine karşılık Tunyukuk yazıtındaki *b-*'li biçimler (*ben~men* "ben", *beñgü~meñgü* "sonsuz"), *-(y)A* yönelme eki, *-Dan* ayrılma eki, *-İñ* ilgi eki vb. ses ve biçim özelliklerinin Oğuzca belirtiler olduğu ileri sürülmektedir (bk. Korkmaz 1972, 1995a, 1995b, 1995c).

Ancak Oğuzcanın yazı dili durumuna gelmesi Anadolu Selçuklu devletinin kurulmasından sonra mümkün olabilmiştir. Anadolu Selçuklu Devleti döneminden, *karışık dilli eserler* adı verilmiş olan, Karahanlı, Kıpçak ve Oğuz grubu özelliklerini bir arada bulunduran az sayıda eser günümüze kadar gelebilmiştir. Bunların en önemli olanı 12. yüzyılın sonu ile 13. yüzyıl başlarında yazılmış olan *Behcetü'l-hadaik*'tir. Ali adlı bir müellif tarafından 1233'te yazılmış olan *Kıssa-i Yusuf*, 1343'te Fakih Yakut Arslan tarafından Farsçadan Türkçeye çevrilmiş olan *Feraiz Kitabı*, *Kuduri Tercümesi*, Mevlana ve oğlu Sultan Veled'in Türkçe beyit ve manzumeleri, Hoca Dehhani ve Ahmed Fakih'in eserleri, Şeyyad Hamza'nın *Yusuflu Zeliha*'sı ve Yunus Emre'nin şiirleri Anadolu'da ortaya çıkan Oğuz yazı dilinin ilk eserleri olarak kabul edilirler (M. Özkan 2000: 63-65, Canpolat 1967; Korkmaz 1968, 1972, 1974).

11. yüzyıldan itibaren Anadolu Türkleşirken Selçuklular, devlet idaresinde Farsça, din ve bilimde Arapçayı kullanıyordu. 13. yüzyılda Türkçe Anadolu'da hâlâ itibarsız bir durumdaydı. Ancak daha o dönemde bile Türkçe İslami-tasavvufi eserlerde, özellikle dini yayma amacı güden eserlerde az da olsa kullanım alanı bulmaktaydı. Örnek olarak, yaratıcı bir şair olan Mevlana eserlerini Türkçe yerine Farsça yazmış, ancak zaman zaman Türkçe

ögelere de yer vererek, yerel bir konuşma biçiminin bir yazı dili olarak gelişmesine katkıda bulunmuştur (Johanson 1993). Bir kültür dili olarak Türkçe 14. yüzyılda Selçukluların dağılmasından sonra gelişme fırsatı bulmuştur. Selçuklulardan sonra Anadolu'da kurulan beyliklerin idarecileri genelde tek dilliydiler. Bu yüzden beyliklerde Türkçe saray dili olarak kabul görmeye, idare dili ve saraylar arasındaki kültür yarışında edebî dil olarak da kullanılmaya başlandı. Bunda, beyliklerin nüfusunu büyük oranda Anadolu'ya göç eden Türk boylarının oluşturmasının büyük bir etkisi olmuştur (Johanson 2004a).

Eski Anadolu Türkçesi ve Osmanlıca

Anadolu'da Türk birliğinin sağlanamamış olduğu 1300-1500 tarihleri arasındaki dönemden kalma çok sayıda eser vardır. Eserlerin dilinin kendi içerisinde bir birlik oluşturmadığı bu dönemi, günümüz Türkologları *Eski Anadolu Türkçesi*, *Eski Türkiye Türkçesi*, *Eski Osmanlıca* gibi terimlerle adlandırmayı tercih etmektedirler. Ancak bu terimlerin hepsi tartışmaya açıktır. Eski Anadolu Türkçesi de kendi içerisinde, *Selçuklular Dönemi* (11.-13. yüzyıllar arası), *Beylikler Dönemi* (14. yüzyıl) ve *Osmanlılar Dönemi* (15. yüzyıl ortalarına kadar) olmak üzere üç döneme ayrılabilir.

Yeni oluşmaya başladığı dönemlerde konuşma diline oldukça yakın olan Osmanlı yazı dilinde, 16.-17. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun gücünün zirvesine ulaşması, yazı dilinin olgunlaşması ve gelişmesiyle konuşulan Türkçeden gittikçe artan bir uzaklaşma görüldü. Böylece Osmanlıca, bir dilin kullanılabilmesi için uygun olmaktan da uzaklaşmış ve bir standart varyant olmaktan çok, yabancı öğelerle desteklenmiş, sadece resmi amaçlarla kullanılabilen bir üslup haline gelmiştir (Johanson 2004a). Yine de Osmanlıcanın değişik ağız konuşurları arasında bir iletişim aracı olduğu vurgulanmalıdır. Ayrıca imparatorluğun genişlemesine ve devlet yönetiminde Türk olmayanların da görev almasına paralel olarak Osmanlıca milletler üstü bir nitelik de kazanmıştı.

Osmanlıca döneminde İtalyanca ve Rumca başta olmak üzere başka dillerden de sözcük alınmış ancak yoğun ödünçleme Farsça ve Arapçadan gerçekleşmiştir. Ama sanıldığı gibi Osmanlı döneminde Türkçe sadece alıcı dil durumunda olmamıştır. Anadolu yanında güneydoğu Avrupa, Kuzey Afrika gibi geniş bir alanda devletler ve değişik halklar arasında iletişim aracı olduğu için hakimiyet alanında kalan bölgedeki bütün dilleri yoğun biçimde etkilemiştir (Türkçenin başka dillere olan etkisi hakkında 1950 yılından 1985 yılına kadar olan çalışmaların toplu bir değerlendirmesi için bk. Tietze 1990, Karaağaç 2008).

Osmanlıcanın konuşma varyantlarından farklılaşmasının asıl nedeninin söz varlığının yabancılaşması olduğu iddia edilirse de ses, biçim ve söz dizimi alanlarında da çok önemli farklılıklar ortaya çıkmıştır.

Eski Anadolu Türkçesi ve Osmanlıcanın yazımında Arap alfabesi kullanılmıştır. Kullanımda önce Uygur daha sonra da Arap-Fars yazı geleneğinin izleri görülür.

Batı Türkçesinin Temel Özellikleri

Genellikle Eski Türkçede olduğu gibi Eski Anadolu Türkçesi ve Osmanlıcada da sekiz ünlü bulunduğu kabul edilmektedir: *a, ı, o, u, e, i, ö, ü*. Ancak yine Eski Türkçede olduğu gibi *uzun ünlüler*'in ve *kapalı e* sesinin varlığı tartışmalıdır.

Bu döneme ait metinler incelendiği zaman Eski Türkçede *e~i* kararsızlığı gösteren kök hecelerinin bu özelliğini sürdürdüğü görülür (Yılmaz 2007: 527-528): *de~di-*; *et~it-*; *gece~gice* vb.

Eski Anadolu Türkçesi ve Osmanlıcada önlük-artlık uyumu güçlüdür. Bugün uyuma girmeyen *-ki* aitlik ekinin bu dönemde ötümlü ünsüzle başlayan art ünlülü biçimi de vardır: *başında-gı, uçmakda-gı* vb.

Yine bugün yalnız *i-* biçimi bulunan ve Eski Türkçe *er-* fiilinden gelen *i-* yardımcı fiilinin *-dUk* sıfatfiil eki almış *idüg-i* biçimi de önlük-artlık uymuna girmektedir: *az idugin, ne idügin* vb.

Düzlük-yuvarlaklık uyumu ise Eski Türkçe ve Türkiye Türkçesine göre oldukça zayıftır. Uyum ancak 17. yüzyıldan itibaren yaygınlaşmaya başlamıştır. İlk dönemlerde çeşitli sebeplere bağlı olarak belirgin bir yuvarlaklaşma vardır. Yuvarlaklaşma hem kök ve gövdelerde, hem de eklerde ortaya çıkar: *kapıg>kapu, temir>demür, dilkü, aç-u-k, il-erü, gör-i-n-, togru-lık, ayru-lık; nazük-lük, kul-luk* vb.

Ünsüzlerde söz başı ötümlüleşme tipiktir. Eski Anadolu Türkçesinin tipik özelliklerinden olan bu değişme düzenli ve tutarlı değildir. Her sözcükte gerçekleşmediği gibi aynı metin içinde, aynı sözcüğün farklı yazılışlarına rastlanabilmektedir. Ayrıca bu ses değişmesinde çağdaş Türkiye Türkçesindeki durumla da tam bir örtüşme yoktur. Ön ünlülü Türkçe kelimelerde *t->d-* değişimi neredeyse tümüyle gerçekleşmiş, çift biçimler daha çok art ünlülü sözcükler için söz konusu olmuştur: *tag>dağ, toğ-* (Türkçe *doğ-*), *te->di-*, *ter>der* (Türkçe *ter*) vb.

k->g- değişmesi de sözcüklerin çoğu için geçerli olmakla birlikte söz başı *t->d-* değişmesi gibi tutarsızdır. Alfabeden bunun ölçüsünü belirlemek mümkün olmadığı için okuyuşlarda Türkiye Türkçesi esas alınmaktadır: *kök>gök, keç->geç-* vb. Art damak *k* ünsüzü söz başında olduğu durumlarda ön damak *k* sesi gibi ötümlüleşmemiş, kendini korumuştur: *kamu, kaygu, kanda* vb. Buna karşılık söz içi, hece başı ve sonu durumunda sık sık sızıcılaşarak *h* olmuştur: *dahu, yohsul, uyhu* vb.

Çok heceli sözcüklerin sonunda, ek ve ikinci hece başındaki *g* ünsüzü düşmüştür: *bilig>bilü, edgü>eyü, sargar->sarar-, bolga biz>bolavuz, tarıg-lag>tarla* vb.

b sesi söz içi ve sonunda düzenli olarak, söz başında ise sadece üç sözcükte *v*'ye değişmiştir: *seb->sev-, ebir->evür-, ben ben>ben-ven; bar->var-, bar>var, ber->ver-*. Bir sözcükte ise düşmüştür: *bol->ol-*.

Söz içi ve söz sonunda *d>y* değişiminin Batı Türkçesi yazı geleneğinde tümüyle gerçekleşmiş olduğu söylenebilir: *adır->ayır-, ked->gey-* vb.

Azeri ve Türkmen Varyantlarının Ayrılması

Oğuzcanın özellikle batı kolunun, yani Türkiye Türkçesi ve Azericenin birbirinden kesin çizgilerle ayrıldığı bir dönemden söz etmek mümkün değildir. Bunda Oğuz dillerinin karşılıklı anlaşılabilirliği engelleyebilecek derecede dil farklılıklarının bulunmamasının yanı sıra siyasi coğrafyanın her zaman çok belirgin olmayışı, Arap yazısının dil farklılıklarını örten yazım özelliği gibi etkenler de rol oynamıştır. Sultan Veled, Yunus Emre, Dede Korkut, Fuzuli, Hatayi vb. eser ve edebiyatçıların dillerinin bugün bile Azerice ve Türkiye Türkçesi konusu için ortak bir geçmişi temsil edebilmesi, aslında dil ayrımını değil, siyasal bir ayrımın yarattığı farklılaşmayı gösterir.

17. yüzyılda imzalanan *Kasr-ı Şirin Antlaşması*'nin ardından Güney Azerbaycan ile ilişkilerin azalması ve Kuzey Azerbaycan'ın da Rus işgaline uğraması, Azericenin ayrı bir varyant olarak değerlendirilmesinin başlangıcı olmuştur. 19. yüzyılın başında komedilerini Osmanlıca değil Azeri varyantıyla

yazan Mirza Fethali Ahundov Azeri yazı dilinin de temelini atmıştır. Bugün çağdaş Türkiye Türkçesi içinde değerlendirilen standart dışı pek çok varyant, aslında dilbilimsel olarak Azeri üst dilinin birer varyantıdır.

Oğuzcanın Türkmençe varyantı oldukça geç bir dönemde yerli ögelere dayalı bir edebî dil geleneği oluşturmaya başlamıştır. Teke, Yomut, Uşak, Ārsarı, Gökleç, Alili, Salır, Sovdur, Sarık, Nohur gibi diyalektlerden oluşan Türkmençe, bir sözlü Oğuz dili olarak Türkmen klasik edebiyatının kurucusu Mahdumkulu'nun yaşadığı 18. yüzyıla değin canlı bir konuşma dili olarak kullanılmıştır. Türkistan halklarının ortak yazı dili Çağataycanın yerine Türkmen sözlü diline dayalı yeni edebî dilin gelişmesi Sovyet Devrimi ile başlamıştır. Türkmen Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinin kurulması ile Türkmençe bağımsız ulusal bir yazı dili olarak Türk dilleri ailesi içindeki yerini almıştır.

Okuma Önerisi

- Johanson (2003), Johanson (2006a, 2006b).

6

Günümüzde Türk Dünyası

Emine Yılmaz

Bu bölümde

- ✓ Türk dilinin günümüzde konuşulduğu bölgeler,
- ✓ Türk dillerini birbirinden ayıran temel özellikler,
- ✓ Türk dillerinin tarihi, coğrafyası, nüfus bilgileri, edebî gelenekleri vb. üzerinde durulacaktır.

Açıklama:

Bu bölümü işlerken mutlaka Türk Dünyası haritasından yararlanınız. Ayırıcı ses özellikleri veya sayılar üzerinde değil, dilin konuşulduğu alan üzerinde yoğunlaşınız.

Araştırınız

1. Türk dillerinin konuşulduğu diğer bölgelere hiç gittiniz mi veya gidenleri tanıyor musunuz? Dille ilgili ne tür deneyimler aktarabilirsiniz?
2. Azerice, Türkmençe, Özbekçe gibi Türk dillerini hiç duydunuz mu? Duydunuzsa ne derece anladınız?
3. Erzurum, Kars gibi doğu şehirlerimizde konuşulan Türkçe ile Azerice arasında benzerlik var mıdır?
4. Türkiye’de farklı Türk dilleri de konuşulmaktadır. Çevrenizde bu dillerden biri konuşuluyor mu? Konuşuluyorsa Türkçeden hangi açılardan ayrılıyorlar?

Çağdaş Türk Dünyası

Türk Dünyası deyince en geniş anlamıyla Türk dilinin konuşulduğu bölgeler anlaşılmaktadır. Çünkü Türk dünyasını bugün birbirine bağlayan en önemli öge dildir.

Türkçe, Altay dillerinin en büyük ve eski yazılı kaynaklara sahip koludur. Bu dillerin konuşur sayısı bakımından da en büyüğü ve ayrıca en iyi araştırılmış olanıdır. Türkçe görüleceği gibi çok geniş bir alanda, yapı bakımından kendisinden çok farklı dillerin üst dil olarak kullanıldığı bölgelerde de konuşulmaktadır.

Türk dilleri bugün doğuda Pasifik Okyanusu ya da Ohotsk Denizi kıyılarından batıda Baltık Denizi kıyılarına, kuzeyde Kuzey Buz Denizi kıyılarından güneyde Basra ya da İran Körfezi kıyılarına kadar uzanan çok geniş bir coğrafi alanda konuşulmaktadır. Merkez bölgede (Orta Asya'da) birbirine komşu olan Türk dilleri, diğer bölgelerde birbirinden bazan çok büyük aralıklarla ayrılır. Türk dil ve lehçelerini konuşanların toplam sayısı 135-140 milyon civarındadır.

Sayıları 24'ü bulan Türk dil ve lehçelerinin 20'si yazı dilidir: Türkçe, Azeri Türkçesi, Türkmence, Kumukça, Karaçayca-Balkarca, Nogayca, Kırım Tatarcası, Gagauzca, Tatarca, Başkurtça, Çuvaşça, Kırgızca, Kazakça, Karakalpakça, Özbekçe, Yeni Uygurca, Altayca, Hakasça, Tuvaca, Tofaca, Yakutça, Dolganca. Yazı dili olmayan Türk dil ve lehçeleri ise şunlardır: Çin'in Kansu Eyaletinde konuşulan Sarı Uygurca, Hsün-ha Özerk Bölgesinde konuşulan Salarca, Batı Sibirya'da konuşulan Çulım Tatarcası ve son yıllarda Orta İran'da keşfedilen eskicil Türk dili Halaçça. Bu lehçelere artık bir yazı dili olmayan Şorca ile Batı Sibirya'da konuşulan Baraba Tatarcası da eklenebilir. Ancak Şorcayı Hakas yazı dilinin, Baraba Tatarcasını da Tatar yazı dilinin bir diyalekti olarak kabul etmek daha doğru olur. Çulım Tatarcasına gelince, bunun da iki diyalekti vardır: 1. Orta Çulım, 2. Aşağı Çulım. Bir z diyalekti (*azak* "ayak") olan Orta Çulım Hakasçaya yakındır ve onun bir diyalekti sayılabilir; bir y diyalekti olan (*ayak*) Aşağı Çulım diyalekti de kuzey Altay diyalektleri, Kondom

ve Aşağı Tom diyalektleri ile birlikte Türk dillerinin *taglıg* "dağlı" grubunu oluşturur.

Türk Dillerinin Tasnifi

Türk dil ve diyalektlerinin yaklaşık iki yüz yıldır süren tasnif çabaları 1806'da Adelung'la başlamış, ancak Berezin'e kadar (1840) yapılan tasnifler gerçekte dille ilişkili olmamış, kavim ve kabile isimlerini çeşitli biçimlerde listeleyen etnik yaklaşımlardan öteye geçilememiştir. İlk kez Berezin ses ölçütlerini kullanmışsa da bu ölçütler ayırıcı olmamış ve Yakutça, Çuvaşça gibi eskicil özellikler taşıyan diller de bu tasnifte yer almamıştır.

Ramstedt'e gelinceye kadar yapılan tasnif denemelerinde genellikle coğrafi ölçütler kullanılmış, doğu, batı, orta, kuzey gibi bölümlenmelerden sonra bu bölümler içinde yer alan dil ve diyalektlerin ses özellikleri verilmeye çalışılmıştır. Bunun sonucunda doğal olarak ses özellikleri ayırıcı değil tanımlayıcı nitelik kazanmıştır. Ayrıca eski ve yeni dil ve diyalektlerin bir arada verilmesi gibi bir yöntem yanlışı da yapılmıştır. İlk kez Ramstedt Çuvaşça ve Yakutçayı iki ayrı grup olarak ele almış, tek heceli sözcüklerin sonundaki *-ag* ses grubunun durumu, söz içi ve sonu *d* sesinin gelişmesi, söz başındaki *t-* sesinin durumu gibi seslik, ayırıcı ölçütler kullanmıştır.

Daha sonra Samoyloviç, Ligeti, Räsänen, Basakov, Arat, Benzing, Menges, Poppe gibi önemli isimler tarafından yapılmış olan tasnif denemelerinde, ayırıcı ölçütler giderek artan sayıda kullanılmışsa da yukarıda belirtilmiş olan eksiklikler bu denemelerde de göze çarpmaktadır. 1960'lardan sonra Halaççanın keşfiyle birlikte Doerfer, bu dili Yakutça ve Çuvaşçadan sonra bağımsız üçüncü bir grup olarak ele almıştır.

Türk dillerinin sınıflandırılması konusunda batıda yapılmış olan son iki deneme Schönig ve Johanson'a aittir. Schönig üç ayrı bölümde yayımlamış olduğu (1997-1, 1997-2, 1998-3) çok ayrıntılı bir tasnif denemesinde kendisinden önce kullanılmış olan bütün ölçütleri değerlendirmiş, ancak birtakım yenilikler

de getirmiştir. Schönig'in tasnifini öncekilerden ayrıran en belirgin özellik dil ve diyalektler arasındaki etkileşimlere dikkat ederek karşılaştırmalı bir yöntem kullanmış olmasıdır.

Johanson genetik ve tipolojik özellikleri kullanarak, kısa ve net bir bölümlenme yapmıştır (1998: 82-83). Türk dil ve diyalektlerini altı gruba ayırdığı denemesinde, öncekilerden farklı olarak Yakutçayı bağımsız olarak ele almamış, Kuzeydoğu grubu içindeki diğer dillerle bir arada değerlendirmiştir.

Türkiye'de yapılan son tasnif denemesi ise Talat Tekin'e aittir (1990). Tekin'in tasnifinde daha önceki denemelerin tümü eleştirel bir bakışla ele alınmış ve *r/z* ve *l/ş* denklikleri, söz başındaki *h* sesinin durumu, söz içi ve sonundaki *d* sesinin durumu, çok heceli kelimelerin sonundaki *-ıg* ses öbeğinin durumu, tek heceli sözcüklerin sonundaki *-ag* ses öbeğinin durumu ve söz başındaki *t-* sesinin durumu göz önünde bulundurulur Türk dil ve diyalektleri on iki gruba bölünmüştür:

1. *r/l grubu*: Çuvaşça. Genel Türkçe *z/ş* seslerine karşılık *r/l* bulunduran tek Türk dilidir ve bu özelliği ile tek başına bir grup oluşturur. Çuvaşça dışındaki bütün Türk dilleri *z/ş* grubuna girer: Genel Türkçe *taş*=Çuvaşça *çul*; Genel Türkçe *kız*=Çuvaşça *hir*.

2. *hadak grubu*: Halaçça. Ana Altayca söz başı *p-* sesini *h-* olarak koruyan tek Türk dili olması nedeniyle bağımsız bir grup oluşturur. Diğer Türk dillerinin tümünde bu ses düşmüştür: Genel Türkçe *ot*, *od* "ateş", Halaçça *hu.ʔ*.

3. *atah grubu*: Yakutça. Eski Türkçe söz içi ve söz sonu *d* sesini *t'*ye değiştiren tek Türk dili olarak ayrı bir grup oluşturur. Diğer Türk dillerinde bu sese karşılık *r, y, z, d* sesleri bulunur: Yakutça *atah*, diğer Türk dilleri *ayak, azak, adak, ura*.

4. *adak grubu*: Tuvaca. Tofa diyalekti ile birlikte Eski Türkçe söz içi ve sonu *d* sesini korumaktadır. Diğer Türk dillerinde bu sese karşılık *r, y, z, t* sesleri bulunur: Tuvaca *adak*, diğer Türk dilleri *ayak, azak, atah, ura*.

5. *azak grubu*: Hakasça, Orta Çulım, Mrass, Taş-ı, Matur ve Yukarı Tom diyalektleri; Sarı Uygurca. Bu dil ve diyalektlerde Eski Türkçe söz içi ve sonu *d* sesi *z'*ye değişmiştir. Diğer Türk dillerinde bu sese karşılık *r, y, d, t* sesleri bulunur: Hakasça vb. *azak*, diğer Türk dilleri *ayak, adak, atah, ura*.

6. *taglı grubu*: Kuzey Altay diyalektleri (Tuba, Kumandu, Çalkandu, Aşağı Çulım, Kondom, Aşağı Tom). Bu diyalektlerde tek heceli kelimelerin sonundaki *-ag* ses öbeği ve ek sonundaki *g* ünsüzü korunmuştur.

7. *tulu grubu*: Asıl Altayca ve güney diyalektleri (Telengit, Teleüt). Bu grupta tek heceli kelimelerin sonundaki *-ag* ses öbeği *u:* olmuş ve ek sonundaki *g* ünsüzü düşmüştür.

8. *to:lu grubu*: Kırgızca. Bu dilde tek heceli kelimelerin sonundaki *-ag* ses öbeği *o:* olmuş ve ek sonundaki *g* ünsüzü kendinden önceki ünlüyle birlikte *u:* ve *ü:* seslerine değişmiştir.

9. *taglık grubu*: Özbekçe ve Yeni Uygurca. Bu grupta tek heceli kelimelerin sonundaki *-ag* ses öbeği korunmuş ve ek sonundaki *g* ünsüzü ötümsüzleşerek *k* sesine değişmiştir.

10. *tawlı grubu*: Tatarca, Başkurtça, Kazakça, Karakalpakça, Nogayca, Kumukça, Karaçay-Balkarca, Karayca, Baraba Tatarcası ve Kırım Tatarcası. Bu grupta tek heceli kelimelerin sonundaki *-ag* ses öbeği *-aw* olmuş ve ek sonundaki *g* ünsüzü düşmüştür.

11. *tagh grubu*: Salarca. Bu dilde tek heceli kelimelerin sonundaki *-ag* ses öbeği korunmuş ve ek sonundaki *g* ünsüzü düşmüştür.

12. *dağlı grubu*: Türkmence, Horasan diyalekti, Özbekçenin Harezmi-Oğuz diyalektleri, Türkiye Türkçesi, Gagauzca, Azeri ve diyalektleri (Kaşkay-Eynallu, Kerkük, Erbil). Bu dil ve diyalektlerde tek heceli kelimelerin sonundaki *-ag* ses öbeği *-ağ* olmuş ve ek sonundaki *g* ünsüzü düşmüştür.

Günümüz Türk Dilleri

Türkiye Türkleri ve Türkiye Türkçesi

Yeni dönem içerisinde en önemli grubu Türkiye ve Türkiye dışında yetmiş milyondan fazla insanın ana dili olarak konuştuğu Türkiye Türkçesi oluşturur. Bu dil Türk dil ailesinin güneybatı veya Oğuz grubuna aittir.

Türkiye Cumhuriyetinin nüfusu 31 Aralık 2007 tarihinde yapılan Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi sonuçlarına göre 70.586.256 kişidir. Halen 72 milyonu aşmış olduğu tahmin edilmektedir.

Türkiye Türkçesi, Türkiye Cumhuriyeti ve Kuzey Kıbrıs'ın (2006 sayımına göre nüfusu 265.100) resmi dilidir. Yunanistan (tahminen 120 bin), Romanya (50 bin), Bulgaristan (tahminen 1 milyon), Eski Yugoslavya (tahminen 130.000), Makedonya (tahminen 7.000), Irak (2,5 milyondan fazla) vb. ülkelerde azınlık dili olarak kullanılır. Ayrıca Türkiye Türkçesi Almanya'daki 2 milyonu aşkın kişi başta olmak üzere Hollanda, Fransa, Belçika, İsviçre, İngiltere, İsveç, Danimarka, ABD, Kanada, Avustralya, Suudi Arabistan, İsrail, Rusya Federasyonu vd. ülkelerde toplam 3.5 milyon Türk vatandaşı tarafından konuşulmaktadır. Ancak rakamlar kesin değildir; bazı ülkelere ait sağlıklı veriler yoktur.

Anadolu'da 13. yüzyıldaki başlangıcından 1928'e kadar Arap alfabesiyle yazılmış olan Türkiye Türkçesi, 1928'den beri Latin kökenli bir alfabeyle yazılmaktadır.

Türkmenler ve Türkmençe

Oğuz grubu içinde Ana Oğuzca özellikleri en iyi korumuş dil olan Türkmençe, Horasan Türkçesiyle birlikte doğu Oğuzca'yı temsil eder.

Türkmenlerin kökeni bugünkü Moğolistan toprakları ile Baykal Gölü civarında yaşamış olan ilk Oğuz boylarına kadar gider. Oğuz konfederasyonu içinde yer alan Türkmenler, 8. yüzyılda Orta Asya'ya doğru hareket etmişler ve Sirderya ve Ural ırmakları

arasında yerleşmişlerdir. Bir etnik ad olarak Türkmen, ilk kez Kaşgarlı Mahmut'un *Divanü Lügati't-Türk* adlı eserinde geçer.

Moğol istilasından sonra Orta Asya'da kalmış olan Oğuz-Türkmen boyları 16. yüzyıla kadar esas olarak Hazar denizi, Balkan dağları ve Mangışlak bölgesinde yerleşmişlerdir. Türkmen boylarının göçü 16. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar sürmüş ve Harezm'e, Horasan'a Türkmenistan'a kadar uzanmışlardır.

1917'den itibaren eski Sovyetler Birliği içinde yer alan Türkmenistan, 1991'de birliğin dağılmasıyla birlikte 27 Ekim 1991'de bağımsızlığına kavuşmuştur. Başkenti Aşkabat'tır.

Türkmenistan'ın nüfusu güncel bilgilere göre 4.884.887'dir ve bu nüfusun % 72'si yani yaklaşık 3.5 milyonu Türkmençe konuşmaktadır. İran'da (yaklaşık 400.000), Afganistan'da (yaklaşık 400.000) ve Özbekistan'da (121.600) büyük Türkmen grupları bulunmaktadır. Ayrıca Rusya, Kazakistan ve Tacikistan'da 71.500 civarında Türkmen yaşamaktadır.

Orta Asya'daki diğer Türk halkları gibi Türkmenler de 15. ve 17. yüzyıllar arasında yazı dili olarak Çağatayca'yı kullanmışlardır. Türkmenlerin ünlü şairi Mahdumkulu 18. yüzyılda ilk kez yerel ağızla, yani Türkmençe ile şiirler söylemiş ve onu diğerleri takip etmiştir. 1925 Ekiminden beri Türkmenistan'ın resmi yazı dili olarak kullanılan Türkmençe, 1929 yılına kadar Arap, 1929-1940 yılları arasında Latin, 1940-1996 yılları arasında Kiril alfabesiyle yazılmış, 1 Ocak 1996'dan itibaren yeniden Latin asıllı alfabeyle geçilmiştir.

Horasan Türkleri ve Horasan Türkçesi

Oğuzcanın doğu grubu içinde kalan Horasan Türkçesi, İran'da Horasan bölgesinde konuşulmaktadır. Sayıları, kaynaklarda çok farklı verilmekle birlikte, en yeni kaynağa göre iki milyondur (Doerfer 1998: 276).

Oğuzların göç yolu üzerinde bulunduğu için 10. yüzyıldan itibaren Horasan bölgesindeki Türkmen

sayısı sürekli artış göstermiştir. Bununla birlikte yakın zamanlara kadar bu dil hakkında fazla bir şey bilinmiyor, genel olarak Azericenin bir ağzı sayılıyor. Doerfer'e göre Horasan Türkçesi, Türkmençe, Azerice ve Türkiye Türkçesi yanında dördüncü bir eş değer grup olarak düşünülmalıdır (Doerfer 1969: 8).

Azeriler ve Azerice

Türkiye Türkleri gibi, batıya göç eden Oğuzların torunları olan Azeriler bugün esas olarak İran'da, merkezi Tebriz olan Azerbaycan vilayetinde ve eski Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra 1991'de bağımsızlığını kazanan Azerbaycan Cumhuriyeti'nde yaşamaktadır.

19. yüzyılın ilk yarısında Rus işgaliyle ikiye bölünen Azerbaycan'ın tarihinde Türkmençay Antlaşması (1828) ile yeni bir dönem başlamıştır. Kuzey ve Güney Azerbaycan arasındaki ilişkiler 20. yüzyılın ilk çeyreğinin sonuna değin Rusya'da Sovyet, İran'da Pehlevi rejimlerinin kurulmasına değin sürse de, bu dönemlerden itibaren Stalin ve Pehlevi siyasetleri sonucunda, güney ve kuzey arasındaki ilişkiler ke-silmeye, ayrımlar belirginleşmeye başlamıştır. Azeri Türkleri, iki farklı siyasal sistemin yönetimi altında, farklı koşullarda gelişimlerini sürdürmüşlerdir.

İran Azericesi Tebrizi, Zencani, Erdebili ve Urumiye ağızlarından oluşur. Bunlar içinde Tebriz ağzı (Tebrizi) ölçünlü ağız olarak kabul edilir. Ayrıca Karapapah, Afşari (Afşar), Şahseven, Mokaddem, Baharlu (Kameş), Nafar, Karagözlü, Pışagçı, Bayat, Kacar vb. ağızlar da vardır. Azerice İran'daki Türk lehçeleri içinde en tanınan ve üzerinde en çok bilimsel çalışma yapılan diyalektir.

Eski Sovyetler Birliği'nden bağımsızlığını kazanan, başkenti Bakü olan Azerbaycan Cumhuriyetinin ise güncel bilgilere göre nüfusu 8.238.672'dir ve bu nüfusun % 90.3'ü yani yaklaşık 7.5 milyonu Azerice konuşmaktadır.

Azerbaycan Cumhuriyetinde konuşulan Azericenin başlıca dört diyalekt grubu vardır: Doğu diyalektleri (Kuba, Baku, Şamahı, Muğan, Lenkoran),

Batı diyalektleri (Kazak, Gence, Karabağ diyalektleri, Ayrum ağzı), Kuzey diyalektleri (Nuha), Güney-Doğu diyalektleri (Nahçıvan, Ordubad, Tebriz diyalektleri, Yerevan ağzı).

1927 yılına kadar Arap, 1927-1939 yılları arasında Latin alfabesi ile yazılan Azerice 1939'dan itibaren Kiril alfabesi ile yazılmaya başlanmışsa da 1991 yılında eski Sovyetler Birliği'nin dağılması ve Azerbaycan'ın bağımsız olmasından sonra yeniden Latin alfabesi ile yazılmaya başlamıştır.

Gagauzlar ve Gagauzca

Oğuzcanın en batıdaki ve en küçük bu kolunu konuşanların büyük kısmı bugünkü Moldovya Cumhuriyeti'nin güneyiyle Ukrayna'nın güneybatısında yaşamaktadır. Eski Sovyetler Birliği sınırları içerisinde kalan bu bölgelerdeki Gagauzların nüfusu 1989 yılı sayımına göre 197.000 civarındadır. Ayrıca Bulgaristan'da 5 bin kişilik bir Gagauz grup olduğu tahmin edilmektedir. Yine Romanya, Yunanistan, Kazakistan ve Kafkasya'da belirsiz sayıda Gagauz yaşamaktadır.

Hristiyan oldukları için Gagauzların sonradan Türkleşmiş Yunanlılar veya Bulgarlar oldukları iddia edilmiştir. Gagauz kelimesinin kökeninin belirsiz oluşu da Gagauzların etnik kimlikleri konusunu spekülasyona açık bırakmıştır. Bu isim ilk olarak Ruslara ait 1817 tarihli bir belgede geçmektedir. Yaygın görüşlerden biri Gagauz adının Selçuklu sultanı II. Keykavus'tan geldiğidir. Bu görüşe göre Gagauzlar Bizans'ı Slav akınlarından korumak üzere Balkanlara gönderilen ve burada Hristiyanlaşan bir grup Selçuklu askerinin torunlarıdır. İkinci yaygın görüş bu adı iki ögeden oluşmuş sayar. Birinci *ga* veya *gag* ögesi belirsiz olmakla birlikte ikinci öge *Oğuz* veya *Uz* kavim adıdır.

İlk Gagauz Devleti 1365 yılında Tuna Deltası'nda kurulmuş, 1368'de Varna başkent olmuştur. Daha sonra Yıldırım Bayezid döneminde Osmanlı hakimiyetine girmiş olan bölge, Osmanlı İmparatorluğunun dağılmaya başlamasıyla birlikte Gagauzlar tarafından terk edilmiştir. Rusya'ya göç edip Besarabya'da

küçük yerleşim birimleri oluşturan Gagauzlar Çarlık Rusyası dönemindeki asimilasyon politikalarına karşı 1906 ve 1917-20 yılları arasında iki kez isyan etmiş, Romanya'nın Besarabya'yı işgali sırasında Rusya'ya sığınmışlardır. Besarabya 1947 yılındaki Paris anlaşmasıyla Rusya'ya bağlanmıştır.

Uzun bir aradan sonra Gorbaçov döneminde Gagauz aydınları arasında bir uyanış başlamış ve 1987'de Gagauz Halk Hareketi oluşturulmuştur. 20 Ağustos 1990'da Moldovya'da özerk bir devlet kuran Gagauzların ülke adı Gagauz Yeri ve resmi dilleri Gagauzca, Romence ve Rusçadır. 2000 yılı itibariyle Bağımsız Devletler Topluluğunda yaşayan Gagauz sayısı 230 bin, Gagauz Yeri'nde yaşayan Gagauz sayısı ise 180 bindir (Özkan *tarihsiz*: 143)

Gagauzca dilbilimsel açıdan Türkiye Türkçesinin bir ağızdır. 1957'de eski Sovyetler Birliği içinde yazı dili olmuş, 1996'ya kadar Kiril harfleriyle yazılmıştır. İki büyük ağız vardır. İlki, yazı dilinin dayandığı, Çadır-Lunga ve Komrat bölgelerinde konuşulan merkez ağızıdır. İkincisi ise Valkaneş bölgesinde konuşulan güney ağızıdır.

Yoğun Slav etkisi altında kalmış olan Gagauzcunun en belirgin özelliği söz diziminde ve söz varlığında görülen değişimlerdir. Sözdizimindeki değişimler A. Menz tarafından incelenmiştir (1999). Örneğin: *Var mı nasıl ben hızlanıim aliim gözlüklerimi?* "Kuşup alabilir miyim gözlüklerimi?", *Bu lafları vardı nasıl sölesin saade en iy dost* "Bu sözleri sadece en iyi dost söyleyebilirdi" (Menz 2003).

Tatarlar ve Tatarca

Tataristan, Rusya Federasyonu'na bağlı bir cumhuriyet olarak Orta Volga bölgesinde yer alır. Kuzeyinde Mari ve Udmurt, doğusunda Başkurt ve batısında Çuvaş Cumhuriyetleri bulunur. Başkenti Kazan'dır.

Tatar adı Orhon Yazıtları'nda Türk olmayan toplulukları gösterse de Ruslar yüzyıllarca bu adı Avrupa Rusyasında yaşayan Türk-Müslüman halklar için kullandılar. Tatarlar ise 19. yüzyıla kadar kendilerini *Müslüman* olarak adlandırıyorlardı. Bugün *Tatar* adı

dar anlamda, yalnız Tataristan ve Kırım halkı için, geniş anlamda ise Rusya ve Batı Sibirya'daki Türkçe konuşan halklar için kullanılır.

Tatarların etnik kimliği de tartışmalıdır. Atalarının önce Altın-Ordu, daha sonra Kazan Hanlığı (kuruluşu 1437) içinde yer aldığı biliniyor. Kazan Hanlığı'nın 1552 yılında Ruslar tarafından yıkılmış olmasına karşın, Kazan ülkesi, 18. yüzyıla kadar Rus kayıtlarında Kazan Hanlığı olarak geçmiştir.

27 Mayıs 1920'de eski Sovyetler Birliği içinde özerk cumhuriyet haline getirilmiş, 1990'da Sovyetler Birliğinin dağılması üzerine Tataristan Cumhuriyeti adıyla Rusya Federasyonu'na katılmıştır.

19. yüzyılın ikinci yarısında Tatar aydınların çabasıyla bir yazı dili olan Tatarca bu tarihten 1928 yılına kadar Arap, 1928-1939 yılları arasında Latin alfabesiyle yazılmıştır. 1939'dan beri de Kiril kökenli bir alfabe kullanılmaktadır. Tataristan 1999'da aldığı bir kararla 1 Eylül 2011'de Latin alfabesine geçmeyi kabul etmişse de, devlet duması 2002'de Rusya Federasyonu içinde Kiril dışında alfabe kullanılmayacağı yönünde karar almıştır. Bu konudaki belirsizlik devam etmektedir. Aynı durum komşu Başkurtlar için de geçerlidir.

Tatarca, diğer Tatar ağızları ile birlikte Türk dilleri ailesinin Kıpçak bölümüne girer. Belirleyici ses özelliği ilk hecedeki geniş yuvarlak ünlülerin daralması, dar yuvarlak ünlülerin genişleyip zayıflamasıdır: *kök>kük* "mavi"; *süt>sūt* vb.

1989 sayımına göre eski Sovyetler Birliği içindeki Tatarların sayısı 6.641.588'dir.

Başkurtlar ve Başkurtça

Başkurtlar da, Volga bölgesindeki diğer Türk toplulukları gibi, Fin-Ugor, Kıpçak ve Bulgar ögelerin yüzyıllar boyu yoğurulmasıyla oluşmuş bir topluluktur.

922 senesinde bölgeyi ziyaret etmiş bulunan İbni Fadlan'ın Şaman inancına bağlı ve çok geri kalmış bir halk olduklarını belirttiği Başkurtlar, Moğol istilası ve ardından Altın-Ordu devleti egemenliği

altında müslüman olmuşlardır. Altın-Ordu devleti yıkıldıktan sonra, Başkurtların yaşadıkları toprakların Beyaz Volga ve Kama ırmakları arasında kalan bölümü Şeybanoğulları, güneybatısı da Nogay mirzalarının egemenliği altına girmiştir.

17. yüzyıldan itibaren bölgeyi yavaş yavaş ele geçiren Ruslar 23 Mart 1919'da Başkurt Özerk Cumhuriyeti'ni kurmuşlardır. Bölge, 1990'da Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla Başkurt Cumhuriyeti adını alarak Rusya Federasyonu'na katılmıştır.

Güney Ural dağlarına yerleşmiş bulunan Başkurdistan, batısında Tatar ve Udmurt Cumhuriyetleri ile çevrilidir ve başkenti Ufa'dır. Başkurtların toplam nüfusu 2000 yılı verilerine göre 1.543.000'u bulmuştur (Özkan *tarihsiz*: 200).

Başkurtlar 19. yüzyıl sonuna dek ortak yazı dili olan Çağataycayı kullanmışlardır. 20. yüzyıl başlarında *Til Yarışı* dergisinde Başkurtça makale ve öyküler yayımlanmış (1910), 1917'den sonra Başkurtça yazı dili haline gelmiştir. Başkurtça 1930'a kadar Arap, 1930-1940 yılları arasında Latin, 1940'tan sonra Kiril alfabesiyle yazılmıştır. Tatarlar gibi Başkurtlar da Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Latin harflerine geçme kararı almışlarsa da Rusya Federasyonuna bağlı olduklarından uygulamaya geçememişlerdir.

Türk dilleri ailesinin Kıpçak grubu içinde yer alan Başkurtça, kendisine en yakın Türk dili olan Tatarcanın belirleyici ses özellikleri olan ilk hecede *o>u, ö>ü, u>ü, ü>ü* değişimlerini paylaşmakla birlikte, *s->h-* değişimi, söz başı *y-* sesinin korunması gibi özellikleriyle Tatarcadan önemli ölçüde ayrılır: *harı*=Tatarca *sarı*; *yılı* "sıcak"=Tatarca *cılı* vb.

Kazaklar ve Kazakça

Etnik bir ad olarak "Kazak" sözcüğünün ortaya çıkışı, Orta Asya'daki Moğol istilasından sonradır. Altın Ordu devleti içinde biçimlenen Türk-Moğol karışımı Kazak boyları 15.-18. yüzyıllar arasında Kalmuklarla mücadele etmiş, 18. yüzyılda da Rus egemenliği

altına girmişlerdir. 1924 yılında eski Sovyetler Birliği içinde kurulan Kazakistan Özerk Cumhuriyeti, Sovyetlerin dağılmasıyla 1991'de bağımsızlığını ilan etmiştir.

Kazakistan İstatistik Kurumu verilerine göre Mart 2009 tarihinde Kazakistan'ın toplam nüfusu 15.828.000'dir. Kazakistan Hükümeti resmi sitesinde Kazak sayısının toplam nüfusun yaklaşık % 60'ı olduğu belirtilmiştir. Bundan Kazakistan'daki Kazak sayısının 9.496.000 olduğu anlaşılabilir. Ayrıca Özbekistan, Türkmenistan, Kırgızistan, Tacikistan Cumhuriyetleri, Rusya Federasyonu, Moğolistan, Afganistan, Çin ve Türkiye'de yaşayan Kazak nüfusla bu sayının 12 milyona yaklaştığı tahmin edilebilir. Kazaklar sünni müslümandırlar.

Kazakça Türk dili dünyasının güney Kıpçak grubu içinde yer alır. 19. yüzyılda Rus yönetimi altında yazı dili olan Kazakça kuzeydoğu ağzlarına dayanır. Kazak yazı dilinin kurucusununun Abay Kunanbayulu (1845-1904) olduğu düşünülse de, Abay'ın çalışmaları 20. yüzyılın başına kadar yayımlanmamıştır.

1929'a kadar Arap, 1929-1940 yılları arasında Latin alfabesi ile yazılan Kazakça için 1940'ta Kiril asıllı yeni Kazak alfabesi belirlenmiştir. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Kazakistan'da da alfabe değişikliği gündeme gelmiş, başta Latin alfabesi olmak üzere Arap ve Uygur alfabesi, hatta Runik alfabe seçenekleri tartışılmaya başlamıştır. Devlet başkanı Nursultan Nazarbayev'in, 2006 yılında Latin esaslı Kazak alfabesine geçiş için altı ay içinde hazırlık yapılması gerektiğine dair bir talimatı olmuştur. Ayrıca 11.-15 Haziran 2007'de Türk Dil Kurumunda Kazakistan'ın Latin harflerine geçişi ile ilgili bir toplantı yapılmış ve gelişmeler değerlendirilmiştir.

Kazakçanın temel ayırıcı özellikleri arasında Eski Türkçe söz başındaki *y-* sesinin *j-*'ye; *ş* ve *ç* seslerinin her durumda sırasıyla *s* ve *ş*'ye değişmeleri sayılabilir: *yaz->jaz-*, *baş>bas*, *üçün>üşin* vb.

Karakalpaklar ve Karakalpakça

19. yüzyılda Rus işgaliyle karşılaşan Karakalpak bölgesi, 1924 yılında eski Sovyetler Birliği içinde Karakalpak Özerk Cumhuriyeti haline getirilmiş, bu cumhuriyet 1925-1930 yılları arasında Kazakistan'a, 1930'da Rusya Federasyonu'na, 1936'da Özbekistan'a bağlanmıştır. Bugün bu statüsü devam etmektedir (Özkan *tarihsiz*: 112).

Farklı Kıpçak boylarının karışımından oluşan Karakalpakların eski Sovyetler Birliği içindeki toplam sayısı 1989 sayımına göre 423.436'dır. Kazaklar gibi sünni müslümandırlar.

Dilbilimsel anlamda Kazakçanın bir ağız sayılabilecek olan Karakalpakça, Sovyet devriminden sonra ortaya çıkan Türk yazı dillerindedir. 1924'e kadar Arap, 1928-1940 yılları arasında Latin alfabesi ile yazılan Karakalpakça 1940'tan beri Kiril asıllı bir alfabe ile yazılmaktadır. Karakalpaklar, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra, 26 Şubat 1994'te Latin harflerine geçme kararı almışlardır.

Karakalpakçanın Kazakçadan ayrılan en belirgin ses özelliği, Eski Türkçe söz başındaki *y-* sesinin Kazakçada *j-*'ye değişmesine karşılık Karakalpakçada *c-*'ye değişmesidir. Kazakça *jl*=Karakalpakça *cıl* "yıl" vb.

Kırgızlar ve Kırgızca

Kıpçak grubu Türk halklarının en eskilerinden olan Kırgızların adına daha Runik metinlerde rastlanır. Önce Orhon sonra da Uygur Türklerinin egemenliği altında yaşayan Kırgızlar 841 yılında Moğolistan'daki Uygurları yenilgiye uğratarak bağımsızlıklarını kazanmışlardır. Kısa süren bu bağımsızlıktan sonra 1207'de Moğol egemenliği altına giren Kırgızlar, Moğol döneminden sonra Çağatay Hanlığı içinde yer aldılar. 17. yüzyıl başlarında Yenisey-Abakan bölgesine gelen Ruslar burada dört Kırgız prensliği bulmuşlardı. 17. yüzyılın ikinci yarısında Kalmuk egemenliğine giren Kırgızların büyük çoğunluğu 18. yüzyıl başlarında Tien-şan bölgesindeki bugünkü topraklarına göç etmiştir.

Kırgızlar 19. yüzyılın ikinci yarısında Rus egemenliği altına girmiş ve 1936'da Kırgız Özerk Cumhuriyeti olarak eski Sovyetler Birliği'ne katılmıştır. Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla 1991'de bağımsızlıklarını kazanmışlardır.

Eski Sovyetler Birliği'ndeki Kırgızların toplam sayısı 1989 sayımına göre 2.530.998'dir. Güncel verilere göre ise Kırgızistan'ın toplam nüfusu 5.5 milyon civarındadır ve bunun da % 64'ü yani yaklaşık 3.5 milyondan fazlası Kırgızdır. Ayrıca Özbekistan, Tacikistan, Kuzey Afganistan ve Pakistan'da, Çin Halk Cumhuriyeti'nin Sinkiang Uygur Özerk Bölgesi'nde de Kırgız toplulukları vardır. Kırgızlar sünni müslümandırlar.

Sovyet Devriminden sonra yazı dili olan Kırgızca 1924-1926 yılları arasında Arap, 1928-1940 yılları arasında Latin alfabesi ile yazılmıştır. 1940'tan beri Kiril alfabesi ile yazılmaktadır. Kırgızistan 1993'te Ankara'da yapılan toplantıda Latin haflerine geçeceğine dair imza atmışsa da bugüne kadar ciddi bir girişimde bulunmamıştır.

Kırgızcanın temel ayırıcı özelliklerinden biri Eski Türkçe söz başındaki *y-* sesinin *c-*'ye değişmesidir: *yagmur*>*camgır*; *yer*>*cer* vb. Çeşitli ses öbeklerinin büzülmesi sonucu ortaya çıkan uzun ünlüler de bu dilin dikkat çeken ses özelliklerindedir: *tag*>*to*: "dağ", *buzagu*>*muzo*: "buzağı" vb.

Nogaylar ve Nogayca

Nogaylar, baskın ögelerini türkleşmiş Moğolların oluşturduğu bir Kıpçak halkıdır. 13. yüzyıl ortalarında büyük bir siyasi birlik oluşturuyorlardı ve asıl yerleşim bölgeleri Volga ırmağının ağızındaki Sarayçık'tı.

16. yüzyıl ortasında Korkunç İvan'ın Astrahan ve Kazan Hanlığı'nı yıkmasıyla ikiye ayrılan Nogaylar bugün üç büyük öbek oluştururlar: Ak Nogaylar (Karaçay-Çerkes Özerk Bölgesi'nde); Kara Nogaylar (Dağıstan Özerk Cumhuriyeti'nde ve Kara Nogay Bölgesi'nde); 3. Asıl Nogaylar (Stavropol bölgesinde).

1989 sayımına göre eski Sovyetler Birliği'ndeki Nogayların toplam sayısı 75.564'tür.

Nogayca, Kazakça ve Karakalpakçaya çok yakın olan bir Kıpçak dilidir. Rus devriminden sonra yazı dili olmuştur. 1928-1938 yılları arasında Latin harfleriyle yazılan Nogayca, 1938'den beri Kiril kökenli bir alfabe ile yazılmaktadır.

Nogaycanın belli başlı ses özellikleri Eski Türkçe söz başı *y-* sesinin koruması, *ş>s* ve *ç>ş* değişiklikleridir: *yadag* “yaya”>*yayav*; *beş*>*bes*; *keç*>*keş* “akşam” vb.

Kumuklar ve Kumukça

Kıpçak grubu Türk halklarından Kumuklar 16.-19. yüzyıllar arasında Ruslarla savaşmış, Rusların 1867'de Kuzey Kafkasya'yı ele geçirmeleriyle Rus egemenliği altına girmişlerdir.

Kumuklar bugün Dağıstan Cumhuriyeti'nin Hasanyurt, Babayurt, Kızılyurt, Buynak, Kayakent, Kaytak eyaletleri ile Mohaçkale çevresindeki altı köyde yaşamaktadırlar (Özkan *tarihsiz*: 178). Buynak ağzı üzerine kurulu olan Kumukça konuşurlarının çoğunluğu Dağıstan Cumhuriyeti'ndedir. 1989 sayımına göre 282.178 kişi olan Kumuklar sünni müslümandır.

Sovyet Devriminden sonra yazı dili olan Kumukça 1921-1928 yılları arasında Arap, 1928-1938 yılları arasında da Latin alfabesi ile yazılmıştır. 1938'den bu yana Kiril alfabesi ile yazılmaktadır.

Eski Türkçe söz içi ve sonu *g* sesinin *w*'ye değişmesi Kumukçanın diğer Kıpçak grubu Türk dilleriyle paylaştığı bir özelliktir: *agır*>*awur*; *ketig*>*ketiw* “gidiş” vb. Söz başındaki öndamaksıl *k-* sesinin *g-*'ye; artdamaksıl *k-* sesininse gırtlak sızıcısı *h-*'ya değişmesi Kumukçanın diğer tipik özelliklerindedir: *keç*->*geç*-; *kum*>*hum* vb.

Karaçay-Balkarlar ve Karaçay-Balkarca

11. yüzyılda Kıpçakların Kafkasya'ya gelmelerinden sonra bir Kıpçak halkı olarak biçimlenen Karaçay-Balkarların Kıpçak dönemi öncesi durumları çok iyi

bilinmiyor. Dillerindeki Bulgarca ögeler nedeniyle, Hun Devleti'nin yıkılışından sonra ortaya çıkan Kafkasya (Kuban) Bulgarlarının Kıpçaklaşmış torunları oldukları kabul ediliyor.

Kıpçak döneminden sonra Altın-Ordu, Kırım Hanlığı ve Osmanlı egemenliklerinde yaşamış olan Karaçay-Balkarlar, yüzyıllarca süren ilişkileri sonucu Gürcü, Oset, Alan, Çerkes gibi Kafkas halklarının yoğun etkisi altındadırlar. Bugün bile kendilerini Alan olarak adlandırmaktadırlar. 18. yüzyılın ortalarına kadar bir tür Şamanizm inancına sahip olan Karaçay-Balkarlar, 18. yüzyılın sonunda müslüman oldular. Kafkasların en yüksek noktası olan Elbrus dağıının doğu eteklerindeki Bashan, Çegem, Holambızın ve Çerek vadilerinde yaşamaktadırlar.

1828'de Rus egemenliğine girmiş olan Karaçay-Balkarlar, 1922'de iki ayrı özerk bölge içinde yer aldılar. Karaçaylar, Çerkeslerle birleştirilerek Karaçay-Çerkes Özerk Bölgesi oluşturuldu. 1926'da da Karaçay Özerk Bölgesi haline getirildi. Bashan-Çegem-Çerek vadilerinde oturanlar da Balkar adıyla birleştirilerek Kabardin-Balkar Özerk Bölgesi oluşturuldu.

Karaçay-Çerkes Özerk Bölgesi'nin başkenti Çerkesk, Kabardin-Balkar Özerk Bölgesi'nin başkenti Nal'çiktir. 1989 sayımına göre eski Sovyetler Birliği içindeki, toplam Karaçay sayısı 156.140, Balkar sayısı ise 8.771'dir.

Kumukça ve Nogayca ile birlikte Kıpçak dil grubunun güney kolunu oluşturan Karaçay-Balkarca, Tatarca ve Batı Karayimcesine de çok yakındır. Kıpçakçanın, Genel Türkçe *y-* sesine karşılık *c-* bu-lunduran grubu içinde yer alır. Kafkas ve İran dilleri etkisiyle söz varlığı diğer Türk dillerinden farklıdır. Bulgarca söz varlığı da ilgi çeker.

İlk Karaçayca kitap 1916'da Arap harfleriyle yayımlanmıştır. 1924'e değin Arap, 1924-36 yılları arasında Latin alfabesi kullanılmıştır. 1936'da, bugün de kullanılmakta olan Kiril kökenli alfabeyle değiştirilmiştir.

Kırım Tatarları ve Kırım Tatarcası

Literatürde Kıpçakçanın batı veya güney grubuna ait gösterilen Kırım Tatarcasının konuşurları, yaklaşık bin yıldır Kırım yarımadasında yaşamaktadırlar. Kırım'da ayrıca musevi Karaim ve Kırımçak Türk toplulukları da bulunmaktadır.

13. yüzyılda Altın-Ordu egemenliğinde olan Kırım, 15. yüzyılın sonuna doğru Osmanlı korumasına girmiş, 18. yüzyılın sonunda da Rusya tarafından işgal edilmiştir. İşgalin ardından yarımadadan uzun sürecek bir Türk göçü başlamıştır. 1921'de eski Sovyetler Birliği içinde Kırım Özerk Cumhuriyeti oluşturulmuştur.

İkinci Dünya Savaşında Almanların Kırım'ı işgal etmeleriyle burada yaşayan 200 bin Tatar Özbekistan'a sürgün edilmiştir. 1945 yılında özerklik statüsüne son verilen ve Rusya'ya bağlı bir eyalet haline getirilen Kırım, 1954'ten itibaren de Ukrayna'ya bağlanmıştır. Özbekistan'a sürülen Tatarların bir bölümü ise ancak 1967'de alınan bir karardan sonra Kırım'a dönebilmişlerdir. 1989 sayımına göre Kırım Tatarlarının toplam sayısı 268.379'dur. Bu nüfusun % 51'i Özbekistan'da, % 16'sı Kırım'da, % 8'i Rusya'da yaşamaktadır (Özkan *tarihsiz*: 155).

Tatarca-Oğuzca özellikler gösteren Kırım Tatarcasının Kuzey ağzı Nogaycaya, Orta ağzı Tatarca ve Güney ağzı Türkiye Türkçesine yakındır. Bu nedenle Güney ağzı, Kırım Osmanlıcası olarak da anılır.

1928'e kadar Arap, 1929-1938 yılları arasında ise Latin alfabesi ile yazılan Kırım Tatarcası 1938'den beri Kiril harfleriyle yazılmaktadır; ancak 31 Temmuz 1993'te Latin harflerine geçme kararı alınmıştır.

Kırım Tatarcası yazı dili Kıpçak ve Oğuz özelliklerini bir arada bulundurur. Örneğin, söz başı *y-* sesinin korunduğu sözcükler Oğuz, *c-*'ye değiştiği sözcükler Kıpçak etkisini göstermektedir: *yayı* "yeni", *yardım*, fakat *çaş* "genç", *curt* "yurt" vb.

Karaimler ve Karaimce

Başkentleri Volga kıyısında bulunan ve 650-965 yılları arasında geniş bir bölgede etkili olan Hazar devletinin ardından biçimlenmiş olan Karaim halkı daha Hazar devleti döneminde museviliği kabul etmişti. Zaten *Karaim* sözcüğü de İbrani dilinde "Tevrat'ı, kutsal kitabı okuyan" anlamına gelen *Karay* sözcüğünün çoğul biçimidir.

Karayca veya Karaimce bugün Türk dili dünyasının kuzeybatıdaki en uç noktasında, Litvanya ve Ukrayna'da küçük gruplar tarafından konuşulur. Bu gruplar en az altı yüzyıl önce Kırım'dan buraya gelmiştir. Bu yüzden uzun süredir diğer Türk dillerinden izole edilmiş olarak konuşulan Karaycanın söz diziminde özellikle Slavcanın etkisiyle ilginç değişiklikler ortaya çıkmıştır: *Ullu edi kerki bu yarık ketsenin* ("Bu aydınlık gecenin güzelliği büyüktü").

Karaycanın Polonya ve Litvanya'da konuşulan Troki, Ukrayna'da konuşulan Haliç-Lutsk ve artık konuşuru kalmayan Kırım ağzı olmak üzere üç ağzı bulunmaktadır. Troki ve Ukrayna ağzları da neredeyse yok olmak üzeredir. Eski Sovyetler Birliği'nde yaşayan Karayların toplam sayısı 1989 sayımı sonuçlarına göre 2.803'tü. Litvanya'daki Karayların sayısı bugün 260'a düşmüştür. Bu ağzlar, Alman Araştırma Fonu'nca desteklenen bir proje kapsamında, É. Csató tarafından incelenmiş ve alan araştırmasıyla toplanan malzeme *Spoken Karaim* adıyla CD olarak yayımlanmıştır (2000).

Karayca 1930'lu yıllara kadar İbrani, Latin ve Kiril alfabeleri ile yazılmıştır.

Troki ve Haliç ağzları arasında bazı önemli ayrılıklar vardır. Bunların başlıcaları şunlardır: Artırmak *k* ünsüzü Haliç ağzında korunmuş, Troki ağzında sızıcı *h*'ye değişmiştir: Haliç *arık* "yorgun"=Troki *arıl* vb.; Eski Türkçe *η* sesi Haliç ağzında *n*'ye, Troki ağzında ise *y*'ye değişmiştir: Haliç *atan*=Troki *atey* "babam" vb.; söz başındaki *ti* ses öbeği Troki ağzında korunduğu halde Haliç ağzında sık sık *ki*'ye değişir: Troki *til* "dil"=Haliç *kil*; Genel Türkçe *ö, ü* ünlüleri Troki ağzında *ö, o* ve *ü, u* olarak korunduğu

halde Haliç ağzında *e*, *i* ünlülerine değişir: Troki *k'ok* “mavi”=Haliç *kek* vb.

Altaylar ve Altayca

Altayca, *Aşağı Çulım, Kondom ve Aşağı Tom Ağızları, Kuzey Altay Diyalektleri* başlığı altında belirtilmiş olan kuzey Altay diyalektleri Tuba-Kumandu-Çalkandu ile güney Altay diyalektleri Oyrot-Telengit-Teleütlerin ortak yazı dilidir. Altay yazı dili Oyrot (Altay kiji)-Telengit-Teleüt ağızları üzerine kurulmuştur.

Altay bölgesi Orhon, Uygur ve Kırgız egemenliklerinden sonra 12. yüzyılda Moğol istilasıyla karşılaşmış, 17. yüzyılda Rus yönetimi etkili olmaya başlamış, 19. yüzyılda da bölge tümüyle Rus kontrolüne geçmiştir.

Kuzey ve Güney Altayca konuşurlarının toplam sayısı 1989 sayımına göre 71.317'dir. Çok farklı Türk boylarını içine alan bölgede doğal olarak, Şamanizm, Lamaizm, Budizm gibi farklı inanç biçimleri görülür.

1922'ye kadar yazı dili olarak Teleütçe kullanılmış, Sovyet Devriminden sonra 1922'lerde Oyrot ağzına dayalı Altay yazı dili oluşturulmuştur. Bu nedenle 1948'e kadar bu yazı dili Oyrotça olarak adlandırılıyordu. 1928'e kadar Kiril alfabesi ile yazılan Altaycada 1928-1938 yılları arasında Latin alfabesine geçilmiştir. 1938'de yeniden Kiril harfleri kabul edilmiştir.

Altaycanın kuzey ve güney diyalektleri arasında bazı önemli farklar bulunur. Bunlardan biri, ilk hecedeki *ag* ses öbeğinin kuzey Altay ağızlarında korunmasına karşılık, güney Altay ağızlarında ve yazı dilinde uzun veya kısa *u* sesine değişmesidir: kuzey Altayca *tag, bag*; güney Altayca ve yazı dili *tu., bu*: vb. İki grup arasındaki bir diğer farklılık çok heceli sözcüklerin sonundaki *-ig/-ig* ses öbeklerinin kuzey ağızlarında korunması, güney Altay ağızlarında ve yazı dilinde sırasıyla kısa *u* ve *ü* seslerine değişmesidir: kuzey Altayca *taglıg* “dağlı”; *şerig* (<*çerig*) “sa-vaş”; güney Altayca ve yazı dili *tu:lu, çerü* vb.

Orta Çulım, Mrass ve Yukarı Tom Ağızları

Rusya Federasyonu içinde, Ob Irmağı'nın Çulım boyunda yaşayan Çulım Tatarları Aşağı Çulım ve Orta Çulım olmak üzere iki büyük öbeğe ayrılırlar. Toplam sayıları 1897 sayımına göre 11.125'tir.

Orta Çulım Tatarları bu bölgede yaşayan Ket'lerin (Yenisey Ostyakları), Türk halklarıyla karışması sonucu ortaya çıkmış bir topluluktur. 18. yüzyılda resmen Hristiyanlığı kabul etmişlerdir.

1917'den başlayarak Şor adı altında toplanan Türk gruplardan Mrass, Tom ve Kondom ırmaqları boylarında yerleşenlerin sayısı ise 1970 sayımına göre 16.000'dir.

En son etnografik araştırmalar Şor adı altında birleşen boyların kültürleri üzerinde Sibiryta Ugorlarının (Ostyaklar, Vogullar) etkisi olduğunu, antropolojik araştırmalar da bu boyların Samoyedlerle çok yakın olduğunu göstermiştir.

Bir yazı dili olmayan Çulımcanın Orta Çulımca ve Aşağı Çulımca; eski Şor yazı dilinin ise Mrass-Tom ve Kondom olmak üzere iki büyük diyalekti vardı. 1927'de Mrass diyalekti üzerine kurulmuş bulunan Şor yazı dili, Hakas yazı dilinin ortaya çıkmasıyla 1946'da bir yazı dili olmaktan çıkmıştır. Ancak Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra, 1991'den başlayarak, yine bir Şor yazı dilinden söz edilmekte ve Şorca gramerler yayımlanmaktadır.

Orta Çulım ve Mrass-Yukarı Tom ağızları, Eski Türkçe söz içi ve söz sonu *d* sesini *z*'ye değiştirmeleri nedeniyle Hakasça, Sarı Uygurca ve Fu-yü Kırgızcasıyla birlikte *z* grubunu oluşturur.

Orta Çulımca, Hakasçanın Kızıl ağzı ile büyük benzerlik gösterir ve Tızıraçeva, Puştakova, Novaya Derevnya, Tutalı, Tegul'det ve Tarlaganı köylerinde konuşulur. Mrass-Yukarı Tom ağızları ise Yukarı Mrass ırmağı kıyılarında yaşayan Kıy, Tayaş, Kobıy, Keçin, Kızay, Aşağı Mrass kıyılarında yaşayan Çetiber, Karga, Kalar ile Tom kıyılarında yaşayan Çetiber ve Çeley boylarınca konuşulur.

Aşağı Çulım, Kondom ve Aşağı Tom Ağızları, Kuzey Altay Diyalektleri

Aşağı Çulım: Ob Irmağı'nın Çulım kolunun aşağı bölgesinde yaşayan Aşağı Çulım Tatarlarının, Orta Çulım Tatarlarıyla birlikte, toplam sayıları 1897 sayımına göre 11.125'ti. Orta Çulımca gibi Aşağı Çulımca da bir yazı dili değildir.

Aşağı Çulım Tatarları, bu bölgede yaşamış olan Selkupların (Ostyak Samoyedleri) Türklerle karışması sonucu oluşmuş bir topluluktur. Orta Çulım Tatarları gibi, 18. yüzyılda resmen Hristiyanlığı kabul etmişlerdir.

Kondom-Aşağı Tom: 1917'den başlayarak Şor adı altında toplanan ve Kondom/Aşağı Tom bölgesinde yaşayanlarca konuşulan bu ağız da yazı dili değildir.

Kuzey Altay Diyalektleri: Altay yazı dilinin Tuba-Kumandı-Çalkandı ağızları da, gösterdikleri ses özellikleri açısından güney Altayca ağızlarına dayalı Altay yazı diliyle değil, Aşağı Çulım, Kondom ve Aşağı Tom Ağızlarıyla aynı gruba girer. Bu ağızlar da Altaycanın tipik özellikleri olan *ag>u*., *ıg>u* ve *ıg>ü* büzülmeleri gerçekleşmemiştir.

Bu grup ayrıca Eski Türkçe söz içi ve söz sonu *d* sesini *y*'ye değiştirmiş olması nedeniyle *ayak/taglıg* grubu olarak tasnif edilir.

Tuvalar ve Tuvaca

Rusya Federasyonuna bağlı özerk cumhuriyetlerden biri olan Tuva, adını eski Çin kaynaklarında geçen *T'o-pa* adından alır. Milat sıralarından başlayarak sırasıyla Hun, Göktürk, Uygur, Kırgız, Moğol, Çin egemenlikleri altında yaşayan Tuvalar 1921'de Tannu-Tuva adıyla bağımsız bir cumhuriyet kurmuşlarsa da bu cumhuriyet 1944'te Rusya tarafından ilhak edilmiştir. Başkenti Kızıl'dır.

Sovyet Devrimi'nden sonra yazı dili olan Tuvaca 1930-1943 yılları arasında Latin alfabesiyle yazılmış, 1943'ten beri de Kiril asıllı bir alfabe ile yazılmaktadır.

Tuvaca konuşurların büyük çoğunluğu Tuva Özerk Cumhuriyeti'nde yaşamaktadır. 1989 sayımına göre eski Sovyetler Birliği içinde Tuvaca konuşanların toplam sayısı 207 bin, 1998 verilerine göre ise Tuva Özerk Cumhuriyeti'ndeki Tuvaca konuşur sayısı 206.900'dür. Ayrıca Kuzey Moğolistan'da, Buryat Özerk Cumhuriyeti'nde ve Çin'in Sinkiang Uygur Özerk Bölgesi'nde de küçük Tuva toplulukları vardır.

Tuvacanın ayırıcı ses özelliklerinden biri Eski Türkçe söz içi ve söz sonu *d* ünsüzünün iki ünlü arasında korunması diğer durumlarda *t*'ye değişmesidir: *adak* "ayak"=Tuvaca *adak*, *tod*=Tuvaca *tot*- vb. Diğer ayırıcı özelliği ise Eski Türkçe söz başındaki *y*-sesinin *ç*-'ye değişmesidir: *yıl*>*çıl*, *yer*>*çer* vb.

Tofalar ve Tofaca

Yakın zamanlara kadar Karagaşça adıyla bilinen ve Tuvacaya çok yakın olan Tofaca veya Tofalarca 1986'da yazı dili haline gelmiştir.

Eski Sovyetler Birliği içindeki sayıca en küçük Türk topluluklarından biri olan Tofalar, Sayan dağlarının kuzey yamaçlarında, Uda ve Biryusa ırmaklarının yukarı havzalarında yaşamaktadırlar ve 1989 verilerine göre sayıları 731'dir.

Kiril harfleriyle yazılan Tofacada çok sayıda Moğolca sözcük vardır.

Hakaslar ve Hakasça

Çoğunluğu Rusya Federasyonu'na bağlı Hakas Özerk Cumhuriyeti'nde yaşayan Hakaslar da Tuvalar gibi Milat sıralarından başlayarak farklı güçlerin egemenliğinde yaşamış, 1727 ise Rusya'nın hakiyetine girmişlerdir. Statüsü 1923'te özerk bölge, 1930'da ise özerk cumhuriyet olarak belirlenmiştir. *Hakas* adı, *Kırgız* sözcüğünün Çince'deki *Heges* biçiminden gelir.

Hakasça da Sovyet Devrimi'nden sonra yazı dili haline getirilmiştir ve Sagay, Beltir, Kaça, Koybal,

Kızıl ve Şor ağızlarının ortak yazı dilidir. Hakasça konuşur sayısı 1989 sayımına göre 81.428'dir; 2000 yılında 96 bine ulaştığı sanılmaktadır (Özkan *tarih-siz*: 234).

İlk Hakas alfabesi 1926'da Kiril harfleriyle düzenlenmişse de Hakasça 1929-39 yılları arasında Latin harfleriyle yazılmıştır. 1939'dan başlayarak yeniden Kiril harflerine geçilmiştir.

Hakasçanın ayırıcı özelliklerinin başında Eski Türkçe söz içi ve söz sonu *d* sesinin *z*'ye değişmesi gelir: *adak*>*azah* "ayak" vb. Bir diğer ayırıcı özelliği söz başındaki *y*-sesinin, Tuvacada olduğu gibi, *ç*-'ye değişmesidir: *yadag*>*çazag* "yaya", *yıl*>*çıl* vb.

Özbekler ve Özbekçe

Doğu Türkçesinin iki yazı dilinden biri olan Özbekçenin konuşurları, Altınordu Devleti'nin ardından kurulan Özbek Hanlığı içindeki Türk, Moğol ve Fars karışımı halkın torunlarıdır. Özbekler bu adı, 14. yüzyılda yaşamış Altınordu emiri Özbek'ten almışlardır.

Özbek Hanlığı'nın ardından siyasi bir bütünlük gösteremeyen Özbekler, 19. yüzyılın sonuna doğru Rus işgaliyle karşılaşmışlardır. 1924 yılında eski Sovyetler Birliği içinde Özbekistan Özerk Cumhuriyeti kurulmuş, 1936 yılında Karakalpak Bölgesi de bu cumhuriyete bağlanmıştır. Özbekistan, Sovyetler'in dağılmasıyla 1991'de bağımsızlığına kavuşmuştur.

Güncel verilere göre Özbekistan'ın nüfusu 27.606.007'dir ve bu nüfusun % 74.3'ü, yani yaklaşık 20.5 milyonu Özbektir. Ayrıca nüfusun % 88'i müslümandır. Özbeklerin çoğunluğu başkenti Taşkent olan Özbekistan'da yaşıyor olsa da Tacikistan, Kırgızistan, Kazakistan ve Türkmenistan'da da büyük Özbek toplulukları vardır. 1989 sayımına göre eski Sovyetler Birliği'ndeki Özbeklerin toplam sayısı 16.686.244'tür.

Özbekçe, Çağatay yazı dilinin doğrudan devamı olduğu için çok eski bir yazı geleneğine sahiptir. Doğu Türkçesinden, Kıpçakçaya, Oğuzcaya, Fars-

çaya kadar uzanan pek çok ağız grubu içerir. Özbek yazı dili 1930-1937 yılları arasında kuzey ağızlarına dayanmaktaydı. 1937 yılından sonra ise İranca-laşmış Taşkent ağzına ve Fergana Vadisi ağızlarına dayandırıldı.

1930'a kadar Arap, 1930-1940 yılları arasında Latin alfabesi ile yazılan Özbekçe 1940'tan beri Kiril harfleriyle yazılmaktadır. Sovyetler'in dağılmasının ardından, 2 Eylül 1993'te Latin harflerine geçme kararı alan Özbekler, uygulama 2005'te başlayacağı halde süreyi 2010'kadar uzatmışlardır.

Özbekçenin başlıca özelliklerinden biri ilk hecedeki *a* sesinin dudaksillaşmasıdır: *altı*>*âlti*, *barmak*>*barmâk* "parmak" vb. Özbekçede *ı*, *ö*, *ü* ünlülerinin kaybolması sonucu ünlü uyumunun geniş ölçüde bozulmuş olması da tipik özelliklerinden biridir: *bâgli* "bağlı", *togri* "doğru" vb.

Yeni Uygurlar ve Yeni Uygurca

Çinliler, Göktürkler ve bölgedeki diğer boylarla güç mücadelesi içinde geçirdikleri 150 yıldan sonra Uygurlar, 745 yılında, Moğolistan'daki Göktürk Devleti'ne son vererek bozkırların yeni hakimi olmuşlardır.

8. yüzyılın sonlarında Uygurlar, Karluklar ve Tibetlilerle savaşarak yavaş yavaş Doğu Türkistan'da, Tarım bölgesindeki şehirlere yerleşmeye ve göçebelikten kopmaya başlamışlardır. Budizm'in de etkisiyle savaşçı kimlikleri zayıflayan Uygurlar, 840 yılında savaştıkları Kırgızlara çok fazla direnmeden güneye, Doğu Türkistan'a çekilmişlerdir. Uygurların Koço'ya (Turfan) yerleşen kolu 840 yılında bir devlet kurmuştur. 1250 yılına kadar varlığını sürdürmüş olan bu devlet, siyasi anlamda değilse de kültürel anlamda önemli bir merkez olmuştur. Yaklaşık dört yüzyıllık egemenlikleri süresince Uygurlar çoğunlukla Budist eserlerin çevirisine dayalı zengin bir edebî gelenek oluşturmuşlardır.

11. yüzyılda Karahanlıların etkisiyle İslamiyeti kabul eden Uygurlar, 13. yüzyılın başlarında Moğol, 18. yüzyıldan başlayarak da Çin işgaliyle karşılaşmışlardır. Uygurlar Çin işgaline uzun süre direndi-

lerse de bölge 1955 yılında Çin'e bağlı Sinkiang Uygur Özerk Bölgesi haline getirilmiştir.

1993 nüfus sayımına göre Doğu Türkistan'ın nüfusu 16.052.648'dir. Büyük çoğunluğu Sinkiang Uygur Özerk Bölgesi'nde yaşayan Uygurlar, 7.589.468 kişi ile bu nüfusun % 47'sini oluşturmaktadırlar (Özkan *tarihsiz*: 258). Ayrıca Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan'da da Uygur toplulukları vardır. 1989 sayımına göre eski Sovyetler Birliği'nde yaşayan Uygur sayısı 262.199'dur.

Özbekçe gibi Eski Uygur, Harezmi ve Çağatay yazı dili geleneklerinin taşıyıcısı olan Yeni Uygurcanın Güney ve Kuzey olmak üzere iki büyük ağız grubu vardır. Yazı dili Güney ağızlarına dayanır.

Çin Halk Cumhuriyeti içinde 1960 yılına kadar Arap alfabesiyle, daha sonra 10 yıl kadar süren Kültür Devrimi süresince Latin alfabesiyle yazılan Yeni Uygurca 1983'ten beri tekrar Arap alfabesiyle yazılmaktadır. Eski Sovyetler Birliği içindeki Uygurca ise 1930'a kadar Arap, 1930-1947 yılları arasında Latin alfabesiyle yazılmıştır. 1947 yılında Kiril alfabesine geçilmiştir.

Yeni Uygurcanın tipik ses özellikleri arasında şunlar sayılabilir: orta hecedeki geniş ünlülerin daralması: *ana* "anne", *anisi* "annesi"; *parça* "parça", *parçıla* "parçalamak" vb.; gerileyici ünlü benzeşmelerinin yaygınlığı: *arıg>erik* "temiz", *etük>ötük* "çizme" vb.; söz başındaki *y-* sesinin *i, u, ü* ünlüleri önünde *j-*'ye değişmesi *yıgla->jigla* "ağlamak", *yügür->jügür* "koşmak" vb.

Salarlar ve Salarca

Çin'deki resmi etnik azınlıklardan olan Salarlar, başlıca Tibet platosunun kuzey kıyısında yaşarlar. Ayrıca Kansu eyaletinde ve Sinkiang Uygur Özerk Bölgesi'nin kuzeyinde Salarca konuşan topluluklar vardır.

Tarihi, etnografik ve dilsel kanıtlar Salarların 14. yüzyılda batı Türkistan'dan, Semerkand'ın güneyinden geldiklerini göstermektedir. Salarlar Çin'deki bu

yeni yurtlarında Çin ve Tibet halkları ile birlikte yaşamışlar, bunun sonucu olarak da dilleri ve müslüman kültürleri geniş ölçüde Çin ve Tibet etkisinde kalmıştır. Çoğunlukla Hanefi Müslüman olan Salarlar Çin okullarında okurlar ve resmi dil olarak Çinceyi kullanırlar. Bu nedenle Salarcaya birçok Çince ve Tibetçe sözcük girmiştir. 1990 verilerine göre Salarca konuşur sayısı 70.000'e yakındır (Dwyer 1998: 49-50).

Yoğun dil ilişkileri nedeniyle Salarca bugün karışık özellikler gösterir. Bu nedenle araştırmacılar tarafından farklı gruplara dahil edilmiştir. A. M. Dwyer, 1998'de yayımlanan ayrıntılı makalesinde Salarca farklı dillere ait bu özellikleri sınıflandırmıştır. Bu sınıflandırmada Oğuzca özelliklerin yoğunluğu dikkat çeker.

Ancak "dağlı" anlamındaki sözcüğün Oğuz grubunda *dağlı*, Yeni Uygurcada *tağlık*, Kıpçak grubunda *tawlı* olmasına karşılık Salarca *tağlı* olması, bu dilin ayrı bir grup olarak değerlendirilmesine de neden olmuştur. Salarcanın Doğu ve Batı olmak üzere iki ağız grubu bulunmaktadır.

Salarcanın en önemli ses özelliği çok heceli sözcüklerin sonundaki *-g* sesinin düşmüş olmasıdır: *a:çığ>a:ci* "acı", *kiçig>kiçi* "küçük" vb.; Ayrıca *i* önündeki *d* sesinin genellikle *c*'ye değişmesi (*yedi>yici* "7", *almadı>almacı* vb.); Ana Türkçedeki birincil uzun ünlülerin bazı sözcüklerde korunmuş olması (*a:çığ > a:ci* "acı", *bu:tak > pu:tah* "budak" vb.) ve zamir *n*'sinin Yeni Uygurca ve Özbekçeden farklı olarak korunmuş olması (*taşında* "dışında" vb.) Salarcanın diğer özelliklerindedir.

Çuvaşlar ve Çuvaşça

Çuvaşlar, Orta Asya Türk topluluğundan ayrılıp, batıya doğru göç eden ilk Türk boylarından biri olan Bulgarların torunlarıdır. Hunlar, Bulgarlar, Peçenekler, Hazarlarla birlikte Bulgarların da bu göç sırasında bir süre Kuzey Kafkasya'da yaşadıkları, daha sonra Doğu Avrupa'ya geçtikleri kabul edilmektedir.

Bulgarlar, Doğu Avrupa'da dağınık boylar halinde yaşamış, değişik zamanlarda farklı devletler kur-

muşlardır. Bunlardan biri 7. yüzyıl sonunda kurulan Tuna Bulgar Devleti'dir. 864'te Hristiyanlığı kabul eden ve dilleri de Slavca tarafından sömürülen Tuna Bulgarları 10. yüzyılda tümüyle asimile olmuşlardır. Bu dilden Kiril harfli Bulgar Hanları listesi, Nagy Szent-Miklós hazinesindeki runik harfli Bulgar yazıtları, Bizans kaynaklarındaki Bulgar Türkçesi etnik adlar gibi dağınık dil malzemeleri kalmıştır.

Bir diğer Bulgar devleti, 10. yüzyılda Volga kıyısında Müslüman Bulgarlarca kurulmuş olan Volga Bulgar Devleti'dir. 1236'da Moğol istilasıyla yıkılan bu devletin dili olan Volga Bulgarcasından 13. ve 14. yüzyıllara ait Arap harfli mezar yazıtları kalmıştır. Hem Tuna hem de Volga Bulgarlarına ait dil malzemeleri bu dillerin Çuvaşça gibi bir *r/l* dili olduğunu göstermektedir.

14. yüzyılda Altın Ordu içinde yer alan Çuvaş Bölgesi 1552'de Rus çarı Korkunç İvan zamanında Rus kontrolüne geçmiş, Çuvaşlar Hristiyanlığı kabul etmeye başlamışlardır. 24 Haziran 1920'de özerk bölge, 21 Nisan 1925'te ise Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti olarak belirlenen Çuvaş yurdu 1990'da eski Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Çuvaş Cumhuriyeti adını alarak Rusya Federasyonu'na katılmıştır.

Çuvaş Cumhuriyeti Moskova'nın 600 km doğusunda, Volga dizi denilen bölgede yer alır. Kuzey ve kuzeybatıda Mari Cumhuriyeti, doğuda Tatar Cumhuriyeti, güneybatıda Mordvin Cumhuriyeti ile çevrilidir. Başkenti Çeboksarı'dır. 1989 sayımına göre eski Sovyetler Birliği içinde yaşayan Çuvaş sayısı 1.834.300'dür; bunun 907 bin kişisi Çuvaş Cumhuriyeti'nde yaşamaktadır.

Çuvaşça Türk dilleri içinde en eskicil olanıdır ve tek başına Bulgar Türkçesini temsil eder (bk. *İlk Türkçe, Ana Türkçe*); hem Moğol-Mançu-Tunguz, hem Türk, hem de Fin-Ugor dilleriyle ortak özellikler taşır. Bu nedenle V. Radloff Çuvaşçayı aşama aşama Türkçeleşmiş bir Fin-Ugor dili saymıştı. Ancak G. J. Ramstedt ve öğrencisi N. Poppe tarafından yapılan çalışmalar Çuvaşçanın kurallı olarak gelişmiş bir Türk dili olduğunu ortaya koymuştur.

Çuvaşça Kiril alfabesiyle yazılan ilk Türk dilidir. 18. yüzyılın başlarında Çuvaşlar arasında Hristiyanlığı yaymaya çalışan Rus misyonerleri bu dili Rus harfleri ile yazmışlardır. Çuvaşça için 1769, 1871 ve 1938'de olmak üzere üç kez alfabe düzenlenmiştir ve üçü de Kiril harflidir. Çuvaşça bugün de bu alfabe ile yazılmaktadır.

Halaçlar ve Halaçça

Halaçlar Orta İran'da, başkent Tahran'ın 200 km kadar güney-batısında, Hemedan ile Kom şehirleri arasındaki bölgede yaşayan bir Türk halkıdır. Nüfuslarının 28 bin olduğu tahmin edilmektedir (Doerfer 1998: 276).

Önceleri Azericenin bir diyalekti olduğu sanılan Halaççanın, Alman Türkologlarından Doerfer'in yaptığı araştırmalar ve incelemeler sonunda, birçok eskicil özellikleri bulunan bağımsız bir Türk dili olduğu ortaya çıkmıştır. Bir yazı dili değildir ve yok olma tehlikesiyle karşı karşıyadır.

Divanü Lugati't-Türk'te geçen Argu diyalektinin devamı olduğu düşünülen Halaçça, Ana ve Eski Türkçeye ait kimi eskicil özellikleri korumaktadır. Bunlar, Ana Türkçe söz başı *h-* (*ha:r-* "yorulmak"<Ana Türkçe **ha:r-*); Eski Türkçe söz içi ve sonu *d* sesi (*kudruk* "kuyruk"<Eski Türkçe *kuduruk*); Ana Türkçe uzun ünlüler (*a:ç* "aç"<Ana Türkçe **a:ç*) olarak sıralanabilir.

Yakutlar ve Yakutça

Moğol istilasının ardından, daha 14. yüzyılda bugünkü yurtları olan Kuzey Sibiry'a'daki Yakutistan'a çekilen Yakutlar, Çağatay yazı dilini hiç kullanmamışlar, dilleri de Çuvaşça gibi çok farklı bir yönde gelişmiştir.

Yakut Özerk Cumhuriyeti 1922'de kurulmuştur. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Yakut adı yerine, Yakutların kendilerine verdikleri Saha adı benimsenmiş ve ülke de Saha Sire (Saha Yeri) olarak adlandırılmıştır (Özkan *tarihsiz*: 221). Saha Sire dışında

Rusya'nın Magadan Bölgesi ile Sahalin Adası'nda Yakut toplulukları yaşamaktadır. 2000 sayımına göre Yakutların nüfusu 458 bindir (Özkan *tarihsiz*: 222).

Sovyet Devrimi'nden sonra yazı dili olan Yakutça, Kiril harfleri ile yazılan ikinci Türk dilidir. Yakutçanın Kiril harfleriyle yazılmasına 17. yüzyılda Rus misyonerleri ile başlanmışsa da Kiril harfli ilk Yakut alfabesi 1819'da, ikincisi de 1851'de düzenlenmiştir. Yakutlar hâlâ bu alfabeği kullanmaktadır.

Eski Türkçe söz içi ve söz sonu *d* ünsüzünü *t*'ye (*adək* "ayak">*atah*, *tod-* "doymak">*tot-*), söz başı *y-* ünsüzünü de *s*'ye değiştirmesiyle (*ya:z* "ilkbahar">*sa:s*) diğer Türk dillerinin tümünden ayrılan Yakutçanın bir diğer eskicil özelliği Ana Türkçedeki birincil uzun ünlüleri koruması ya da ikizleştirmesidir: *a:t>a:t* "ad", *be:ş>bies* "beş". Yakutça söz varlığının yarısını Moğolca sözcükler oluşturur.

Dolganlar ve Dolganca

Esasen Yakutçanın bir diyalekti olan Dolganca, Yakutistan'dan çok uzakta, Taymır Yarımadası'nda, 1989 sayımına göre 5100 kişi tarafından konuşulmaktadır. Yakutlaşmış bir Tunguz topluluğu olan Dolganlar bu etnik adı 1935 yılından beri kullanmaktadırlar.

Dolgan diyalekti Yakutçadan daha eskicil özellikler taşır. Bunlardan biri Yakutçada *h-*'ye değişmiş olan Eski Türkçe söz başı ve söz sonundaki artmaksıl *k* ünsüzünün Dolgancada korunmuş olmasıdır: Dolganca *katun* "kadın"=Yakutça *hotun*, Dolganca *atak* "ayak"=Yakutça *atah* vb.

Dolganca ilk kez 1920 yılında Latin alfabesi ile yazıya geçirilmişse de 1940 yılından itibaren Yakutça için tasarlanmış olan Kiril alfabesiyle yazılmaktadır. Dolganca 1992'de devlet dilleriyle eşit statüye getirilmiştir (Özkan *tarihsiz*: 224).

Sarı Uygurlar ve Sarı Uygurca

841'deki Kırgız yenilgisinden sonra Moğolistan'daki yurtlarından güneye, Çin'e çekilen Uygurlardan Çin'in Kansu eyaletine yerleşenler bugün Sarı

Uygurlar olarak adlandırılmaktadır. Sarı Uygurların Moğolca konuşanları kendilerini Moğolca *Şira Yıgur* "Sarı Uygur", Türkçe konuşanları ise *Hara Yıgur* "Kara Uygur" olarak adlandırılırlar.

Budist-Lamayist inanca bağlı olan Sarı Uygurlar 1990 sayımına göre 12.297 kişidir. Bir yazı dili olmayan Sarı Uygurca en yeni verilere göre 4.600 kişi tarafından konuşulmaktadır (Özkan *tarihsiz*: 272).

Hakasça ile aynı dil grubuna (*azak* grubuna) giren Sarı Uygurcada, Hakasça gibi Eski Türkçe söz içi ve söz sonu *d* sesi *z*'ye değişmiştir: *adək>azak* "ayak" vb. Ancak Hakasçadan farklı olarak söz başındaki *y-* ünsüzü korunur: Eski Türkçe *ya:şıl>*Sarı Uygurca *yasıl* "yeşil"=Hakasça *çazıl* vb.

Fu-yü Kırgızları ve Fu-yü Kırgızcası

Fu-yü Kırgızları Çin Halk Cumhuriyeti'nin Mançurya Bölgesi'nde, Harbin'in kuzeybatısında, Çin'in Heilungkiang eyaletinde yaşamaktadırlar. Kendi yazılı belgelerine göre ataları 18. yüzyıl ortalarında Altay Bölgesi'nden buraya göç etmiştir. Günümüzde sayıları yaklaşık 1500 kişi olan Fu-yü Kırgızları Müslüman'dır.

Fu-yü Kırgızcasında, Kırgızistan Kırgızları gibi yoğun Kıpçak etkisi değil Yenisey-Kırgız Türkçesi özellikleri görülür. Zaten kendilerine verdikleri *Gırgız* adı da Yenisey-Kırgız kökenlerini göstermektedir.

Fu-yü Kırgızcası, kendisi gibi *z* (*azak*) dili olan Sarı Uygurca, Hakasça ve Çulımcaya çok yakındır. Ayrıca Moğolca ve Çulımcaya tarafından da yoğun biçimde etkilenmiştir. Fu-yü Kırgızcasının dil ilişkileri Schönig tarafından ayrıntılı olarak ele alınmıştır (1998).

Fu-yü Kırgızları yazı dili olarak Çinceyi kullanmaktadırlar (Schönig 1998: 317-319)

ÖRNEK 1:**Ayrılık-Azeri**

Fikrimden geceler yatabilmirem
 Bu fikri başımdan atabilmirem
 Neyleyim ki sene çatabilmirem
 Ayrılık ayrılık aman ayrılık
 Her bir dertten ala yaman ayrılık
 Uzundur hicrinle kara geceler
 Bilmirem men kendim hara geceler
 Bir oktur kalbime yara geceler
 Ayrılık ayrılık aman ayrılık
 Her bir dertten ala yaman ayrılık

ÖRNEK 2:**Tugan Tël****Abdullah Tukay**

İy tugan tël, iy matur tël, etkem enkemñeñ tël!
 Dönyada küp nerse beldem sin tugan tël arkılı.
 İñ ëlëk bu tël bëlen enkem bişekte köylegen,
 Annarı tönner buyı ebkem hikeyet söylegen.
 İy tugan tël! Hervakıtta yerdemëñ bërlen sinëñ,
 Këçkënededen aňlaşılğan şatlıgım, kaygım minëm.
 İy tugan tël! Sinda bulğan iñ ëlëk kılğan dogam:
 Yarlıkagıl, dip üzëm hem etkem enkemñe, hodam!

ÖRNEK 3:**Ana Dili**

Ey ana dilim, ey güzel dil, anamın babamın dili!
 Dünyada çok şey bildim sen ana dili vasıtasıyla.
 En önce bu dil ile anacığım beşikte ninni söylemiş,
 Sonra geceler boyu ninem masal, hikaye söylemiş.
 Ey ana dilim! Her zaman yardımın ile senin,
 Küçüklükten anlaşılmış sevincim, kaygım benim.
 Ey ana dilim! Sendedir en önce ettiğim duam:
 Bağışla, diye beni ve anamı, babamı, Hüdüm
 Transkripsiyon ve çeviri: Prof. Dr. Mustafa Öner

Okuma Önerileri

- Demir, Nurettin (2006), “Türkiye’de Dil-Lehçe-Şive-Ağız Tartışmaları”, *Türkiye’de Dil Tartışmaları*, der. Astrid Menz, Christoph Schroeder, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 119-146.
- Johanson, Lars (2006), *Türk Dili Haritası Üzerinde Keşifler*, Ankara: Grafiker.
- Johanson, Lars (2003), “Türk Dünyasının Sınırları”, *Türk Dili El Kitabı*, Nurettin Demir, Emine Yılmaz, Ankara: Grafiker, 233-260.

Türkçe ve Yazı

Emine Yılmaz

Bu bölümde

- ✓ Bir kültürel öge olarak yazı,
- ✓ Türklerin geçmişte ve bugün kullandıkları yazı sistemleri,
- ✓ Alfabe değişikliklerinin nedenleri üzerinde durulacaktır.

Araştırınız

1. Farklı alfabeler hakkında kısa bir araştırma yapınız.
2. Tanıdığınız farklı alfabeler var mı, bu alfabelerin Latin alfabesinden farkı nedir, araştırınız.
3. Söylenen ve yazılmayan dil öğeleri var mıdır?
4. Yazıldığı halde konuşma dilinde söylenmeyen veya düşürülebilen dil öğeleri var mıdır?

Giriş

Türkçenin, Türkçe dışı kaynaklardan da olsa, yaklaşık milat sıralarından beri izleyebildiğimiz sürecinde, yazı dili ve alfabe açısından büyük bir çeşitlilik gösterdiğini biliyoruz. Türk dilinin en eski dönemlerden beri sürekli varyantlaşması, bu varyantların konuşurlarının farklı coğrafyalara doğru sürekli göç halinde olması, göçlere bağlı olarak farklı kültürlerle ilişkiler, ekonomik, siyasi, sosyo-kültürel nedenli dil politikaları alfabe çeşitliliğinin temel nedenleridir.

Türkçenin yazımında Türklerce ve Türk olmayanlarca kullanılan alfabeler de konunun bir başka boyutudur.

Alfabe değişikliklerinin dilde varyantlaşma ile sıkı bir ilişki içinde olması nedeniyle, konu, başlangıcından bugüne Türk yazı dillerinin oluşumuyla birlikte değerlendirilmiştir.

İlk Türkçe Döneminde

Milat sıralarına tarihlendirilen İlk Türkçe bile Batı (=Bulgar Türkçesi) ve Doğu Türkçesi olmak üzere iki temel varyanta ayrılmıştı. Temel farklılıkları Batı Türkçesindeki *r/l* seslerine karşılık Doğu Türkçesinde *z/ş* bulunmasıydı. Bugün Batı Türkçesi sadece Çuvaşça ile temsil edilirken, diğer tüm Türkçe varyantlar Doğu Türkçesinin devamıdır.

Çin Yazısı: Türkçenin bu ilk dönemine ait, Türklerce yazılmış metinler yoktur. Ancak Çinli tarihçiler, vakayinamelerinde Türklerle ilgili bilgiler verirken bu arada kimi Türkçe özel ad ve ünvanları da Çin yazısıyla kaydetmişlerdir.

Ayrıca dördüncü yüzyılda Çin'e gelen bir Hintli rahibin biyografisinde yer alan, Çin yazısıyla yazılmış bir beyitin de Hunca olduğu genellikle kabul görmüştür.

Böylece, bilebildiğimiz kadarıyla, Türkçenin yazımında kullanılan ilk alfabe Çin alfabesi olmuştur. Ancak elimizdeki malzeme, kullanılan Türkçenin Doğu mu yoksa Batı Türkçesi mi olduğunu bile anlayamayacağımız kadar sınırlıdır.

Grek Alfabesi: Türkçenin yazımında kullanılan en eski alfabelerden biridir. Daha ikinci yüzyılda, Ural nehrinin Türkçe adı olan *Yayık*'ın, İskenderiyeli bilim adamı Ptolemaios tarafından Grek harfleriyle yazılmış olduğu biliniyor. Aynı ad, altıncı yüzyılda da Bizanslı Menandros Protektor tarafından yine Grek harfleriyle *Dayih*, *Dayik* biçiminde yazılmıştır.

Eski Türkçe Döneminde (8-11. yy)

Kendi içinde Orhonca, Uygurca ve Tuna Bulgarcası olmak üzere üçe ayırabileceğimiz bu dönemin özellikle ikinci bölümünde, yani Uygurca döneminde büyük bir yazı çeşitliliği görülür.

1. Orhon Türkçesi Dönemi: 8. yüzyılda, II. Doğu Türk Kağanlığı (=Orhon Türkleri) döneminden kalma taş yazıtlar üzerinde belirlenen Orhon Türkçesinin de en az iki varyantı olduğu, birinden Çağatay, diğerinden de Oğuz grubu Türk dillerinin geliştiği kabul edilmektedir.

Runik Alfabe: Türkçenin yazımında Türklerce kullanılan ilk alfabe bilindiği gibi eski Türk runik yazısı veya Göktürk/Orhon alfabesidir. Kimilerince sanıldığı gibi runik alfabe Türklerin milli alfabesi değildir. Eski İskandinav yazıtlarında kullanılan runik alfabe benzediği için batılılarca runik adıyla anılsa da kökeni konusunda çok farklı görüşler vardır. Bunların en kabul göreni Thomsen'in Sâmi köken görüşüdür. Ancak bu alfabe Türklerin de kimi katkılarda bulunduğu kabul edilir: *ʃ eb* "ev", *ʃ ok* "ok" vb.

Bu alfabe, Orhon Türklerinden sonra Moğolistan bozkırlarında egemen olan Moğolistan Uygurları tarafından da yine taş yazıtlar üzerinde kullanılmıştır. Daha sonra Çin'e göç eden Uygurlardan kalma bir fal kitabı olan *İrk Bitig* ise bu alfabenin en önemli metinlerinden biri ve kağıt üzerine yazılmış tek örneğidir.

2. Uygur Türkçesi Dönemi: Orhon Türkçesinden sonra karşımıza çıkan diğer yazı dili Uygurca da (esas olarak 9-11. yüzyıllar arası) Orhon Türkçesindeki *ny* sesinin *n* ve *y* olarak temsil edildiği en az iki, belki daha fazla varyanta sahipti (*çigan~çigay* "yok-

sul” vb.). Alfabe açısından ise en fazla çeşitliliğe sahip olan Türk yazı dilidir.

Manihey Alfabetesi: 8-9. yüzyıllarda, İran kökenli Maniheizm inancına sahip Uygurların kullandığı alfabe.

Soğd Alfabetesi: Eski Türklerle ticari, dini ve kültürel ilişkileri olduğu bilinen İranlı Soğdlara ait bu alfabeyle yazılmış eski Türkçe metinler çok küçük ve yıpranmış parçalar halindedir.

Uygur Alfabetesi: Uygurların kullanmış oldukları en önemli alfabe Soğd yazısından geliştirilmiş olan Uygur alfabetesidir. Arap alfabetesinden önce Türklerin en uzun süre kullandıkları yazı olmuştur. 8. yüzyıldan başlayarak, Uygur devleti ortadan kalktıktan çok sonra bile, 17. yüzyıla kadar, Doğu Türkistan’dan İstanbul’daki Osmanlı sarayına kadar geçerliliğini sürdürmüştür.

Fatih Sultan Mehmet’in 1473’te, Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan’a karşı elde ettiği zaferden sonra yazdırttığı yarlık Uygur harfleriyle yazılmıştır. Kaşgarlı Mahmut da bu alfabeyle *Türk yazısı* olarak adlandırmıştır.

Bu alfabeyle yazılmış metinlerin çoğu Budizm, Maniheizm ve Hristiyanlıkla ilgili dini metinlerdir. Türklerin İslamiyeti kabul edişlerinden sonra da kullanılmıştır. 11. yüzyılda yazılmış *Kutadgu Bilig*’in Viyana nüshası bilindiği gibi Uygur harfleriyle yazılmıştır.

Brahmi Alfabetesi: Hint kökenli bu yazı da yine Uygurlar tarafından ve daha çok tıp, takvim vb. konulardaki metinlerin yazımında kullanılmıştır. Sayısı yüz civarında olan bu metinler çoğunlukla küçük parçalar halindedir.

Tibet Alfabetesi: Tibetliler ile yakın ilişkiye giren Koço ve Kansu Uygurlarının kullandığı Hint kökenli bu alfabe Brahmi yazısından geliştirilmiştir. Tibet alfabetesiyle yazılmış en önemli metin Uygurca bir Budist ilmihaldir.

3. *Tuna Bulgarcası Dönemi ve Grek Alfabetesi:* Orhon ve Uygur yazı dillerinden farklı olarak, bugünkü Çuvaşça tipi bir Batı Türkçesi varyantı olan Tuna

Bulgarcasından 9. yüzyıla ait Grek harfli metinler kalmıştır. En önemlileri Tuna Bulgar Hanları listesi ve Nagy-Szent Miklós hazinesindeki taşlardan biri üzerine yazılmış olan Boyla Çoban yazıtıdır.

Orta Türkçe Döneminde (11-20. yy)

Bilindiği gibi, 11. yüzyılda Uygurcanın yerini alan doğudaki Karahanlı Türkçesi, 14. yüzyıldaki Harezmi-Kıpçak yazı dili üzerinden 15. yüzyılda Çağatay yazı diline dönüşmüş ve 19. yüzyılın sonuna kadar Asya Türklerince kullanılmıştır. Ancak Çağataycanın ortak yazı dili olması, 15-20. yüzyıllar arasında dilde varyantlaşma olmadığı anlamına gelmez. Bin yıla yaklaşan bu dönemi öncelikle dilde varyantlaşma açısından ele aldığımızda en azından iki büyük gelişme çizgisiyle karşılaşırız. İlki Çağatay yazı dili ile 20. yüzyıla kadar ulaşan doğu koludur. İkincisi, Oğuz varyantını kullanan Türklerin batıya göçleri sonucunda, 13. yüzyıldan başlayarak Anadolu’da ortaya çıkan Oğuz varyantına dayalı Eski Anadolu Türkçesi ve Osmanlıca’yı içine alan Batı Türkçesidir.

Orta Türkçe döneminde, bu iki temel yazılı varyant dışında, farklı Türkçelerin varlığını biliyoruz:

Eski Türkçe döneminde Tuna Bulgarcası ile temsil edilen Bulgar varyantı, Orta Türkçe döneminde Volga kıyısında yaşayan Volga Bulgarcası ile temsil edilir. Bulgar/Çuvaş tipi (r/l) bir varyant kullanan Volga Bulgarlarından 14. yüzyıla ait, Arap harfli mezar taşları kalmıştır. Bu varyant bugün yalnız Çuvaşça ile temsil edilmektedir.

Yakutlar, daha 14. yüzyılda bugünkü yurtları olan Kuzey Sibirya’daki Yakutistan’a çekilmişler ve Çağatay yazı dilini hiç kullanmamışlardır. Dilleri de Çuvaşça gibi çok farklı bir yönde gelişmiştir.

Litvanya, Polonya ve Kırım’da yaşayan Musevi Türklerin kullandığı Karaimce veya Karay varyantına ait metinler 16. yüzyıldan kalmaz.

Kıpçak Türkleriyle yoğun ilişkileri bulunan Ukrayna-Polonya Ermenileri kendi dillerini bırakarak Kıpçakların Türkçesiyle konuşup yazmaya baş-

lamışlardır. En eskileri 16. yüzyıla ait bu metinler Ermeni Kıpçakçası dil yadigarları olarak bilinir.

Altaylarda, Güney Sibiry'a da, Orta Asya bozkırlarında yaşayan Türk halkları da çoğunlukla göçebe oldukları ve okuma yazma bilmedikleri için Çağatayca'yı hiç tanımamışlardır. Çağatayca Orta Asya'daki yerleşik Türk topluluklarının, özellikle Özbek ve Uygurların, ayrıca Volga-Ural bölgesindeki Türklerin yazı dili olarak kullanılmıştır.

Fakat Çağatay yazı dilini kullanan bu topluluklarda da konuşma varyantsız değildi. Varyantlar arasındaki farkların giderek büyümesi ve Çağataycanın zamanla bir üst dile dönüşmesi sonucunda, konuşurlar kendi varyantlarını yazı diline dönüştürme yoluna girmişlerdir.

Türkmen edebiyatının en ünlü şairi Mahdumkulu 18. yüzyılda şiirlerini Çağatayca değil, Türkmence yazmıştır.

Tatar aydını Abdülkayyum Nasırı, 19. yüzyılın ortalarında eserlerini ilk kez Tatarca ile yazıya geçirmiş ve Tatar yazı dilinin temellerini atmıştır.

Yine aynı dönemde Kazak edebiyatçısı Abay Kunanbayev ve eğitimci İbray Altınсарın Rus ve Batı edebiyatı klasiklerini ilk kez Kazakçaya çevirerek bu yazı dilinin temellerini atmışlardır.

Benzer bir gelişme, Eski Anadolu Türkçesinden sonra Osmanlı yazı dilinin egemen olduğu batıda da yaşanmış, ünlü Azeri dramaturgu Mirza Fethali Ahundov, 19. yüzyılın başında komedilerini Osmanlıca ile değil, Azeri varyantı ile yazmış ve bu yazı dilinin kurucusu olmuştur.

Yaklaşık bin yıllık bu dönem yazı sistemleri açısından incelendiğinde Arap harflerinin yaygınlığına karşılık yine de büyük bir çeşitlilikle karşılaşılır.

Arap Alfabeti: 10. yüzyılın ortalarında İslamiyetle tanışan Karahanlılar, Türkçeyi Arap harfleriyle yazan ilk Türk halkı olmuştur. *Divanü Lügati't-Türk* ve *Kutadgu Bilig* bu alfabeyle yazılan ilk Türkçe metinlerdir. Sâmi kökenli bu alfabe Türklerin kullandığı en uzun süreli ve en yaygın alfabe olmuştur.

Orta Türkçenin iki temel yazı dili, Çağatay ve Oğuz varyantları, neredeyse 20. yüzyıla kadar bu alfabe ile yazılmışlardır. Yukarıda söz edilmiş olan Volga Bulgar mezar yazıtları da Arap harflidir. Ancak Orta Türkçe boyunca, daha sınırlı alanlarda kullanılan başka alfabelerle de karşılaşırız:

Süryani Alfabeti: Batı Türkistan'ın Semireçiye (Yedisu) bölgesinde yaşayan Nesturi Hristiyanlık inancındaki Türklerle ait, 13.-14. yüzyıldan kalma Türkçe mezar yazıtları Süryani harflidir.

İbrani Alfabeti: Türk dilli halklar içinde, sadece yukarıda söz edilmiş olan Musevi Karaimler (=Karaylar) tarafından kullanılmıştır. Polonya Karaimleri 19. yüzyılın sonundan itibaren Latin harflerini, Rusya Karaimleri de Slav alfabetini kullanmaktadırlar.

Grek Alfabeti: Grek harfleri Anadolu'da Osmanlıca ve Karamanlı Türkçesi olmak üzere iki ayrı varyantın yazımında kullanılmıştır. Osmanlıca en eski Grek harfli metin, 16. yüzyılda, Fatih Sultan Mehmet'in emriyle hazırlanmış olan Hristiyan İtikatnamesidir.

Anadolu'da yaşayan ve Yunanca bilmeyen, Ortodoks Hristiyan inancına sahip Karamanlılar dini ve dindışı metinlerini Grek harfleriyle yazmışlardır. En eski metin ilk baskısı 1718'de İstanbul'da yapılmış olan *Gülzar-i iman-ı Mesihî* adlı kitaptır. 18. ve 19. yüzyıllarda, Karamanlı Türkçesiyle basılmış kitapların sayısı 500'ü geçmektedir.

Ermeni Alfabeti: Ermeni harfli Türkçe metinler, yukarıda söz edilmiş olan Ukrayna-Polonya Ermenileri ile Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti tebaası olan Ermeni asıllı Türk vatandaşlarına aittir.

Latin Alfabeti: Latin harflerinin Türkçenin yazımında kullanılması 14. yüzyıla kadar gider. 14. yüzyılın başında, aşağı Volga bölgesinde yaşayan Kuman (Kıpçak) Türkleri arasında Hristiyanlığı yaymaya çalışan Fransiskan misyonerleri Türkçe öğrenerek dini metinleri Kıpçak Türkçesine çevirmişler ve bunları Latin harfli *Codex Cumanicus* adı verilen bir kitapta toplamışlardır.

Osmanlı Türkçesinin Latin harfleriyle yazımı ise ilk kez 1533'te gerçekleşmiştir. Filippo Argenti, İstanbul'daki yabancı tüccarlar için Latin harfleriyle bir Türkçe kılavuz kitap hazırlamıştır.

17. yüzyıldan itibaren Avrupa'da Latince, İtalyanca, Fransızca, Almanca ve İngilizce yazılmış Türkçe gramer, konuşma kitabı ve sözlüklerin sayısı giderek artmış, bunlardaki Türkçe sözcükler Latin harfleriyle ve farklı yazı çevrimi sistemleriyle yansıtılmışlardır.

Kiril Alfabeti: Bu alfabe ile yazılmış ilk Türk dili Çuvaşcadır. 14. yüzyılda Arap harflerini kullanan müslüman Volga Bulgarlarının torunları olan Çuvaşlar arasında 18. yüzyılın başlarında Hristiyanlığı yaymak için gitmiş olan Rus misyonerleri bu dili Rus harfleri ile yazmışlardır. Çuvaşça için 1769, 1871 ve 1938'de olmak üzere üç kez alfabe düzenlenmiştir ve üçü de Kiril harflidir. Çuvaşça bugün de bu alfabe ile yazılmaktadır.

Kiril harfleri ile yazılan ikinci Türk dili Yakutçadır. Yakutçanın Kiril harfleriyle yazılmasına 17. yüzyılda başlanmışsa da Kiril harfli ilk Yakut alfabeti 1819'da, ikincisi de 1851'de düzenlenmiştir. Yakutlar da hâlâ bu alfabe kullanmaktadır.

20. yüzyıldan önce Kiril harfleriyle yazılmaya başlanan üç Türk dili daha vardı: Bunlardan Altayca 1845-1928, Şorca 1885-1930 ve Gagauzca 1895-1932 arasında Kiril harfleriyle yazılmıştır.

Çağdaş Türk Yazı Dilleri Döneminde

20. yüzyıldan itibaren Türk yazı dillerini yazı sistemleri açısından incelemeye başlamadan önce, 1917 Ekim devrimi sonrasında, Türk diline varyantlaşma açısından bakacak olursak; Türk dili, iddia edildiği gibi ne SSCB öncesinde varyantsız bir bütündü, ne de SSCB içinde yaratılan Türk yazı dili sayısınca varyanta sahipti. 20. yüzyıla gelmeden önce zaten Yakut, Çuvaş, Karaim ve Doğu Türkistan'daki Yeni Uygur yazı dilleri mevcuttu. Bunun yanında Türkmen, Azeri, Tatar, Kazak ve Özbek yazı dillerinin de temelleri atılmıştı. Ancak, zaten var olan kimi dilsel farkların SSCB içinde öne çıkarılmasıyla, dilbilimsel

ölçütler açısından dil sayılamayacak konuşma varyantları da yazı dili haline getirilmiştir. Birbirine çok yakın olan Kırgızca, Karakalpakça ve Nogaycanın ayrı yazı dilleri yapılması bunun bir örneğidir. Sesçil Latin alfabesi de Arap harflerinin örttüğü söyleyiş farklarının yazıya yansıtılmasına yardımcı olmuştur.

1980'den sonra Tofaca (eski Karagaşça) ile Yakutçanın diyalekti olan Dolgancanın yazı dili olmasıyla, yazı dili olan Türk dillerinin sayısı yirmiyi geçmiştir.

Eski Sovyetler Birliği'nin kuruluşuna kadar Arap harflerini kullanmış olan müslüman Türk halklarının Latin alfabesine geçiş girişimi çarlık Rusyasının yıkılmasının hemen ardından başlamıştı. Gerekçe olarak doğu ile batı, İslam kültürü ile diğer kültürler arasındaki duvarları kaldırma isteği gösterilmişse de Arap harflerinin kullanılmaya devam edilmesi ya da Arap harflerinde düzenleme yapılması da öneriler arasındaydı.

Ancak alfabe değişikliği pratik ve pedagojik olmanın yanında toplumsal ve kültürel boyutları da olan bir konuydu ve bu dönemde uluslararası ulaşımda, demir yollarında, posta ve telgrafta Latin harfleri kullanılıyordu. Bu durum, bugün bilgisayar dilinde Latin harflerinin egemenliği ile karşılaştırılabilir.

1926'da Bakü'de toplanmış olan SSCB I. Türkojji Kongresi, SSCB'da konuşulan bütün Türk dillerinin Latin alfabesi ile yazılması kararını aldı; "Birleştirilmiş Yeni Türk Alfabeti (Yañalif)" adıyla yeni bir alfabe hazırlayıp yayımladı ve bu karar birkaç yıl içinde uygulamaya konuldu. Kazan Tatarları arasında okur yazar oranının yüksek ve basın-yayıncılığın gelişmiş olması Latin harflerine karşı direnişin diğer Türk halklarından daha güçlü olmasına neden olmuştur. Ancak kısa bir süre sonra, 1 Kasım 1928'de Türkiye'de Latin harflerine geçilmesi onların direncine de son vermiştir.

Bulgaristan Türkleri, Türkiye'deki yazı devriminden sonra, yeni yazıyı Türkiye dışında kabul eden ilk Türk topluluğu olmuştur. Ancak 1935'ten sonra, hem Bulgar yönetimlerin hem de Arap harflerini isteyen

bazı Türk grupların etkisiyle Bulgar Türkleri arasında Arap harflerine dönüş başlamıştır.

Ortak Latin alfabesinin eski Sovyetler Birliği içindeki Türk yazı dilleri için kullanılma süresi birkaç yıllık farklarla şöyledir: Azerice 1925-1939; Karaçay-Balkarca 1927-1939; Tatarca 1927-1939; Altayca: 1928-1938; Kazakça 1929-1940; Kumukça 1928-1938; Türkmençe: 1929-1940; Hakasça 1929-1939; Kırgızca 1928-1940; Kırım Tatarcası 1929-1938; Başkurtça 1930-1940; Tuvaca 1930-1943; Yeni Uygurca 1930-1947; Gagauzca 1932-1957.

Çin'in Sinkiang Uygur Özerk Bölgesi'nde konuşulan Yeni Uygurca da 1960 yılından başlayarak 10 yıl kadar süren Kültür Devrimi süresince Latin alfabesi ile yazılmış, 1983'ten sonra yine Arap alfabesine dönmüştür.

1928'den sonra Latin harflerini kesintisiz kullanabilen yalnız Türkiye Türkleri olmuştur. Yukarıdaki tabloda yer alan ikinci tarihlerden de anlaşılabilceği gibi eski Sovyetler birliği içinde 1940 civarında tek alfabe, Kiril alfabesine geçilmiştir. Yalnız Ermenistan, Gürcistan gibi az sayıda ülke kendi alfabesini sürdürebilmiştir.

Eski Sovyetler Birliğinin dağılmasından sonra tekrar alfabe değişikliği konusu gündeme gelmiştir ancak tek öneri Latin harfleri değildir. Arap harfleri, hatta runik alfabe de tartışılmıştır. Latin harflerini savunanların bir bölümü 20. yüzyılın başında Türk halkları tarafından kullanılmış olan ortak Latin alfabesini, bir kısmı bunun ek yapılmış biçimini, bir kısmı da birkaç harf ekleyerek Türkiye Türkçesi Latin alfabesinin kullanılmasını önermiştir.

18-20 Kasım 1991'de Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü tarafından düzenlenen ve Türk dünyasından bilim adamlarının katıldığı "Milletlerarası Çağdaş Türk Alfabeleri Sempozyumu"nda bütün Türk dilli halkların Latin harflerine geçmeleri ve 34 harfli bir alfabe içinden seçim yapmaları önerilir. Önerilen alfabe, Türkiye'de kullanılan Latin alfabesi temelli olup, *ä*, *x*, *q*, *ñ*, *w* harfleriyle genişletilmişti. Bu alfabelerin sesçil olması ve aynı sesler için aynı harflerin kullanılması da öneriler arasındaydı.

Yine 1992'de Türkiye'de yapılan Türk Dili Kurultayında, ABC Komisyonu *ä* dışındaki bütün harfleri kabul etmiştir. Azerbaycan temsilcileri, sık kullanılan bu sesi *ä* ile yazmanın zor olacağını öne sürerek *ə* işaretini önermişlerdi. Ayrıca 29 Eylül-2 Ekim 1992'de Bıskık'te; 8-10 Mart 1993 tarihinde TİKA tarafından Ankara'da ve 21-23 Mart 1993'te Antalya'da yapılan kurultaylarda da Latin harflerine geçişin altyapısı hazırlanmıştır.

Ancak 20. yüzyılın başındaki Latin harflerine geçme tartışmalarında olduğu gibi, yüzyılın sonundaki tartışmalarda da asıl sorun seçimin siyasi tercihlerin bir uzantısı olmasıydı. Bağımsız Türk cumhuriyetlerinde üç siyasi görüş öne çıkmaktadır: 1. Rusya yanlıları, 2. İslam yanlıları, 3. Batı dünyasıyla birleşmeyi isteyenler. Bunun sonucu olarak da alfabe değişikliği Kiril, Arap ve Latin ekseninde dönmektedir.

Alfabe değişikliği her şeyden önce büyük bir mali yük getirmekte ve bu durum ekonomileri büyük ölçüde Rusya'ya bağımlı olan Türk cumhuriyetlerinde alfabe değişikliğine ciddi bir direniş oluşturmaktadır. Değişikliğe karşı direncin bir başka gerekçesi de bu değişikliğin son elli yılda yazılmış eserleri topluma unutturma tehlikesidir. Üstelik bu son elli yıl Türk cumhuriyetlerinde yazılı kültürün en üst düzeye ulaştığı dönemdir.

Bu tartışmalar sürerken, ilk olarak Azerbaycan 1 Ağustos 2001'de Latin harflerine geçmiştir; Türkmenistan 12 Nisan 1993'te Latin harflerine geçiş kararı almış ancak uygulama 1 Ocak 2000'de gerçekleşmiştir. Gagauzlar 13 Mayıs 1993'te, Kırım Tatarları 31 Temmuz 1993'te, Karakalpaklar ise 26 Şubat 1994'te Latin harflerine geçme kararı almıştır.

Özbekistan 2 Eylül 1993'te ilk kararı almış fakat uygulama 2005'te başlayacağı halde süre 2010'a kadar uzatılmıştır. Özbekistan'daki Ruslar, yeni alfabenin Özbekçenin bütün seslerini Kiril alfabesi kadar karşılamadığını iddia etmektedirler.

Tataristan 1999'da Latin alfabesine geçmeyi kabul etmiştir. Buna göre Tatar alfabe yasası 1 Eylül 2001'de yürürlüğe girecek ve 1 Eylül 2011'de tamamen Latin alfabesine geçilecekti. Ancak 2002'de

devlet duması Rusya Federasyonu içinde Kiril dışında alfabe kullanılmayacağı yönünde karar almış ve Federasyon meclisi de bu kararı kabul etmiştir. Bu konudaki belirsizlik devam etmektedir. Aynı durum komşu Başkurtlar için de geçerlidir.

Bağımsız Türk Cumhuriyetlerinden yalnız Kazakistan ve Kırgızistan Latin harflerine geçmeyi kabul etmemiştir. Bu cumhuriyetlerde Rus nüfus yüksektir ve Rusça ikinci resmi dil olarak anayasada yer almakta, sosyal yaşamda aktif olarak kullanılmaktadır. Kırgızistan 1993'te Ankara'da yapılan toplantıda Latin harflerine geçeceğine dair imza atmışsa da bugüne kadar ciddi bir girişimde bulunmamıştır.

Kazakistan ise Latin alfabesi yanında Arap, ve Uygur harfleri ile runik harfleri de tartışmaktadır. Latin harflerine geçiş, Kazakistan'ın kültürel ve politik yönden Rusya'dan ayrılıp Türk dünyasına yöneldiğini gösterecektir. Oysa Kazakistan'ın hem Rusya'ya

hem de Kazakistan'da yaşayan Rus asıllılara sosyo-kültürel, ekonomik ve politik yönden ihtiyacı vardır.

Yine de Kazakistan'da devlet başkanı Nursultan Nazarbayev'in, 2006 yılında Latin esaslı Kazak alfabesine geçiş için altı ay içinde hazırlık yapılması gerektiğine dair bir talimatı olmuştur. Ayrıca 11.-15 Haziran 2007'de Türk Dil Kurumunda Kazakistan'ın Latin harflerine geçişi ile ilgili bir toplantı yapılmış ve gelişmeler değerlendirilmiştir.

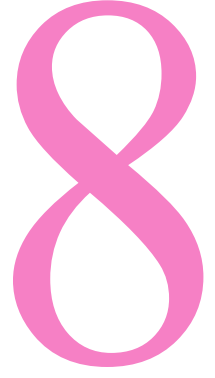
Irak ve İran'da yaşayan Azeriler ve Türkmenlerle, Doğu Türkistan'da yaşayan Yeni Uygur ve Kazaklar ise hâlâ Arap alfabesi kullanılmaktadırlar.

Okuma Önerileri

- Tekin, Talat (1997), *Tarih Boyunca Türkçenin Yazımı*, Ankara: Simurg
- Şirin-User, Hatice (2006), *Başlangıcından Günümüze Türk Yazı Sistemleri*, Ankara: Akçağ.

Ses Bilgisi

Faruk Yıldırım

Bu bölümde

- ✓ Ses ve seslerin özellikleri, ses olayları,
- ✓ Hece,
- ✓ Vurgu ele alınacaktır.

Araştırınız

1. Kalabalık bir ortamda çevrenizdeki insanların kelimeleri söyleyişlerine dikkat ediniz, gözlemlerinizi arkadaşlarınızla paylaşınız.
2. Doğup büyüdüğünüz bölgede, standart dildeki *kadın, deniz, dana, kalk, geliyor, gidecek* sözcükleri nasıl söylenir? Farklılık varsa arkadaşlarınızla paylaşınız.
3. Sizin yaş grubunuzla dedeniz yaşındakilerin kelimeleri söyleyişinde fark gözlüyor musunuz? Tespitlerinizi ve bunların nedenleri hakkındaki düşüncelerinizi arkadaşlarınızla paylaşınız.

Ses ve Türkçede Sesler

Ses bilim ve ses bilgisinin temel konusu, dil veya konuşma sesidir. *Ses*, akciğerlerden gelen havanın ses organlarında biçimlendirilmesiyle oluşan, kulakla veya hassas aletlerle algılanabilen titreşim olarak tanımlanabilir. İnsanoğlunun kendi ses organlarıyla üretip kullandığı bu sesler, konuşma dilinin görece en küçük parçasını ve dilin temelini oluşturur. Sesler, anlam ayırt edici olup olmadıklarına bakılarak, *sesbirim* (fonem) ve *ses değişkisi* (allofon) olmak üzere iki kategoride ele alınabilir.

Sesbirim, anlam ayırt edici sestir. Bir dildeki sesbirimleri tespit etmek için *zıtlaşan çiftler*'den yararlanılır. Zıtlaşan çiftler tek bir ses özelliğiyle başkalarından ayrılan kelimelere denir. Söz gelişi, *ada* ve *ata* kelimelerini birbirinden ayıran /d/ ve /t/ sesleridir. Bunlardan /d/ ötümlü /t/ ötümsüzdür. Aynı şekilde *ara*, *ana*, *aya*, *ala*, *aba* kelimelerinde anlam farkı yaratan sesler, sırasıyla /r/, /n/, /y/, /l/, /b/'dir. *Ara* 'yı *arı* 'dan ayıran /a/ ve /ı/, *ver* 'i *var* 'dan ayıran /e/ ve /a/ sesleridir. İşte bu türden sesler birer sesbirimdir. Sesbirimler /a/, /b/, /e/, /t/ gibi iki eğik çizgi arasında gösterilir. Dilde anlam ayırt etmeyen, ancak farklı telâffuz edilen seslere, *ses değişkisi* denir. Örneğin *bana* ve *banka* kelimelerindeki [n] sesleri farklı söylenir. İlki bir diş sesi olan [n], ikincisi bir damak sesi olan [ñ]'dir. Buna göre Türkçede /n/ sesbiriminin, [n] ve [ñ] olmak üzere en az iki ses değişkesinden söz edilebilir. Yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi ses değişkeleri köşeli ayraç içinde gösterilir. Dilin sesleri incelenirken sesbirimler ve onların değişkeleri ayrıntılı olarak ele alınabilir ancak bu çalışmada ağırlıklı olarak sesbirimler üzerinde durulmaktadır.

Yazı sistemleri sesi, heceyi veya kelimeyi esas alabilir (*Türkçe ve Yazı* bölümüne bk.). Sesi temel alan yazı sistemine *alfabe* denir. Alfabede harfler, sesleri gösteren işaretlerdir. Ancak harfler, genel olarak, bütün sesleri değil anlam ayırtıcı sesleri (sesbirimleri) karşılamak üzere kullanılır. Bununla birlikte alfabelerde her sesbirimin tek harfle gösterilme zorunluluğu yoktur. Söz gelişi, Türkçede *ş* harfiyle işaretlenen /ʃ/ sesi, İngilizcede *sh*, Fransızcada *ch*, Almancada *sch* harf gruplarıyla karşılanır. Buna karşılık

her sesbirimin alfabede bir harf karşılığı olmayabilir. Örneğin Türkçede anlam ayırtıcı niteliği olan /l/ ve /ʎ/ sesbirimleri tek harfle (*l* harfiyle), karşılanmaktadır. Bu nedenle nota adı olan *sol* ile yön gösteren *sol* kelimeleri aynı yazılmaktadır. Alfabedeki bazı harflerin ise ses karşılığı olmayabilir: Türk alfabesinin harflerinden *ğ*, dilde (özellikle yazı dilinde) önemli işlevi olsa da, yapılan laboratuvar çalışmalarına göre, bir sesbirimini karşılamaz (bk. Selen 1979; Ergenç 1995; Demir, Yılmaz 2003, Coşkun 2008). 1 Kasım 1928'de kabul edilen 1353 sayılı kanuna göre, Latin temelli Türk alfabesinde yirmi dokuz harf (*a, b, c, ç, d, e, f, g, ğ, h, i, ı, j, k, l, m, n, o, ö, p, r, s, ş, t, u, ü, v, y, z*) vardır. Bu harflerden sekizi ünlüleri, yirmi biri ünsüzleri gösterir. Latin kökenli Türk alfabesi sesbirimleri karşılamak üzere hazırlanmıştır ve büyük ölçüde fonemiktir. Ancak, doğal olarak, ses değişkelerini ve vurgu, ton gibi parçalar üstü birimleri işaretleyemez. Bu nedenle, "Türkçe yazıldığı gibi okunur, okunduğu gibi yazılır" ifadesi yanlıştır.

Ünlüler

Oluşumları sırasında ses yolu açık bulunan, bu nedenle herhangi bir engelle karşılaşmayan, takıntıya uğramayan seslere *ünlü* denir. Ünlüler Türkçede tek başlarına söylenebilen ve hece kurabilen seslerdir: *o, a-cı, ö-de-mek, i-ki* vb. İstanbul ağzına dayalı ölçünlü Türkiye Türkçesinde 8 ünlü sesbirim vardır ve bunlar alfabede birer harfle gösterilir: /a/, /e/, /ı/, /i/, /o/, /ö/, /u/, /ü/. Türkçede ünlülerin söyleyişte farklılaşan ancak anlam ayırt etmeyen ses değişkeleri (allofon) olmakla birlikte, bunlar yazıda ayrı işaretlerle gösterilmez: [á], [ê] vb. Ayrıca kimi yayınlarda anlam ayırtıcılığı söz konusu edilen bir ön a sesi vardır. *yar* "uçurum", *yar* "sevgili". Bu ünlülerden bazılarının özellikle yabancı dillerden kopyalanan kelimelerde uzun şekillerine de rastlanır: /a: /, /e: /, /i: /, /u: / gibi. Türkçedeki ünlü sesbirimler çeşitli ölçülere göre sınıflandırılır:

1. Oluşum/Boğumlanma Noktalarına Göre: Ağız boşluğunun ön kısmında oluşan ünlülere *ön ünlü*, arka kısmında oluşanlara ise *art ünlü* denir. Kaynak-

larda art ünlüler için *kalın*, ön ünlüler için *ince* terimleri de kullanılır. Ön ünlüler oluşurken dil ileri doğru itilirken, art ünlülerin oluşumunda geriye çekilir. Ön ünlüler /e/, /i/, /ö/, /ü/, art ünlüler ise /a/, /ı/, /o/, /u/ sesleridir.

2. Dudakların Durumuna Göre: Ünlüler oluşurken dudaklar ya büzülüp yuvarlaklaşır veya serbest kalır. Ünlüler bu açıdan iki gruba ayrılır: *düz ünlüler* ve *yuvarlak ünlüler*. Türkçedeki düz ünlüler /a/, /e/, /ı/, /i/; yuvarlak ünlüler /o/, /ö/, /u/, /ü/ sesbirimleridir.

3. Ağız Boşluğunun Durumuna Göre: Ünlülerin sınıflandırılmasında kullanılan ölçütlerden biri de çene açısı ve ağız boşluğunun genişliğidir. Oluşumları sırasında alt çenenin aşağı doğru hareket ederek ağız boşluğunu genişlettiği ünlülere *geniş* (açık) ünlü denir. Türkçede geniş ünlüler /a/, /e/, /o/, /ö/ sesleridir. *Dar* (kapalı) ünlüler ise oluşumlarında çene açısı ve ağız boşluğu dar olan ünlülerdir: /ı/, /i/, /u/, /ü/.

4. Sesin Süresine Göre: Ünlüler süre bakımından iki temel kategoride incelenir: *uzun ünlüler* ve *kısa ünlüler*. Türkiye Türkçesindeki uzun ünlüler çoğunlukla yabancı kökenli kelimelerde karşımıza çıkar: *amir* [a:mir] *memur* [me:mur], *mide* [mi:de], *hâlâ* [ha:la:], *suret* [su:ret], *buse* [bu:se] vb. Türkçede ünlü uzunlukları kopya kelimelerde fonemiktir, anlam ayırt eder: *alem-âlem*, *hakim-hâkim*, *katil-katil* [ka:til], *adet-âdet*, *şura-şûra* vb. Yabancı kökenli kelimelerden bazılarında uzunluk birincil iken bazılarında telâfi uzunluğu olarak karşımıza çıkar. Türkçe kökenli kelimelerdeki uzunluklar ise çoğunlukla ses olaylarıyla ilgilidir: *dağ* [da:], *bağlamak* [ba:lamak], *öğrenmek* [ö:renmek], *doğru* [do:ru], *ağabey* [a:bi/a:bi:]; *baş üstüne* [ba:ş üstüne], *var olmak* [va:r olmak]. Yabancı kökenli kelimelerdeki uzunluklardan bazıları yazıda ünlü üzerine düzeltme işareti konarak gösterilir: *â, î, û*.

Yukarıda açıklanan ölçütlerden ilk üçü dikkate alınarak Türkçenin ünlüleri şöyle bir çizelgede gösterilebilir:

	Düz		Yuvarlak	
	Geniş	Dar	Geniş	Dar
Art	/a/	/ı/	/o/	/u/
Ön	/e/	/i/	/ö/	/ü/

Bu tabloya göre ünlülerin özellikleri şöyle de ifade edilebilir:

/a/: art, düz, geniş ünlü	/o/: art, yuvarlak, geniş ünlü
/ı/: art, düz, dar ünlü	/ö/: ön, yuvarlak, geniş ünlü
/e/: ön, düz, geniş ünlü	/u/: art, yuvarlak, dar ünlü
/i/: ön, düz, dar ünlü	/ü/: ön, yuvarlak, dar ünlü

Ünsüzler

Ünsüzler ses yolundaki kapanma veya daralmalar nedeniyle takıntıya uğrayan; tınılarını da bu yoldaki çarpma ve sürtünmelerden alan seslerdir. Ünsüzler hece kurabilmek için mutlaka bir ünlüye ihtiyaç duyarlar ve tek başlarına söylenemezler. Ölçünlü Türkçedeki ünsüz sesbirimler /b/, /c/, /ç/, /d/, /f/, /g¹, /ğ², /h/, /j/, /k³, /l/, /ʎ/, /m/, /n⁴, /p/, /r/, /s/, /ş/, /t/, /v/, /y/, /z⁴/dir. Bu ses birimler ve bunların ses değişkeleri için alfabe 21 harf bulunmaktadır. Yazım sırasında, bazı kelimelerdeki *g*, *k*, *l* seslerinin yanında bulunan *a* ve *u* ünlülerinin üstüne konan düzeltme işareti (^), bu ünsüzlerin ön çıkışı olduğunu göstermek üzere kullanılır. Alfabe ünsüzleri gösteren harfler, kendilerinden sonra /e/ sesi getirilerek okunur: *be*, *ce*, *he*, *ke*, *ze* gibi.

¹ /g/ sesbiriminin biri ön damakta diğeri art damakta oluşan iki temel değişkesi vardır: [g] ve [g̃].

² /ğ/'nin sesbirim olup olmadığı tartışılmaktadır (tartışmalar için bu bölümün girişinde gösterilen kaynaklara bakılabilir).

³ /k/ sesbiriminin oluşum yeri bakımından iki temel değişkesi vardır: [k] ve [q]. Bu değişkeler her ikisi de yabancı kökenli *hak* [haq] “doğru, pay”, *hak* [hák] “oyma” gibi kelimelerle, *kar* [qar] “yağış türü”-*kâr* [kár] “kazanç” gibi, biri Türkçe diğeri yabancı kökenli kelimelerde anlam farkı yaratıyor gibi görünseler de, anlam farkını tek başlarına değil yanlarındaki ünlünün de işe koşulmasıyla gerçekleştirirler.

⁴ /n/ sesbiriminin oluşum noktası bakımından iki temel değişkesi vardır: diş sesi [n] ve damak sesi [ñ].

Ünsüzlerin oluşum yerlerinin ve oluşma niteliklerinin çeşitli olmasından ötürü, ayrıntılı olarak sınıflandırılması gerekmektedir. Bu sınıflandırmada, ünsüzlerin oluşum yerleri, havanın hangi yoldan dışarı verildiği, ses yolundaki kapanma veya daralmalar, sürekli olup olmamaları, ses tellerinin titreşim titreşmemesi dikkate alınır. Buna göre ünsüzler şöyle sınıflandırılabilir:

1. *Ses Tellerinin Durumuna Göre:* Oluşumları sırasında ses tellerini titreştiren seslere ötümlü (tonlu/sedalı), titreştirmeyenlere ötümsüz (tonsuz/sedasız) denir. Ünlülerin tamamı ses tellerini titreştirir, dolayısıyla ötümlüdür. Ünsüzlerden /b/, /c/, /d/, /g/, /ğ/, /j/, /l/, /ʎ/, /m/, /n/, /r/, /v/, /y/, /z/ ötümlü; /ç/, /f/, /h/, /k/, /p/, /s/, /ş/, /t/ ise ötümsüzdür. Ünsüzlerden /b-/ /p/, /c-/ /ç/, /d-/ /t/, /g-/ /k/, /j-/ /ş/, /s-/ /z/ ve /v-/ /f/ çiftleri birbirlerinin ötümlü-ötümsüz karşılıklarıdır. /ğ/, /h/, /l/, /ʎ/, /m/, /n/, /r/, /y/ ünsüz sesbirimlerinin ise ötümlü-ötümsüz karşılıkları yoktur.

2. *Oluşum Yerlerine Göre:* Ünsüzün, ses yolunda engelle karşılaştığı, boğumlandığı bölgeye oluşum yeri denir. Türkçedeki ünsüzler bu açıdan şöyle gruplandırılabilir:

Dudak (Çift dudak) Ünsüzleri: /b/, /m/, /p/

Diş-Dudak Ünsüzleri: /f/, /v/

Diş-Diş eti Ünsüzleri: /d/, /n/, /s/, /t/, /z/

Diş Eti-Ön Damak Ünsüzleri: /c/, /ç/, /j/, /l/, /ş/

Ön Damak Ünsüzleri: /g/, /k/, /ʎ/, /r/, /y/

Art Damak Ünsüzleri: [ğ], [q], /ğ/, [ñ]

Gırtlak Ünsüzü: /h/

3. *Havanın Çıkış Yerine Göre:* Ünsüzler boğumlanırken havanın ağızdan veya burundan çıkarılmasına göre ikiye ayrılır: *ağız ünsüzleri* ve *burun (geniz) ünsüzleri*. Türkçede /m/ ve /n/ sesleri burun ünsüzüdür. Bu ünsüzlere nazal ünsüz dendiği de olur. Bazı yayınlarda damak n'si (ñ) için kullanılan "nazal n" terimi yanlıştır. Çünkü nazal olmayan n yoktur. Türkçede /m/ ve /n/ dışında kalan tüm ünsüzler ise ağız ünsüzüdür.

4. *Sürekli veya Süreksiz Oluşlarına Göre:* Bazı ünsüzlerinin oluşumu sırasında, hava akımı tam bir engelle karşılaşır ve ses bir patlamayla çıkar. Böyle ünsüzlere *süreksiz (patlayıcı)* ünsüz denir: /b/, /c/, /ç/, /d/, /g/, /k/, /p/, /t/. Oluşumları sırasında hava akımının geçişi için az çok bir aralık bulunan /f/, /ğ/, /h/, /j/, /l/, /ʎ/, /m/, /n/, /r/, /s/, /ş/, /v/, /y/, /z/ ünsüzleri ise *sürekli*dir. Sürekli ünsüzler hava geçidinin büyüklüğüne göre, *akıcı* ve *sızıcı* ünsüzler olmak üzere iki grupta toplanır. Oluşumları sırasında hava geçidi çok dar olan /f/, /ğ/, /h/, /j/, /s/, /ş/, /v/, /z/ ünsüzleri sızıcı; hava geçidi daha geniş olan /l/, /ʎ/, /m/, /n/, /r/, /y/ ünsüzleri ise akıcı ünsüzdür.

5. *Başka Özellikler:* Ünsüzler ayrıca oluşum niteliklerine göre kapanma ünsüzleri, kapanma-daralma ünsüzleri, daralma ünsüzleri, yanak ünsüzleri, çarpmalı ünsüzler gibi başka öbeklere de ayrılabilirler.

Ünsüzleri Gösteren Çizelge

	SÜREKSİZ (Patlamalı)		SÜREKLİ					
			SIZICI		AKICI			
	Ağız				Burun	Ağız		
	Ötümlü	Ötümsüz	Ötümlü	Ötümsüz		Yanaklı	Çarpmalı	Yarı Ünlü
Dudak	/b/	/p/			/m/			
Diş-Dudak			/v/	/f/				
Diş-Diş Eti	/d/	/t/	/z/	/s/	/n/			
Diş Eti-Ön Damak	/c/	/ç/	/j/	/ş/		/l/	/r/	/y/
Ön Damak	/g/	/k/				/ʎ/		
Art Damak	[ğ]	[q]	/ğ/			[ñ]		
Gırtlak				/h/				

Türkçenin Ses Özellikleri

Bu bölümde, Türkçe kelimelerde, seslerin bulunabildikleri ve bulunamadıkları pozisyonlar, bir araya gelme ve sıralanma nitelikleri ele alınmıştır. Burada söz konusu edilen nitelikler, çoklukla, ölçünlü Türkiye Türkçesine ilişkin eşzamanlı özelliklerdir. Ele alınan kimi özellikler, Türkiye Türkçesinin ağızlarıyla diğer Türk yazı dilleri ve lehçeleri için geçerli olmayabilir. Kimi özellikler artzamanlı incelemelerle elde edilmiş bilgilere dayanmakla birlikte Türkçenin sesle ilgili genel eğilimlerini anlamaya yardımcı olmak üzere söz konusu edilmiştir ve yeri geldikçe bu durumlar açıklanacaktır. Burada sıralanan özelliklerin Türkiye Türkçesinde kullanılan kelimelerin kökenine ilişkin çıkarımlara ışık tutacağı ve yabancı dillerden kopyalanan kelimelerle Türkçe kökenlilerin ayırt edilmesine katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Ses Uyumları

Türkçenin en belirgin özelliklerinden olan ses uyumları, ünlülerin ve ünsüzlerin söz içinde sıralanma kuralları olarak da anlaşılabilir. Söz konusu uyumlar, art arda gelen hecelerde hangi ünlülerin hangilerini izleyebileceği, hangi ünlülerle hangi ünsüzlerin aynı hecede yer alabileceği, hangi ünsüzlerin yan yana bulunabileceği gibi sorulara cevap verir. Türkçede dört uyumdan söz edilebilir.

Önlük-Artlık Uyumu

Türkçe kelimeler, genel olarak, art sıradan ünlü taşıyan kelimeler ve ön sıradan ünlü taşıyan kelimeler olmak üzere iki gruba ayrılabilir. Literatürde *büyük ünlü uyumu*, *kalınlık-incelik uyumu*, *dil uyumu* gibi terimlerle de karşılanan *önlük-artlık uyumu*na göre, Türkçe kelimelerin ilk hecesinde ön ünlü (/e/, /i/, /ö/, /ü/) varsa sonraki hecelerde yine bir ön ünlü (/e/, /i/, /ö/, /ü/); ilk hecede art ünlü (/a/, /ı/, /o/, /u/) varsa sonrakilerde de art ünlü (/a/, /ı/, /o/, /u/) bulunur: *güzel*, *köprü*, *kara*, *acı*, *orman*, *oyun* vb.

Bu uyuma göre, kelimeler ek alırken, ekin ünlüsünü kelimenin son hecesindeki ünlü tayin eder:

Türk+çe, *ata+mız*, *ev+ler*, *gemi+de*, *oku-(y)acak*, *geç-miş*. Eklerin üzerine gelen diğer eklerin ünlüsü de bir önceki ünlüye uyar: *Türk+çe+si+(n)* *i*, *ata+mız+ın*, *ev+ler+imiz+de*, *gemi+de+ki+ler*; *oku-(y)acak-mış-sınız*, *geç-miş-ti-niz*, *hal-i*. Ancak Türkçenin kimi ekleri [-(*I*)yor, -ken, +ki, +daş, +leyin, +(I)mtrak, +gil] tek biçimli olduklarından önlük-artlık uyumuna girmez. Bu ekleri alan kelimeler uyumlu veya uyumsuz olarak karşımıza çıkabilir: *okuyor* (+), *geliyor* (-), *benimki* (+), *onunki* (-), *vatandaş* (+), *meslektaş* (-), *sabahleyin* (-), *geceleyin* (+), *sarımtırak* (+), *yeşilmtırak* (-), *baklagiller*, *kedigiller* (+) gibi. Alıntı kelimelere gelen Türkçe ekler, genel olarak kelimenin son hecesine uyarlar: *kitap+çı*, *haber+siz*, *otobüs+te*, *radio+cu*. Ancak damak sesiyle biten veya son hecesinde ince *a* ünlüsü bulunan yabancı kökenli kelimelerde, ekler ince *a*'ya veya damak ünsüzünün önlük-artlık durumuna uyar: *saat+çi*, *dikkat+siz*, *harf+ler*, *gol+cü*, *alkol+süz*, *normal+den*, *idrak+siz* vb.

Yabancı kökenli kelimeler, genel olarak kaynak dildeki şekilleriyle kullanılmakla birlikte kimi kelimeler önlük-artlık uyumuna girmişlerdir: *zeytin* <*zeytu*: *n*, *duvar* <*di:va:r*; *reçine* <*reçina*, *hasta* <*haste*, *kalıp* <*qa*: *lib*.

Önlük-artlık uyumu Türkçenin her devir ve sahasında çok sağlam olduğu hâlde, türlü sesbilimsel nedenlerle bu uyumun dışında kalan kelimelere rastlanır: *elma*, *anne*, *dahi*, *hani hangi*, *inanmak*, *kardeş*, *şişman* gibi. Aslı şekilleri önlük-artlık uyumuna giren bu kelimelerde /y/, /ş/, /ç/ gibi ünsüzlerin yanında bulunan art ünlülerin önlüleşmesi ve zayıf /ı/ ünlüsünün yerini daha güçlü olan /i/ ünlüsünün alması söz konusu olmuştur.

Düzlük-Yuvarlaklık Uyumu

Dudak uyumu, *küçük ünlü uyumu* gibi terimlerle de karşılanan *düzlük yuvarlaklık uyumu*na göre, Türkçe kelimelerde ilk hece ünlüsü düz (/a/, /e/, /ı/, /i/) ise, sonraki hecelerde yalnız düz ünlüler (/a/, /e/, /ı/, /i/) bulunur: *atıştırmak*, *karanlık*, *egemenlik*, *eşitlik*, *ışıldamak*, *tırmık*, *iğnelik*, *itişmek*. İlk hece ünlüsü

yuvarlak (/o/, /ö/, /u/, /ü/) ise, ikinci hece ya düz geniş (/a/, /e/) ya da dar yuvarlak (/u/, /ü/) ünlü taşır: *orman, dokunmak, sözleşmek, öncü, umursamak, utanç, gülümsemek, ütü* vb. Bu kurala bakılarak şu sonuçlar da elde edilebilir:

- Türkçe kelimelerde ilk hece dışında /o/ ve /ö/ ünlüleri bulunamaz.
- Yuvarlak ünlülerden sonra /ı/, /i/ ünlüleri gelmez.

Türkçe kelimeler genel olarak düzlük yuvarlaklık uyumuna girmekle birlikte, dudak ve diş-dudak ünsüzlerinden (/b/, /m/, /p/, /v/) sonra gelen dar ünlü yuvarlak olur, bu da uyumu bozar: *kabuk, avuç, çamur, yağmur, karpuz, kavun* vb. Bazı ekler [+ki, +(I) mtrak, +gil], bu uyuma girmez, -(I)yor eki ise her zaman uyumu bozar: *benimki (+), onunki (-), sarımtrak (+), morumtrak (-), kedigiller (-), turunçgiller (-); geliyor (-), okuyor (-), gülüyor (-)*.

Yabancı kökenli kelimelerin önemli bölümü düzlük-yuvarlaklık uyumuna girmez: *radio, müzik, atom, ozon, psikoloji, mühim, muzır, otobüs, masör, doktor*. Ancak kimi kelimelerde sonradan uyum gerçekleşmiştir: *zeytin* <zeytu: n, çünkü <çunki, türkü <türki:, müşkül <muşkil.

Türkçe kelimelerde genel olarak her iki uyum birden bulunur. Bu da ünlülerin birbirini takip etme niteliklerini belirginleştirir. Bu nitelikleri bir çizelgede gösteriyoruz:

Önceki Hece	Sonraki Hece	Önceki Hece	Sonraki Hece
/a/	/a/, /ı/	/o/	/u/, /a/
/e/	/e/, /i/	/ö/	/ü/, /e/
/ı/	/a/, /ı/	/u/	/u/, /a/
/i/	/e/, /i/	/ü/	/ü/, /e/

Uyarı: Önlük-artlık uyumu ve düzlük yuvarlaklık uyumu birbirinden farklı iki uyumdur. İlki ünlülerin çıkış yeriyle, ikincisi dudakların durumuyla ilgilidir. Bir uyuma girmeyen kelimenin diğerine de girmeyeceği düşünülmemelidir. Örneğin *anne* kelimesi önlük-artlık uyumuna girmediği hâlde düzlük yu-

varlaklık uyumuna girer. *Çamur* kelimesinde ise tam tersi bir durum vardır.

Ünsüz Uyumu

Türkçe kelimelerde ötümlü ünsüzler /b/, /c/, /d/, /g/, /ğ/, /j/, /l/, /k/, /m/, /n/, /r/, /v/, /y/, /z/ ötümlü ünsüzlerle; ötümsüz ünsüzler /ç/, /f/, /h/, /k/, /p/, /s/, /ş/, /t/ ötümsüz ünsüzlerle yan yana gelebilir. Buna *ünsüz uyumu* denir. Ancak bu uyum, yalnızca ötümlü-ötümsüz karşılığı bulunan ünsüz çiftlerini (/b/-/p/, /c/-/ç/, /d/-/t/, /g/-/k/, /j/-/ş/, /v/-/f/, /z/-/s/) kapsar ve özellikle kelime tabanına ek gelirken ortaya çıkar. Örneğin {+CX} eki *göz* kelimesi üzerine gelirken ötümlü /z/ sesine uyarak ötümlü /c/ ile kullanılırken (*göz-cü*); *aş* kelimesine ise ötümsüz /ç/ ile eklenir (*aş-çı*). Türkçenin ünsüzle başlayan ve ünsüzü ötümlü-ötümsüz karşılıklara sahip biçimbirimleri genel olarak bu kurala uyar: *sil-gi, at-ki, bil-gin, küskün, gel-di, uç-tu, ev-de, baş-ta, Alman-ca, Türk-çe*. Kelime sonuna gelen eklerde olduğu gibi kelime içinde de bu uyum görülür: *eski, başka* vb. İç ses-te görülen bu uyum yabancı kökenli kelimelerde de kendini gösterir: *tespit* (<tesbi:t), *içtima* (<ictima:), *cüppe* (<cübbe).

Ünsüz-Ünlü Uyumu

Türkçe kelimelerde art damak ünsüzleri olan [ğ], [q], art ünlülerle (/a/, /ı/, /o/, /u/); ön damak ünsüzleri olan /g/ ve /k/ ise ön ünlülerle (/e/, /i/, /ö/, /ü/) aynı hecede bulunur. Aynı şekilde diş eti-ön damak ünsüzü olan /l/ ön ünlülerle, art damak ünsüzü /ʎ/ ise art ünlülerle hece kurar. Bu duruma *ünlü-ünsüz uyumu* denir. Yani, /a/, /ı/, /o/, /u/ ünlüleri /g/, /k/, /ʎ/ ünsüzleriyle; (/e/, /i/, /ö/, /ü/) ünlüleri ise /ğ/, /q/, /ʎ/ ünsüzleriyle aynı hecede bulunmaz: *bak* [baq], *keçi, solgun* [solğun], *ölgün, almak* [almaq], *gelmek*. Alıntı kelimelerde ise bu kurala uymayan kelimeler çoktur: *kâr, tezgâh, gâh, ahlâk*. Alıntı kelimelerde art ünlülerle hece kuran /l/, kaynak dildeki şekline bakılmaksızın genellikle ön çıkışlı olur: *lamba, lahana, alaka, moral, normal, alkol, hâlâ*. Türkçe kelimelerde ön çıkışlı /l/ sesi, art ünlülerle ancak /y/ komşuluğunda

veya birleşik kelimelerde nadiren bir arada bulunabilir: *ayyla, Gülay* vb.

Diğer Özellikler

1. Türkçe kökenli kelimelerde birincil uzun ünlü yoktur. İstisna kabul edilebilecek örneklerden *yarın* kelimesi, ölçünlü söyleyişte yaygın olarak kısa ünlü taşıyor [*yarın*]/[*ya:rn*]; *yad* “yabancı” ancak *yad eller* [*ya:del*ler] tamlaması içinde uzun ünlüyle söylenir (bk. Ergenç 1995). İçinde birincil uzun ünlü bulunan tüm kelimeler yabancı kökenlidir: *âlem, cahil* [*ca:hil*], *mavi* [*ma:vi*], *millî, şair* [*şa:ir*], *tarih* [*ta:rih*], *vazife* [*vazi:fe*], *buse* [*bu:se*]. Yabancı kökenli kelimelerdeki birincil uzunluklardan bazıları tümüyle ortadan kalkmıştır: *adam* (<*a:dem*), *mektup* (<*mektu:b*), *para* (<*pa:re*), *köşe* (*gu:şe*), *kitap* (<*kita:b*). Bazı kelimelerde kısalmış bulunan ünlüler, kelimenin ek alması durumunda açık hece ünlüsü olur ve aslına dönerek uzun olur: *hayat* (<*hay:at*)-*hayatım* [*haya:tım*], *hesap* (<*hesa:b*)-*hesaba* [*hesa:ba*], *hukuk* (<*huqu:q*)-*hukuku* [*huqu:qu*]. Türkçe kökenli kelimelerde bazı ses olaylarıyla, özellikle /ğ/ düşmesiyle ortaya çıkan ikincil uzunluklar yaygındır: *yağ* [*ya:*], *dağ* [*da:*], *doğru* [*do: ru*], *ağrı* [*a: rı*], *uğur* [*u: r/uur*], *düğme* [*dü: me*], *oğlan* [*o: lan*], *öğrenmek* [*ö: renmek*], *yağmur* [*ya: mur*]; *ağabey* [*a: bi/a: bi*].

2. Türkçede birincil ikiz ünlü (diftong) yoktur. İkiz ünlü, aynı nefes baskısı altında söylenen ve tek bir hece oluşturan iki ünlüdür. Fransızcada *toilette* şeklinde yazılan ve [twalet] şeklinde söylenen iki heceli kelime, Türkçeye *tuvalet~tualet* şeklinde kopyalanmış, ancak Türkçe ikiz ünlüye yabancı olduğundan, ikiz ünlü, ayrı iki ünlü gibi işlem görmüş ve ünlüler ayrı hecelere aktarılmıştır. Türkçede yabancı kökenli böyle kelimeler vardır: *kauçuk, kuaför* vb. Bu kelimeler *ka-u-çuk, ku-a-för* şeklinde hecelenir.

3. Türkçede ayrı hecelerde de olsa iki ünlü yan yana gelmez. Bir başka söyleyişle Türkçede *hiatus* (boşluk) yoktur. Bu nedenle, ünlüyle biten kelimelere ünlüyle başlayan ekler gelirken iki ünlünün arasına /y/ bağlayıcı ünsüzü girer: *anne+y+e, sevgi+y+i, bekle-y-ecek, dinle-y-en*. Türkçede yan yana iki ün-

lünün bulunduğu kelimeler yabancı kökenlidir: *saat, aile, iade, fil, muamele, şair, şiiir* vb. Kaynak dillerinde yan yana iki ünlü taşıyan kimi kelimeler Türkçede ünlü boşluğu giderilerek kullanılır: *biyoloji* (<*biologie*), *fayda* (<*fa:ide*), *tayfa* (<*ta:ife*), *diyalog* (<*dialog*), *mavi* (<*ma:i:*).

4. Türkçe kelime kökünde ikiz ünsüz yoktur. İkiz ünsüz kelime kökünde aynı ünsüzün iki kez söylenmesidir. Bu durum kopyalanmış kelimelerde çokça karşımıza çıkar: *teşekkür, cennet, dükkân, dikkat, bakkal, millet, ümmet, sarraf, seyyar*. İkiz ünsüz taşıyan kelimelerden bazıları Türkçede aykırılışmayla veya ünsüz düşmesiyle kullanılır: *hamal, aktar, muşamba*. Kelime sonunda ikiz ünsüz barındıran yabancı kökenli kelimeler Türkçede ünsüzlerden biri düşürülerek kullanılır: *ret* (<*redd*), *fen* (<*fenn*), *hak* (<*haqq*), *zam* (<*zamm*). Bu tür kelimeler ünlüyle başlayan bir ek/yardımcı fiil aldıklarında çoklukla asıllarına dönerler: *reddetmek, hakkında, zammı, hissetmek, zannetmek*. İkiz ünsüz taşıyan *anne* ve *elli* gibi Türkçe kökenli kelimeler ses olayları sonucunda ortaya çıkmıştır.

5. Türkçe kelime kökünde ikiden fazla ünsüz yan yana gelmez. Türkçede bugün kullanılan *elektrik, kontrol, quartz, şfenks* gibi kelimeler yabancı kökenlidir. Ekleşme durumunda ise Türkçe kelimelerde üç ünsüz yan yana bulunabilir: *Türkçe, yoğurtçu, sarkmış, denklik* vb.

6. Türkçede aslî olarak /j/, /h/, /f/ sesbirimleri yoktur. Bunlardan /j/ yalnızca yabancı kökenli kelimelerde kullanılır: *jilet, jet, jandarma, pijama, baraj, garaj, ajan, ajans* vb. /h/ ve /f/ ise Türkçe kelimelerde ses değişimleriyle (*hani, hangi, daha, öfke, ufak, ufalamak* vb.) veya yansımalarda ve ünlemlerde (*üflelemek, oflamak, hışırta, hırıltı, oh, of, üf* vb.) karşımıza çıkar. Bu sesler, alıntı kelimelerde, kelimenin her yerinde bulunabilir: *hayat, hikâye, fayda, film, ufuk, ifade, ahali, sahte, saf, keyif, sabah, şerh* vb.

7. Türkçe kökenli sözlerin başında /c/, /ğ/, /l/, /l/, /m/, /n/, /r/, /v/, /z/ sesbirimleri genel olarak bulunmaz. İstisna olanların çoğu ses olaylarıyla ilgilidir.

Bu sesbirimlerin söz başındaki durumunu detaylandırırsak şöyle bir tablo ortaya çıkar:

/c/ sesiyle başlayan Türkçe kelimeler yansıma veya çocuk dilinden alınmadır: *cıvıltı, civciv, cis, ciyaklamak, cırlamak; cici* vb. Bunun tek istisnası *cibinlik* “sineklik” kelimesidir. *cibin* “sinek”<Ana Türkçe *çı:pın*. Bu sesle başlayan birçok kelime ise yabancı kökenlidir: *cam, cin, cennet, cuma, cilve* vb.

Türkçede /ğ/ ile başlayan hiçbir kelime yoktur.

Söz başında /l/ ve /ʎ/ sesbirimleri bulunan Türkçe kelimeler yansımadır: *lakırdı, lıkır lıkır, lokur lokur, löp löp, lüp lüp*. Bu seslerle başlayan yabancı kökenli kelime çoktur: *lale, limon, lojman, lüks* vb.

Söz başında /m/ sesi, yansıma veya çocuk dilinden geçme Türkçe kelimelerde bulunabilir: *mırıldanmak, miyav, mızımız, melemek, mışıl mışıl; meme, mama*. Yabancı kökenli kelimelerde söz başı /m/ sıkça görülür: *masa, medenî, miras, muzır, müzik, meyve, makine* vb.

/n/ sesiyle başlayan Türkçe kelimeler *ne* soru sözü ve türevleriyle yansımalarıdır: *niçin, nasıl, nite-lik, nicelik, nitekim; ninni, nanay* vb. Bu sesle başlayan *naylon, naz, nadir, nasihat, nimet, nur* gibi birçok kelime yabancı kökenlidir.

/r/ sesi *rap rap (yürü-)* gibi yansımalar dışında Türkçe kelimelerin başında bulunmaz. Bu sesle başlayan kelimeler çoklukla yabancı kökenlidir: *radio, resim, rıza, roket, rüya*.

/v/ sesbirimi, söz başında, Türkçe kelimelerde *var, var-, vur-, ver-* gibi ses değişmesine uğramış sözler ile bu sözlerden türeyenlerden başka bir de yansıma ve ünlemlerde bulunabilir: *vay, vızıltı, viyaklamak*. Yabancı kökenli kelimelerde de söz başı /v/ sesine rastlanır: *vakit, vakar, vinç, vektör, vuku* vb.

/z/ sesi *zırlamak, zangır zangır, zıplamak* gibi yansımalar dışında Türkçe kelimelerin başında bulunmaz. Bu sesle başlayan kelimeler çoklukla yabancı kökenlidir: *zafer, zaman, zinde*.

8. Türkçe kelime ve hece başında iki ünsüz bulunmaz. Söz başında çift ünsüz taşıyan *grup, kral, spor, stres, plak, program, tren* gibi kelimeler yabancı kökenlidir.

9. Türkçe kelimelerin sonunda ötümlü /b/, /c/, /d/, /g/ ünsüzleri bulunmaz. *ad, yad, od, öd, sac* kelimeleri bu kuralın istisnalarıdır ve bunun açıklanabilir tarihsel nedenleri vardır. Bugün standart Türkçede, Türkçe kelimelerde uzun ünlüler yoktur, ancak Ana Türkçe döneminde uzun ünlüler mevcuttu. Bu uzunluklar kısılırken geride seslik izler bırakmışlardır. Bunlardan biri de ünsüz ötümlüleşmesidir. Yani Ana Türkçede uzun ünlülü olan *a:t* “ad”, *ya:t* “yabancı”, *o:t* “ateş”, *ö:t* “safra kesesi”, *sa:ç* “ekmek pişirmeye yarayan alet”, bugün kısa ünlülü hale gelirken ünlünün uzunluğu ünsüze geçmiştir. (bk. Tekin 1995a). Bu istisnalar dışında, Türkçede /b/, /c/, /d/, /g/ ile biten bütün kelimeler yabancı kökenlidir: *lig, psikolog, pedagog, sosyolog, hac, had* gibi. Yabancı kökenli kelimelerde aslî şekillerin sonundaki /b/, /c/, /d/, /g/ ünsüzleri, Türkçede ötümsüz karşılıkları olan /p/, /ç/, /t/, /k/’ye çevrilir: *kitap* (<*kita:b*), *tabip* (<*tabi:b*), *ilaç* (<*ila:c*), *ihraç* (<*ihra:c*), *metot* (<*method*), *murat* (*mura:d*), *fert* (<*ferd*), *renk* (<*reng*), *ahenk* (<*aheng*). Bu türden kelimeler ünlüyle başlayan bir ek alırsa ötümsüz sesler ötümlüleşerek asıllarına geri dönerler: *ihraç+i>* [*ihra:cı*], *renk+i>* *rengi* gibi.

10. Çok heceli Türkçe kelimelerin sonunda -{Xp} zarfîil ekiyle bitenler hariç, /p/ ünsüzü bulunmaz. *Kalıp, kitap, inkılap, tabip, hesap* gibi kelimeler yabancı kökenlidir.

11. Türkçe kelimelerde hece ve kelime sonunda ancak aşağıdaki ünsüz çiftleri bulunabilir:

lç, -lk, -lp, -lt: ölç-, ilk, kalk-, alp, kulp, alt vb.

-nç, -nk, -nt: dinç, sevinç, denk, ant vb.

-rç, -rk, -rp, -rs, -rt: sürç-, Türk, kark, sarp, serp-, pars, sars-, kart, kurt, ört, yoğurt vb.

-st: ast, üst vb.

-şt: hişt, kışt, pişt vb.

-lç, -lk, -lp, -lt: ölç-, ilk, kalk-, alp, kulp, alt vb.

-nç, -nk, -nt: dinç, sevinç, denk, ant vb.

-rç, -rk, -rp, -rs, -rt: sürç-, Türk, kırk, sarp, serp-, pars, sars-, kart, kurt, ört- yoğurt vb.

-st: ast, üst vb.

-şt: hişt, kışt, pişt vb.

Yabancı kökenli kelimelerde başka ünsüz çiftleri de görülebilir: *aşk, alyans, arş, çift, film, kask, harf, lüks, misk, kapitalizm, risk, zevk, semt* vb. Yabancı kökenli kelimelerin bazılarında ünsüz çiftleri arasında bir ünlü türer: *akıl* (<akl), *ömür* (<ömr), *seyir* (<seyr) vb. Bu tür kelimelerden sonra ünlüyle başlayan bir ek veya kelime gelirse türeyen ünlüler düşer ve kelime aslına geri döner: *akıl+ı* >*aklı*, *ömür+ü* >*ömrü*, *seyir et-* >*seyret-* vb.

Ses Olayları

Dil durağan değil devingendir; sürekli olarak bir değişme içindedir. Ses olayları, bu değişme sürecinde, seslerin anlamlı ve görevli birlikler içinde yaşadığı değişmelerin genel adıdır. Söz konusu ses değişmeleri; düşme, türeme, yeniden türeme, yer değiştirme, başka sese dönüşme gibi şekillerde gerçekleşebilir. Değişmelerin, dolayısıyla ses olaylarının temelinde en az çaba yasası vardır. Bu yasa, dilde, mümkün olan en az enerjiyle en verimli sonucun alınması şeklinde özetlenebilir. Bu temel doğrultusunda aşağıdaki etmenler ses olaylarına neden olur:

a) Türkçenin ses özellikleri: Yukarıda Türkçenin ses ile ilgili özellikleri sıralanmıştı. Bu özellikler ses olaylarına neden olabilir. Söz gelişi Türkçede söz sonunda /b/, /c/, /d/, /g/ ünsüzleri bulunmaması, yabancı dillerden kopyalanan kelimelerin sonunda söz konusu ünsüzlerden bulunması durumunda, bu ünsüzlerin ötümsüz karşılıklarına dönmesine neden olur. Bu nedenle Arapça *kita:b* kelimesinin sonunda -b <-p değişmesi meydana gelir. Türkçenin ünlülerinin kısa olması da aynı kelimedeki /a: / ünlüsünün kısalarak /a/ olmasına neden olmuştur.

b) Başka seslerin etkisi: Bazı sesler, yanlarındaki diğer sesleri etkileyebilir. Türkçede dudak ünsüzlerinin ünlüleri yuvarlaklaştırdığı, kimi diş eti-ön damak ünsüzlerinin ünlüleri önlüleştirildiği, /y/ sesi yanındaki ünlüyü darlaştırdığı bilinmektedir: *bıç->biç-*, *neye>niye* gibi. Bu nedenle dudak ünsüzlerinin yanındaki dar ünlü yuvarlaklaşıp düzlük yuvarlaklık uyumu bozar, *gel-me-yor* kelimesi *gelmiyor* olur. Aynı nedenle *yaş* “ıslak, taze” kelimesiyle ilgili olan *yaşıl* kelimesi *yeşil* olmuştur. Çift dudak ünsüzlerinin yanlarındaki diş ünsüzlerini dudaklılaştırması nedeniyle yan yana bulunan -nb- ünsüz çifti -mb- olur: *anbar>ambar*, *penbe>pembe*, *tenbel>tembel*.

c) Zayıf sesler: /ğ/, /h/, /ı/, /l/, /r/, /y/ sesleri Türkçenin zayıf sesleridir. Bunlardan /ğ/ çoklukla düşer, bazen /y/’ye dönüşür. Düşerken başka ses olaylarına da sebep olur. Söz gelişi *uğur* kelimesinde /ğ/ düşünce yan yana gelen iki /u/ sesi birleşip tek bir uzun ünlü olabilir: *u:*. Diğer zayıf seslerin de böyle ses olaylarına neden olduğu bilinmektedir.

Bu etmenlerin dışında vurgu ve söyleyiş güçlüğü de ses olaylarına neden olabilir. Bu bölümde ses olayları sınıflandırılmış ve örnekleriyle açıklanmıştır:

Ses Türemeleri

Kelimenin aslında mevcut olmayan bir sesin ortaya çıkmasıdır. Türeyen sesin ünlü veya ünsüz oluşuna göre *ünlü türemesi* ve *ünsüz türemesi* olmak üzere iki grupta incelenebilir.

Ünlü Türemesi: Kelimenin aslında mevcut olmayan bir ünlünün çeşitli nedenlerle ortaya çıkmasıdır. Genellikle yabancı kökenli kelimelerde görülür; Türkçe kelimelerde seyrek rastlanır. Söz başında veya söz içinde ortaya çıkabilir. Ölçünlü Türkçede söz sonunda ünlü türemesine rastlanmaz.

Ön türeme (protez): Söz başında bir ünlünün ortaya çıkmasıdır. Yabancı kökenli kelimelerin başında çift ünsüz bulunuyorsa kelime başında bir ünlü türer: *station>istasyon*, *scala>iskele*, *scarta>ıskarta* vb. Ağızlarda /r/ ve /l/ ünsüzleriyle başlayan yabancı kökenli kelimelerin ön sesinde ünlü türemesi görülebilir.

lir: *limon*>[ilimon], *lazım*>[ila:zım] *reçel*>[ireçel], *Rus*>[Urus]vb.

İç türeme: Yabancı kökenli kelimelerin başında veya sonunda çift ünsüz bulunuyorsa ünsüzlerin arasında dar bir ünlü türer. Çift ünsüzle biten kelimelerdeki türemeler, çoklukla, yazıda da gösterilir: *akl*>*akıl*, *ömür*>*ömür*, *ilm*>*ilim*, *şükür*>*şükür* vb. Bu tür kelimelerin ek alması durumunda türeyen ünlünün düştüğüne ve kelimenin aslına geri döndüğüne yukarıda değinilmişti. Çift ünsüzle başlayan kelimelerin ünsüzleri arasında türeyenler konuşma diline özgüdür, yazıya yansımaz: *tren*>[tiren], *kral*>[kiral], *spor*>[sipor] gibi. Aynı durum, kelime içinde de karşımıza çıkar: *elektrik*>[elektirik], *santral*>[santıral], *gardrop*>[gardrop]. Türkçe kelimelerde söz içinde ünlü türemesine çok nadir rastlanır: *bircik*>*bircik*, *azcık*>*azıcık*, *darıcık*>*darıcık*.

Ünsüz Türemesi: Kelimenin aslında mevcut olmayan bir ünlünün çeşitli nedenlerle söz başında, söz içinde veya söz sonunda ortaya çıkmasıdır. *ur*>*vur*-, *örküş*>*hörgüş*, *sığıрмаç*>*sığıtmaç*, *kehruba*:>*kehribar*, *kılıç*>[kılınç], *tüfek* [tüfenk]. Ünsüz türemesinin özel bir türü *ünsüz ikizleşmesi* adını alır. Ünsüz ikizleşmesi kelime içindeki bir ünsüzün iki kez söylenmesidir. Örneklerine konuşma diliyle ağızlarında rastlanır: *eşek*>[eşşek], *aşağı*>[aşşağı] vb. Daha önceki devirlerde ünsüz ikizleşmesi yaşayan kimi kelimeler bugün ölçünlüdür: *ana*>*anne*, *elig*>*elli*.

Ses Düşmeleri

Kelime içindeki bir veya birkaç sesin, çeşitli sebeplerle kaybolmasıdır olayıdır. Düşmeler; düşen sesin kelimedeki yerine, düşen sesin niteliğine ve düşme biçimine göre farklı terimlerle adlandırılabilir.

Ünlü Düşmesi: Çoklukla iç seste, seyrek olarak ön ve son seste görülür.

Ön Ses Düşmesi: Türkçede nadiren görülür: *ısı+cak*>*sıcak*, *ısıtma*>*sıtma* vb.

İç Ses Düşmesi: Son hecesinde dar bir ünlü bulunan ve ünsüzle biten iki heceli kelimeler ünlüyle baş-

layan bir ek aldıklarında, Türkçede vurgusuz olan orta heceye geçen hece sonu dar ünlüler düşer. Bu duruma orta hece ünlüsünün düşmesi denir: *ağız+ı*>*ağzi*, *boyun+u*>*boynu*, *diri+lik*>*dirlik*, *kıvrık*>*kıvrık*, *buyur-uk*>*buyruk*, *yanıl-ış*>*yanlış* vb. Orta hecede bulunan geniş ünlüler de konuşma dilinde bazen düşer: *gazete*>[gaste], *bura+da*>[burda], *oradan*>[ordan]. İç seste, çift ünsüzle biten yabancı kökenli kelimelerde türeyen ünsüzler, kelimenin ünlüyle başlayan ek/yardımcı fiil alması durumunda düşer ancak bu sıradan bir düşme değil, aslına geri dönmedir: *akıl+ı*>*aklı*, *ömür+ü*>*ömrü*, *seyir et*->*seyret*.

Son Ses Düşmesi: Genellikle belirtisiz isim tamlaması kuruluşundaki yapılarda tamlanan öge üzerindeki iyelik ekinin düşmesi şeklinde görülür: *Kadıköy*>*Kadıköy*, *Adana kebabı*>*Adana kebab*, *tas kebabı*>*tas kebab*, *dip notu*>*dipnot*.

Ünsüz Düşmesi: Türkçede çoklukla, sonu /k/ ses birimiyle biten kelimelere {+cXk}, {+cAk}, {+rAk} biçimbirimleri gelirken, kelime sonundaki sesin düşmesi şeklinde karşımıza çıkar: *küçük+çük*>*küçücük*, *büyük+çek*>*büyücek*, *ufak+rak*>*ufarak*. Konuşma dilinde /ğ/ sesi çoklukla düşer: *dağ*>[da:], *bağlamak*>[ba:lamak], *öğrenmek*>[ö:renmek], *doğru*>[do:ru], *soğuk*>[souk]. Konuşma dilinde /r/, /y/, /h/ seslerinin düştüğü de görülür: *bir dakika*>[bi dakka], *geliyor*>[geliyo], *şöyle*>[şö:le], *kahve*>[qa:ve], *daha*>[daa]. Yabancı kökenli kelimelerde söz sonunda Türkçenin söz sonu çiftlerine uymayan bir ünsüz çifti varsa, konuşma dilinde ünsüzlerden biri düşer: *çift*>[çif], *serbest*>[serbes] vb.

İkiz ünsüz taşıyan kelimelerde iki ünsüzden birinin düşmesine *tekleşme* denir. Düşmenin özel bir türü olan bu ses olayına yabancı kökenli kelimelerde rastlanır: *hamma:l*>*hamal*, *kassa:b*>*kasap*, *hamma:m*>*hamam*, *medeniyet*>*medeniyet* vb.

Hece Düşmesi: Art arda gelen ve sesleri birbirine benzeyen hecelerden birinin düşmesidir: *pazar ertesi*>*pazartesi*, *ala yorur*>*alıyor*, *başlayayım*>[başlayım], *söyleyeyim*>[söyleyim].

Ünlü Birleşmesi: İlki ünlüyle biten, ikincisi ünlüyle başlayan ve her zaman birlikte kullanılan

kelimelerde, yan yana gelen ünlülerin kaynaşarak tek ünlü durumuna gelmesidir: *sütlü aş>sütleç, bulama aş>bulamaç Cuma ertesi>cumartesi, kahve altı>kahvaltı, ne için>niçin, ne asıl>nasıl vb.*

Hece Kaynaşması: İçinde /ğ/, /h/, /y/ gibi zayıf ünsüzler bulunan kelimelerde ünsüz düşerken, yanındaki ünlülerden birinin de düşmesi veya ünlülerin birleşip tek ses durumuna gelmesidir: *ay oğul>ayol, mağara>[ma:ra], değil mi>[di mi], eczahane>eczane, pek iyi>peki, ağabey>[a:bi]/[a:bi:].*

Benzeşmeler

Kelime içindeki seslerin nitelikçe birbirine benzeşmesine benzeşme (asimilasyon) denir. Benzeşme, yan yana gelen sesler arasında olabileceği gibi uzakta olan sesler arasında da gerçekleşebilir. Hem ünlülerde hem ünsüzlerde görülür. Ünlü benzeşmeleri, önlük-artlık ve düzlük-yuvarlaklık uyumlarını doğurur. Uyumlar konusu yukarıda anlatıldığından burada yalnız ünsüz benzeşmelerinden söz edilmiştir. Ünsüz benzeşmelerini, benzeşmenin yönüne göre ilerleyici ve gerileyici; benzeşmenin yerine göre yakın ve uzak; benzeşmenin derecesine göre tam ve yarım benzeşmeler olarak sınıflandırmak mümkündür:

İlerleyici Benzeşme: Önce gelen ünsüz, sonraki ünsüzü kendisine benzetir: *anlatmak>[annatmak], onlar> [onnar], yanlış>[yannış], samanlık>[samannık], alsınlar>[alsınnar].*

Gerileyici Benzeşme: Kelimede sonraki gelen ünsüzün, önceki ünsüzü kendisine benzetmesidir: *tuzsuz> [tussuz] gözsüz>gössüz, olmazsa>[olmasa], anbar>ambar, onbaşı >[ombaşı], penbe>pembe, tütsü>[tüssü], yatsı >[yassı].*

Tam benzeşme: Ünsüzlerin aynılaşmasıdır. Söz gelişi *yanlış>[yannış]* benzeşmesinde yan yana gelen *-nl-* ünsüzleri aynılaşarak *-nn-* olmuştur.

Yarı Benzeşme: Kelime içinde yan yana bulunan ünsüzlerden birinin diğerini kendi oluşum noktasına çekmesidir. Söz gelişi *penbe* kelimesinde /b/ sesi

yanındaki /n/ sesini kendi oluşum noktasına çekerek /m/ yapmış ve kelime *ambar* olmuştur. Ancak oluşum noktaları aynı olsa da /m/ ve /b/ farklı seslerdir. Bu nedenle benzeşme yarım kalmıştır. Eğer kelime **abbar* veya **annar* olsaydı tam benzeşme gerçekleşmiş olacaktı.

Ses Değişmeleri

Bir sesin başka bir sese dönüşmesine ses değişmesi denir. Değişmeler ünlü değişmeleri ve ünsüz değişmeleri olmak üzere iki ana kategoride incelenebilir.

Ünlü Değişmeleri: Kelime içindeki ünlüler, benzeşme nedeniyle veya ünsüzlerin etkisiyle değişikliğe uğrayabilir. Ünlü değişmeleri, niteliklerine göre şöyle sınıflandırılabilir:

Art Ünlülerin Önlüleşmesi: Türkçe kelimelerde /y/, /ş/, /l/, /ç/, /n/ ünsüzlerinin etkisiyle ortaya çıkar. Örneğin Eski Türkçe *yana>Türkiye Türkçe yine*, Eski Türkçe *yaşıl>Türkiye Türkçe yeşil*, Eski Türkçe *kanı>Türkiye Türkçe hani*, *ana>anne*. Yabancı kökenli kelimelerde önlük-artlık uyumu nedeniyle önlüleşme olur: *zeytu:n>zeytin vb.*

Ön Ünlülerin Artlılaşması: Bazı kelime ve şekillerde tarihî dönemlerde sesbirim olan /η/ etkisiyle artlılaşma gerçekleşmiştir: Eski Türkçe *teñri>Tanrı*, *ben+ke>baña>bana*. Yabancı kökenli kelimelerde önlük-artlık uyumu nedeniyle artlılaşma olur: *di:va:r>duvar vb.*

Geniş Ünlülerin Darlaşması: Türkiye Türkçesinde /y/ ünsüzü kendinden önce gelen geniş ünlüyü sıkça darlaştırır: *baş+la-yor> başlıyor*, *gelmeyen>[gelmiyen]*. Bazı kelimelerde tarihi dönemlerde geniş iken bugün dar olan ünlüler de vardır: *bedük>böyük>büyük, közel>gözel>güzel, taş>dış.*

Dar Ünlülerin Genişlemesi: Bazı kelimelerde tarihi dönemlerde dar iken bugün geniş olan ünlülere rastlanır: Eski Türkçe *suk->Türkiye Türkçe sok-*, Eski Türkçe *ıgaç>Türkiye Türkçe ağaç*, *buz->boz- vb.*

Yuvarlak Ünlülerin Düzleşmesi: Tarihî devirlerde yuvarlak iken bugün düzleşmiş ünlüler vardır: *üçün>için*, *büt->bit-*, *törü>töre* vb. Yabancı kökenli kimi kelimelerde /f/ ünsüzünden sonra gelen yuvarlak ünlüler düzleşmiştir: *fursat>fırsat*, *fortuna>fırtına*, *furun>fırın*. Yabancı kökenli kelimelerde uyum nedeniyle düzleşen ünlülere de rastlanır: *zeytu:n>zeytin* vb.

Düz Ünlülerin Yuvarlaklaşması: Dudak ünsüzlerinin etkisi başta olmak üzere çeşitli seslik nedenlerle gerçekleşir: *hami:r>hamur*, *di:va:r>duvar*.

Ünsüz Değişmeleri: Kelime içindeki ünsüzler, çeşitli seslik nedenlerle değişikliğe uğrayabilir. Ünsüz değişimleri, niteliklerine göre ötümlüleşme-ötümsüzleşme, süreklileşme-süresizleşme, dudaklaşma, ön damaklaşma, art damaklaşma gibi kategorilerde incelenebilir. Ancak burada yalnızca Türkçe için çok karakteristik olan ötümlüleşme ve ötümsüzleşme üzerinde durulmuştur:

Ötümsüz Ünsüzlerin Ötümlüleşmesi: Çok heceli kelimelerin ve bazı tek heceli kelimelerin sonundaki ötümsüz ünsüzler, kendilerinden sonra ünlüyle başlayan bir ek gelmesi durumunda ötümlüleşir: *dört+ü>dördü*, *kanat+ı>kanadı*, *tunç+u>tuncu*, *pirinç+i*, *pirinci*, *sancak+ı>sancağı*, *kap+ı>kabı*, *yut-um>yudum*, *tat+ı>tadı*. Ancak tek heceli kelimelerin birçoğunda ötümlüleşme olmaz: *at+ı>atı*, *haç+ı>haçı*, *ot+u>otu* *saç+ı>saçı*, *suç+u>suçu*.

Ötümlü Ünsüzlerin Ötümsüzleşmesi: Yabancı kökenli kelimelerde aslı şekillerin sonundaki /b/, /c/, /d/, /g/ ünsüzleri, Türkçede ötümsüz karşılıkları olan /p/, /ç/, /t/, /k/'ye çevrilir: *kitap* (<kita:b), *tabip* (<tabi:b), *ilaç* (<ila:c), *ihraç* (<ihra:c), *metot* (<method), *murat* (*mura:d*), *fert* (<ferd), *renk* (<reng), *ahenk* (<aheng).

Aykırılışma

Kelime içinde birbirinin aynısı veya benzeri olan iki ünsüzden birinin başkalaşmasıdır: *aşçı>ahçı*, *atta:r>aktar*, *muşamma>muşamba*, *tepme>tekme*, *tannu:r>tandır*.

Göçüşme

Göçüşme (metatez), kelime içindeki seslerin yer değiştirmesidir. Genellikle ağızlarda görülen bu ses olayının iki türü vardır: yakın göçüşme ve uzak göçüşme.

Yakın göçüşme, yan yana bulunan iki ünsüzün yer değiştirmesidir: *kibrit>[kırbit]*, *kirpi>[kipri]*, *kirpik>[kiprik]*, *köprü>[körpü]*, *toprak>[torpak]*, *yüksek>[yüsgek]*, *öğrenmek>[örgenmek]*, *ekşi>[eşki]*, *çömlek>[çömlek]* vb.

Uzak göçüşme, aralarında başka ses/sesler bulunan iki ünsüzün yer değiştirmesidir: *gibi>[bigi]*, *ileri>[ireli]*, *lanet>[na:let]*, *ödünç>[öndüç]*, *yalvarmak>[yavralmak]*

Türkçenin Hece Yapısı

Hece, ses organlarının aynı doğrultudaki hareketiyle ve bir soluk hamlesiyle çıkarılan ses veya sesler zinciridir. Türkçede her hecede yalnızca bir ünlü bulunabilir ve her ünlü tek başına veya ünsüzlerle birleşerek hece oluşturur. Ünsüzler ise hece oluşturmak için mutlaka bir ünlüye ihtiyaç duyar. Buna göre kelimedeki hece sayısı ile ünlü sayısı eşittir.

Türkçe kelimelerde hecelerin başında iki ünsüz bulunmaz, yabancı kökenli kelimelerde bulunan kelime başı çift ünsüzlerden bir kısmı yazıda korunmakla birlikte söyleyişte aralarına dar bir ünlü alırlar: *spor* [*sipor*], *tren* [*tiren*], *grup* [*gurup*], *psikoloji* [*pisikoloji*] vb. Yabancı kökenli kelimelerde söz başı çift ünsüzlerin bir kısmı yazıda ve söyleyişte başlarına bir ünlü alır: *istatistik*, *ispanak*, *istasyon*, *uskumru* gibi. Türkçe kelimelerde hece sonunda ancak belli ünsüz çiftleri bulunabilir. Kopyalanmış kelimelerde Türkçenin yapısına uymayan hece sonu ünsüz çiftlerinin arasında da dar bir ünlü türer: *ilim*, *akıl*, *fikir*, *seyir* vb.

Ünsüzler, kendilerini izleyen ünlülerle birleşerek hece oluştururlar. Bu nedenle, ünsüzle biten kelimeye ünlüyle başlayan ek geldiğinde heceler değişir. Söz gelişi, *gü-zel* şeklinde hecelenen *güzel* kelime-

sine {+i} eki gelince kelime *gü-ze-li* şeklinde hece-lenir. Çok heceli kelimelerde kelime içinde iki ünsü-zün yan yana gelmesi durumunda ünsüzlerden ilki önceki heceye, ikincisi sonraki heceye bağlanarak hecelenir: *bit-ki, öğ-ren-ci, gel-miş-ti*.

Türkçede Hece Türleri

Türkçe bir hecede biri ünlü olmak üzere en fazla dört sesbirim bulunabilir. Türkçede hece oluşturan sesle-rin sayısı ve bu seslerin sıralanışına göre altı çeşit hece vardır. Türkçe kelimelerdeki bütün heceler bu çeşitlerden birine uyar (kısaltmalarda V ünlüyü, C ünsüzü göstermektedir):

1. Bir ünlüden oluşan heceler (V): *a- ta, a-rı, o-yun, u-zak, ö-de-mek* vb.
2. Bir ünlü, bir ünsüzden oluşan heceler (VC): *ev, as-ki, or-ta, ül-ke*
3. Bir ünlü, iki ünsüzden oluşan heceler (VCC): *ilk, üst, alt*
4. Bir ünsüz, bir ünlüden oluşan heceler (CV): *as-ma, an-ne, bil-gi*
5. Bir ünsüz, bir ünlü, bir ünsüzden oluşan hece-ler (CVC): *bir-lik, yat-kın-lık*.
6. Bir ünsüz, bir ünlü, iki ünsüzden oluşan he-celer (CVCC): *Türk, kart, yo-ğurt, sarp, kı-vanç*.

Bu hece türlerinden V, VC, VCC kelimenin sa-dece ilk hecesinde; diğer hece türleri ise, kelimenin her yerinde bulunabilir. Türkçede en yaygın hece türleri CV ve CVC kuruluşunda olanlardır. Yabancı kökenli kelimelerde başka hece türlerine de rastlanır: CCVCCC (*sfenks*), CCCVC (*stres*), CCVC (*kral, tren*), CVCCC (*kontr*), CCV (*gri*). Ancak bu hece-ler söyleyişte kısmen Türkçenin kurallarına uyar ve birden fazla hece haline gelirler: [*kontur*], [*kıral*], [*gri*].

Vurgu

Konuşma sırasında, hecelerden birinin diğerlerine göre daha baskılı, daha kuvvetli olarak söylenmesine *vurgu*, baskılı söylenen heceye *vurgulu hece* denir. Vurgu kelimenin her yerinde, ilk, orta veya son hece-de olabilir. Ancak orta hece vurgusu yaygın değildir. Türkçede vurgu fonemiktir, anlam farkı yaratır. Söz gelişi ilk hecesi vurgulu olan **Bebek** bir semt adıdır, ikinci hecesi vurgulu **bebek** küçük çocuk anlamında-dır. Aynı şekilde İlk hecesi vurgulu **garson** hitaptır ikinci hecesi vurgulu **garson** isimdir; ilk hecesi vur-gulu **yalnız** edattır, ikinci hecesi vurgulu **yalnız** ise sıfat görevinde kullanılır.

Bir söz dizisi içinde vurgunun yeri ve sistemati-ği farklılık gösterir. Bu farklılığa göre vurgu, kelime vurgusu, öbek vurgusu, cümle vurgusu gibi alt baş-lıklarda incelenebilir.

Kelime Vurgusu

Kelimedeki bir hecenin diğerlerinden daha güçlü olan vurgusuna *kelime vurgusu* denir. Türkçede ke-lime vurgusu genellikle son hecededir, kelime yapım eki aldıkça vurgu son heceye kayar. Örneğin, *söz* ke-limesi tek heceli olduğu için doğal olarak vurgulu-dur, üzerine {+IXk} biçimbirimi gelince kelime vur-gusu ikinci heceye kayar: *sözlük*. Bu yapının üzerine {+CX} biçimbirimi geldiğinde vurgu yine son hece-de olur: *sözlükçü*. Çekim ekleri de yapım ekleri gibi vurguyu çektiklerinden bu ekleri alan kelimelerde de vurgu son heceye kayar. Ancak, Türkçede bazı ekler vurgusuzdur. Bu türden ekler vurguyu kendisinden önceki heceye atar. Türkçede vurgu kabul etmeyen eklerden bir kısmı şunlardır:

{+n} (kalıplaşmış araç durumu/zarf eki): *kışın, yazın, güzün* vb.

{+(y)IA} (araç/birliktelik durumu eki): *annemle, elle, elimle, kalemlle, arabayla, atla* vb.

{+cA} (eşitlik eki): *iyice, güzelce, binlerce, ap-talca, insanca* vb.

{**mX**} (soru eki/edatı): *geldi mi, burası mı, iyi mi, bilir misiniz vb.*

{**-mA**} (olumsuzluk eki): *gelmedi, okumayacak, gelmiyorsun vb.*

{**+DXr**} (bildirme eki): *iyidir, gelmiştir, bitecektir; uzundur; kısadır vb.*

kişi ekleri: *gideceğim, bileceksin, iyisin, durun, gelirim, giriniz vb.*

{**-yor**} (şimdiki zaman eki): *bakıyor, ölüyor, duruyorum vb.*

{**-ken**} (zarfiiil eki): *gelirken, diyecekken, durmuşken vb.*

{**-mAdAn**} (zarfiiil eki): *bulmadan, sormadan, bilmeden vb.*

{Türkçede vurgusu son hecede olmayan kelimeler de vardır. Bunlar gruplanarak aşağıda sıralanmıştır:

Yer adlarında ve coğrafi adlarda vurgu genellikle ilk hecede olur: *Aydın, Adana, Ankara, Kayseri, Erzincan, Türkiye, Amerika, Avrupa; İngiltere, Paris*. Ancak ikiden fazla heceli yer adlarında vurgu ikinci hecede olabilir: *Antalya, Edirne, Bandırma, Tekirdağ*. {**+istan**} ile biten yer adlarında vurgu son hece üzerindedir: *Türkistan, Arabistan, Yunanistan, Hindistan*.

Bazı zarflarda vurgu ilk hecededir: *önce, sonra, şimdi, şöyle, ayrıca, belki, demin*.

Seslenme ve ünlemlerde vurgu ilk hecededir: *haydi, yahu, garson!*

Dil adlarında vurgu {**+cA**} ekinden önceki hecede olur: *Türkçe, Rusça, Almanca, Arapça, Fransızca*.

Bazı akrabalık adlarında vurgu sondan bir önceki hecededir: *anne, görümce, teyze, yenge, dayı, amca*.

Öbek Vurgusu

Söz öbeklerinin vurgusu, öbeği oluşturan kelimelerden birinde olabilir. Bu durum, öbeği oluşturan kelimelerden her birinin ayrı ayrı vurgu taşımasına engel olmaz. Türkçede söz öbeklerinin vurgusuyla ilgili şunlar söylenebilir:

Belirtili isim tamlamalarında öbek vurgusu belirgin değildir, her öge kendi vurgusunu taşır: *evin kapısı, dedemin yüzü, yolun başı*.

Belirtisiz isim tamlamalarında öbek vurgusu birinci öge üzerinde olur: *bakım evi, gökyüzü, okul yolu, koç başı*.

Sıfat tamlamasında öbek vurgusu sıfat üzerinde olur: *acı ders, yeşil panjur, ağlayan çocuk, kısa söz*.

Edat öbeklerinde vurgu isim üzerindedir: *insan gibi, eşek kadar, benim için, akşama doğru*.

İkilemelerde öbek vurgusu çoklukla ilk öge üzerinde olur: *gürül gürül, mışıl mışıl, ufak tefek, konu komşu, eski püskü, kalem malem*. Ancak yakın anlamlı kelimelerle oluşturulan ikilemelerde vurgu ikinci ögeye kayabilir: *ev bark, ana baba vb.*

Cümle Vurgusu

Cümleyi oluşturan öğelerden birinin diğerlerine göre baskılı söylenmesidir. Türkçede doğal cümle vurgusu yüklem üzerindedir, ancak söylenecek sözün anlam değeri vurguyu diğer öğelere kaydırabilir. Söz gelişi *Ali yarın Ankara'ya gidecek* cümlesinde önemli olan doğal olarak gitme fiildir. Vurgu da yüklem üzerinde olur: *Ali yarın Ankara'ya gidecek*. Ancak konuşucu için gitme zamanı önemliyse cümle vurgusu zaman zarfı üzerinde olur: *Ali yarın Ankara'ya gidecek*. Cümlede konuşucu için gidecek kişi önemliyse vurgu özne üzerinde, gidilecek yer önemliyse vurgu yer tamlayıcısı üzerinde olacaktır. Kimi durumlarda ise vurgulanmak istenen öge yüklem önüne getirilir: *Yarın Ankara'ya Ali gidecek; Yarın Ali Ankara'ya gidecek vb.*

9

Biçim Bilgisi

Mevlüt Erdem

Bu bölümde

- ✓ Biçim bilgisinin temel kavramları,
- ✓ Çekim ve türetimin özellikleri,
- ✓ Kelime yapım yolları,
- ✓ İşlev açısından kelime türleri ele alınacaktır.

Araştırınız

Okuduğunuz bir kitaptan bir paragraf seçerek aşağıdaki soruları tartışınız.

1. Metindeki kelimeleri gruplandırmaya çalışınız. Kaç grup elde ettiniz? Gruplandırma yaparken hangi ölçütleri kullandınız?
2. Parçadaki kelimeleri anlamlı ve görevli olarak ikiye ayırmaya çalışın. Anlamlı ve görevli kelimeler sınıfına hangi kelimeleri koydunuz? Neden?
3. Kelimelere gelen ekleri bulunuz. Eklerle kelimeler arasında nasıl bir ilişki var? Tartışınız.
4. Türkçedeki eklerin bir kelimedeki sıralanışını belirlemeye çalışın.
5. Sizce cümlenin en önemli ögesi hangisidir? Neden?

Bugünün söz dizimi yarımın biçim bilgisidir.

Talmy Givón

Temel Kavramlar

Biçim Bilgisi ve Kapsamı

Kelimelerin anlamları ve biçimleri arasında sistemli bir düzenlilik göze çarpar. Dilbilimin önemli bir kolu olan biçim bilgisi kelimelerin bu düzenli biçimlerini ve kelimelerin iç yapılarını inceler. Diğer bir ifade ile biçim bilgisi kelimelerin iç yapılarıyla, sözlükbirimlerin (lexem) biçimleriyle ve kelime yapımıyla ilgilenir.

Dili oluşturan katmanlar birbiriyle ilişkili hiyerarşik dilbilimsel seviyelerden meydana gelir. En alta seslerle ilgilenen ses bilgisi (fonoloji) yer alır. Ses bilgisi seviyesinden sonra kelime yapısıyla ilgilenen biçim bilgisi gelir. Biçim bilgisinin üzerinde cümleyle ilgilenen söz dizimi ve en üst seviyede ise kelimelerin anlamlarıyla ilgilenen anlambilim vardır (Katamba 1993: 4).

Dil bilgisi konuları özellikle Türkçe gibi ekli dillerde birbirleriyle bağlantılıdır. Genel anlamda biçim bilgisi, biçimbirimlerin kelimelere geliş kurallarını, söz dizimi ise kelimelerin birbirleriyle olan ilişkilerini inceler. Ses bilgisi de kelimelerin söyleniş kurallarıyla ilgilenir. Dil bilgisinin bu çalışma alanlarını birbirinden ayırmak neredeyse mümkün değildir. Örneğin *çocuk* kelimesine +DA biçimbirimini eklediğimizde biçimbilimi ile ses bilgisinin etkileşimini görürüz. *Çocuk* sözcüğüne eklenen +DA ekindeki ötümlü veya ötümsüz ünsüzün seçimi sözcüğün sonundaki ünsüzün niteliği ile ilgilidir. Diğer taraftan fiile eklenen küçük bir ek cümlelerin unsurlarında büyük değişiklikler meydana getirebilir. *Çocuk güldü* gibi bir cümleye ettirgenlik eki getirdiğimizde *Ali çocuğu güldürdü* gibi bir cümle elde ederiz. Böyle bir durum, biçim bilgisi ile söz diziminin etkileşimini açıkça gösterir.

Biçim bilgisini anlamak için bazı kavramları açıklamak gerekir. Bunlardan birisi kelime kavramıyla ve

anlamıyla ilgilidir. Bu kavram iki yönüyle biçim bilgisinin ilgi alanına girer. Birincisi, kelime soyut bir kavram olarak sözlükbirim şeklinde karşımıza çıkar. *Gül, güller, gülün, gülü, güle, gülden* gibi biçimlerde değişmeyen, aynı kalan biçim *gül*'dür ve bu yüzden sözlüklerde sadece *gül* biçimi yer alır; *güller, gülün, gülü, güle, gülden* biçimleri yer almaz. *Gül, güller, gülün, gülü, güle, gülden* gibi çekimler aynı sözlükbirimle ilgilidir ve GÜL biçiminde gösterilir. Diğer taraftan kelime, konuşma ve yazıdaki anlamlarıyla daha somut olarak kullanılır. Kelimenin cümledeki anlamıyla yukarıda verilen anlamı birbirinden ayırmak için genellikle sözlükbirim anlamı için büyük küçük harfler kullanılır. GÜL sözlükbiriminin biçimleri dilin kurallarına göre belirlenir ve farklı biçimlerin sözlüklerde ayrıca belirtilmesi gerekmez.

Diller biçimbilimsel olarak birbirlerinden ayrılırlar. Herkesin çok yakından tanıdığı İngilizcenin, özellikle çekim dikkate alındığında, çok zengin olmadığı söylenebilir. Fakat Türkçe gibi bir dil zengin bir çekim sistemine sahiptir. Bu çekim sisteminin özellikleri daha sonraki bölümlerde daha ayrıntılı bir şekilde incelenecektir.

Kelime Nedir?

Kelimeyi tanımlamak sanıldığından daha zordur. Biz kelimeyi farklı anlamlarda kullanırız. Bu anlamları aşağıdaki gibi sıralamak mümkündür:

a) Kelimelerin bütün biçimlerini sözlüklerde bulamayız. Örneğin *öğrenciler, öğrencileri* gibi biçimler sözlüklerde yer almaz. Bunun yerine sözlüklerde *öğrenci* biçimi bulunur. Kelime bu anlamıyla soyut bir biçim olarak karşımıza çıkar. Sözlüklerde yer alan bu kullanımlar için sözlükbirim terimi kullanılır.

b) Bazen kelime soyut bir kavram için değil de söz konusu sözcüğün anlamıyla ilgili olabilir ve bunlar bir sözcüğün bütün çekim biçimlerini içine alabilir. *Öğrenci, öğrenciler, öğrencim* vb. biçimler kelime-biçimlerdir (*word-form*). Bu tür biçimler bir sözlükbirimin farklı biçimleridir ve farklı çekim biçimleriyle gerçekleşebilir.

c) Kelime bazen dil bilgisel (ad, sıfat, fiil vb.) bir anlam taşıyabilir. Bu anlamdaki kelimeler dil bilgisel kelime olarak adlandırılır. Dil bilgisel kelimeler biçim bilgisi ve söz diziminin önemli kavramlarıdır. *Bahçedeki en güzel çiçek güldü* ve *Bahçede oynayan çocuklar güldüler* cümlelerine bakıldığında birinci örnekteki *gül* sözcüğü ikinci örnektekinden farklıdır. Birinci kullanımdaki kelime isimdir ve GÜL sözlükbirimine aittir. İkinci örnekte kullanılan GÜL kelimesi fiil grubuna aittir ve farklı bir sözlükbirimdir (Katamba 1993: 17-19).

Biçimbirimler

Birçok kelime biçim bilgisel olarak basittir ve anlamlı daha küçük parçalara ayrılamazlar. Diğer taraftan birçok kelime de karmaşık bir yapıya sahiptir ve küçük parçalara ayrılabilirler. *Güle*, *çocuğu* gibi kelimeler parçalanabilir. *Gül* bir tür bitkiyi, *çocuk* da küçük yaştaki oğlan veya kızı ifade eder. Kelime köklerinden sonra gelen ekler de durum ekleridir.

Biçimbirim, sözlüksel (lexical) veya gramatikal anlamı olan en küçük ve bölünemeyen dilbilimsel ünitelerdir (Booij 2005: 8, Katamba 1993: 20). Yani biçimbirimler ister kelime olsun ister gramatikal işlevi olan biçimler olsun daha küçük parçalara ayrılamaz. *Kuş* biçimbirimi *k*, *u* ve *ş* şeklinde parçalara ayrılamaz. Çünkü *k*, *u* ve *ş* anlamlı biçimbirimler değildir ve bu parçacıkların gramatikal bir işlevi de yoktur. Dildeki biçimbirimler yaygın bir kullanım alanına sahip olabilir. Türkçede de kullanım alanı sınırlı biçimbirimler vardır. (Biçimbirimlerle ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Uzun 2006).

Biçimlik, Değişken Biçim

Türkçede biçimbirimlerin, yani eklerin, değişik görünüşleri vardır. Eğer farklı biçimlikler aynı biçimbirimi gösteriyorsa bunlar bir grup oluşturur ve söz konusu biçimbirimin (morfem) değişken biçimleridir. Bunu aşağıdaki örneklerde görmeye çalışalım: *geldi*, *kızdı*, *gördü*, *sordu*, *içti*, *kaçtı*, *öptü*, *koştı*. Örneklerde görüldüğü gibi görülen geçmiş zaman *-di*, *-dı* *-du*, *-dü*, *-ti*, *-tı*, *-tu* ve *-tü* gibi farklı biçimlerde

gerçekleşmektedir. *-di*, *-dı*, *-du*, *-dü*, *-ti*, *-tı*, *-tu* ve *-tü* Türkçe biçimliklerdir (İng. morphs) ve bunlar görülen geçmiş zaman biçimbiriminin değişken biçimleridir (İng. allomorphs). Hangi değişken biçimin seçileceği dilin ses bilgisel kurallarıyla belirlenir. Yukarıdaki örneklerde, görülen geçmiş zaman biçimbiriminin değişken biçimlerinin her fiilde farklı biçiminin kullanılışı ünlü uyumlarına ve ötümlü uyumuna (bk. *ses bilgisi* bölümü) bağlıdır.

Türkçe biçimbirimlerin gösterimi üst-sesbirimler yardımıyla daha pratik hale gelmiştir. *-muş*, *miş*, *-muş*, *-müş* değişken biçimlerine sahip duyulan geçmiş zaman çekiminde değişen sesler sadece ünlülerdir. Ekin başında ve sonundaki ünsüzlerde herhangi bir değişiklik yoktur. Ekte dört biçime girebilen ünlü *-X-* ile gösterilirse duyulan geçmiş zaman eki *-mXş* şeklinde yazılabilir. *-lar*, *-ler* değişken biçimlerine sahip çokluk eki *-LAR* şeklinde yazılabilir. Çokluk ekindeki değişen sesler sadece *a* ve *e'*dir ve bu değişimler *A* simgesiyle verilebilir. Türkçedeki eklerin yazımı eklerdeki değişen ünlü ve ünsüzler dikkate alındığında kolayca tahmin edilebilir. İlgili eki *-ın*, *-in*, *-un*, *-ün*, *-nın*, *-nin*, *-nun*, *-nün* gibi sekiz alomorf vardır. Değişen ünlüler için *-X-* seçimi yapılırsa ve ünlü ile biten tabanlardan sonra ortaya çıkan *-n* de parantez içinde yazılırsa ilgili ekinin yeni yazımı *-(nXn)* şeklinde gerçekleşir. Parantez, ilgili sesin gerekli şartlarda ortaya çıktığını gösterir. Burada önerilen eklerin yazım sistemi bu bölüm boyunca uygulanacaktır.

Çekim ve Türetim

Çekim ve türetim kavramları da biçim bilgisinin merkezindedir ve bu kavramlar bir dilin işleyişinde temel unsurlar arasındadır. Çekim, bir biçimbirim üzerinde biçimbilimsel özellikleri gösteren bir kategoridir. Çekim daha çok bir sözcüğün farklı biçimlerini ifade eder ve çoğu zaman gramatik bir amaçla cümleye katılır ve çekim hem biçim bilgisinde hem de söz diziminde önemli rol oynar. Biçim bilgisel özellikler söz dizimini de yakından ilgilendirir. Bu özellikler morfo-sentaktik özellikler diye isimlendirilir. Türetim ise bir ekle yeni kelime yapımı demek-

tir. Gramerciler arasında Türkçedeki çoğu çekim ve yapım ek(ler)i konusunda bir uyum göze çarparken, bazı ekler konusunda bir birlik görülmez.

Çekim Kategorileri ve Türkçede Ele Alınış Biçimleri

Çekim kategorileri dilden dile farklılık gösterir ve geldikleri kelimelerin cinsine göre ikiye ayrılır: İsim ve fiil. İsimlere gelen çekim kategorileri arasında *cinsiyet* (gender), *sayı* (number), *belirlilik / belirsizlik* ([in]definiteness), *durum* (case) vb., fiillere gelen çekim kategorileri arasında ise zaman/kip, *sayı*, *kişi*, *cinsiyet* sayılabilir. Sıfatlar da derece, *sayı*, *cinsiyet*, *durum* ve *belirlilik* gibi çekim kategorilerini yansıtabilirler.

Cinsiyete sahip bir dilde isimler, cinsiyet grupları diye isimlendirilebilecek iki veya daha fazla gruba ayrılır ve her sınıftaki isimlerin dil bilgisel davranışlarında dikkate değer farklılıklar vardır. Örneğin, Fransızca eril ve dişil olmak üzere iki cinsiyet sınıfına sahiptir. Bu dilde belirlilik takısının seçimi kelimenin eril veya dişil olmasına göre değişir. Kitap anlamındaki *livre* tekil ve eril bir kelimedir. Bu yüzden *livre* kelimesi *le* eril belirlilik takısı alır: *le livre*. Yine aynı dilde *masa* anlamına gelen *table* tekil ve dişil bir kelimedir. *Table* dişil bir kelime olduğu için dişil belirlilik takısı *la*'yı almalıdır: *la table* (Trask 1995: 40). Türkçe kelimelerde cinsiyet ayrımını gösteren gramatik bir kategori yoktur. Bazı kelimeler anlamlarıyla erillik veya dişillik ifade eder: *anne*, *baba*, *teyze*, *dayı* vb. Gereksinim duyulduğunda *bay*, *bayan*, *kız*, *erkek* gibi kelimeler doğal cinsiyet ayrımı için kullanılabilir, ancak gramatikal cinsiyet açısından önem taşımazlar. Bazı hayvan adlarında erillik, dişillik ayrımı kelimelerin anlamlarında saklıdır: *horoz* ~ *tavuk*, *koç* ~ *koyun* vb.

Sayı kategorisi açısından birçok dil ikili ayrım yapar. Bazı diller, üçlü bir ayrıma sahiptir: Teklik, çokluk ve ikilik. Arapça ve Sanskritçe gibi dillerde üçlü sistem görülür.

Belirlilik ise birçok dilde isimlerde görülen bir çekim kategorisidir ve isimleri anlamsal olarak birbirinden ayıran morfosentaktik bir kategoridir. Türkçede İngilizce ve Arapça gibi dillerde görülen belirlilik / belirsizlik sistemi yoktur. Ancak özel adlarla (*Denizli*, *Pamukkale*), işaret sıfatıyla kurulan sıfat tamlamalarıyla (*bu ev*, *şu öğrenci*) bir isim daha belirli duruma getirilebilir. Yine Türkçede ilgi durum ekiyle (*Kahramanmaraş'ın biberi*), belirtme durum ekiyle (*Dondurmayı yedi*) ve iyelik ekleriyle (*babam*) bir isim daha belirli hale getirebilir. Ayrıca cümle vurgusuyla cümledeki bir unsur yüklemden önceki pozisyona getirilerek daha belirli yapılabilir. Bazı eserlerde *bir* sözcüğü belirsizlik takısı olarak verilir (Lewis 2000: 50, Göksel, Kerslake 2005: 372, krş. Johanson 1977).

Durum kategorisi, bir ismin veya isim öbeğinin ana unsuruyla olan ilişkisinin belirlendiği morfosentaktik kategoridir. Bunların bir kısmı (ilgi, yalın, belirtme, yönelme) sentaktiktir ve bunlara doğrudan durum ekleri adı verilir. Diğer durum ekleri sentaktik olmaktan ziyade anlamsal ağırlıklıdır.

Fiiller üzerinde görülen çekim kategorileri ise zaman/kip, zıtlık (polarity) ve çatıdır. Zıtlık, olumlu cümleyi olumsuz cümleden ayıran morfo-sentaktik özellikler kategorisidir. Çatı ise fiil ve özne arasındaki çeşitli tematik ilişkileri etkileyen morfo-sentaktik özellikler kategorisidir (Stump 2001).

Yapım ve Çekim Eklerinin Özellikleri

Yapım ve çekim ekleri birbirinden ayıran bazı belirgin özellikler vardır. Şimdi sırasıyla bunlara bakalabiliriz:

a) Çekim ve türetim arasındaki en önemli ayrım, zorunluluk (İng. *obligatoriness*) ilkesiyle ortaya çıkar. Bu özellik çekimin bir zorunluluk olarak yapılması, türetimin ise isteğe bağlı olarak yapılmasıdır (Booij 2005, 2006, Haspelmath 2002). Zorunluluk ilkesi Türkçede bazı temel durum eklerinde (yalın, belirtme, yönelme, ayrılma) açıkça görülür. *Ali çiçeklere baktı* gibi bir örnekte *bak-* fiili, kendisine yalın ve yönelme durumu ekli iki unsur istemektedir.

Yine benzer şekilde *Çocuk çiçekleri suladı* gibi bir cümlede *sula-* fiili, kendisine *çocuk* gibi yalın durumda bir özne ve belirtme durum ekli bir nesneyi zorunlu olarak istemektedir.

b) Sentaktik ilgililik (*Syntactic relevance*) konuyla ilgili ikinci özelliktir. Çekim her ne kadar biçim bilgisinin bir parçası olsa da söz dizimi ile yakından ilgilidir. Kelimelerin belirli şekilleri sentaktik gerekliliğe bağlı olarak cümlede yer almak zorundadır. Türkçede öznenin yalın durumda olması ve nesnenin belirtme ekiyle verilmesi vb. durumlar bu yüzdendir. Çekim birçok durumda sentaktik nedenlerden dolayı oluşur ve söz dizimi için gereklidir. Türetimde, kelime kategorisinin değişmesi de söz dizimsel bir olaydır. Fakat ikisi arasındaki söz dizimsel ilginin farkı, türetilmiş bir kelimenin seçimi söz dizimsel bir gereklilikten kaynaklanmamaktadır (Booij 2006, Stump 2001, Haspelmath 2002). Yine burada durum eklerini ele almak zorundayız. Bilindiği gibi durum ekleri zorunlu olsun veya olmasın bir ana unsura bağlanmak durumundadır. Bu bağlanmış yukarıdaki örneklerde olduğu gibi sentaktik bir zorunluluktan kaynaklanabilir veya fiilin anlamını daha da belirginleştirmek amacıyla yapılabilir. Yapım ekleri ile türetilmiş bir kelimenin kullanımı ise sentaktik bir zorunluluktan kaynaklanmaz. *Dergiyi kitaplıkta bulamadı* gibi bir cümle sentaktik ilgililik açısından incelenirse *dergiyi* ve *kitaplıkta* sözleri cümlenin ana unsuruna bağlanır. Fakat *-lXk* ekiyle türetilmiş olan *kitaplık* kelimesinin seçimi sentaktik bir gereklilikten değil, konuşanın tercihinden dolayı cümlede yer alır.

c) Diğer bir ayırım ise sentaktik kategorinin ve anlamın değişmesidir (İng. *Change of syntactic category*). Yapım ekleri, türetilen yeni kelimelerin türünü değiştirir. Fakat çekim ekleri, kategori değiştirmeyen eklerdir. Yani, çekimle aynı sözlükbirim farklı biçimleri ortaya çıkarmakta, yapım ekleriyle türetilen kelimenin ise kategorisi belirlenmektedir (Booij 2005, 2006: 656, Stump 2001, Haspelmath 2002).

Türetim, Türkçe gibi türetim eklerinin çok olduğu dillerde yeni oluşan kelimedeki tür değişikliği veya aynı türün devamı olan kelimeler meydana getirir.

Türkçe *-lX* ekinin isimlerden sıfat türetmesi bir kategori değişikliğini (*tuz > tuzlu yemek*), *-lXk* ekiyle *göz* kelimesinden *gözlük* türetimi ise aynı kategorinin devam ettiğini göstermektedir. Diğer taraftan çekim ekleri herhangi bir tür değişikliği meydana getirmezler. *Çocuklar*, *çocuğu*, *çocuğa*, *çocukta*, *çocuktan*, *çocuğun* gibi kullanımlarda tür değişikliği görülmez ve söz konusu ekler kelimenin ifade ettiği anlamla da doğrudan ilgili değildir.

d) Çekimlilik (İng. *Paradigms*) ve kullanım sıklığı da yapım ve çekim eklerini ayırmada önemli ölçütlerden biridir. Çekim ekleri grubundaki ekler, çekimlilik özelliğine sahiptir. Bu özellik soyut hücrelerden oluşan bir yapıya benzetilebilir. Hücreler sayı, durum, zaman/kip vb. çekim kategorisi değerlerine sahiptir. Her sözlükbirim hücrenin gerektirdiği çekim özelliği ile donatılır (Booij 2005, 2006: 256, Haspelmath 2002: 61). Bu konudaki diğer önemli bir nokta da bir kelime üzerinde birden fazla çekim kategorisinin toplanmış olabileceğidir. Bu ekler farklı çekim kategorisine ait olmalıdır. Herhangi bir kelime durum, iyelik, çokluk kategorisi gibi farklı türden çekim ekleri alabilir: *çocuk-lar-ım-ı*.

Çekim türetimden daha işlektir (Stump 2001: 16). Rastgele sözlükten seçilmiş bir ismin çokluk biçimi kolayca tahmin edilebilir. Ama rastgele seçilmiş bir sözcüğün belli bir türetim ekiyle tüetime girme ihtimali oldukça zordur. *Hasta* kelimesi *hastalar* şeklinde kolayca çekimlenebilirken, *-lA* ekiyle **hastala* şeklinde bir türetim yapılamamaktadır.

Türkçede gerek isim çekimi gerekse fiil çekimi oldukça düzenlidir. Durum ekleri düzenli bir şekilde bütün isimlere uygulanabilmektedir. Türkçenin tarihi dönemlerine bakıldığında yön gösterme, araç ve eşitlik durum eklerinin çekiminin bugünkü durumdan daha düzenli olduğu söylenebilir. Ama bu düzenlilik Eski Türkçede şahıs zamirlerinde bile tam değildir (bk. Tekin 1992: 89).

Fiil çekiminde de benzer bir tablo geçerlidir. Fiilimsi ekleri, sözcüğün türünü değiştirerek ve çekim eklerini alarak yapım eklerine yaklaşırlar. Fakat, çekimlilik özelliği ve neredeyse bütün fiillere uygu-

lanabilirliği bakımından fiilimsiler, özellikle sıfatfiiller, çekim ekleri gibi davranmaktadırlar.

e) Anlamsal farklılık (İng. *Semantic difference*) da iki grup arasındaki ayrımı verir. Çekim, dünya dillerinde isimlerde sayı, cinsiyet, belirlilik / belirsizlik ve durum ekleri şeklinde; fiillerde değer, zaman, kip, kişi, sayı ve cinsiyet; sıfatlarda ise karşılaştırma, sayı, cinsiyet, durum ve belirlilik gibi kategorilerde ortaya çıkmaktadır. Diğer taraftan türetim büyük ölçüde anlamsal kategoriyi ifade etmektedir (Booij 2006: 657). Booij, Bybee 1985'ten hareketle anlamsal ilgililiği birinci sözcüğün anlamının türetilen sözcüğün anlamıyla yakından ilgili olması şeklinde verir. Fakat böyle anlamsal bir ilgililik çekim kategorilerinde görülmez. Anlamsal ilgiden dolayı türetim ekleri kelime köküne daha yakındır. Fiillerdeki kişi ve sayı ekleri, zaman ve kip eklerine göre daha dışta yer alır.

Türkçenin hem yapım hem de çekim ekleri bakımından zengin olması, bu ayrımı daha da belirgin yapar. Türkçenin bilinen yapım ekleri (isimden isim, isimden fiil, fiilden isim ve fiilden fiil) beklenen / bilinen değişimi sağlar. İsim çekim ekleri arasında verilen araç, eşitlik ve yön gösterme gibi ekleri düşündüğümüzde, bunların geldikleri kelimelere yeni anlamlar kazandırdığı söylenebilir. Eklerin kalıplaşarak yeni anlamlar oluşturması onların sözlüklerde birer madde başı olmalarını gerekli kılmıştır.

Diğer taraftan fiilimsilerle türetilmiş kelimelerin, kalıplaşmış olanlar dışında, bir sözlükte yer alması beklenemez. Çünkü fiilimsiler kalıcı anlamlı kelimeler türetmez. İşte bu yönüyle de fiilimsiler çekim eklerine yaklaşmaktadır.

f) İki kategori arasındaki diğer bir ayrım, anlamsal düzen(siz)lilikten kaynaklanmaktadır. Çekim, anlamsal olarak türetimden (yapım eklerinden) daha düzenlidir (Stump 2001: 17, Haspelmath 2002: 73). Çekim ekleri buldukları kelimedeki sahip oldukları işlevleri yerine getirir. Yapım ekleriyle türetilen kelimeler ise gramerin sunduğu olanakla birlikte konuşanın ilk konuşma anında neyi anlatmayı amaçladığıyla da yakından ilgilidir. Yani, türetimde çeşitli

faktörlere bağlı olarak anlamsal farklılaşma görülebilir.

Şimdiki zaman eki *-(X)yor* herhangi bir fiile gelebilir ve fiile kattığı anlamlar neredeyse aynıdır. Fakat türetim eklerinin sözcüğe kattığı anlamlarda (*evlen-*, *hasta-lan-*) örneklerinde olduğu gibi farklılıklar vardır. Yapım ekleri kendi anlam sınırları içinde bir anlam alan(lar)ı oluştururlar. Her ek, bu anlam alanı içinde yeni kelimeler meydana getirir. *-Ar* eki *yazar*, *çizer* vb. kelimelere gelebilirken **kalar*, **görer* gibi türetimleri gerçekleştirmez. Ama çekim ekleri yeni anlamlar meydana getirmediği için neredeyse bütün kelimelere uygulanabilme özelliğine sahiptir.

g) Bitimlilik de çekim ve türetimi ayırmada kullanılan ölçütlerden biridir. Bu özellik çekime girmiş kelimelerin yeni bir türetime giremeyeceği ile ilgilidir. Çekim ilgili sözcüğü sonlandırır ve kendisinden sonra yapım eki getirilemez. Türetimde ise bu tip bir sonlandırmadan bahsedilemez. Türetime girmiş bir kelime tekrar türetime girebilir. Türetim kelimelerin gövdelerini oluşturur ve yeni yapılar meydana getirir. Bütün bu türetimlerden sonra ancak çekim uygulanabilir. Bu kural da iki yapımın ne kadar farklı olduğunu gösterir. Bu da Greenberg'in 28. evrensel kuralını¹ oluşturur. Türetim çekim eklerinin üzerine uygulanamaz.

Zengin bir ek sistemine bağlı Türkçede genelde bu kuralın işlediğini söyleyebiliriz. *Vatandaşlıklar* örneğinde *vatan* sözcüğü ilk önce *-Daş*, sonra *-lXk* ekiyle türetime girmiştir. Ancak bu eklerden sonra çokluk çekim ekini almıştır. Çokluk ekinden sonra da bir yapım eki getirilemez. Fiil çekimlerinde de belli bir sıralama uygulanır.

Fakat bu kuralın uygulanmadığı bazı durumlar, hem Türkçede hem de başka dillerde vardır. Aitlik eki *-ki*, hem çekim eki kısmında hem de yapım ekleri bahsinde verilir. Bu ek *evdekini* örneğinde olduğu gibi bulunma durum ekinden sonra gelmekte ve kendisini belirtme durum eki izlemektedir. Yani,

¹ 28. Evrensel Kural: Eğer yapım ve çekim ekleri kökü takip ediyorlarsa yapım eki daima kök ile çekim arasında yer alır (Booij 2005: 114).

iki durum eki arasında yer almaktadır. Bu ekin sözcüğe doğrudan geldiği örnekler de vardır: *dünkü*, *yarınki* gibi.

h) Psiko-lengüistik (*psycholinguistic*) farklılık da çekim ve türetimi birbirinden ayırır. Düzenli çekim şekilleri doğrudan işlenir. Yani bir anlamda otomatik bir işlem gibidir. Türetime girmiş kelimeler ise zihinsel sözlükte yer alır ve burada türetilir. Bu yüzden sözlüklerde kelimelerin türetime uğramış şekilleri varken onların çekime girmiş şekilleri yer almaz. Çünkü çekim şekilleri tahmin edilebilir ve otomatik biçimlerdir. Düzensiz şekiller ancak sözlüklerde yer alır, örn. *bana*, *sana*. Bu özellikten dolayı *bebeği / bebekte / bebekten* gibi biçimler çekim eklerinin kelimelere düzenli uygulanabilmesinden ve tahmin edilebilir olmasından dolayı sözlüklerde bulunmaz. Çekim özelliğini yitirmiş eklerle türetilmiş kelimeler de sözlükte yer alır. Bu yüzden araç (*-n ekiyle türetilen*), eşitlik ve yön gösterme durum eklerini taşıyan kelimeler de sözlüklerde kolayca bulunabilir: *yazın*, *kışın* gibi.

1) Yapım ve çekim arasındaki diğer bir fark da ilgililik özelliğidir. Çekim kategorilerinin anlamları kelime tabanı ile daha az ilgiliyken türetilen kelimelerin anlamları kelime tabanı ile daha yakından ilgilidir. Çekim kategorileri yukarıda da ifade edildiği gibi tabanlarıyla tahmin edilebilir anlamsal bağ kurarlar. Diğer taraftan türetime girmiş kelimeler anlamsal olarak özeldirler (Haspelmath 2002: 74). Haspelmath uyum, durum ve kip eklerinin eklendikleri kelimelerin tabanlarıyla ilgilerinin bulunmadığını söyler.

i) Çekim kategorilerinin tekrarlanamayacağı, türetimin ise tekrarlanabileceği ayrımı, çekim ve türetim arasındaki başka bir özelliktir (Haspelmath 2002: 76). Türkçede çekim eklerinin tekrarlanabilmesi az da olsa *birisi*, *kimisi* vb. örneklerde oluşabilmektedir. Türkçede aynı kategorideki çekim eklerinin üst üste gelmesi görülmez. Fakat bir yapım ekinin bazı durumlarda bir kelimedede birden fazla kullanılması *göz-lük-çü-lük*, *ver-dir-t-tir-* gibi örneklerde ortaya çıkabilir.

Bütün bu özelliklerden sonra Türkçenin isim çekim kategorilerini ve fiil çekim kategorilerini kısaca sıralayabiliriz:

İsim Çekim Kategorileri

Çokluk: Türkçede eskiden beri yaygın çokluk eki *-lar*'dır. Birçok isim çekim kategorileri bir isimle veya bir fiille bağlantı kurarken çokluk eki diğer kelimelerle bir bağlantı kurmaz. İsimlere gelerek çokluk anlamı katar. Türkçede, bazı dillerde görülen ikilik ve üçlük sayı sistemi görülmez. Çokluk eki kelimeye çokluk (*güller*), abartı (*sıcaklar*), aile (*Hasanlar*) gibi anlamlar katar.

İyelik: Türkçedeki diğer bir isim kategorisi ise iyelik ekleriyle sağlanır. Türkçedeki iyelik ekleri aşağıdaki gibi verilebilir:

Teklik

1. kişi	<i>-(X)m</i>	<i>ev-im, baba-m</i>
2. kişi	<i>-(X)n</i>	<i>ev-in, baba-n</i>
3. kişi	<i>-(s)X</i>	<i>ev-i, baba-sı</i>

Çokluk

1. kişi	<i>-(X)mXz</i>	<i>ev-imiz, baba-mız</i>
2. kişi	<i>-(X)nXz</i>	<i>ev-iniz, baba-nız</i>
3. kişi	<i>-larI</i>	<i>ev-leri, baba-ları</i>

Bu ekler, nesne veya kavramların bir başka nesne ya da kavrama ait olduğunu gösterir (Demir, Yılmaz 2003). Bu ekler neredeyse bütün isimlere gelebilir. Bu eklerin ilişki kurdukları unsur isimden önce gelir (*benim kedim, senin çocuğun*).

Durum: Durum ekleri asıl çekim kategorisini oluşturur. Durum ekleri fiillerle ilişkiyi yansıtır. Bazı durum ekleri (belirtme durum eki) sentaktik bir zorunluluktan dolayı kullanılırken bazıları fiilin anlamını daha iyi verebilmek amacıyla cümlede yer alır. *Kadın çiçeği suladı* gibi bir cümlede belirtme durum eki bir zorunluluktan dolayı yer alır. *Çocuklar bahçede oynadı* gibi bir cümlede ise bulunma durum eki sentaktik bir zorunluluktan dolayı değil fiilin anlamına katkı sağlamak için kullanılmıştır. Şimdi du-

rum eklerini ve bunların temel işlevlerini aşağıdaki gibi verebiliriz:

Yalın durum: Türkçede yalın durum için herhangi bir ek yoktur. Kelimelerin sözlükbiçimleri yalın durumu gösterir. Yalın durum, cümlenin öznesi (*Bebek uyudu*), belirtme durum eki almamış nesne (*Kitap okudu*) veya bir nida (*Ahmet!*, *Taksi!*) şeklinde gerçekleşebilir.

Belirtme durumu –(y)X: Belirtme durum eki fiilin gösterdiği işten etkilenen ögeyi, yani nesneyi gösterir ve biçim bilgisinin söz dizimi ile etkileşiminde etkili unsurdur. Örneğin, edilgen yapılarda belirtme durum ekli nesne edilgen yapıya geçerken yalın duruma, özne konumuna geçer: *Çocuk oyuncacı kırdı.* → *Oyuncağı kırıldı.* Ettirgen yapıda ise farklı bir etkileşim görülür. Etken fiilin öznesi ettirgen yapıda belirtme durum ekli nesneye dönüşür: (*Çocuk güldü.* → *Ali çocuğu güldürdü.*).

Yönelme durumu –(y)A: Yönelme durum ekinin yönelme işlevi (*Eve vardı.*) yanında başka işlevleri de vardır. İki değerli (iki unsur isteyen fiiller) fiillerde dolaylı (indirect) nesne göreviyle kullanılır: *Hizmetçiye bir palto vereceğiz* (Lewis 2000: 35). Bu temel işlevlerin yanında amaç (*Sınava hazırlanıyor.*), fiyat (*Bin liraya sattı.*) vb. işlevleri de sayılabilir.

Bulunma durumu –DA: Fiile bağlanan bulunma durumunun temel işlevi fiilin geçtiği yeri belirtmesidir: *Çocuklar evde oynuyor.*

Ayrılma durumu –Dan: Ayrılma durum ekinin diğer ekler gibi farklı işlevleri vardır. Temel işlevi fiilin gösterdiği hareketin uzaklaştığı noktayı belirtmesidir: *Güney Kore'den ayrıldı.* Neden ifade eden kullanımları da oldukça yaygındır: *Açlıktan bayıldı.* *Hoşlan-*, *nefret et-*, *şüphelen-*, *kork-* gibi bazı fiiller –Dan ekli unsuru zorunlu olarak ister: *Köpekten korktu.* Diğer yaygın bir kullanım alanı da karşılaştırma yapmada kullanılmasıdır: *Patates soğandan pahalıdır.* Sık olmasa da bazı durumlarda ilgi eki yerine kullanılır: *Çocuklardan bazıları.* Bir nesnenin neden yapıldığını belirtmek için de –Dan ekinden faydalanılır: *tahtadan ev.*

İlgi durumu –(n)Xn: İlgi durumu, kurduğu ilişki açısından diğer durum eklerinden ayrılır. Yukarıda verilen durum ekleri isimleri fiile bağlarken ilgi durumu, ismi isme bağlamaktadır. İlgi durumuyla diğer bir isme bağlanan isim *belirtili isim tamlamasını* oluşturur: *çocuğun oyuncacı, evin bahçesi, Ali'nin sırrı.* İki ismin ilgi ekiyle birbirine bağlanmasında anlamsal nedenler etkilidir. *Çocuk odası ~ çocuğun odası, çocuk bahçesi ~ çocuğun bahçesi* gibi çiftlerde bu anlamsal etki görülür.

Bazı eserlerde, yukarıdaki durum kategorisine eşitlik, araç, yön durumları da dahil edilmektedir. Bu eklerin yapım eklerine yaklaştıkları unutulmamalıdır.

Soru: Soru hem isimlere hem de fiillere gelebilen bir çekim kategorisidir. Ünlü uyumlarına uyan fakat ayrı yazılan soru eki *mX*, sorulmak istenen öğeden sonra gelir. *İşçiler dün tarlada çalıştılar* gibi bir cümlede soru eki öznenin (*İşçiler mi dün tarlada çalıştılar?*), zarf tümlecinden (*İşçiler dün mü tarlada çalıştılar?*), yer tamlayıcısından (*İşçiler dün tarlada mı çalıştılar?*) ve yüklemden sonra (*İşçiler dün tarlada çalıştılar mı?*) gelebilir.

Ekfiil: Bilindiği gibi bir cümlede hareketi (geniş anlamda) karşılayan bir fiilin bulunması zorunludur. Bu bazen *oku-*, *kal-*, *göl-* gibi fiillerle sağlanırken isim cümlelerindeki hareket, yani oluş, eklenen biçimbirimler yardımıyla sağlanır. Bunlar tarihsel süreç içinde fiillerden kısalarak ekleşmişlerdir. Bu fiillerden birincisi *er-* fiilidir. Eski Türkçe döneminde bir yardımcı fiildir ve bütün kiplerde çekimlenebilmektedir: ... *buyruku yeme bilge ermiş erinç* ... 'kumandanları da akıllı imişler şüphesiz' (Tekin 1995b: 38-29). Günümüzde *er-* fiili kısalmış ve *emiş*, *idi*, *ise*, *iken* gibi biçimlerde varlığını sürdürmektedir. Diğer bir ekfiil biçimbirimi *durur* fiilinden kısalan, üçüncü şahıslarda görülen ve bildirme eki olarak bilinen –DXr'dır. Ekfiilin geniş zaman 1. ve 2. kişileri *er-* fiili ve kişi zamirlerinin kaynaşmasıyla oluşmuştur: *öğrenciyim, öğrencisin, öğrenciyiz, öğrencisiniz.* Ekfiilin geniş zaman 3. kişileri ise çok farklı anlamsal farklar oluşturan –DXr ekiyle sağlanmaktadır: *öğrencidir.* Ekfiille ilgili diğer önemli bir özellik de

onun gelecek zaman çekiminde kullanılmamasıdır. Bu yüzden *öğrenci iyeceğim gibi bir yapı kabul edilebilir değildir. Ekfiille sağlanan ifadelerin gelecek zaman çekimi *ol-* fiiliyle kurulur. Yani, *öğrenciyim, öğrenciydim, öğrenciysem* gibi ifadelerin gelecek zaman çekimi *öğrenci olacağım* şeklindedir. Bu çekimin ekfiile benzeyen yönü *ol-* fiilinin ekfiil biçimleri gibi oluş ifadesi taşımasıdır. *Ol-* fiilinin ekfiil işlevi gördüğünü aşağıdaki dönüşümler de destekler: *Ali öğrencidir. → Öğrenci olan Ali ...*

Fiil Çekim Kategorileri

Fiillere gelen ekler isimlere gelenlerden oldukça farklıdır. İsimlere gelen çekim kategorilerinin çoğu fiile bağlanırken fiillere gelen eklerin böyle bir işlevi yoktur. Fiil kök veya gövdesine getirilen ekler sırasıyla zaman/kip ve kişi ekleridir. Fiil kök veya gövdelerinin çekimsiz hali emir kipi 2. teklik kişiyi ifade eder. Geleneksel anlayışta fiil çekimi haber ve tasarlama kipleri olarak ikiye ayrılır. Fakat bu ayrım Türkçedeki zaman ve kip kavramlarını açıklamada yeterli değildir. Türkçede zaman, aspekt, kılınış gibi kavramlar için bk. Uğurlu (2003). Burada fiil çekiminin ifade ettiği şeyler üzerinde durulmayacak, sadece çekimle ilgisi açısından konuya kısaca değinilecektir.

a) *Kip (haber ve tasarlama) kategorisi:* Kip, fiil veya gövdesinin ifade ettiği hareketin nasıl yapıldığını veya olduğunu gösteren gramer kategorisidir (Ergin 1998: 133). Türkçede beş haber kipi ve dört tane de tasarlama kipi vardır. Bu çekimler tahmin edilebilir olduğundan burada sadece birkaç çekim verilecektir. (Ayrıntılı çekim için bk. Eker 2005)

Şimdiki zaman	Gelecek zaman	Görülen geçmiş zaman	Gereklilik	İstek
<i>yazıyorum</i>	<i>yazacağım</i>	<i>yazdım</i>	<i>yazmalıyım</i>	<i>yazayım</i>
<i>yazıyorsun</i>	<i>yazacaksın</i>	<i>yazdın</i>	<i>yazmalısın</i>	<i>yazasın</i>
<i>yazıyor</i>	<i>yazacak</i>	<i>yazdı</i>	<i>yazmalı</i>	<i>yaza</i>
<i>yazıyoruz</i>	<i>yazacağız</i>	<i>yazdık</i>	<i>yazmalıyız</i>	<i>yazalım</i>
<i>yazıyorsunuz</i>	<i>yazacaksınız</i>	<i>yazdınız</i>	<i>yazmalısınız</i>	<i>yazasınız</i>
<i>yazıyorlar</i>	<i>yazacaklar</i>	<i>yazdılar</i>	<i>yazmalılar</i>	<i>yazalar</i>

b) *Kişi kategorisi:* Kişi ekleri, fiil kök veya gövdesine eklenen kip eklerinden sonra gelir. Sadece 3. teklik kişi çekimlerinde kişi eki kullanılmaz. Kiplerdeki kişi eklerine bakıldığında bunların bazen biçim olarak birbirlerinden farklılaştığı görülür. Bu farklılaşma kişi eklerinin tarihsel gelişimiyle ilgilidir. Şimdi kişi eklerinin çeşitlerine kısaca bakabiliriz:

Zamir kökenli kişi ekleri (I. tip kişi ekleri): Şimdiki zaman, geniş zaman, gelecek zaman ve öğrenilen geçmiş zaman çekimlerinde görülür. Bu ekler Eski Türkçede birer zamirdi. Bunlar zamanla ekleşmişlerdir: *Kemke iliğ kazanur men?* ‘Kimin için ülkeler fethediyorum (Tekin 1995b: 40-41)’. Bu, Türkçedeki dil bilgiselleşme olayının güzel bir örneğidir.

İyelik kökenli kişi ekleri (II. tip kişi ekleri): Görülen geçmiş zaman ve şart kipi çekiminde görülür. Eski Türkçede görülen geçmiş zaman günümüzdeki çekimden farksızdır: *Kül Tigin başgu boz at binip teğdi.* ‘Kül Tigin alını akıtmalı boz ata binip hücum etti.’ (Tekin 1995b: 48-49). Şart kipi de Eski Türkçede zamirlerle çekimlenirdi: *sakin-sar sen* ‘düşünsen’ (Gabain 1988: 91). Daha sonraki dönemlerde iyelik kökenli kişi ekleriyle çekimlenmeye başlamıştır: *yazsam, sıcratsam* (Timurtaş 1994: 131).

III. ve / IV. tip kişi ekleri: Bu gruptaki ekleri istek ve emir ekleri diye de ayırmak mümkündür. İstek kipi çekiminde görülen kişi ekleri III. grubu oluştururken emir kipi çekiminde ortaya çıkan ekler de IV. grubu oluşturmaktadır. İstek ve emir kipi çekiminde ortaya çıkan ekler aşağıdaki gibidir:

İstek		Emir	
<i>-(y)AyIm</i>	<i>yapayım</i>	<i>-(y)AyIm</i>	<i>geleyim</i>
<i>-(y)A-sIn</i>	<i>yapasın</i>	$\emptyset$	<i>gel</i>
<i>-(y)A</i>	<i>yapa</i>	<i>-sXn</i>	<i>gelsin</i>
<i>-(y)Allm</i>	<i>yapalım</i>	<i>-(y)Allm</i>	<i>gelelim</i>
<i>-(y)A-sInIz</i>	<i>yapasınız</i>	<i>-(X)n, (X)nXz</i>	<i>gelin, geliniz</i>
<i>-(y)A-lAr</i>	<i>yapalar</i>	<i>-sXnlAr</i>	<i>gelsinler</i>

Emir çekimi eklerin tarihsel gelişimleri de dikkate alınarak yapılmıştır.

c) *Sayı kategorisi:* Sayı, fiillerde sayı ifade eden fiil çekim kategorisidir. Bu sayı, fiilin karşıladığı hareketi yapanın, yani kişinin sayısını gösterir (Er-

gin 1998: 135). Sayı, doğal olarak kişi kategorisiyle yakından ilgilidir. Fiil çekiminde teklik ve çokluk olmak üzere iki sayı kategorisi vardır. Sayı ve kişi kategorilerini aşağıdaki gibi bir fiil çekiminde gös-terebiliriz:

Sayı	Kişi	
Teklik	1. kişi	<i>gördüm</i>
	2. kişi	<i>gördün</i>
	3. kişi	<i>gördü</i>
Çokluk	1. kişi	<i>gördük</i>
	2. kişi	<i>gördünüz</i>
	3. kişi	<i>gördüler</i>

d) *Soru eki*: Yukarıda da bahsedildiği gibi soru eki isimlerden sonra gelerek onların soru biçimlerini oluşturur. Aynı ek, fiil çekiminde de karşımıza çıkar ve fiillerin soru biçimlerini oluşturur.

e) *Bitimsiz Fiiller*: Bazı fiiller kip ve kişi eklerini alarak tek başlarına, *Çalışıyorum, Kuşlar uçuyor, Fabrikada çalışıyor* gibi örneklerde olduğu gibi, bağımsız cümle kurarlar ve bu çeşit fiillere bitimli (çekimli) fiil adı verilir. Fakat bazı fiiller yukarıdaki kullanımlardan farklıdır, tek başlarına bağımsız bir cümle kuramazlar ve bunlar bitimsiz fiiller olarak adlandırılır. *Şiir okumak ..., şiir okuyan/okuyacak öğrenci..., şiir okuyup/okuyarak ...* örneklerindeki fiiller birer bitimsiz fiildir. Bu fiiller diğer fiiller gibi kendilerine rahatlıkla özne, nesne, tümleç alabilirler. Fakat bitimli fiiller gibi düzenli çekimlenemezler. Çekim eklerinin özellikleri bitimsiz fiillere uygulandığında birçok çekim özelliğinin bitimsiz fiillere uygulanabildiğini görürüz. Fakat bitimsiz fiil ekleri, fiil kök veya gövdelerinin türlerini değiştirirler. Bu açıdan bakıldığında yapım eki gibi görünürler. Bitimsiz fiiller kalıcı anlamlar kuramadıkları için sözlüklerde yer almazlar.

Kelime Yapımı

Dilin söz varlığı durağan değildir. Söz varlığı gibi dilin her unsuru dinamik bir yapıya sahiptir. Her dönemde çeşitli ihtiyaçlardan dolayı yeni kelimelere gereksinim duyulabilir. Veya bazı kelimeler çeşitli nedenlerden dolayı kullanımdan düşebilir. Bütün bunları karşılamak için yeni kelimelere ihtiyaç var-

dır. Yeni kelimelerin dilin kendi olanaklarıyla yapılması arzu edilen bir durumdur. Fakat bazen alıntı kelimeler de yeni kavramlar için kullanılabilir.

Kelime yapımı, var olan biçimlerden veya biçimbirimlerden faydalanarak yeni kelimeler yapma işlemidir. Yeni bir kelime çok farklı yollarla yapılabilir. Türkçedeki en yaygın kelime yapım biçimlerini aşağıdaki gibi sıralayabiliriz:

Türetme: Türkçedeki ana kelime yapımı eskiden beri işlek olan türetimle gerçekleşir. Türetim, isim ve fiil köklerine yapım ekleri getirilerek yapılır ve bu kelimeler sözlüğe girmeyi hak eder. İsim türetimi, isimlere ve fiillere isim türeten ekler getirilerek yapılır. Bazı isimden isim yapma ekleri arasında *-lXk (kitaplık)*, *-CX (sütçü)*, *-lX (sulu)*, *-cAk (yavrucak)*, *-CA (Türkçe)*, *-Daş (çağdaş)*, *-Ar (beşer)*, *-CXl (bencil)* vb. sayılabilir. Fiillerden isim türetimine *-mAk (yazmak)*, *-mA (dondurma)*, *-(X)k (yanık)* *-Ak (durak)*, *-GX (saygı)*, *-GXn (solgun)*, *-gXç (bilgiç)*, *-XcX (delici)* vb. gibi ekler örnek olarak verilebilir.

Fiil türetimi, isim türetimi gibi, isim veya fiil köklerine fiil türeten ekler getirilerek yapılır. İsimleri fiilleştiren ekler arasında *-lA (işle-)*, *-Al (azal-)*, *-A (kana-)*, *-Ar (morar-)*, *-sA (susa-)* vb. sayılabilir. Fiillerin fiil olmasını devam ettiren eklerin bir kısmı cümlenin unsurlarını da etkilediği için oldukça önemlidir. Bunlar için fiil çatısı bölümüne bk.

Birleştirme: Yeni bir kavram iki (veya daha fazla) sözcüğün bir araya gelmesiyle yapılır. Türkçede birleştirme yoluyla kelime yapma oldukça yaygın bir işlemdir ve farklı yapılarda gerçekleşebilir. Birleştirme, belirtisiz isim tamlaması (*bülbül yuvası* ‘tatlı çeşidi’), iyelik eki düşmüş isim tamlaması -özellikle yer adlarında- (*Topkapı, Tavşantepe*), sıfat tamlaması (*Küçükayı* ‘yıldız kümesi’), bir cümle (*kuşkonmaz* ‘çiçek adı’), çekimli fiil (*uyurgezer*), çekim (isnat) grubu (*karniyarık* ‘yemek çeşidi’) vb. yapısında olabilir. Öğrenciler, birleştirme yöntemiyle oluşturulan kelimelerin her zaman birleşik yazıldığı düşüncesine sahiptir. Bu doğru değildir. Birleştirmeye yapılmış birçok kelime (*dolma kalem, dönme dolap*) ayrı yazılabilmektedir. Burada unutulmaması gereken nokta birleştirmeye yapılmış kelimelerin diğer kelimeler

gibi davranmasıdır. Yani iki sözcüğün arasına yeni bir unsur eklenemez. Bu yüzden **dolma yeni kalem* gibi bir tamlama doğru değildir. Doğru bir tamlama oluşturmak için *yeni* sıfatının sözcüğün önüne getirilmesi gerekir: *yeni dolma kalem*.

Kısaltma: Kısaltmalar da kelime türetme yollarından birisidir. Kısaltmaların nasıl yapıldığını kurallandırmak oldukça zordur. Kısaltmalar, kelimelerin ilk harflerinden oluşabileceği gibi (*MEB, YÖK*), kelimedeki bazı hecelerin atılmasıyla (*Prof., Doç., İng., Av.*) da oluşabilir. Kısaltmalar da diğer kelimeler gibi üzerine çekim ve yapım eklerini rahatlıkla alabilir: *MEB’li, MEB’e*.

Kısaltmaya benzeyen diğer bir kelime oluşturma yöntemi de karmadır (*blends*). Karma, iki kelimedenden alınan hecelerden ya da parçalardan oluşan yeni kelimelere denir. *Elektronik* ve *mektup* kelimelerinin *el-* ve *mek-* kısımlarının birleştirilerek *elmek* sözcüğünün türetilmesi bu yolla gerçekleşmiştir. Türkçede askerlikle ilgili bazı terimler bu yöntemle oluşmuştur: *albay* (<*alay*+*bay*), *tümgeneral* (<*tümen*+*general*) (Eker 2005: 406).

İşlev Açısından Kelime Türleri

Anlamlı ve Görevli Kelimeler

Batılı gramerciler tarafından yapılan çalışmalarda, kelime türleri (İng. *parts of speech, word classes* veya *form classes*) genellikle sekiz gruba ayrılır. Bu tür sınıflandırmalar Türkçeye aşağı yukarı aynı şekilde uyarlanmıştır. Kelime çeşitlerinin sınıflandırılmasında dikkate alınan birtakım özellikler kelime çeşitleri arasındaki farkı daha da keskinleştirir. Kelimelerin bu özellikleri ise a) kelimelerin dağılımı, b) söz dizimsel özellikleri, c) morfolojik ve sentaktik kategorileridir (Schacter 1985: 3). Buna göre kelimelerin hangi sınıfa ait oldukları anlamsal özelliklerinden ziyade daha çok biçim bilgisel özellikleriyle belirlenir.

Dilbiliminin geleneksel anlayışı, kelime çeşitlerini *anlamli kelimeler* ve *görevli kelimeler* olmak üzere ikiye ayırır. Her bir sınıfa ait kelime çeşitleri

kendi içlerinde de alt gruplara ayrılmaktadır. İsim, sıfat, zarf ve fiil anlamlı kelimeler sınıfının birer üyesi olurken edat, bağlaç, zamir ve ünlemler de görevli kelime sınıfının birer üyesi durumundadır (Crystal 1985, Graddol vd. 1994, Schacter, Shopen 1985).

Anlamli ve görevli kelimeler arasındaki farklar kısaca aşağıdaki gibi sıralanabilir:

Anlamli kelimeleri görevli kelimelerden ayıran özelliklerin başında, anlamli kelimelerin sayı bakımından çok fazla olması gelir. Buna karşın görevli kelimeler dilde sayıca sınırlıdır ve dilin bütün konuşanlarınca -ağız farklılıkları bir kenara bırakılacak olursa- aynıdır. Sayı açısından yaklaşıldığında görevli kelimelerin sayılarının belirlenebileceği veya tahmin edilebileceği muhakkaktır. Bu açıdan isim, sıfat, zarf ve fiiller anlamlı kelimeler grubunda; zamir, bağlaç, edat ve ünlemler de görevli kelimeler sınıfında yer almaktadır.

İkisi arasındaki diğer bir fark ise anlamli kelimelerin dilin yapısı gereği, türetime, yeni kelime yapımına oldukça elverişli olmasıdır. Bu gruptaki kelime yapım şekilleri iki şekilde gerçekleşir: a) Dilin sunduğu türetim yoluyla b) Başka dillerden kelime ödünç almakla (Huddleston 1984: 121). Görevli kelime çeşitleri, kelime yapımına ve kelime türetimine elverişli değildir. Var olan şahıs zamirleri düşünüldüğünde, *benimse-*, *bencileyin*, *onca* türemiş kelimeleri dışında kalanların hepsinin yalın kelimeler olduğu söylenebilir.

Kelimelerin zaman içindeki değişimleri de anlamli ve görevli kelimeler ayırımı daha da kuvvetlendirir. Görevli kelimelerdeki değişim anlamli kelimelerle karşılaştırıldığında daha yavaştır (Graddol vd. 1994: 78). Anlamli sınıfa ait kelimelerin anlam değiştirmeleri, ortaya çıkış ve farklılaşmaları daha kolaydır. (Türkçenin söz varlığında meydana gelen değişimlerle ilgili geniş bilgi için Aksan 2000’e bakılabilir.)

Anlamli sınıfın kelimeleri daha çok anlamli kelimeler olarak karşımıza çıkar. Görevli kelimeler ise anlamli kelimeleri birbirine bağlayan, onlarla ilişki kuran kelimelerdir (Graddol vd. 1994: 78). Bu açı-

dan görevli kelimeler dil bilgisel, anlamlı kelimeler ise sözlüksel (İng. *lexical*) kelimeler olarak değerlendirilir (Halliday 1985, Graddol vd.'den). Anlamlı sınıfla görevli sınıf arasındaki bu farklılık dönüşlülük zamirinin kullanımı dikkate alındığında daha da belirginleşir.

Bütün bunlardan sonra sırasıyla kelime türlerine kısaca değinebiliriz.

İsimler

İsimler, kelime türleri içinde fiillerle birlikte büyük bir grubu oluşturur. Çeşitli eserlerde isimlerle ilgili benzer tanımlar yer alır. Yapılan tanımlarda varlıkları, kavramları karşılayan kelimelerin isim olduğu vurgulanır. Bütün bu tanımlamalarda isimlerin anlambilimsel yönü ağır basmaktadır. Halbuki biçim bilgisi çalışma alanı içinde ilgili kelime türlerinin biçimsel yönü öne çıkartılmalıdır. İsimlerin çekim eklerini alması, cümlede veya kelime gruplarında belli bir dağılım sergilemesi ve cümlede özne, nesne ve tümleç görevlerinde bulunması onların biçimbilimsel özellikleridir.

İsimler, yukarıda anlatıldığı gibi çeşitli açılardan incelenebilir. İsimlerin çeşitli çekim kategorilerini sergilemesi onların en önemli özelliğidir. Bu çekim kategorileri yukarıda anlatıldığı için burada tekrar edilmeyecektir.

Bu özelliklerin yanında isimler soyut (*kitap, duvar*) veya somut (*mutluluk, korku*) bir kavramı karşılar. Aynı zamanda özel isim (*Hakan, İstanbul*) ve tür ismi (*çiçek, ağaç*) de olabilir.

İsimlerin diğer bir önemli yönü de anlam ilgisi yönüyle diğer isim(ler)le birleşerek bir grup (isim tamlaması) oluşturmasıdır. Yardımcı unsurun (tamlayan) ilgi durum eki, ana unsurun (tamlanan) iyelik eki aldığı tamlamalar belirtili isim tamlamalarıdır. *Adamın bahçesi, öğrencinin çantası, kuşun kanadı* gibi tamlamalar bu türdür. Bu tür belirtili isim tamlamalarında ilgi durum eki tamlamaya belirlilik anlamı kazandırmaktadır. Yardımcı unsurun ilgi durum eki taşımadığı isim tamlamaları da kurulabilir:

çocuk bahçesi, tarla kuşu vb. Bu tür yapılar Türkçe kelime yapımında oldukça yaygındır ve bu tamlamalar belirlilik anlamı taşımaz. Bu iki tamlamanın yanında zaman zaman takısız isim tamlaması (*arslan adam, gümüş kaşık*) da isim tamlamaları arasında verilir. Bunlar tıpkı sıfatlar gibi eksiz olarak birleşmekte ve basit halleriyle yapı olarak sıfat tamlamalarına benzemektedirler. Diğer taraftan sıfatlardan ayrıldıkları önemli anlamsal ve söz dizimsel yönler de vardır (Johanson 2004b, Demir, Yılmaz 2003: 203). Tamlamalar konusunda, tamlamaların önüne, ortasına farklı kelime türünden kelimelerin girebileceği unutulmamalıdır.

Sıfatlar

Dilbiliminde sıfatları tanımlamak sanıldığı kadar kolay değildir. Sıfatlar konusunda diller arasında benzerlikler olmakla birlikte farklılıklar da çoktur. Bazı dillerde, örneğin Latince'de, sıfatlar isimler gibi durum, cinsiyet ve sayı kategorilerini almaktadır (Pustet 2006). Korecede ise sıfatlar, fiiller gibi çekimlenmektedir (Grayson 2006). Türkçede sıfat kabul edilen birçok kelime kolaylıkla isim ve/veya zarf olarak kullanılabilir. Türkçede sıfatları isimlerden ayıracak ölçütler söz dizimiyle belirginleşir. Söz diziminin verdiği kolaylığa niteleme anlamsal ölçütü eklendiğinde sıfatları diğer kelime türlerinden ayırtmak kolaylaşır. Bütün bunlardan hareketle sıfatları, isimleri niteleyen ve belirten kelimeler olarak tanımlayabiliriz. İsimleri nitelediklerinde teklik ve çokluk biçimleri yoktur.

Sıfatlar, anlamsal olarak ele alındığında (Pustet 2006) aşağıdaki anlamsal ayrımlar meydana gelir:

Boyutla ilgili olan sıfatlar: *büyük, küçük, uzun kısa, ince, kalın.*

Fiziksel özellikleri gösteren sıfatlar: *sert, yumuşak, sıcak, soğuk, tatlı, ekşi.*

Renkler: *sarı, lacivert, kırmızı.*

İnsanı niteleyen kelimeler: *mutlu, akıllı, zeki.*

Yaşla ilgili olanlar: *genç, ihtiyar, yaşlı.*

Değer: *iyi, kötü, mükemmel.*

Hız: *hızlı, yavaş.*

Geleneksel eserlerde sıfatlar niteleme ve belirtme sıfatları biçiminde ayrıntılı olarak incelenir. Niteleme sıfatları eşitlik (*sıcak*), üstünlük (*daha sıcak*) ve en üstünlük (*en sıcak*) biçiminde derecelendirilebilir. Belirtme sıfatları da kendi içinde işaret sıfatları (*bu eser*), sayı sıfatları (*beş ev*), soru sıfatları (*hangi ev*) ve belirsizlik sıfatları (*bazı çocuklar*) gibi alt gruplara ayrılır.

Bir sıfat ve isimle kurulan gruplara sıfat tamlaması denir: *yağmurlu günler*. Burada sıfatlarla ilgili bahsedilmesi gereken son önemli nokta da sıfatların *masmavi, sapsarı* gibi örneklerde olduğu gibi pekiştirilebileceğidir.

Zamirler

Türkçe dil bilgisi kitaplarında zamirler daha çok anlamlı kelimeler sınıfında değerlendirilmiştir. Fakat zamirler bazı özellikleri açısından görevli kelimeler sınıfında yer alır.

Zamir, ardında bir nesne, veya kimse kavramı olan, dolayısıyla bir adın yerini tutan kelimedir (Banguoğlu 2004: 356). Yani, kendisinden önceki sözcüğü tanımlamadan ve nitelemeden gösterir. Eğer zamirin öncülü² bilinmiyorsa zamirin anlamı ortaya çıkmaz. Sözlüklere bakıldığında zamirlerin anlamlarını yerine zamirleri açıklayan bilgiler yer alır. Örneğin *Büyük Türkçe Sözlükte ben* zamiri “teklik birinci kişiyi gösteren söz” biçiminde tanımlanır. Bu durum zamirlerin görevli kelime özellikleri taşımasından kaynaklanmaktadır (Erdem 2004).

Zamirler, sayı bakımından sınırlı sayıdadır ve her konuşmacı için aynı biçim kullanılır. Zamirler, isimler gibi çekim eki alırlar. Bu açıdan isim gibi işlev görürler. Cümledeki fonksiyonları da isimler gibidir.

² Öncül: Dönüşlülük zamirinin bağlantılı olduğu kelimeyi ifade eder.

“Zamirin, ardında olan ve az, veya çok önceden bilinen nesne, veya kimseye öncül deriz (Banguoğlu 2004: 356).”

Tarihsel olarak bakıldığında ise durumun farklı olmadığı görülür. Küçük ses değişimleri dışında zamirlerin köklerinde büyük değişikliklerin meydana geldiği görülmez. Zamirler, dilin akışı içinde eskiden beri fazla bir değişikliğe uğramadan kullanılagelmiş olup, Türkçede değişmeyen bir söz bölüğüdür.

Zamirler türetim açısından diğer kelime türlerinden (isim, sıfat, fiil, zarf) ayrılır. İsim, sıfat, zarf ve fiillerle Türkçenin zengin ek sistemi sayesinde yeni anlamlı pek çok kelime oluşturulabilmektedir. Fakat zamirlerin tüetime girmesi pek mümkün değildir. Az da olsa bazı zamirlerden türetilmiş kelimeler de vardır: *benimse-, benlik, bencil, senli benli* vb. Fakat bu kelimelerin yeni anlamlarında zamir anlamı hissedilmez.

Türkçede zamirlerin diğer kelime çeşitlerinden görev açısından ayrılmalarını en iyi dönüşlülük zamiri özetler. Dönüşlülük zamirinin öncülü³ basit cümlede ana cümle içinde kalırken bileşik cümlelerde iç cümlenin dışına da taşabilmektedir. Aşağıdaki örnekler bunu gösterir:

a) Ahmet Bey_i kendine_i daha geniş bir daire buldu.

b) Ahmet Bey_i [kendisinin_i işten atılacağı] biliyor.

(a) örneğinde yer alan dönüşlülük zamirinin öncülü, cümlenin öznesi olan *Ahmet*’tir. Diğer örnekte ise iç cümlede yer alan *kendi* sözcüğünün öncülü ana cümlenin bir unsuru olan *Ahmet Bey*’dir. Dönüşlülük zamirinin cümle içindeki bu tür ilişkileri zamirlerin görevli kelime olduğunu desteklemektedir (Ayrıntı için bk. Kornfilt 1997.)

Sayı üyesi olan zamirlerin kişi, işaret, soru, belirsizlik, dönüşlülük ve işteşlik gibi çeşitleri vardır.

Kişi zamirleri *ben* (konuşan), *sen* (kendisiyle konuşulan), *o* (kendisinden bahsedilen) ve bunların çokluk biçimleri *biz siz, onlar*’dır. *Bu, şu, o, bunlar, şunlar* ve *onlar* işaret zamirleridir. Bu zamirler işaret yoluyla isimlerin yerine geçer. *Bunda, şunda, onda*

³ Örneklerde dönüşlülük zamiri ile öncül arasındaki bağlantıyı göstermek için küçültülmüş ve sözcüğün altına yazılmış <i> kullanılmıştır.

vb. örneklerde olduğu gibi eklemeye zamir n'si ortaya çıkar. Soru zamirleri ise *kim, ne, hangisi* vb. kelimelerdir. Belirsizlik zamirleri için *kimse, bazısı, başkası, hepsi, herkes, hepimiz* vb. kelimeler verilebilir. Türkçede dönüşlülük zamiri *kendi*, işteşlik zamiri ise *birbiri* sözcüğüyle sağlanmaktadır. Dönüşlülük ve işteşlik zamiriyle kişi zamirleri arasındaki fark gönderme yapmayla /öncülleriyle ilgilidir. Kişi zamirlerinin öncülü yani gönderme yaptığı yer aynı cümlede olmak zorunda değildir. Birkaç cümle önceki veya bir sayfa önceki bir isme gönderme yapabilir. Diğer taraftan dönüşlülük ve işteşlik zamirinin öncülü, yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi, genellikle aynı cümle içinde bulunur.

Zamirlerle ilgili belirtilmesi gereken son özellikler zamirlerin cümlede özne olarak kullanılması ve edatlarla birleşmesiyle ilgilidir. Çoğu durumda yüklemdeki kişi ekinin varlığı zamirle kurulan özneyi gizlemeyi gerektirir. Eğer özne çeşitli amaçlarla vurgulanmak isteniyorsa cümlede yer alır. Edatlar isimlere yalın (*dev kadar*) ve çeşitli durum ekleriyle (*eve doğru*) bağlanabilir. Fakat zamirler edatlara bağlanırken durum eki ister: *senin için, bizim gibi, onun kadar; bana göre, bize kadar* vb.

Zarflar

Zarflar bazı açılardan sıfatlara benzer. Bir kelimenin zarf olduğunu, tıpkı sıfatlar gibi, söz dizimi yardımıyla anlarız. Zarfların söz dizimindeki yeri dikkate alındığında zarfların genellikle fiilleri niteledikleri görülür. Zarf, fiillerle birlikte bir sıfatı ve kendi cinsinden bir sözcüğü de niteleyebilir. Zarfların cümledeki yerleri tahmin edilebilir. Sıfatlar gibi derecelendirme yaparlar. Teklik ve çokluk şekilleri yoktur. Fiiller gibi çekime girmezler (Trask 1997, 1999).

Zarflar anlamsal açısından çeşitli alt gruplara ayrılırlar. Zarflar içinde en önemli grubu durum zarfları oluşturur. Birçok isim ve sıfat durum zarfı olmaya elverişlidir. *Hızlı koş, çabuk gel, açık konuş* gibi örneklerde fiilleri niteleyen kelimeler durum zarfıdır. Zaman zarfları (*yarın, dün, yarın, şimdi* vb.) fiili zaman yönüyle belirtirken; yer zarfları (*ileri, geri,*

aşağı, yukarı, içeri, dışarı) fiilin nerede yapıldığını açıklar. *En, daha, pek, az, çok* gibi kelimeler azlık-çokluk zarfları; *niçin, nasıl* gibi kelimeler de soru zarflarıdır.

Fiiller

Her dilde var olan ve büyük bir grubu oluşturan fiiller biçim bilgisinin merkezinde yer alır. Birçok biçim bilimsel özellik fiiller sayesinde ortaya çıkar. İsim çekiminde durum eklerinin fiillere bağlandığını burada hatırlayalım.

Geleneksel çalışmalarda fiiller neredeyse birbirine çok yakın tanımlamalarla verilir. Bu çalışmalarda fiiller kısaca hareketi (kılış, oluş, durum) karşılayan kelimeler olarak tanımlanır. Böyle bir tanımda daha çok fiillerin anlamsal yönü ön plana çıkmaktadır. Bu tanımlamaları esas aldığımızda hareket ifadesi taşıyan *saldırı* sözcüğünü, durum ifadesi taşıyan *has-talık* sözcüğünü fiil saymak gerekecektir. Fakat bu kelimelerin ikisi de fiil değildir. Bu tür yanlış anlamaları önlemek için fiilin biçimbilimsel özelliklerini de dikkate almak gerekmektedir.

Fiillerin en kayda değer biçimbilimsel özelliği kip ve kişi ekleriyle çekimlenmesidir. Bu çekimlenmede özneye yüklem arasında sayı bakımından bir uyum vardır. Bunun yanında fiiller özne, nesne, tümleş gibi unsurları da zorunlu olarak ister (Trask 1997: 231).

Yukarıda belirtildiği gibi fiiller bazı unsurları almak zorundadır. Burada kısaca bu unsurların neler olduğunu birkaç örnekte açıklamak yerinde olacaktır. Fiilin alabileceği unsurlar onun geçişli olup olmamasıyla yakından ilgilidir. Eğer bir fiil geçişsiz ise sadece özne ister: *Bebek güldü*. Fiilin etkisi dışı dönükse fiil kendisine özne yanında zorunlu olarak bir de nesne alır: *Çiftçi ağaçları suladı*. Bazı fiiller özne, nesne ve dolaylı nesneyi *İşçi oğluna bir hediye verdi* örneğinde olduğu gibi zorunlu olarak ister. Fiilin hangi unsuru zorunlu olarak isteyeceği ana dilin verdiği sezgiyle tahmin edilebilir (Fiiller ve zorunlu unsurlar hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Erkman-Akerson 2007).

Fiil çekimi ve ekfiil gibi konular için önceki bölümlere bakılmalıdır.

Fiil Çatısı

Daha önce de bahsedildiği gibi Türkçe biçim bilgisi söz dizimiyle ve dil bilgisinin diğer alanlarıyla yakından ilişkilidir. Fiil çatısı, biçim bilgisi ve söz dizimi arasındaki bağlantıyı, etkileşimi çok iyi gösterir. Fiile eklenen küçük bir ek, fiilin unsurlarında büyük değişikliklere yol açar. Bu yüzden burada kısaca fiil çatısından bahsetmek yerinde olacaktır.

Çatı, özne ve nesnenin fiilin etkisiyle gramatik olarak çeşitli nedenlerden dolayı hem anlamsal hem de söz dizimsel olarak biçim değiştirmesidir. Fiile getirilen çatı ekleri (fiilden fiil yapma ekleri) özneyi veya nesneyi etkiler. Çatı eklerinin hepsinin bir fiile getirildiği düşünülürse bunların belli bir sıra içinde fiile eklendiği görülür: *giy-in-iş-tir-il-*. Örnek türetimde sırasıyla dönüşlülük, işteşlik, ettirgenlik ve edilgenlik eki fiil köküne getirilmiştir. Şimdi bu yapıları ana özellikleriyle kısaca görmeye çalışalım:

Dönüşlülük eki -(X)n, -(X)l: Dönüşlü bir yapı dönüşlülük zamiriyle sağlanabileceği gibi dönüşlülük ekinin fiile eklenmesiyle de yapılabilir. Fiile eklenen dönüşlülük eki özne üzerinde doğrudan bir etki yapar: *Kadıncağız dövündü, Adam yıkandı*. Bazen öznenin üzerindeki etki doğrudan olmayabilir: *Zeynep bir elbise dikinmiş, Bavulu yüklendim. Amcam madalyasını takınmalı* (Banguoğlu 2004: 415). Türkçedeki bazı fiillerin edilgen ve dönüşlü biçimleri, aşağıdaki örneklerde görüldüğü gibi, farklı eklerle sağlanır: *bakın- ~ bakıl-, giyin- ~ giyil-, sevin- ~ sevil-* vb. gibi. Fakat çoğu fiilin edilgen ve ettirgen şekilleri aynı ekle yapılır. Hangi anlamda olduğunu bilmek cümlenin anlamıyla ilgilidir: *yıkan- (*yıkıl-), temizlen- (*temizlel-)*.

İşteşlik eki -(X)ş: İşteş bir yapı işteşlik zamiriyle (*birbiri*) veya işteşlik ekinin fiile eklenmesiyle yapılır. Özne, aynı rolü paylaşan en az iki katılımcıdan meydana gelir. Fiile eklenen işteşlik eki, farklı seviyelerde işteşlik ifadesi taşır. Bunlardan en belirgin olanı karşılıklı yapılmadır. Bu tür kullanımlarda her

katılımcı birbirini karşılıklı etkiler: *Çocuklar dövüştüler. Çocuklar gülüştüler* örneğinde ise katılımcılar anlamsal olarak birbirlerini etkilemez, fiilin gösterdiği hareketi beraber/ birlikte yaparlar.

Ettirgenlik eki: Türkçede ettirgen yapıların cümlede meydana getirdikleri değişimler üzerinde pek durulmamıştır. Geçişli fiillerin ettirgen yapılmasıyla ettirgen fiillerin; geçişsiz fiillerin ettirgen yapılmasıyla da oldurgan fiillerin yapıldığı birçok eserde yer alır. Burada ettirgen/oldurgan ayrımı yapılmayacaktır.

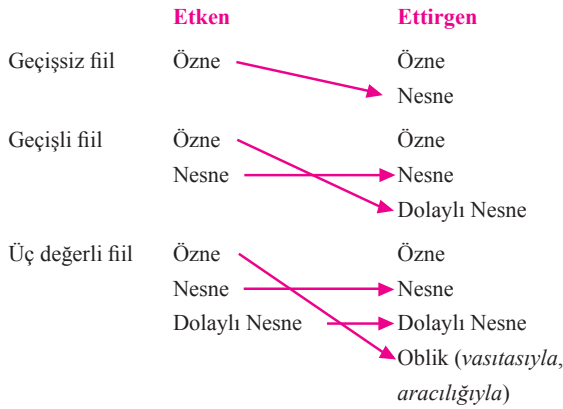
Fiillerin (geçişli veya geçişsiz) ettirgen yapılırken hangi şartlarda hangi ekleri alacakları ise tam olarak bir kurala bağlı değildir. Ettirgen fiil türetiminde kullanılan en yaygın ek *-DXr* ekidir: *yedir-, yaptır-, -it-* eki başlıca *r* ve *l* akıcılarıyla ve seslilerle biten tabanlara gelir. Aslında düşmeli olan *-it-* eki akıcılardan sonra da seslisini düşürür: *belirt-, oturt-, kısalt-* (Banguoğlu 2004: 418). Bazı fiil tabanlarına ise *-Xr-* getirilir: *içir-, kaçır-*. *-Ar-* eki ise sadece birkaç fiil tabanına gelmektedir: *çıkır-, kopar-* vb. gibi.

Dilbiliminde ise ettirgen yapılar, eşzamanlı çalışmalarda cümlenin söz diziminde önemli değişimlere neden olmalarından dolayı çok farklı açılardan incelenmiştir. Comrie (1989: 165-84) ettirgen yapıları a) Biçimsel parameter b) Anlamsal parameter olmak üzere iki grupta inceler. Anlamsal açıdan bakıldığında ettirgen yapılar doğrudan yapıma veya dolaylı yapıma ifade eder. Formal olarak ise ettirgen yapılar üç grupta incelenir: a) Analitik ettirgen yapılar, b) Morfolojik ettirgen yapılar, c) Sözcüksel ettirgen yapılar.

Analitik ettirgen yapılar *I caused John to go* gibi iki yüklemli yapılar için kullanılırken morfolojik ettirgen yapılar ise Türkçedeki gibi eklerle yapılan ettirgen yapılar için kullanılmaktadır. Sözcüksel ettirgen yapılar ise dilde işlek olmayan bir ettirgen yapma yöntemidir. Bu tip yapılarda kelimelerin etken ve ettirgen şekilleri birbirlerinden bağımsızdır ve biçim bilgisi olarak birbirleriyle ilgileri yoktur, İngilizcedeki *kill* ve *die* örneklerinde olduğu gibi. Türkçede zamanla düzensizleşen bazı fiilleri bu grupta değer-

lendirmek uygundur. *Gel-* > *getir-*, *git-* > *götür-* vb. örneklerde olduğu gibi.

Morfolojik ettirgen yapılar fiilin geçişlilik durumuna göre düzenli bir değişim gösterirler. Türkçe de bu değişimin güzel bir örneğini sunar. Etken yapıdan ettirgen yapıya geçişte düzenlilik gösteren bu değişimleri aşağıdaki gibi basitçe göstermek mümkündür:

Aşağıdaki örneklerde görüldüğü gibi geçişsiz bir fiilin öznesi ettirgen yapıda nesneye dönüşmektedir: *Çocuk güldü.* → *Adam çocuğu güldürdü.* Geçişli bir fiilin öznesi ise ettirgen yapıda yönelme durum ekli dolaylı nesneye dönüşür: *Ali kitabı okudu.* → *Ahmet Ali'ye kitabı okuttu.* Üç değerli bir fiilin öznesi ise ettirgen yapıda *oblik* denilen şekle dönüşmektedir: *Ahmet kıza bir hediye aldı.* → *Veli Bey, kıza Ahmet vasıtasıyla bir hediye aldırdı.*

Edilgenlik eki: Fiil çatısında son önemli bir yapı da edilgen yapıdır. Fiile eklenen *-(X)l* veya *-(X)n* ekleri fiilin öznesini ortadan kaldırır: *Çiftçi domatesleri suladı.* → *Domatesler sulandı.* Örnekte görüldüğü gibi cümlenin öznesi ortadan kalkmış ve nesne de özne konumuna yükselmiştir. Bu tür yapılarda nesne konumundan özne konumuna geçen unsura sözde özne denilmektedir. Fakat özne, nesne, tümleş gibi kavramların sadece gramatikal ilişkiyi ifade ettiği unutulmamalıdır. Gramatikal ilişkiyi gösteren kavramların anlamsal bir içeriği yoktur. Bu yüzden sözde özne vb. gibi kavramları kullanmak doğru değildir. Tahmin edilebileceği gibi bu tür düzenli değişimler bir nesneye sahip olan yapılar için geçerlidir.

Türkçede geçişsiz fiiller de edilgen yapılıdır: *Otobüse binildi.* Cümlede nesne yer almadığı için edilgen yapının öznesi de yoktur. Bunlara öznesiz edilgen yapılar adı verilir. Türkçede edilgen yapılamayan fiiller vardır: *Güneş doğdu.* → **Güneş doğuldu.*

Bitimsiz Fiiller

Daha önce de belirtildiği gibi fiiller bitimli ve bitimsiz olmak üzere ikiye ayrılır. Bitimli bir fiil, *okuyor-sun* örneğinde olduğu gibi, kip ve kişi ekini almış bir fiildir. Bazı fiil çekimleri kip (sıfatfiiller dışında) ve kişi kavramı taşımazlar. Bunlara bitimsiz fiiller (fiilimsiler) adı verilir. Bitimsiz fiiller cümledeki görevlerine göre isimfiiller, sıfatfiiller ve zarffiiller olmak üzere üçe ayrılır.

İsimfiiller; *-mAk* (*şiiir yazmak*), *-mA* (*Efe'nin gelmesi*) ve *-Xş* (*olaylara bakış tarzı*) ekleriyle kurulur. İsminden de anlaşılacağı gibi bu ekleri alan fiiller isim çekim eklerini rahatlıkla alabilirler. Ancak *-mAk* isimfiil eki, ilgi, iyelik ve çokluk eklerini almamasıyla diğerlerinden ayrılır. *-mAk* eki bu eklerden önce bu görevini giderek yaygınlaşan *-mA* ekine bırakmış görünmektedir (Demir, Yılmaz 2003: 195). İsimfiil ekleri bazı örneklerde tamamen yapım eki gibi davranabilmektedir: *çakmak, ekmek, asma, sarma, dondurma* vb. Bu tür kullanımları isimfiil çekimleriyle karıştırmamak gerekir. İsimfiiller, normal bir fiilin istediği bütün unsurları (özne, nesne, tümleş) rahatlıkla alabilirken yapım eki karakteri kazanmış isimfiil ekleri bu tür unsurları alamazlar.

Sıfatfiiller diğer bitimsiz fiillerden bazı yönlerle ayrılır. Sıfatfiiller zaman ifadesi taşırlar. Fakat kişi kavramları yoktur. Türkiye Türkçesinde kullanılan sıfatfiil ekleri şunlardır: *-An* (*tarlayı süren çiftçi*), *-AsI* (*yıkılası karlı dağlar*), *-mAz* (*çözülemez sorular*), *-Ar*, *-r* (*güler yüz*), *-AcAk* (*yapılacak işler*), *-DXk* (*sevdiğim insan*), *-mXş* (*yıkılmış ev*). Sıfatfiiller de isimfiiller gibi kalıcı anlamı olan kelimeler türetebilirler: *yiyecek, yazar, gider, dolmuş* vb.

Diğer bir bitimsiz fiil türü de zarffiillerdir. Zarffiil eki almış fiiller ana fiile çeşitli anlam veya bağlama ilgisiyle bağlanır. Zarffiiller; bağlama (*Aldı ve gitti.* → *Alıp gitti.*), durum (*Gülerek geçti. Hopyaya*

hoplaya gitti.), zaman (*Kar başlayınca kaçtık. Bunu ölünceye dek unutmuyacağım. Bize geldiğinizde başlamıştık.*), neden (*Canı sıkıldığından sinemaya gittiler*) vb. anlamlar taşır.

Edatlar

Edatlar kendi başlarına anlamları olmayan görevli kelimelerdendir. Bu kelimeler diğer kelimelerle, özellikle isimlerle grup kurarak (*adam gibi, kuş kadar*) anlam ilişkisi oluştururlar. Kelimelerin edatlara bağlanması bazen eksiz bazen de eklidir. *Deve kadar, kum gibi, çocuk için, deniz aşırı* vb. örneklerde edat olan kelimeler yalın bir isim almışlardır. Bazı hallerde isimler edatlara yönelme durum ekiyle bağlanabilirler: *eve doğru, rüzgâra karşı, akşama dek ...* Bazıları ise kendilerine ayrılma durum ekli isim ister: *pencereden dışarı, dersten sonra, işten dolayı...* Zamirler de edatlara ilgi durum ekiyle bağlanırlar: *benim gibi, senin için, bizim ile ...*

Bağlaçlar

Diğer bir görevli kelime sınıfı da bağlaçlardır. Bağlaçlar, birbirleriyle ilgili kelimeleri, kelime gruplarını ve cümleleri bağlayan kelimelerdir. Diğer kelime türleriyle karşılaştırıldıklarında sayıları oldukça azdır. İşlevleri açısından bağlaçlar aşağıdaki gruplara ayrılır: a) Sıralama bağlaçları: *ve, ile*. b) Denkleştirme bağlaçları: *ya, veya, yahut*. c) Karşılaştırma bağlaçları: *da ... da, ya ... ya, hem ... hem*. d) Cümle başı bağlaçları: *fakat, ancak, yalnız, ama, çünkü* vb. e) Sona gelen bağlaçlar: *da, dahi, bile* vb.

Ünlemler

Ünlemler, herhangi bir kelimeyle gramatik bir ilgi kurmayan ve daha çok duyguları açıklayan ve yansıma seslerden de oluşabilen kelime veya kelime gruplarıdır. Ünlemler, asıl ünlemler (*ah, vah* vb.) yanında seslenme ünlemleri (*ey, hey* vb.), sorma ünlemleri (*hani, niçin* vb.), gösterme ünlemleri (*işte, daha* vb.), cevap ünlemleri (*evet, yok* vb.) şeklinde sınıflandırılır.

10

Söz Dizimi I

Ferhat Karabulut

Bu bölümde

- ✓ Cümle hakkında genel bilgi verilecek,
- ✓ Cümlelerin ögeleri üzerinde teker teker durulacaktır.

Araştırınız

1. Herhangi bir kitabı açıp içinden birkaç cümleyi, kaç kelimedenden oluştuğu, ögelerin nasıl sıralandığı, ne anlama geldiği gibi farklı açılardan inceleyiniz.
2. Bildiğiniz yabancı dil varsa basit bir cümlede kelimelerin sırasını, kişinin nasıl ifade edildiğini Türkçeye karşılaştırınız.

Cümle

Dil temelde seslerden örülü bir yapıdır. Sesler bir araya gelerek önce heceleri sonra da kelimeleri oluşturur. Ortaya çıkan ilk dilin hangi özellikleri taşıdığını tam olarak bilemiyoruz. Bu konuda ileri sürülen kuramlardan bazı ipuçlarına ulaşırsak da ilk dilin nasıl bir yapıya sahip olduğunu tespit etmek bugün için tam olarak mümkün değildir. Yani ilk dilde, önce sesler, sonra da seslerin kümelenmesinden oluşan kelimeler, zamanla kelimelerin belli kurallara bağlı olarak bir araya gelmesinden de cümleler ortaya çıkmış olabilir. Gelişim veya oluşum ne olursa olsun insanlar, duygu, düşünce ve isteklerini tam olarak anlatabilmek için dile sürekli yeni eklemeler yapmıştır. İhtiyaç ortaya çıktıkça kelimeleri değiştirmiş, gruplara ayırmış bu grupları da birbirine bağlayarak yeni ve büyük gruplar oluşturmuştur.

Kelimelerin eksiksiz bir grup oluşturabilmesi için anlamın tamamlanması gerekir. Herhangi bir konuda anlamın doğru ve etkin bir biçimde ortaya çıkabilmesi için sınırlama gerekmiştir. Başka bir deyişle, kelimeler her ne kadar birtakım kurallara bağlanarak dizilse de bu diziliş, hem anlamsal hem de yapısal olarak mecburen sonlandırılmıştır. Bu bağlamda, dilin etkin ve işlevli kullanılabilmesi için insanoğlu, hüküm ya da yargı bildiren büyük kelime gruplarını ortaya çıkarmıştır. Hüküm gruplarının oluşabilmesi için de zaman, şahıs ve dilek belirten bir yüklem gerekmiştir. İçerisinde belli bir zaman ve bu zamanda iş yapan (eden/olan) bir varlık taşıyan kelime grubu dil bilimsel ve anlamsal olarak tamamlanmış sayılmaktadır.

Cümle en genel haliyle duygu, düşünce, fikir, bilgi, olgu aktarımı yapabilen dinleyicinin kafasında anlamsal olarak boşluk bırakmayan en büyük kelime grubudur. Muharrem Ergin cümleyi şu şekilde tanımlar: “Cümle bir fikri, bir düşünceyi, bir hareketi, bir duyguyu, bir hadiseyi tam olarak bir hüküm halinde ifade eden kelime grubudur” (Ergin 1998: 398).

Buna göre herhangi bir kelime grubunun cümle sayılabilmesi için gerekli şartlar şunlardır:

Cümle kelimelerden oluşur. Bazen cümle bir kelimeden (zaman ve kişiye bağlanan fiil/isim) oluşabilir. Bir cümle oluşumu için çekimli bir yüklem varlığı şarttır. Bir çekimli fiilde/ yüklemde ise iki temel öge mevcuttur: özne ve yüklem (fiil/ ek fiil almış isim).

Kelimeler grup oluşturur. Oluşan kelime grupları da cümleyi meydana getirir. Kelimelerin ve oluşan söz öbeklerinin bir kural dahilinde dizilmesi gerekir. Bir kelime (isim) diğer kelimeye (isim/fiil) hal eki vasıtasıyla bağlanır

Bir dilde cümle olarak adlandırılan kelime grubunu inceleyen bilim dalına *Söz dizimi* veya *Cümle Bilgisi* denir. Cümle bilgisi başlığı ile biz burada Türkçenin cümle yapısını ve cümleyi meydana getiren kelime gruplarını ele alacağız.

Türkçe bir cümlede şu kelime türleri yer alır: İsim, fiil, sıfat, zarf, zamir, edat (son çekim edatı, bağlama edatı, ünlem edatı).

Kelime veya kelime grupları cümlede aldıkları görev bakımından da sınıflandırılır. Buna göre, bütün unsurların yer aldığı tam bir cümlede şu ögeler bulunur: Özne, yüklem, nesne, yer tamlayıcısı (tümleç) ve zarf tümleci. Ayrıca cümle dışı unsurlar olarak adlandırılan başka bazı kelimeler de cümlenin içinde yer alabilir. Ancak bunlar öge sayılmazlar.

Şimdi de Türkçede cümle oluşumuna ve cümle genişlemesine bir bakalım.

1. *Okuyorum* (çekimli fiilden oluşan bir cümle)
2. *Ben okuyorum* (özne+yüklemden oluşan cümle)
3. *Ben kitap okuyorum* (özne+nesne+yüklem)
4. *Ben şimdi kitap okuyorum* (özne + zarf tümleci + nesne + yüklem)
5. *Ben şimdi evde kitap okuyorum* (özne + zarf tümleci + nesne + yer tamlayıcısı + yüklem)
6. *Ben şimdi evde babama kitap okuyorum* (özne + zarf tüm. + yer tamlayıcısı + yer tamlayıcısı + nesne + yüklem)
7. *Ben şimdi evde babama kitabı ve mektubu okuyorum* (Ö+Z.T+Y.T.+Y.T.+N.+N.+Y)

Örnek 1’de cümle, üzerinde şekil, zaman ve kişi taşıyan tek bir çekimli fiilden (Okuyorum) oluşmuştur. Burada özne gizlenmiştir. Biz, fiile gelen *-um* eki yardımıyla cümlenin öznesini anlarız. Örnek 2’de cümle iki ögeden oluşmuştur. Cümlenin iki temel ögesi olan özne (ben) ve yüklem (okuyorum) bu cümlede birlikte kullanılmıştır. Örnek 3’te iki temel ögeye nesne eklenmiştir. Bu cümleye, öznenin yaptığı işten etkilenen *kitap* nesnesi eklenerek cümle genişletilmiştir. Örnek 4’te özne, yüklem ve nesneye bir diğer önemli öge olan zarf tümleci (şimdi) eklenmiştir. İşin oluşun hareketin yapıldığı zamanı belirten *şimdi* kelimesi ile cümle biraz daha genişletilmiştir. Örnek 5’teki cümleye işin veya hareketin yapıldığı yer (evde) ilave edilerek cümle biraz daha genişletilmiş anlam biraz daha açık hale getirilmiştir. Burada *evde* yer adı, hareketin yapıldığı yeri belirtmektedir. Örnek 6 ve 7’de ise cümleyi meydana getiren öğelerin (özne ve yüklem hariç) benzerlerinin birden fazla bulunabileceği gösterilmiştir. Her dilde olduğu gibi Türkçede de sonsuz uzunlukta cümle elde etmek mümkündür. Önemli olan, cümlenin dil bilgisi kurallarına uyum ve anlamın açık olmasıdır. Yani konuşucu amacına göre, cümleye birden fazla nesne, zarf tümleci veya yer tamlayıcısı ilave edebilir. Bununla birlikte özne ve yüklem cümlenin temel öğeleri oldukları için bir cümlede birden fazla özne veya yüklem bulunamaz. Bu konuyu cümle çeşitleri bahsinde geniş olarak ele alacağız. Ayrıca bir cümlede birden fazla özne bulunmaz. Burada bir kelime grubundan oluşan öznenen bahsetmiyoruz. Örneğin,

Hasan, Mehmet ve Osman top oynuyor.
özne

Cümlesinde grup oluşturan tek bir özne söz konusudur. Yani Hasan, Mehmet ve Osman dil bilgisel olarak tek bir öznedir. Birden fazla öznenen kasıt bu değildir. Yukarıda cümlenin dil bilgisi kurallarına uygun oluşturulması ve kelimelerin buna göre dizilmesi gerekir demiştik. Buna göre örneğin,

Hasan kitabı okudu Osman.
Osman eve Hasan geldi.
Eve Osman geldi Hasan.

Yukarıdaki gibi içerisinde birden fazla özne adayı (Hasan, Osman) bulunan cümle dil bilgisel değildir. Dikkat edilirse özne adayı kelimeler, cümlenin başında veya sonunda yer almıştır. Türkçe, öğeleri serbest dolaşıma sokan bir dil olmasına rağmen tümenden serbest bırakmış da değildir. Buna göre eğer bu cümleler tek özneli olsaydı öznenin sonda olması dil bilgisel olarak mümkün olurdu. Örneğin,

Kitabı okudu Hasan.
Eve Hasan geldi.

Türkçe eksilteli/eksiltici cümle kurma yeteneğine sahip bir dildir. Yukarıda, ancak çekimli bir fiil olduğu zaman *cümlenin* söz konusu olduğunu söylemiştik. Bununla birlikte, eğer önceden tam bir cümle kurulmuş ve sonraki cümle cevap niteliğinde ise çekimli fiilsiz/yüklemsiz de kurulabilir. Biz cümleyi zihnimizde tamamlarız. Örneğin,

-Dün neredeydin?
-Evdeydim. < Ben dün evdeydim.
-Filmi sevdi mi?
-Evet. < Evet, filmi sevdim.
-Okuduğun kitap güzel miydi?
-Güzeldi. < Evet, okuduğum kitap güzeldi.

Cümleyi Oluşturan Öğeler

Kelimeler tek başlarına sözlüksel birer ögedir. Türkçede kelimeler, ekler yardımıyla cümle içerisinde kullanıma girer ve öge olarak değişik görevlerde bulunurlar. Tek başlarına sözlüksel olarak isim, fiil, sıfat, zarf, zamir ve edattan biri iken cümle içerisinde; özne, yüklem, nesne, zarf tümleci veya yer tamlayıcısı olarak görev alırlar.

Bir cümlede iki temel öge (özne ve yüklem/fiil) ve üç yardımcı öge (nesne, zarf tümleci, yer tamlayıcısı) yer alır. Türkçede cümlenin yapısını öge genişliğine bağlı olmak üzere aşağıdaki gibi özetleyebiliriz. C ile cümle, Ö ile özne, N ile nesne, ZT ile zarf tümleci, YT ile yer tamlayıcısı kastedilmiştir.

C= Y/F
 C= Ö Y/F
 C= Ö N Y/F
 C= Ö N ZT Y/F
 C= Ö N ZT YT Y/F

Yukarıda vurgulandığı gibi bir cümlede özne ve yüklem hariç diğer öğeler birden fazla bulunabilir.

Özne

Cümlelerin yüklemi oluş veya durum bildiriyorsa özne (Ö), *olan* (isim cümlesi); yüklem, hareket, devinim, değişim bildiriyorsa özne, *yapan/eden* öge (fiil cümlesi) durumundadır. Kısaca *özne*, işi oluşu hareketi başlatan, oluşturan, yapan, eden, devam ettiren veya bitiren ögedir. Türkçede doğal yeri itibariyle özne, kurallı bir cümlede en başta bulunur. Cümlede etkisi ileriye doğrudur. Yüklem ile doğrudan bağlantı kurar. Aşağıda altı çizili kelimeler cümlelerin öznesidir.

Öğretmen ders anlatıyor.
Çiçek elimde soldu.
Araba kaza yaptı.
Cam kırıldı.
Çocuk hastaydı.

Özne, bazı kaynaklarda fiilden sonra cümlelerin en önemli unsuru olarak kaydedilir. Aslında, öznesiz bir hareket veya oluş olamayacağından özne, fiil ile birlikte cümlelerin asıl unsuru sayılmalıdır. Cümle içerisinde bazen kullanılsa da Türkçe çekimli bir yüklem yapısına sahip olduğu için çekimli yüklemde/filde varlığını her zaman hissettirir. Türkçe, özne-yüklem uyumuna tam bağlı bir dil olduğu için öznenin yerini boş bırakarak yüklemdeki kişi eki ile özneyi işaretleyen bir dildir.

ders anlatıyor < *Öğretmen ders anlatıyor.*
elimde soldu < *Çiçek elimde soldu.*
kaza yaptı < *Araba kaza yaptı.*
kırıldı < *Cam kırıldı.*
hastaydı < *Çocuk hastaydı.*

Öznenin kendine has özel bir kullanım alanı vardır. Bu kullanımı anlayabilmek için derin yapı ve yüzey yapı kavramlarını açıklamak gerekir.

Amerikalı dilbilimci Noam Chomsky bir dili iki düzlemde oluşan bir yapı olarak tanımlar. Ona göre dilin bir soyut yapısı bir de somut yapısı vardır. Soyut yapı, *derin yapıdır* ve dillerin bütün dil bilgisi kuralları bu düzlemde işlemektedir. Konuşucu kişi, konuşurken kullandığı cümleleri bu düzlemde ödünçlediği yapılarla oluşturur. Dilin somut yapısı ise *yüzey yapıdır*. Günlük konuşmalarda kullanılan cümleler, *dönüşüm* (öğelerin yer değiştirmesi) sonucu ortaya çıkan bu *yüzey yapıda* gerçekleşir. Bu yapı, dil bilgisi kurallarının hem uygulandığı hem de geçici olarak ihlal edildiği yapıdır.

Yukarıda, bir cümle öznesiz olamaz demiştik, oysa görüldüğü gibi günlük konuşmalarda öznesiz cümle kurabilmekteyiz. Dilin bütün kurallarının eksiksiz işlediği *derin yapıda* özneli olan cümleyi, biz sadece günlük kullanımda (yüzey yapıda) öznesiz kullanmaktayız. Oysa biz özneyi günlük dilde kullanmıyoruz diye özne hiçbir zaman yok olmamaktadır. Buna göre derin yapıda,

Ben kitap okudum.
 cümlesi, dönüşüm neticesinde yüzey yapıda,
Kitabı okudum.

şeklinde kullanılmaktadır. Benzer şekilde edilgen çatılı cümlelerde de *gerçek özne* silinir ve cümlelerin nesnesi yerini değiştirerek özne pozisyonuna yükselir. Nesnenin özne pozisyonuna yükseldiği düzlem yüzey yapıdır. Örneğin,

Adam ağacı kesti. (derin aktif yapı)

Cümlesi edilgen yapıya dönüştürülürken cümlelerin gerçek öznesi (adam) silinir ve cümlelerin nesnesi olan *ağaç*, özne pozisyonuna yükselir. Böylece bu cümle yüzey yapıda edilgen olur.

Ağaç kesildi. < *Ağaç adam tarafından kesildi* < *Adam ağacı kesti.*

Nesne olan *ağaç* kelimesinin özne pozisyonuna yükseldiğini almış olduğu hal ekinden de anlarız. Cümle öğelerinden *özne* her zaman *yalın halde* bulunur. Özne, herhangi bir şekilde başka bir hal ekini almaz. Hal ekleri, cümlenin diğer unsurlarını fiile/ yüklemle bağladıkları için çok önemlidirler ve kelimenin cümledeki görevlerini belirlerler. Buna göre cümlede yalın halde bulunan yegane öge, öznedir. Buna karşın, özne, isim çekim eklerinden çokluk ve iyelik ekini alabilir.

İşaret edildiği gibi bir cümlede birden fazla özne bulunmaz, ancak cümlede iş yapan eden unsur birden fazla olabilir. Bu unsurlar virgül veya bağlaçlarla birbirine bağlanır ve tek bir unsur (özne) olarak kabul görür. Bazı kitaplarda yazıldığı gibi bir cümlede birden fazla özne bulunmaz, ancak özne birden fazla kişi veya varlıktan oluşabilir.

Ahmet ve Mehmet bize geldi. (doğru)

özne

Ahmet, Mehmet, Osman ders çalıştı. (doğru)

Özne

Ahmet, Mehmet ders Osman çalıştı. (yanlış)

Cümlede özneyi bulmak için yüklem *kim*, *kimler* ve *ne*, *neler* soruları sorulur, işi kimin veya neyin yaptığını gösteren unsur cümlenin öznesidir.

Ahmet ders çalıştı. (*Kim ders çalıştı?*)

Ahmet ders çalıştı.

Araba yola çıktı. (*Ne yola çıktı?*)

Araba yola çıktı.

Türkçede, özellikle şahıs zamirlerinden oluşan özneler, zamanla kullanımdan düşmüş, yerlerini yüklemde yer alan kişi eklerine bırakmıştır. Konuşucu alışkanlık yaptığı için bu durumda özneyi günlük dilde kullanmaz. Bu da zamanla, zamirden oluşan öznenin, gereksiz bir öge imiş gibi algılanmasına neden olmuştur. Bazı durumlarda, vurgulamak gerektiği zaman özne kullanıma girmektedir.

Ders çalıştım, cümlesi yeterince açık ve anlaşılır bir cümledir. Ancak konuşucu, *Ben ders çalıştım* dediği zaman özneyi vurgulamak istemiştir. Eğer amaç vurgulamak değilse özne gereksiz bir kullanımdır gibi algılanmaktadır. Ancak bu alışkanlığın unuttuğu bir kullanımdır. Öznenin vurgu amaçlı kullanımı zorunlu olursa bu durumda özne yüklemle yakın kullanılır.

Derse ben çalıştım.

Özne bir kelime grubundan da oluşabilir.

Hasan'ın oğlu bize geldi.

(belirtili isim tamlaması)

Kırmızı araba geldi. (sıfat tamlaması)

Erken yatan erken kalktı. (sıfatfiil grubu)

Yüklem/Fiil

Yüklem, özne ile birlikte cümlenin asıl unsurudur. Cümlede iş, oluş, durum, hareket veya dönüşüm ifade eden unsurdur. Yüklem Türkçede doğal yeri cümlenin sonundadır, ancak bazı özel durumlarda cümlenin başında veya ortasında da kullanılır. Cümlede asıl yargıyı veya hükmü üzerinde taşıyan unsurdur ve çekimli halde bulunur. Zaman, kişi ve şekil (aspekt) eklerini alarak çekimlenir ve cümleyi en büyük kelime grubu haline getirir. Özne hariç, cümlenin diğer unsurları yüklemle etki alanındadır. Bu nedenle nesne, zarf tümlecisi ve yer tamlayıcı ona bağlı olarak kullanılır.

Yüklem/fiil bir kelimedenden oluşabileceği gibi birden fazla kelimedenden (öbek) de oluşabilir. Türkçede cümle, eğer bir durumu ifade etmek için kullanılıyorsa yüklem isim soylu olur ve ek fiil (kişi eki) ile birlikte kullanılır.

Ben çok hastayım. (*hasta-y-ım*)

yüklem isim ekfiil

Eğer cümle hareket ifade etmek için kullanılırsa bu durumda yüklem fiil olur ve fiil çekim ekleri alarak kullanılır.

Ben kitabı okudum. (oku-du-m)

yüklem fiil zaman kişi

Öznenin aksine yüklem/fiilin etkisi başa doğrudur, zira Türkçe yüklemi sonda olan bir dildir.

Cümlede yüklemi bulmak için iş, oluş, hareket ifade eden kelime aranır, eğer bu kelime zaman ve kişi eki de almışsa yüklem olduğuna hükmedilir. Bazı cümleler birden fazla fiil soylu kelimeyi içerebilir. Türkçede filimsi olarak adlandırdığımız bu tür kelimeler tam yargı bildirmedikleri için cümlelerin asıl yüklemi olmazlar.

Yüklem/fiil Türkçede geçişli ve geçişsiz olmak üzere iki farklı çatıya sahiptir. Eğer fiil geçişsiz ise cümlede nesne görevinde bulunan unsur yer almaz. Bu durumda fiile nesnenin sorusu olan *kim, kimler, kimi, kimleri* ve *ne, neler, neyi, neleri* sorusu sorulacaktır. Fiil bu sorulara cevap vermezse fiil geçişsiz demektir.

Öğrenci kitabı okudu. (Öğrenci neyi okudu?)

Bu cümlede neyi? sorusuna cevap veren bir unsur bulunduğu için yüklem/ fiil geçişlidir. Bir de şu örneğe bakalım:

Öğrenci eve gitti. (Öğrenci kim, kimi, ne, neyi gitti?)

Bu cümlede, öğrenci kimi/neyi gitti? sorusuna cevap veren bir unsur yoktur. Benzer şekilde,

Hasta adam dün öldü.

cümlesinde de yüklem nesneye gereksinim duymadığı görülür. Cümlede, hasta adam *kimi/neyi* öldü? sorusuna cevap veren bir unsur yoktur.

Eğer konuşucu ortak özneli bir sıralı cümle kurarsa, en az çaba yasası gereği, kişi ekini son cümle-

nin yüklemine getirebilir. Bu durumda cümle sıralı olduğu için birden fazla yüklem yer almış olur.

Düşüyor, kalkıyor, koşuyor ama yine de yılmıyordu-m.

Nesne

Nesne, cümlede hal eklerinden belirtme ekini almış bir isimdir. Cümlede fiilin/yüklem birinci dereceden etkilediği veya yönettiği unsurdur. Nesne, bir kelime olabileceği gibi bir kelime grubu da olabilir. Yukarıda, fiilleri geçişli ve geçişsiz olmak üzere ikiye ayırmıştık. Nesnelere, geçişli fiillerle birlikte kullanılır. Geçişsiz fiillerin olduğu cümlelerde nesne bulunmaz, ancak eğer fiil ettirgenlik ekini alırsa geçişli hale gelebilir ve nesne alabilir.

Nesne, günlük dilde, ister belirtme ekini alarak kullanılsın, ister belirtme ekini yüzey yapıda almadan kullanılsın, her zaman derin yapıda belirtme pozisyonunda bulunur. Eğer nesne, yüzey yapıda $-(y)i$, $-(y)i$, $-(y)u$, $-(y)ü$ belirtme hali eklerinden birini alırsa, bu nesne *belirtili nesne* olur. Cümlede belirtili nesneyi bulmak için yüklem *neyi, kimi, neleri, kimleri* soruları sorulur. Bu sorulara cevap veren unsur belirtili nesne görevinde kullanılmıştır. Belirtili nesne, cümlede belli veya bilinen bir varlığı gösteren, konuşucu veya dinleyici tarafından bilinen unsurdur.

Eğer nesne yüzey yapıda belirtme hali eki almadan kullanılırsa buna da *belirtisiz nesne* denir. Belirtisiz nesneyi bulmak için yüklem *ne, kim, neler, kimler* soruları sorulur. Cümlede bu sorulara cevap veren unsur veya unsurlar belirtisiz nesnedir.

Bu arada, hem derin yapıda hem de yüzey yapıda daima yalın halde bulunan *özne* ile yüklem (belirtme) halinde bulunduran *belirtisiz nesne* karıştırılmamalıdır.

Nesnelere, isim soylu kelimelerdir, ancak fiilden isim yapan ekleri alan fiil köklerinden veya gövdelerinden de nesne elde edilebilir. Bu durumda nesne *filimsili* bir yan cümleden de oluşabilir.

Onun bize geldiğini gördüm. (ne / neyi gördüm? – geldiğini gördüm)

Sıkıldığı zaman ayrılmak istedi. (ne / neyi istedi? – ayrılmak istedi)

Belirtili nesne, cümlede önemine göre fiile yakın veya uzak olabilir, ancak belirtisiz nesne genellikle fiile/yükleme yakın bulunur.

Hasan kitabı dün evde okudu. (kullanılır)

Hasan dün evde kitabı okudu. (kullanılır)

Hasan evde kitabı dün okudu. (kullanılır)

Hasan dün evde kitap okudu. (kullanılır)

Hasan evde kitap dün okudu. (kullanılmaz)

Hasan kitap dün evde okudu. (kullanılmaz)

Geçişli fiil ile doğrudan bağlantılı olduğu için yönetme yeteneği olmayan veya zayıf yönetici olan isim cümlelerinde nesne sınırlı sayıda bulunur veya hiç bulunmaz. Örnek olarak şu cümlelerde nesne yoktur.

Çocuk çok hastaydı.

Ben Ankaralıyım.

Nesne filimsili bir yan cümleden oluşabileceği gibi ana cümle şeklinde kurulmuş bir yan cümleden de oluşabilir.

Senin geldiğini görmedim.

nesne

Onun için öldü diyorlar.

nesne

Sıralı cümlelerde veya sıralı bağlı cümlelerde ortak bir öge bulunduğu için bazen cümlelerin birleşmesine vesile olan ortak unsur nesne olur.

Öğretmen, kitabı aldı, açtı, okudu, misafire gösterdi sonra rafa koydu.

Burada belirtili nesne olarak kullanılan *kitabı* kelimesi ortak öge olarak kullanılmış ve sıralı cümle oluşturulmuştur.

Yukarıda, özne ve yüklem hariç diğer ögeler birden fazla bulunabilir demiştik. Konuşucunun isteğine veya konunun genişliğine bağlı olarak bir cümlede birden fazla nesne bulunabilir. Bu nesnelere açıklama amaçlı kullanılanlar farklı nesnelere sayılmazlar. Cümlede tek bir öge olarak kabul edilirler.

Sevgili ülkem, Türkiye'yi, hiçbir şeye değişmem.

Atatürk'ü, Cumhuriyeti borçlu olduğumuz insanı, her Türk iyi anlamalıdır.

Bununla birlikte aynı cümlede hem belirtili nesne hem de belirtisiz nesne bir arada bulunmaz. (Karahan 1999: 53)

Postacı mektubu ve faturayı getirdi.

Postacı mektubu ve fatura getirdi.

(kullanılmaz)

Öğrenci şiiri, romanı ve hikaye okudu.

Öğrenci şiir, romanı ve hikaye okudu

(kullanılmaz)

Yer Tamlayıcısı

İşin, hareketin veya oluşun yapıldığı, edildiği yeri veya hareketin yönünü ifade eden isim türü kelimelerdir. Bulunma, ayrılma veya yönelme hali eklerinden birini alarak kullanılırlar. Cümlede yer tamlayıcısını bulmak için yüklem *nerede, nereden* veya *nereye* soruları sorulur, cevap veren kelime cümlede yer tamlayıcısıdır. Kaynaklarda buna *dolaylı tümleç* de denir. Bulunma hali hareketin nerde yapıldığını, ayrılma hali hareketin nerden doğduğunu, yönelme hali ise hareketin nereye yöneldiğini gösterir. Yer tamlayıcısı, her zaman, mekan veya yön ifadesi taşımayabilir. Bunlarla birlikte “zaman, müddet, sür’at, tarz, miktar, derece, durum, hal, hedef, sebep, bedel, leh, aleyh, karşılaştırma, verme, bildirme, kuvvetlendirme, gaye, tercih, vasıf, şekil, devamlılık, iş, vasıta, aitlik, çıkma, terkip, ölçü, değer, görüş, noktainazar

v.s. gibi datif, lokatif ve ablatifin taşıdığı çeşitli ifadeler halinde görülür.” (Ergin 1998: 400).

Konuşucunun isteğine veya konunun genişliğine bağlı olarak bir cümlede bir tane yer tamlayıcısı kullanılabilir. Normal olarak bir cümlede bir fiil varsa, bir yer tamlayıcısı olması gerekir. Eğer cümlede birden fazla yer tamlayıcısı varsa, bu durumda, bu kelimelerin hepsi tek bir öge olarak değerlendirilmelidir.

Hasan eve gitti.

Hasan evden okula koştu.

Hasan evden dışarı çıktı.

Elden ele dolaştırıldı.

Ankara'dan İstanbul'a gittiler.

Bu son örneğe bakarsak *-dan* ve *-a* hali ekleri almış olan iki farklı öge söz konusudur, ancak bu iki kelime tek bir öge olarak kabul edilebilir.

Yer tamlayıcısı doğrudan fiille bağlantılı olduğu ve fiilden emir aldığı için fiil cümlelerinde bulunur. Bununla birlikte isim cümlelerinde de yer tamlayıcısı kullanılır. Bu durumda yer tamlayıcısı yüklemle doğrudan bir yönetim ilişkisine girmez.

Ortaokulda öğrenciyim.

Sizden biriyim.

Yönelme hal eki (*-e/-a*) ile kurulmuş bir isim cümlesi yoktur. Buna karşın, eğer cümle yan cümlelerden oluşuyorsa ve asıl cümle isim cümlesi, yan cümle fiil cümlesi ise yan cümlenin içinde yer tamlayıcısı bulunabilir.

Evden çıkan, okula giden, benden söz eden çocuk kardeşimdir. (isim cümlesi)

YT YT YT yüklem/isim

Bununla birlikte yüklemi *var* ve *yok* olan isim cümlelerinde yönelme hal eki almış olan yer tamlayıcısı kullanılabilir.

Zengine var da fakire neden yok?

Zenginde var fakirde yok.

Var ve *yok* ile kurulmuş isim cümlesinde ayrılma hali eki almış olan yer tamlayıcısı ise daha sınırlı bir kullanıma sahiptir.

Sizden gelenler vardı, ama bizden gelen kimse yoktu.

Nesnede olduğu gibi yer tamlayıcısında da açıklayıcı unsurlar bulunabilir. Bu durumda bütün unsurlar tek bir öge olarak kabul edilir.

Orta Asya'da, Türklerin Ana Yurdu'nda,
yer tamlayıcısı

büyük ve geniş bozkırlar vardır.

İsim özelliği taşıyan her türlü kelime veya kelime grubundan yer tamlayıcısı elde edilebilir. Fiilimsili yan cümlelerin yüklemeleri de yer tamlayıcısı olarak kullanılabilir.

Bu sözü söylemesine çok kızıyorum.

Ağlamasından bıktım.

Seninle konuşmasında bir sorun yok.

Dikkat edilirse fiilimsiler, iyelik ekini aldıktan sonra hal eklerini almışlardır. Bununla birlikte iyelik eki olmadan da kullanılmaktadırlar.

Bunu yazmakta bir zorlama yok.

Bunu söylemekten çekinmem.

Beni anlamaya çalışmadı.

Cümlede yer tamlayıcısı, sıfat, zamir ve edat gibi kelime türlerine çeşitli hal ekleri getirilerek de oluşturulabilir.

Renklerden kırmızıya bayılırım. (sıfat)

Bana sinirli sinirli baktı. (zamir)

Hele senin gibisinden hiç korkmam. (edat)

Zarf Tümleci

Bir işin, oluşun veya hareketin yapıldığı *zamanı*, *durumu* veya hareketin taşıdığı *şartları*, *hareketin nedenini*, *nasıl yapıldığını* bildiren isim türü kelimeler zarf tümleci olarak adlandırılır. Cümlede yükleme/ fiile en yakın unsurlardandır.

Seni yıllarca bekledim. (zaman)
Sporcu hızlı koşuyordu. (durum)
Elindeki silahı yavaşça yere bıraktı. (tarz)
İyi çalışmadığından sınıfta kaldın. (neden)
Öğrenci koşarak sınıfa girdi. (tarz)

Zarf tümleci, bir kelimedenden oluşabildiği gibi kelime gruplarından da oluşabilir.

Çocuk dersine çok çalıştı. (tek kelime)
Araba çok hızlı gidiyordu. (kelime grubu)
Çocuk babasının geldiğini görünce saklanacak yer aradı. (kelime grubu)

Zarf yapan ek aldığı sürece, fiil soylu kelimeler (zarffiil) de zarf tümleci olabilir.

Koparıp aldı kalbimi dalından bir zalim. (zarffiil)
Hırsız olay yerinden koşarak uzaklaştı. (zarffiil)
Yaşlı dururken vatan. (zarffiil)

Zarf görevinde kullanılan kelimelere ilave olarak edat grupları, sayı grupları, dayanma (isnat) grupları veya yan cümle olarak kullanılan zarffiil grupları da zarf tümleci olarak kullanılabilir.

Dersine çalışmadığın için sınıfta kaldın. (edat grubu)
Müsrif tüccar kalan malını da üçbeş kuruşa sattı. (sayı grubu)
Ayağı yalın yollara düştü Mecnun. (isnat grubu)
Sevdiğine bir kez olsun doyarak bakamadan göçüp gitti adam. (yan cümle zarffiil grubu)

Bulunma, *ayrılma* ve *yönelme* hal ekini almış olarak kullanılan zarflar da vardır. Bu nedenle, bazı kaynaklarda yer ve yön bakımından yüklemi tamamlayan zarf tümleçlerinden de bahsedilir. Bu tür tümleçleri yer tamlayıcısı olan diğer tümleçlerden ayırmak gerekir.

Bu saatte yatılır mı?
Beni anlamaya çalışmıyorsun.
Sabah erkenden kalkıp yola çıktı.
Çok uzak bir yerde yaşar.

Bu tür kullanımlarda zarf olan unsurlar doğrudan yer veya yön değil zaman, şekil, miktar ve durum belirttikleri için yer tamlayıcısından farklıdır.

Cümlede zarf tümlecini bulmak için yükleme *nasıl*, *ne zaman*, *niçin*, *neyle*, *kiminle*, *ne kadar* gibi sorular sorulur.

Koşarak gitti. (Nasıl gitti? –koşarak)
Dün geldiler. (Ne zaman geldiler? –dün)
Korktuğu için ağlıyordu. (Niçin ağlıyordu? –korktuğu için)
Bu çınar binlerce yıldır ayakta duruyor. (Ne kadar süredir ayakta? –binlerce yıldır)

Bir cümlede birden fazla zarf tümleci bulunabilir. Bu tümleçler aynı türden olabileceği gibi farklı türden de olabilir.

Her gün saat yedide yürüyerek hiç oyalanmadan işe giderim.
İşten çıktıktan sonra zamanın nasıl geçtiğini genellikle anlamam.

Sıralı birleşik cümlelerde diğer unsurlarda olduğu gibi zarf tümleçleri de ortak olabilir.

Günlerce ağladı, (günlerce) inledi, (günlerce) yalvardı durdu.

Zaman, tarz veya durum ifade eden *mi, mi mu mü* soru edatlı kullanımlar da zarf tümleci olabilmektedir.

Yurdu mu toz çıkarır, attı mı vurur, koştı mu iyi koşardı.

Cümle Dışı Unsurlar

Cümlede yer alan her ögenin kendine has bir görevi vardır. Her öge, diğer ögelerle bağlantı kurma görevini üstlenmiş olan ekler vasıtasıyla bir araya gelir. Bu ögeler, cümlenin içerisinde yükleme bağlı olarak kullanılırlar. Yani özne ve yüklem, merkezde yer alırken; nesne, yer tamlayıcısı ve zarf tümleçleri onların etrafında yardımcı unsur olarak kullanılır. Bazı cümlelerde, bu beş ögenin dışında, özne ve yükleme doğrudan bağlantılı olmayan unsurlar yer alabilmektedir. Konuşucu, konuştuğu konunun kapsamına ve amacına göre yüklemden bağımsız, cümle ile doğrudan ilişkisi olmayan unsurlar kullanabilir.

Diğer ögeler ile doğrudan bir bağ kurmayan bu tür unsurlara, *cümle dışı unsurlar* denir. Bu tür unsurlar, cümlenin başında veya sonunda bulunabildiği gibi cümlenin içinde de yer alabilirler. Yazıda, bu tür kullanımlar parantez içine alınarak, iki virgül

arasında yazılarak veya iki kesik çizgi arasına alınarak yazılırlar. Bazen de bu unsurlar italik veya koyu puntolarla yazılmaktadır. Konuşmada ise bu unsurlar, tonlama veya vurgu yoluyla belirginleştirilir.

Cümle dışı unsurlar genellikle *ünlem edatları*, *bağlama edatları*, *yan cümlecik* veya çekimli fiili/yüklemi olan *bağımsız cümle* olabilir.

Ey bu topraklar için toprağa düşmüş asker!
(ünlem)

Bu ezanlar ki şahadetleri dinin temeli, ebedi yurdumun üstünde benim inlemeli. (yan cümlecik)

Hele gel kaldırım dedi mi heyhat o zaman.
(ünlem)

Bunu dün -kimler gördü bilmem- ben sana göstermiştim. (cümle)

İstanbul (dünyanın en güzel şehri) yutar insanı.
(yan cümle/ sıfat)

Sevdim amma velakin anlatamadım yarime bunu. (bağlama edatı)

11

Söz Dizimi II

Nurettin Demir - Emine Yılmaz - Ferhat Karabulut

Bu bölümde

✓ Kelime grupları ve cümle çeşitleri incelenecektir.

Araştırınız

1. Bir metin seçerek, içindeki kelime grupları inceleyiniz. Ayrıca cümleleri yapıları, anlamları ve yüklemeleri açısından sınıflandırınız.

Kelime Grupları

Nurettin Demir - Emine Yılmaz

Cümleler çoğu zaman tek kelimelik öğelerden değil, bir araya gelmiş daha büyük kelime gruplarından oluşur. Kelime grupları birden çok kelimenin, cümle içinde tek işlevle kullanılacak şekilde bir araya gelmesiyle oluşurlar. Cümlede tek bir öge olarak işlev gördükleri gibi eklenme açısından da tek kelime gibi işlem görürler; yani kelime grubunu cümle içerisindeki başka öğelere bağlayan çekim ekleri grubun son ögesine getirilir:

*üç odalı, küçücük, bahçeli bir ev-de,
okul çıkışı-n-da gibi.*

Bir kelime grubu başka bir kelime grubu içerisinde de yer alabilir:

bu ders kitabının / dil bilgisi / bölümleri.

Kelime grupları konusunda çok farklı sınıflandırmalar yapılmıştır. Bu kitabın amacı açısından kelime gruplarını tamlayan ilişkisi bulunan veya bulunmayan üzere kabaca iki gruba ayırmak yeterli olacaktır.

Cümlede yan yana bulunan kelimelerin bir grup oluşturup oluşturmadığını anlamının bir yolu cümledeki öge dizilişini değiştirmektir. Değiştirme sırasında birlikte hareket eden kelimeler bir grup oluşturuyor demektir:

Bu ciltte / yararlanılan kaynaklar / kitabın sonunda / verilmiştir.

Yukarıdaki cümlede üç kelime grubu vardır. Bu cümleyi öğelerinin yerini değiştirerek farklı biçimlerde söyleyebiliriz:

Yararlanılan kaynaklar bu ciltte kitabın sonunda verilmiştir.

Kitabın sonunda bu ciltte yararlanılan kaynaklar verilmiştir.

Bu ciltte kitabın sonunda yararlanılan kaynaklar verilmiştir.

Görüldüğü gibi cümledeki öğelerin yeri değiştirilirken grup oluşturan kelimeler her defasında birlikte hareket etmektedir. Ancak söz dizimindeki her değişikliğin cümlenin anlamıyla ilgili sonuçları olduğu, her cümlede başka bir ögenin vurgulandığı unutulmamalıdır.

Grupları bulmanın bir başka yolu cümledeki öğelerin yerine zamir veya aynı söz dizimsel değerlerde başka bir kelime ya da kelime grubu koymaktır. Bu değiştirmeyi yukarıdaki örneğimize şöyle uygulayabiliriz:

Burada, yararlanılan kaynaklar, kitabın sonunda verilmiştir.

Onlar, bu ciltte, kitabın sonunda verilmiştir vb.

Tamlayan-Tamlanan İlişkisi Bulunan Kelime Grupları

Bu tür kelime gruplarında önce gelen öge, kendinden sonra gelen ögeyi herhangi bir şekilde niteler; onu daha belirgin bir hale getirir. Tamlayan veya tamlanan öge tek bir kelimedenden oluşabileceği gibi her ikisi de başka kelimelerle genişlemiş kelime gruplarından oluşabilir:

*evin kapısı,
bahçeli evin / demir kapısı.*

Bu kelime grupları, Türkçede yardımcı ögenin önce, temel ögenin sonra gelmesi kuralına uygundur. Bunlar beş alt gruba ayrılır:

İsim Tamlamaları: İlk kelimenin ilgi eki *-(n)in*, *-(n)in-(n)un*, *-(n)ün* -, ikinci kelimenin iyelik eki *-(s)ı*, *-(s)i*, *-(s)u*, *-(s)ü* almış olduğu belirtili isim tamlaması ile birinci ögenin ek almayıp ikinci ögenin iyelik eki almış olduğu belirtisiz isim tamlaması olmak üzere iki türü vardır:

*okul-un yol-u
okul yol-u*

Bu iki tamlama biçiminin anlamı arasındaki farkı kısaca şöyle verebiliriz: Birinci tamlama tipi belirli nesnelere gösterir:

ev-in kapısı,
çocuğ-un ayakkabısı.

Buna karşılık ikinci tamlama tipi daha genel adlar yapar:

çamaşır makine-si,
cep telefon-u.

Belirtili isim tamlamalarında araya başka öğeler de girebilirken, belirtilsiz isim tamlamalarında tamlananla tamlanan arasına başka öge giremez:

okul-un uzun yolu fakat **okul uzun yol-u.*

Ayrıca belirtili isim tamlamalarında konuşma dilinde veya şiirde tamlanan öge tamlayandan sonra gelebilirken, belirtilsiz isim tamlamalarında bu mümkün değildir:

memleket-in yollar-ı,
yollar-ı memleket-in,
memleket yollar-ı fakat **yollar-ı memleket.*

Türkçede en yaygın birleşik isim türü belirtilsiz isim tamlamalarıdır; belirtilsiz isim tamlaması biçiminde oluşmuş çok sayıda birleşik kelime vardır.

devetabanı,
hanımeli,
buzdolabı gibi.

İsim tamlamalarının yapılarını çözümlenmek gördüğü gibi son derece basittir. Ancak tamlamanın öğeleri arasındaki anlam ilişkileri oldukça karmaşıktır. Birleşik kelimeleri oluşturan iki kelime arasındaki anlam ilişkisi kısaca şöyle özetlenebilir:

a. Her iki kelime de birleşmeden önceki anlamlarını tamamen yitirmiştir. Tamlamadaki kelimelerin

anamlarından hareketle birleşğin anlamını çıkarmak mümkün değildir:

hanımeli, vezirparmağı gibi.

b. Tamlamadaki öğelerden birisi sözlük anlamını korurken diğeri yitirmiş olabilir:

ateşböceğ-i, balkabağ-ı, yerelma-sı gibi.

c. Tamlamadaki her iki öge de kendi anlamını koruyor olabilir:

okul yol-u, ders kitab-ı.

Belirtisiz isim tamlaması şeklinde kurulan birleşik sözcüklerin yazımında, ilk iki gruptakileri birleşik, üçüncü gruptakileri ayrı yazma eğilimi vardır. Ancak tereddütlü durumlarda birleşğin nasıl yazılacağı konusunda mutlaka *Yazım Kılavuzu*'na bakılmalıdır.

Belirtisiz isim tamlamalarında, tamlayanla tamlanan arasında aitlik, niteleme gibi anlam ilişkileri olabilir: Örnek olarak *masa örtü-sü* tamlamasını, (*başka bir şeye değil*) *masaya ait örtü* veya (*başka bir şey için değil*) *masa için örtü* biçiminde anlayabiliriz.

Türkçede üçüncü bir isim tamlaması türü olarak *takısız isim tamlaması*'ndan söz edilmektedir. Buna göre *arslan asker, metal boru, toz şeker* gibi birinci ismin ikinci ögenin neden yapıldığını gösterdiği örnekler takısız isim tamlaması sayılmaktadırlar. Bunlar tıpkı sıfatlar gibi eksiz olarak birleşmekte ve basit halleriyle yapı olarak sıfat tamlamasına benzemektedirler. Diğer taraftan sıfatlardan ayrıldıkları önemli anlamsal ve söz dizimsel yönler de vardır. Bu tür kelime gruplarının hem isim hem de sıfat tamlamalarından ayrılan yönleri vardır (bk. Johanson 2004, Gökdayı 2006).

Zamirlerin tamlayan olarak yer aldığı isim tamlamaları ancak belirtili olabilir. Bunlar *iyelik grubu* adıyla bir alt grup oluştururlar:

*ben-im ev-im,
sen-in iş-in,
bu-nun son-u vb.*

İlgi Grubu: İlgi hali eki almış bir isim ile iyelik eki almamış bir isimden oluşur:

*benim kızlar,
sizin bahçe,
Ali'nin araba.*

Görüldüğü üzere ilgi grubu belirtili isim tamlamasının iyelik eksiz biçimi gibidir; bu nedenle kısaltma grupları arasında da verilebilmektedir.

Sıfat Tamlamaları: Tamlayanın da tamlananın da herhangi bir çekim eki almadığı ve tamlayanın tamlananı nitelediği kelime grubudur:

*güzel bahçe,
sözü, sohbeti dinlenir arkadaş vb.*

Türkçede sıfatlar ve niteledikleri isimler arasında hal, cins ve sayı açısından bir uyum bulunmaz; krş. İngilizce *three books* = Türkçe *üç kitap*. Yani Türkçede, örneğin Almancada olduğu gibi sıfat çekimi yoktur: *der grosse Tisch* “büyük masa”, *den grossen Tisch* “büyük masayı”, *die grossen Tische* “büyük masalar”. Sıfat tamlamaları nitelemenin özelliğine göre belirtme ve niteleme sıfatları olmak üzere iki büyük gruba ayrılırlar.

Tamlayan ve tamlananın birer kelimedenden oluştuğu sıfat tamlamaları da kalıplaşarak birleşik isimler kurabilirler: *yarıyıl, ön söz, ilkokul*.

Sıfat tamlamalarında tamlayanla tamlananın yeri değiştirilemez. Buna göre *güzel hava* bir sıfat tamlamasıyken *Hava güzel* örneği bir isim cümlesidir. Bunun nedeni tamlayanla tamlanan arasındaki tamlama ilişkisinin sadece söz dizimiyle verilmesi, ilişkiyi gösteren ek veya başka bir dil ögesinin olmamasıdır.

Niteleme ve belirtme sıfatlarının birlikte kullanıldıkları durumlarda belirtme sıfatı önce gelir:

bu mavi gözler.

Burada sıfatların yeriyle ilgili bir kullanıma işaret etmekte yarar görüyoruz. *devlet bakanı* gibi bir belirtisiz isim tamlamasında, sıfatın birinci kelimedenden önce gelmesi, yani tamlamanın *eski devlet bakanı* şeklinde kurulması durumunda *devlet*'in eski olduğunun sanılacağı, bu nedenle *eski* sıfatının *bakan* kelimesinden önce gelmesi gerektiği görüşünden kaynaklanan bir kullanım vardır. Buna göre *eski devlet bakanı* yanlış *devlet eski bakanı* doğrudur. İkinci kullanım Türkçenin yapısı açısından yanlıştır. Yukarıda da işaret edildiği gibi belirtisiz isim tamlamalarında tamlayanla tamlanan arasına başka kelime giremez. *Devlet eski bakanı* biçimindeki yanlış diziliş, Türkçede bir sıfatın kendisinden sonra gelen isim tamlamasının bütününe nitelediği biçimindeki temel bir kuralı dikkate almamaktan kaynaklanmıştır. Ayrıca *eski devlet bakanı* tamlamasını devletin *eski* olduğu biçiminde anlamak mümkün değildir. Devletin *eski* olduğunun dile getirilmek istenmesi durumunda tamlamanın zaten *eski devletin bakanı* biçiminde belirtili kurulmuş olması gerekir.

Zarf Grupları: Sıfat olarak kullanılan bir kelime veya kelime grubundan önce gelerek onun anlamını kuvvetlendiren bir zarftan oluşan kelime grubuna geleneksel olarak zarf grubu denmektedir:

pek / çok kişi gibi.

Ünlem Grupları: Bir ünlem ve bir isim veya isim grubundan oluşur:

Hey arkadaşlar, Ey Türk gençliği vb.

Tamlayan-Tamlanan İlişkisi Bulunmayan Kelime Grupları

Yukarıda sözünü ettiğimiz kelime gruplarıyla burada verilecekler arasında temel bir ayırım vardır: Yukarıdakiler yardımcı öge önce, temel öge sonra olmak üzere, Türkçenin, *tamlayan tamlanandan önce gelir*, söz dizimi ilkesine göre kuruluyordu. Burada

üzerinde duracaklarımız da cümle içerisinde birlikte hareket ederler, ancak aralarında tamlama ilişkisi söz konusu değildir:

*güzel güzel,
iyi kötü,
on bir gibi.*

Bu tür kelime grupları kendi aralarında çeşitli alt sınıflara ayrılırlar:

1. *Ünvan Grupları*: İsim ve onu izleyen bir ünvandan oluşur:

Ayşe Hanım, Kemal Öğretmen vb.

2. *Sontakı Grupları*:

İsim soylu bir kelime ve onu izleyen bir sontakıdan oluşur:

senin gibi, Ali kadar gibi.

3. *Kısaltma Grupları*: Hal eki almış bir ad ve sıfat olarak kullanılmaya elverişli yalın bir addan oluşurlar. Bunlar birinci kelimenin aldığı eke göre de kendi içlerinde *ilgi, belirtme, yönelme, bulunma, ayrılma* gibi alt gruplara ayrılırlar.

*yapılanı eleştiri,
cana yakın,
yükte hafif,
yandan çarklı.*

Kısaltma grubu adıyla anılan başka gruplar da vardır: *baş başa, baş aşağı* gibi.

4. *Çekim Grubu*: İyelik eki almış ya da yalın bir isimle yine yalın haldeki bir başka isimden oluşur: *baş açık, ayak yalın, gözü kara* gibi. Görüldüğü üzere örnekler, öğelerinin yeri değiştirilmiş sıfat tamlaması veya bağlamdan koparılmış isim cümleleri gibidir. Dil bilgisi kitaplarında çekim grubu yerine *isnat, dayanma* grubu terimlerine de rastlanır.

5. *İkilemeler*: Aynı kelimenin tekrarıyla veya eş, yakın ya da zıt anlamlı kelimelerin tekrarıyla oluşturulan kelime gruplarına ikileme denilmektedir:

*döne döne,
ıvır zıvır,
ev bark,
yorgun argın,
düşe kalka.*

İkilemeler, ünlüyle başlayan kelimelere doğru-
dan *m-* eklenmesiyle, ünsüzle başlayanlarda baştaki ünsüzün yerine *m-* getirilmesiyle veya *m-* ile başlayan kelimelerde ilk ünlünün değiştirilmesiyle de yapılabilir:

*adam madam,
kitap mitap,
masa musa gibi.*

6. *Sayı Grubu*: Aralarında toplama ilişkisi bulunan iki sayıdan, bir başka deyişle ilki büyük, ikincisi küçük iki sayıdan oluşur:

on beş (10+5), yirmi altı (20+6), bin yüz elli bir (1000+100+50+1).

7. *Bağlama Grupları*: Eş öğeler ve onları bağlayan bağlaçlardan oluşur: *Ayşe ve Ahmet, olmak ya da olmamak.*

Birleşik Fiiller: Bir isim ve bir yardımcı fiil ya da iki fiilin birleşmesinden oluşur:

*yardım et-,
banyo yap-,
şaşa kal-,
bakıp dur- vb.*

Birinci ögesi isim olan birleşik fiillerde yardımcı fiil birinci kelimenin yüklem oluşturmasını sağlar. Bu, özellikle başka dillerden kopyalanan isimlerin Türkçede fiil olarak kullanılmasında sıkça başvurulan

lan bir yoldur. Bu durumda *yapmak, etmek, eylemek, kılmak, olmak* sık kullanılan yardımcı fiillerdir.

Her iki ögesi fiil olan birleşik fiillerde, birinci fiil *-(y)A* veya *-(y)Xp* zarffiil eklerinden birisini alır. Sözdizimi bakımından birinci fiil ikinci fiile bağımlı durumdadır; anlam açısından ise ikinci fiil birinci fiilin içeriğini tekrar, süreklilik, birdenbirelik, beklenmezlik gibi çeşitli açılardan değiştirir. Ayrıca buradaki yardımcı fiiller diğer durumlarda bağımsız fiiller olarak da kullanılırlar. Ancak yardımcı fiil olarak kullanıldıklarında cümle içerisinde yüklem olma yeteneklerini kaybederler. Bu nedenle bir zarffiil ekini de bünyesine alarak bir ek gibi davranırlar. Yardımcı fiiller birleşikler dışında asıl anlamlarıyla da kullanılmaktadırlar.

Yardımcı fiilin sonunda yüklemleştirici olarak *-DX, -Ar, -mXş* olması durumunda birinci fiilin sonundaki *-(y)Xp* eki yerini bunlara bırakabilir:

*şaşıp kaldı = şaştı kaldı,
bakıp kalır = bakar kalır,
çekip gitmiş = çekmiş gitmiş.*

Bu çekimli biçimler sadece bu eklerle ve ikinci fiilin olumlu olması durumunda mümkündür.

8. *İsimfiil Grubu*: İsimfiil eki almış bir fiil ile ona bağlı ögelerden oluşur ve cümle içerisinde isim olarak kullanılırlar:

*doğru tahminde bulun-mak,
yalandan dost ol-ma,
konuyu doğru anla-yış gibi.*

Sıfatfiil Grubu: Cümle içinde sıfat veya isim olarak kullanılabilen, sıfatfiil eki almış bir fiil ve ona bağlı yardımcı ögelerden oluşan gruplardır:

*doğru tahminde bulun-an,
yalandan dost olduğ-u,
konuyu doğru anla-yacak.*

9. *Zarffiil Grubu*: Zarffiil eki almış bir fiil ile ona bağlı ögelerden oluşan kelime gruplarıdır. Cümlede zarf işleviyle kullanılırlar.

*doğru tahminde bulun-arak,
yalandan dost ol-up,
konuyu doğru anla-yınca.*

Son sözü edilen üç grup, Türkçe tipi bağımlı cümle kurmaya yarar. Verilen kelime grupları yukarıda da belirtildiği gibi cümlede öge olarak birlikte hareket ederler. Cümlelerin ögeleri bulunurken bunlar ayrılmaz. Ayrıntılı söz dizimi incelemelerinde bu grupları oluşturan ögeler tek kelime kalıncaya kadar incelenir. Ayrıca buraya alınmayan başka kelime grupları da vardır.

Cümle Çeşitleri

Ferhat Karabulut

Cümle konusunda önemli çalışmaları olan Amerikalı dilbilimci Noam Chomsky, insanın sınırlı sayıda kelime ile sınırsız sayıda cümle üretebildiğini söyler. Dilbilimi alanında çalışma yapan araştırmacılar, her dilin temel yapısının cümle düzeyinde ortaya çıktığını, dillerin bazı yönlerden farklılık gösterse de temelde ortak bir yapıya sahip olduğunu kabul ederler. Yani her dil, kendi söz dizimi sistemi içerisinde özgün olsa da bazı yönlerden pek çok dille benzerlik göstermektedir.

Dillerin, cümle düzeyinde ortak olan en önemli yönleri, kuşkusuz cümleyi kelimelerden oluşturmaları ve kelime dizilişlerini belli kurallar dahilinde gerçekleştirmeleridir. Yeryüzünde hiçbir dil kural-sız bir dizilişe izin vermez. Dilin doğal konuşucuları, ana dillerinde, cümle yapısında meydana gelen kural hatalarını hemen fark ederler. İnsanların, ana dillerinde, geçmişte veya hâlihazırda kullanılan veya gelecekte kullanılacak olan cümlelerin tamamını ezberlemesi mümkün değildir. Dilin söz dizimi kuralı doğuştan itibaren öğrenildiği için her kullanılıştaki yeni bir diziliş mümkün olabilmektedir. Bu nedenle, insan, ana dilinde cümle yapısında meydana gelen

bir yanlışlığı kuralları bildiği için kolayca fark edebilmektedir.

Dillerin söz dizimindeki ortak yönlerinden biri de özne ve yüklem esas unsur olması ve diğer unsurların bu iki unsurun etrafında şekillenmesidir. Bununla birlikte, dilleri birbirinden ayıran en önemli fark, cümleyi meydana getiren asıl ve yardımcı unsurların dizilişinde ortaya çıkmaktadır. Yani kelimelerin, cümledeki dizilişleri, dillerin birbirinden ayrılmasında en önemli etkidir. Türkçede özne başta, yüklem sonda bulunurken, İngilizcede özne başta, yüklem ikinci sırada bulunur. Başka bazı dillerde ise yüklem başta, özne ikinci sırada olabilmektedir. Öge dizilişlerinde olduğu gibi tamlayan ile tamlanan unsurların dizilişleri de dilden dile farklılık göstermektedir. Türkçede doğal yerleri itibarıyla tamlayan önce, tamlanan sonra gelmektedir. Farsça, Arapça ve İngilizce gibi dillerde ise tamlanan önce tamlayan sonra gelmektedir.

Türkçe sondan eklemeli bir dil olduğu için tek başına çekimli bir fiilden cümle kurabilirken başka dillerde bu mümkün olmayabilir. Bu nedenle, Türkçede özne, yüzey yapıda (günlük dilde), açıkça ifade edilmeden kullanılabilir. Hint-Avrupa dili olan İtalyancada ve Yunancada da özne, gizli olarak kullanılabilir. İngilizcede veya Almancada öznesiz kullanım imkânsızdır.

Dillerde benzer olan bir diğer nokta ise cümle unsurlarının tek tek kelimelerden oluşabildiği gibi kelime gruplarından da oluşabiliyor olmasıdır.

Dillerin bir diğer benzer yönü ise değişik nedenlerden dolayı (en az çaba yasası gibi) birden fazla cümlelerin bir arada kullanılabilmesidir. Birleşik veya katışık cümle olarak adlandırılan bu tür cümlelere, hemen her dilde değişik boyutlarıyla rastlamak mümkündür. Ancak diller, bu birleşimleri kendi yapılarına uygun olarak gerçekleştirirler. Bazı diller, bağlayıcı unsurlarla iki veya daha fazla bitmiş cümleyi (hüküm cümlesi) bir araya getirebildiği gibi bazı diller iki veya daha fazla bitmemiş (çekimlenmemiş) cümleyi bir araya getirebilir. Türkçe gibi eklemeli diller ise

bir bitmiş cümle ile bir veya birden fazla bitmemiş cümleyi (filimsili cümle) bir araya getirebilir.

Dillerin benzer olan bir diğer yönü ise yüklem isim soylu ve fiil soylu olmak üzere iki türden oluşmasıdır.

Dilin bütün cümlelerinin ezberlenmesi mümkün değildir. Türkçe konuşan her birey sınırlı sayıda kelime ile sınırsız sayıda cümle oluşturabilmektedir. Sınırsız sayıdaki cümle ise bazı ölçütler kullanılarak sınıflandırılabilir.

Türkçe dil bilgisi araştırmacıları genel olarak cümleyi yapısına, yüklem yerine, yüklem türüne ve yüklem anlamına göre dört ana başlık altında incelerler. Buna göre, cümleler yapısına, yüklem yerine, yüklem türüne ve anlamına göre sınıflandırılabilir.

Yapısına Göre Cümle

Türkçede her cümle, en az bir *özne* ve bir *yüklem*den oluşur. Konuşucu, amacına veya konunun kapsamına göre cümleye yeni unsurlar ekler ve cümleyi genişletir. Bu eklemeler, kelime olabileceği gibi isimlerden oluşan kelime grupları veya filimsilerden oluşan kelime grupları da (yan cümle) olabilir. Esas itibarıyla her cümle bir yargı bildirir. Yargı ise çekimli fiille doğrudan bağlantılıdır. Yani bir cümlede, kaç tane çekimli fiil varsa o kadar yargı var demektir. Konuşucu, bazı durumlarda, kısa ve tek yargılı cümleler kurmak yerine, içerisinde tam çekimlenmemiş filimsiler bulunan uzun cümleler kurabilir. Bu cümleler, temelde tek bir yargı bildirmekle birlikte, yarım yargı diyebileceğimiz başka yargılar da içerebilir.

Türkçede cümleler, yapılarına veya taşıdıkları yargı değerlerine göre *Basit Cümle* ve *Birleşik Cümle* olmak üzere ikiye ayrılır.

Basit Cümle

İçerisinde bir yargı bulunan tek bir çekimli fiile/yüklem sahip olan cümle basit cümledir. Yüklem ek fiil almış bir isim veya çekimlenmiş (zaman ve şahsa

bağlanmış) bir fiil olabilir. Burada esas olan yargı bildiren kelime sayısıdır. Basit bir cümle onlarca kelimededen de oluşabilir. Bir cümlede çok fazla kelime vardır diye birleşik saymak mümkün değildir. Her cümlede bir özne ve bir fiil/yüklem bulunur, ancak nesne, yer tamlayıcısı ve zarf tümleci birden fazla olabilir.

Ben üniversite öğrencisiyim.

Ö YT Y

Dün kitap okudum.

ZT Nesne yüklem

Ben arkadaşlarımla kütüphanede kitapları ve

Ö ZT YT N

dergileri alfabetik sıraya göre sınıfladım.

ZT Y

Bazı araştırmacılar, tam yargıyı esas aldıkları için içerisinde fiilimsi olan cümlelerin de basit sayılması gerektiğini ileri sürmektedirler. Bu araştırmacılara göre, yarım yargı veya tam yargı diye ayırım olmaz, yargı ya vardır ya da yoktur. Bu araştırmacılar, fiilimsiler yargı bildirmediklerine göre bir cümlede ne kadar çok fiilimsi olsa da bu cümle tek bir çekimli fiile sahip olduğu için basit sayılmalıdır, görüşünü savunmaktadırlar.

Ancak, fiilimsiler aslen fiildirler ve isimleşirken zaman ve şahıs taşıma özelliklerini tam olarak kaybetmezler. Bu nedenle fiilimsiler (isimfiil, sıfatfiil, zarffiil) yargı bildirmiyorlar, demek doğru değildir.

Birleşik Cümle

Bir temel cümle ile onun anlamını tamamlayan en az bir yan (yardımcı) cümleden oluşan ve birden fazla yargı bildiren cümledir. Yapısına göre cümleyi sınıflayan çekimli fiil/yüklem olduğu için bir yargı söz konusudur. Yukarıda tartışıldığı üzere içerisinde fiilimsi bulunan cümleler de birleşik cümle olarak adlandırılmalıdır.

Birleşik cümle kısaca, içerisinde birden fazla yargı barındıran cümlelerdir. Bu yargılardan esas olan temel cümlelerin yargısıdır. Temel cümlelerin yargısı-

na bağlı veya temel cümlelerin yargısını tamamlayan yan veya yardımcı yargılar ikincil unsur olarak yer alırlar. Yan cümle, temel cümleyi değişik yönlerden tamamlayan cümledir. Buna göre birleşik cümleler aşağıdaki gibi sınıflandırılabilir.

Girişik Birleşik Cümle

İçerisinde bir çekimli fiil/yüklem ve en az bir fiilimsili (isimfiil, sıfatfiil, zarffiil) yan cümle bulunan cümlelerdir. Yan cümle, temel cümlelerin fiiline/yüklemine bağlı bir öge (nesne, yer tamlayıcısı, zarf tümleci) olabildiği gibi temel cümlelerin öznesi görevinde de kullanılabilir. Yani yan cümle, tam yargı bildirme özelliğini kaybettiği ve isim türünden bir kelime grubu oluşturduğu için isim, sıfat, zarf gibi işlem görürler. Bu özelliklerinden dolayı bazı araştırmacılar fiilimsili yan cümleleri bir öge olarak saymakta ve bu ögelerle kurulmuş cümleleri de basit cümle olarak kabul etmektedirler. Ancak birleşik kavramı ile kast edilen şey en az iki unsurun bir araya gelmesi ve bir bütün oluşturması olduğu için Türkçenin asıl birleşik cümlesi fiilimsilerle kurulan cümlelerdir.

Yağmurun yağması ağaçlara yaradı.

Dersine iyi çalışan öğrenci, ailesini mutlu eder.

Senin yazdığın kitabı ben okumadım.

Sen eve gidince ben seni ararım.

Şartlı Birleşik Cümle

Bir temel cümle ile ona bağlı şart ifade eden yan cümlelerin birleşmesinden oluşur. Türkçede *-sA* şart eki almış olan yan cümle, temel cümlelerin yargısının oluşması için gerekli olan şartı ifade eder. Konuşurlar, çoğu zaman şart ifade eden yan cümleyle *eğer* edatı ile başlarlar. Şart ifade eden yan cümlelerin fiili/yüklemi çekimli olmadığı için tam bir yargı bildirmez, bu nedenle tek başına kullanılamaz.

Türkçede tamlayan önce tamlanan sonra geldiği için, şartlı birleşik cümlelerde de şart ifade eden yan cümle önce, temel cümle sonra gelir.

Dersine çalışırsan başarılı olursun.

Başarılı olursun *dersine çalışırsan*. (pek kullanılmaz)

Şartlı cümle, her ne kadar bir yan cümle ise de tam yargı bildirmediği için genel olarak temel cümlede zarf görevinde kullanılır.

Bazı durumlarda konuşucu şartlı yan cümleyi temel cümleye bağlamadan kullanabilir. Bu her ne kadar mümkün gözüke de yine de söylenmemiş bir temel cümle varlığını her zaman hissettirir.

Ah o güzel gözlerine bir *bakabilsem*.
(çok mutlu olurum)
Seni ne çok sevdiğimi bir *bilsen*.
(ne olurdu sanki)

Ki'li Birleşik Cümle

Türkçe yan cümleyi tam çekimlenmemiş yarım yargılı yüklem kurar. Türkçenin ilişkide olduğu dillerin bazıları, tam çekimlenmiş (şekil, zaman, kişi eki almış) en az iki fiil/yüklem ile birleşik cümle kurar. Kültür çevresinin ortak olması nedeniyle, diller bazen cümle yapısı da dahil olmak üzere birbirlerinden etkilenebilirler. Türkçenin en çok temas halinde olduğu dillerden biri de bir Hint-Avrupa dili olan Farsçadır. Hint-Avrupa dillerinin temel özelliklerinden biri, birleşik cümleyi en az iki tam çekimlenmiş fiil/yüklem ile kurmalarıdır. Farsçanın etkisi ile Türkçede kullanılan birleşik cümle çeşitlerinden biri de *ki*'li birleşik cümlelerdir.

Farsçadan ödünçlenen *ki*'li birleşik cümlede, tam çekimlenmiş en az iki yargılı cümle söz konusudur. Bu cümleler, birbirlerine *ki* edatı (sıfatfiil edatı) ile bağlanırlar.

Sultan Mehmet ki İstanbul fatihidir, Osmanlı'nın en büyük padişahıdır.
Ona dedim ki sen bu işi başaramazsın.
Dilerim ki bana yaptıkların sana ders olur.

Yukarıda, Türkçede tamlayan unsur (yardımcı unsur) önce, tamlanan unsur (asıl unsur) sonra gelir demiştik. *ki*'li birleşik cümle Türkçeye dışarıdan geldiği için bu kuralı bozar. *ki*'li birleşik cümlelerde asıl unsur önce, yardımcı unsur sonra gelir. Yukarıdaki cümleler, Türkçenin kendi kuralıyla kurulmuş olsaydı aşağıdaki gibi bir yapı ortaya çıkardı.

İstanbul fatihi olan Sultan Mehmet, Osmanlı'nın en büyük padişahıdır.

Ona sen bu işi başaramazsın dedim.

Bana yaptıklarının sana ders olmasını dilerim.

ki'li birleşik cümlelerde *ki*'nin bağladığı yardımcı unsur, isim veya isim türü bir kelime olabileceği gibi çoğu zaman, tam çekimlenmiş bir yargı cümlesi de olabilir.

Sen ki hür evladısın büyük doğunun.

Duydum ki unutmuşsun gözlerimin rengini.

ki edatı iki isim arasında kullanıldığı zaman, önceki ismi, sonraki isme niteleyici bir görevle bağlar. Aşağıda *sen* ve *babam* kelimeleri (isim) aynı varlığı karşıladıkları için *babam* kelimesi, *sen* kelimesini açıklayıcı olarak kullanılmıştır. Bu durumda *ki* edatı *sen* kelimesini doğrudan *kızmam* fiiline değil onun bir ögesi olan *babam* (nesne) kelimesine bağlamıştır. Aşağıdaki ikinci örnekte ise *sana derim* cümlesi, *bırak bu işleri* cümlesini açıklamak için kullanılmıştır ve genel itibarıyla bir isimfiil görevini (nesne) üstlenmiştir.

Sen ki babamsın sana kızamam

Sana derim ki bırak bu işleri

Bazen *ki*'den sonra, gelen cümle konuşmanın kapsamına veya amacına göre açıkça söylenmeyebilir. Bu tür kullanımlar eksilteli cümleye örnektir. *ki*'den sonra gelen cümle açıkça söylenmese de derin yapıda varlığını her zaman hissettirir.

Sana öyle muhtacım ki...

O kadar çok çalıştım ki...

Sıralı Birleşik Cümle

Bazı durumlarda, tek yargılı bir cümle duyguyu, düşünceyi veya olayı anlatmaya yetmeyebilir. Konuşur, kapsayıcı ve etkili konuşmak isteyebilir. Bu amaçla, cümleler arasında anlamca veya şekilce bir bağlantı kurulur ve cümleler sanki bir cümle gibi peş peşe sıralanabilir. Arka arkaya sıralanan cümleler arasında anlamsal bir bağ ve kimi durumda da biçimsel bağ vardır. Bazen tam çekimlenmiş fiil, en sona gelecek şekilde kullanılırken, cümledeki diğer fiiller genellikle kişi eki almadan kullanılabilir. Yazıda bu tür cümleler virgül veya noktalı virgül ile birbirine bağlanır. Aralarına nokta konmaz. Eğer nokta konursa sıralı olma özellikleri göz ardı edilmiş olur.

Dinler-ø, anlar-ø, kararımı sonra verir-im.

Bazı kaynaklarda öge ortaklığına dayalı birleşik cümle, *bağımlı sıralı cümle* olarak adlandırılır. Öge ortaklığı bir cümlenin diğerine bağımlı olduğunu gösterdiği için bu tür bir adlandırma yapılmaktadır.

Geldim, gördüm, yendim. (anlamca bir ilişki var / özne ortak)

Ben dinlerim, anlarım, tartarım sonra konuşurum. (ben öznesi ortak)

Seni ben, arkadaşını babam karşılayacak (karşılayacak yüklemi ortak)

Babam kitabı aldı, okudu, kapattı ve dışarı çıktı. (babam öznesi ve kitap nesnesi ortak)

Sınıfta konuşulmaz, gürültü yapılmaz, kavga edilmez. (sınıfta yer tamlayıcısı ortak)

Sıralı Bağlı Birleşik Cümle

Bazen sıralı cümlelerde, ortak anlam ve ortak öge nedeniyle cümleler arasında bağlayıcı unsurlar da girebilir. Bu tür cümlelerde hem bir anlam bağıllığı hem de öge ortaklığı vardır. Bu cümleler tek başlarına kullanıldıklarında hem anlamlı hem de doğru kurulmuş cümlelerdir. Bir araya geldiklerinde konuşucu hem anlamsal olarak hem de yapısal olarak cümleleri birbirine bağlı hale getirir ve peş peşe sı-

ralar. Bu nedenle bu şekilde kurulmuş cümleye *sıralı bağlı birleşik cümle* denir.

Kitabı okuyacaktım, ama okumadım. (ben öznesi ve kitap nesnesi ortak, ama bağlama edatı)

Hasan geldi ve aynaya baktı. (Hasan öznesi ortak, ve bağlama edatı)

Hem Hasan hem de Osman geldi. (geldi yüklemi ortak, hem bağlama edatı)

Okula ne Hasan geldi ne Osman geldi. (okula yer tamlayıcısı ortak, ne bağlama edatı)

Kitabı ya sen oku ya da ben okuyayım. (kitabı nesnesi ortak, ya bağlama edatı)

Bağlı Birleşik Cümle

Bağlama edatları yardımıyla birbirine bağlanan cümleler, bağlı birleşik cümlelerdir. Bu şekilde kurulmuş cümlelerde sıralama veya ortak öge bulundurma zorunluluğu yoktur. Bağlama edatları ile birbirlerine bağlandıkları için bağlı birleşik cümle adını alırlar. Bağlama edatları ise *ama, fakat, zira, çünkü, bu nedenle, bundan dolayı, bu nedenle, ancak, ne yazık ki* vb. gibi çoğu zaman cümle başı bağlama edatlarıdır. Birleşik cümle kurma işlevini yerine getiren bağlama edatları, bazen içinde bulunduğu cümleyi sonraki cümleye, bazen de önceki cümleye bağlarlar. Bağlama edatlarıyla cümleler, birbirlerine *sebep, sonuç, amaç, niyet* ilişkisi içinde bağlanırlar.

Ancak ders çalışırsan, başarılı olursun.

Doğru söylüyorsun, ancak ben sana inanmıyorum.

Sana iyilikle anlattım, ama sen dinlemedin.

Çok güzel konuştu, fakat beni ikna edemedi.

Yanlış yaptın, çünkü beni dinlemedin.

Telefonu açmadın, bu nedenle sana kırgınım.

Ben sana söylemiştim, nitekim dediklerim doğru çıktı.

İç İçe Birleşik Cümle

Birbirinden bağımsız iki bitmiş cümleden biri diğerinin içine yerleşmiş olarak kullanılabilir. Bu çeşit kullanımlarda temel cümlenin bünyesine yerleşmiş olan cümle, temel cümlenin bir ögesi olabilir veya olmayabilir. Yine de anlamsal olarak bu iki cümle arasında bir bağ bulunabilir. Bu şekilde kullanılan birleşik cümlelerde *ara cümle* (iç cümle) silindiği zaman, anlamda çok büyük bir bozulma meydana gelmez. Bir bakıma ara (iç) cümle açıklayıcı bir cümledir. Bazen de bir öge gibi kullanıldığı için çıkarıldığı zaman anlamda bir eksilme, bozulma veya değişme olabilir.

Cihan yıkılsa, emin ol, bu cephe sarsılmaz. (ara söz-bağımsız)

Ben sana bu kitabı yurtma demedim mi? (ara söz-bağımlı- nesne)

Bizim komşu çok iyi tanımasam da iyi bir adamdır. (ara söz-bağımsız)

Beni dinle dedi. (ara söz-bağımlı- nesne)

Öğrenci, ders bitmiş olmalı diye düşündü. (ara söz-bağımlı-nesne)

İç içe birleşik cümle, diğer birleşik cümlelere kıyasla biraz farklıdır. Tamlayan veya tamlanan unsur, bu tür birleşik cümlelerde pek söz konusu olmaz. Ancak iç cümle, temel cümlenin bir ögesi olduğu zaman, bir bakıma bir yan cümleden (yardımcı unsur) bahsederiz.

Ben sana beni dinle demiştim. (Ne demiştim-Beni dinle)

Yüklemin Yerine Göre Cümle

Türkçe, yüklemi sonda bulunan bir dildir. Yani, Türkçe doğal söz diziminde, özne başta, nesne ve tümleçler ortada, yüklem ise sondadır. Cümlenin dizilişinde, Türkçeden çok farklı olan diller de vardır. Dillerde söz dizimi özne+yüklem+tümleç, yüklem+özne+tümleç; tümleç+özne+yüklem gibi farklı şekiller göstermektedir. Bazı diller, söz diziminde, çok katı kurallara sahiptirler ve özellikle özne ile yüklem doğal yerini asla değiştirmezler, buna karşın Türkçe başta olmak üzere bazı diller ise öğelerin yerini rahatlıkla değiştirebilmektedir. Türkçe söz diziminde öğelerin yerini değiştirmek dil bilimsel bir kural ihlali veya anlamsal bir bozukluk olarak kabul edilmez. Konuşma dilinde Türkçe cümleler, bazen öğelerin yeri özellikle değiştirilerek kullanılır. Hatta bazen konuşucu, anlamı daha güçlü hale getirmek veya vurguyu artırmak için öğelerin yerlerini değiştirme ihtiyacı duyar.

Türkçe söz diziminde fiil/yüklem doğal yerinde yani sonda değil de başka bir yerde kullanılırsa ortaya çıkan cümle doğal halinden farklı kullanılmış olur. Cümledeki yüklem yerine göre Türkçede iki çeşit cümle ortaya çıkar: 1. Kurallı (düz) cümle, 2. Devrik cümle.

Türkçe söz diziminde fiil/yüklem doğal yerinde yani sonda değil de başka bir yerde kullanılırsa ortaya çıkan cümle doğal halinden farklı kullanılmış olur. Cümledeki yüklem yerine göre Türkçede iki çeşit cümle ortaya çıkar: 1. Kurallı (düz) cümle, 2. Devrik cümle.

Kurallı Cümle

Yüklemi sonda bulunan cümlelere *kurallı cümle* veya *düz cümle* denir. Kurallı cümlenin doğal söz dizimi şu şekildedir:

Özne+nesne/tümleç+yüklem

Öğretmen kitabı bana verdi. (Ö+N+T+Y)

Ben çok hastayım. (Ö+T+Y)

Kitap geçen yıl basılmıştı. (SözdeÖ+T+Y)

Devrik Cümle

Devrik cümle, yüklemi cümle sonunda bulunmayan cümledir. Türkçe, birçok dilin aksine, öğelerinin yerini değiştirebilen bir dildir. Bu nedenle, yüklem başta bulunabileceği gibi ortada da bulunabilir.

Ben okudum kitabı. < *Ben kitabı okudum.*

Kitabı okudum ben. < *Ben kitabı okudum.*

Okudum ben kitabı. < *Ben kitabı okudum.*

Günlük dilde ve edebî eserlerde, devrik cümle kullanımının değişik nedenleri vardır. Öncelikle konuşma dilinde daha sık rastlandığını söyleyebiliriz.

Devrik cümle, atasözleri ve deyimlerde sıkça karşımıza çıkar. Konuşucu, anlatımı güçlendirmek veya şiirsel bir anlatım yakalayabilmek için yüklemi başa doğru kaydırır.

Türkçenin doğal cümle yapısında her ne kadar yüklem sonda ise de devrik cümle yanlış veya kural dışı kullanım sayılmaz.

Yüklem, cümlenin sonunda değil de başka bir yerinde serbest kullanım özelliğine sahip ise de hareketinde başıbozukluk yoktur. Örneğin, kelime gruplarını ayırarak aralarına giremez. Kelime grupları bir bütün olarak hareket eder.

Babamın geldi amcası. (yanlış) < Babamın amcası geldi.

Kırmızı geldi araba. (yanlış) < Kırmızı araba geldi

Benim yapar mısın için bu iyiliği? (yanlış) < Benim için bu iyiliği yapar mısın?

Birleşik cümle kullanımlarında her yüklem kendi cümlesinin (yargı alanı) içinde hareket serbestliğine sahiptir. Bu nedenle yüklemün özgür hareketi bu durumda da kısıtlanır.

Ben ona gel dedim ki / yarın bize. (yanlış) < Ben ona dedim ki yarın bize gel.

Ben gel ona dedim ki / yarın bize. (yanlış) < Ben ona dedim ki yarın bize gel.

Eğer yüklem kendi yargı alanı içerisinde başa kayarsa kullanım doğru olur.

Ben ona dedim ki / gel yarın bize. (doğru) < Ben ona dedim ki yarın bize gel.

Yüklemün Türüne Göre Cümle

Her dilde olduğu gibi Türkçede de yüklem iki farklı türden oluşmaktadır. Bir cümlenin yüklemi ya çekimli bir fiildir ya da ek fiil (-i fiili) almış isim türünden bir kelimedir. Bir cümlenin yüklemünün isim veya fiil oluşu o cümlede yer alan öğelerin türünü ve bazen

de kapsamını etkiler. Örneğin, yüklemi isim olan bir cümlede geçişlilik söz konusu olmaz. Benzer şekilde yüklemi geçişsiz fiil olan cümlede nesne yer almaz. Buna göre, Türkçede cümleler yüklemün türüne göre ikiye ayrılır: 1. fiil cümlesi, 2. isim cümlesi

Fiil Cümlesi

Yargı ifadesini tam olarak taşıyan yüklem, bir çekimli fiil ise bu fiilin yer aldığı cümle fiil cümlesidir. Bu tür cümlelerde bir iş, oluş, hareket veya ediş söz konusudur. Cümlede duruma göre yer tamlayıcısı, zarf tümleci ve nesne yer alabilir.

Hasan eve geldi.

Hasan yemeğini yedi.

Hasan dün ders çalıştı.

Hasan arkadaşının verdiği romanı okulda bir çırpıda okudu.

Haber (bildirme) kipleri veya istek-şart kipleriyle kurulan fiil cümlesinde yüklem olarak kullanılan fiil, birden fazla zaman eki veya kip alabilir.

Sen geldiğinde ben ders çalışı-yor-du-m.

Keşke senin dediğini yap-sa-y-dı-m.

Fiil cümlesinin yüklemi *et-, eyle-, ol-, kıl-, bul-, bulun-* türü bir yardımcı fiil ve bir isimden oluşabileceği gibi biri *ver-, yaz-, bil-, dur-, kal-, git-, gel-* türü bir yardımcı fiil, diğeri bir asıl fiil olmak üzere iki fiilden de meydana gelebilir. Dil bilgisinde *kılmış* olarak adlandırılan kullanımın oluşmasında yardımcı fiillerin etkisi fazladır. Örneğin *ver-* fiili ile tezlik, *bil-* fiili ile yeterlilik, *yaz-* fiili ile yaklaşma, *dur-, kal-, git-* ve *gel-* fiili ile süreklilik elde edilir.

Sen hele gidedur, ben gelirim.

Ben sana yardım edemem.

Her ne kadar gerçek anlamda zaman ifadesi taşımaları da dilek-şart kipi ile kurulan birleşik çekimli fiil cümleleri de mevcuttur.

Yeterince çalışsaydım, daha fazla para kazanırdım.

Fiil cümlelerinin bir diğer özelliği de fiilin, diğer ögeler ile kurduğu ilişkiye göre şekillenmesidir. Fiilin, nesne alıp almaması veya etken olup olmaması çatıyı meydana getirmektedir. Eğer fiil nesne alıyorsa geçişlidir. Cümlenin fiili geçişli ise cümlede nesne başta olmak üzere yer tamlayıcısı ve zarf tümleci de bulunabilir.

Ben dün evde dersimi yaptım.

Ö ZT YT N Y

Eğer cümlenin fiili geçişsiz ise cümlede nesne haricinde diğer ögeler bulunabilir. *Geçişsiz fiil*, nesne almayan fiil demektir.

Hasta sabaha karşı yatağında öldü.

Ö ZT YT Y

(nesne yok)

Geçişsiz bir fiil, *ettirgenlik-oldurganlık çatı ekini* alırsa, geçişli hale dönüşür. Bu durumda, cümlede nesne ve diğer ögeler bulunabilir.

Çocuk ağladı. (ağladı geçişsiz fiil)

Adam çocuğu ağlattı.

N

(Adam kimi ağlattı? –çocuğu ağlattı.)

Eğer fiil, edilgen ve geçişsiz bir çatıda ise cümlede *sözde özne* bulunmaz. Aşağıdaki örnekte, yüklem olan *bin-* fiili geçişsizdir. *Bin-* fiili *-(i)-* edilgenlik ekini alarak çatı değiştirmiştir. Bu durumda, etken çatıda iken de nesne almadığı için cümlede açıkça tespit edilebilecek bir özne yoktur. Bu şekilde kurulmuş cümlenin çatısına *meçhul çatı* adı verilmektedirler.

Hep birlikte arabaya binildi. (özne ve nesne yok)

ZT YT Y

Fiil cümlelerini, haber kiplerine (zaman eki) ve dilek-şart kiplerine göre aşağıdaki gibi örnekleyebiliriz.

Eve gel-di-m. (görülen geçmiş zaman 1. kişi)

Eve gel-miş-im. (öğrenilen geçmiş zaman 1. kişi)

Eve gel-ir-im. (geniş zaman 1. kişi)

Eve geli-yor-um. (şimdiki zaman 1. kişi)

Eve gel-eceğ-im. (gelecek zaman 1. kişi)

Eve gel-se-m. (şart kipi 1. şahıs)

Eve gel-meli-y-im. (gereklilik kipi 1. kişi)

Eve gel-eyim. (istek kipi 1. kişi)

Birleşik zamanlı fiil cümlesine örnekler aşağıdaki gibidir.

Eve geli-yor-du-m. Eve gel-i-yor-muş-um.

Eve gel-se-y-di-m.

Eve gel-ir-di-m. Eve gel-ir-miş-im.

Eve gel-se-y-miş-im.

Eve gel-miş-ti-m. Eve gel-miş-miş-im.

Eve gel-ecek-ti-m. Eve gel-ecek-miş-im.

İsim Cümlesi

Yüklemi, ek fiil (*i-* fiili) almış isim türünden bir kelime olan cümleye *isim cümlesi* denir. Bilindiği gibi ek fiil, Türkçenin en eski yardımcı fiillerinden biridir ve bugün tek başına değil isimleri yüklem yapmada kullanılır. Bugün isimlere getirilen *i-* fiilinin görülen geçmiş zaman (*i-di*), öğrenilen geçmiş zaman (*i-miş*) ve şart kipi (*i-se*) çekimlerinde kullanıldığı görülmektedir.

Ben dün hastaydım. < Ben dün hasta i-di-m

Çocukken çok zavıfımışım. < Çocukken çok zavıf i-miş-im.

Yaşlıysam ne olmuş? < Yaşlı i-se-m ne olmuş?

Bununla birlikte ek fiil isimlere getirilen ve kişi bildiren bir ek olarak da kullanılır. Geniş zaman ek fiili olarak da adlandırılan isim kişi ekleri (bildirme ekleri) isim türünden kelimeyi aşağıdaki örneklerde olduğu gibi yüklem yapar.

Ben üniversitede öğrenciy-im.

Y

Sen hasta-sın.

Y

O benim en yakın arkadaşım-dır.

Y

İsim cümlesinde, isim olmak kaydıyla her türlü kelime, ek fiil olarak yüklem olabilmektedir. Buna göre ek fiil olan *i-* fiili, görülen geçmiş zaman, öğrenilen geçmiş zaman ve bazen de şart kipinden önce gelerek ismi yüklem olarak dönüştürür. Bu tür kullanımlarda zaman ve kip eklerinden sonra kişi ekleri gelir. Geniş zaman ifadesi taşıyan isim cümlelerinde ise ek fiil, isimden sonra gelerek durumu kişiye bağlar ve yüklemi oluşturur. İsim cümlesinin yüklemi, özel isim, cins isim, topluluk ismi, isimfiil, sıfat, sıfatfiil, edat, zamir gibi kelime türlerinden, *var* ve *yok* gibi durum bildiren isimlerden oluşabilir.

Aldığım araba kırmızıdır. (sıfat)

En faydalı iş güzel sözü dinlemektir. (isimfiil)

En iyi öğrenci dinleyendir. (sıfatfiil)

En büyük Türk Atatürk'tür. (özel isim)

En yırtıcı hayvan aslandır. (cins isim)

En çok sevdiğim sensin. (zamir)

Elimde bir kalem var. (isim)

Her evde araba yoktur. (isim)

Bu yalnızca benim içindir. (edat)

İsim cümlesinde yer tamlayıcısı ve zarf tümleci bulunabilir ancak nesne bulunmaz. Bununla birlikte yüklem, fiilimsilerden meydana geliyorsa nesne söz konusu olabilmektedir.

Sen yazdığımı ilk okuyansın.

N

Y (yüklem sıfatfiil)

Amacım okulu zamanında bitirmektir.

N

Y

(yüklem isimfiil)

Yüklemi (ortak köklü ve sestüş kelimeler) hem isim hem de fiil olarak kullanılabilen cümlelerin, isim cümlesi mi fiil cümlesi mi olduğunu anlamak için cümlelerin anlamına bakmak gerekir.

Sende ders notları varmış. < *Sende ders notları var i-miş.* (isim cümlesi)

En sonunda bir Erzincanlıya varmış. (fiil cümlesi)

Anlamına Göre Cümle

Türkçede cümleler, yüklem taşıdığı anlama göre de sınıflanır. Bir dildeki cümlelerin anlamlarının bir bakıma sınırsız olması, o dildeki cümleleri anlamlarına göre sınıflamayı zorlaştırır. Araştırmacılar, bu bağlamda değişik ölçütler kullanırlar. Anlamına göre cümle konusunda, ilk akla gelen yüklem taşıdığı anlamın olumlu veya olumsuz olması yönündedir. Bazı araştırmacılar, soru ve ünlem içeren cümleleri de anlamsal olarak sınıflama yolunu seçerler. Hatta bazı araştırmacılar, sınıflamaya emir ve dilek içeren cümleleri de ilave ederler.

Temelde cümleler *olumlu cümle*, *olumsuz cümle*, *soru cümlesi* ve *ünlem cümlesi* olmak üzere üçe ayrılır. Emir, istek, dilek ifade eden cümleler, bu dört çeşit cümlelerin içinde alt grubu oluştururlar. Anlamına göre cümlelere, alt grup olarak etken, edilgen, ettirgen ve oldurgan çatılı cümleleri de ilave edebiliriz. Ancak bunlar da olumlu veya olumsuz, soru veya ünlem cümlesidir.

Olumlu Cümle

Yüklemi/fiili olumsuzluk ifadesi taşımayan; işin, oluşun, hareketin gerçekleştiğini, gerçekleşmekte olduğunu veya gerçekleşeceğini gösteren cümleye olumlu cümle denir.

Başka bir deyişle cümlelerin taşıdığı yargı, bir zaman ve bir şahsa bağlı olmak üzere işin, oluşun ve hareketin lehinedir.

Hasan eve geldi. (eylem gerçekleşti)

Hasan hastadır. (durum/eylem gerçekleşmektedir)

Eğer cümle fiil cümlesi ise bu cümle *olumlu fiil cümlesi* olarak adlandırılır. Bu durumda hareket veya oluş gerçekleşmiş, gerçekleşmekte veya gerçekleşecektir. Bu çeşit cümleler, fiilin taşıdığı zamana, kipe ve çatıya bağlı olmak üzere çok çeşitli kullanım alanına sahiptir.

Öğrenci dersi sonuna kadar dikkatlice dinledi.

Öğrenci dersi sonuna kadar dinlemelidir.

Öğrenci dersi sonuna kadar dinlemiş.

Öğrenci dersi sonuna kadar dinleyecek.

Cümlenin yüklemi isim ise cümle, *olumlu isim cümlesi* olarak adlandırılır.

Ben üniversitede öğrenciyim.

Ben Türküm, doğruyum, çalışkanım.

Türkçede olumlu cümle, bazen olumsuzluk ifade eden unsurların bir arada kullanılması ile elde edilebilir. Yani şekilce olumsuz gözükmekle birlikte, anlamca olumlu cümle olabilir. Bu tür cümleler, *değil* ve *yok* kelimelerinin yapıca olumsuz olan fiilden sonra getirilmesiyle oluşturulur.

Seni sevmiyor değilim.

Senin bu konuda bilmediğin yok.

Beş parasız değilim aslında.

Bu olaydan rahatsızlığım yok benim.

Olumsuz Cümle

İşin, oluşun veya hareketin gerçekleşmediğini, gerçekleşmiyor olduğunu veya gerçekleşmeyeceğini bildiren cümleye olumsuz cümle denir. Bu tür cümlelerde yargının, olmama ya da gerçekleşme-

me durumu söz konusudur. Cümlenin yüklemi fiil ise olumsuzluk, fiile getirilen *-ma/-me* olumsuzluk ekiyle yapılır. Yüklem isim ise olumsuzluk isme getirilen *-sız* olumsuzluk eki, *değil* edatı veya *yok* ismi ile elde edilir. Bunlara ilave olarak *ne.....ne* edatı da yapıca olumlu anlamca olumsuz cümle kurmada kullanılır. Bu şekilde kurulmuş cümleler, yüklemi fiil ise olumsuz fiil cümlesi, yüklemi isim ise olumsuz isim cümlesi olarak tanımlanır.

Çocuk dersine çalışmamış / çalışmıyor / çalışmaz / çalışmayacak.

Ben öğrenci değilim.

Benim kitabım yok.

Ben evsiz barksızım.

Ne evim var ne barkım var.

Ne hasta bekler sabahı / ne taze ölüyü mezar.

Ne doğan güne hükmüm geçer / ne halden anlayan bulunur.

Türkçede *ne ... ne* edatı ile kurulan cümlenin yüklemi, ister fiil, ister isim olsun, olumlu yapıda olmalıdır

Amcam ne seni ne de beni görmek istemedi.
(yanlış)

Amcam ne seni ne de beni görmek istiyor.
(doğru)

Ancak eğer cümlede olumsuzluk ifadesi taşıyan bir unsur varsa, *ne ... ne* edatı ile kurulan cümlede yüklem olumsuz olmaktadır.

Amcam ne seni ne de beni asla görmek ister.
(yanlış)

Amcam ne seni ne de beni asla görmek istemez.
(doğru)

Eğer cümle devrik kullanılırsa ve yüklem cümle-
nin başında bulunursa *ne ... ne* edatlı cümle-
nin yüklemi olumsuz olmaktadır.

Sallanmaz o kalkışta *ne* mendil *ne* de bir kol.
(kullanılır)

Sallanır o kalkışta *ne* mendil *ne* de bir kol.
(kullanılmaz)

Gitmez oralara *ne* araba *ne* de tren. (kullanılır)

Gider oralara *ne* araba *ne* tren. (kullanılmaz)

Soru edatıyla kurulmuş bazı cümleler, soru sor-
mak amacıyla değil de durumu tespit etmek için
kullanılırsa, yapıcı olumlu anlamca olumsuz cümle
kurulmuş olur.

O gözü görmeyenin neler çektiğini bilir mi? <
O gözü görmeyenin neler çektiğini bilmez.

Benzer şekilde *gel de*, *ya da*, *yine* gibi unsurlarla
birlikte kurulan cümlelerin yüklemi olumlu olsa da
anlamca olumsuzluk söz konusudur.

Gel de bu sözlere inan < *Bu sözlere inanma.*

Demek ki Türkçede olumluluk ve olumsuzluk
sadece yapı ile ilgili değildir. Olumluluk ve olum-
suzlukta anlam önemli olduğu için sadece yapı göz
önüne alınmamalıdır.

Soru Cümlesi

Cevap veya bilgi almak amacıyla kurulmuş olan
cümlelere soru cümlesi denir. Türkçede soru cümle-
si, *mi*, *mi*, *mu*, *mü* soru eklerinden birinin fiil veya
isimden sonra getirilmesiyle yapılır. Yazıda bu ekler,
kendinden önce gelen yükleme birleştirilmeden ayrı
olarak yazılır.

Öğretmen dün güzel konuştu mu?

Bunu bana söyleyen gerçekten sen misin?

Kitap mı okudun, ders mi yaptın?

Soru cümlesi sadece soru ekleriyle kurulmaz,
soru sıfatı, soru zamiri, soru zarfı ve soru edatı da
soru cümlesi kurmakta kullanılır.

Hangi öğrenci daha çalışkandır? (soru sıfatı)

Kaç yıl geçti seni görmeyeli? (soru sıfatı)

Sence hangisi daha güzel? (soru zamiri)

Sen bu işi nasıl başardın? (soru zarfı)

Acep şurda varmola? Şöyle garip bencileyin?
(soru edatı)

Soru cümlesi olumlu ya da olumsuz olabilir. Eğer
yüklem fiil ise olumlu soru cümlesi, yüklem isim ise
olumsuz soru cümlesi kurulur.

Bilgisayarın hızlı işlem yapıyor mu?
(olumlu soru cümlesi)

Bilgisayarın hızlı işlem yapmıyor mu?
(olumsuz soru cümlesi)

Bu senin bilgisayarın mı?
(olumlu soru cümlesi)

Bu senin bilgisayarın değil mi?
(olumsuz soru cümlesi)

Şekilce soru cümlesi görünümünde olan, ancak
anlamca bilgi veya cevap alma amacı taşımayan
cümleler de vardır. Bu tür cümlelerde *mi*, *mi*, *mu*, *mü*
soru eklerinden biri bulunabileceği gibi, soru sıfatı,
soru, zamiri, soru zarfı veya soru edatı da bulunabilir.
Bu soru unsurları “cümleye beklenmezlik, küçümse-
me, çaresizlik, sitem, şikayet, rica vb. anlamlar katar.
Bu anlamlar bağlam içinde ortaya çıkar” (Karahan
2007: 109). Bu tür kullanımlarda yazıda soru işareti
kullanılmaz.

Vurdun mu yerinden toz kaldıracaksın.

*Bir insan kendine bunu nasıl yapar anlamıyo-
rum.*

*Zengin mi fakir mi ben bilmem, yalnızca bunu
der bunu işlerim.*

Soru cümlesinde vurgu önemlidir. Konuşucu, soru unsurunu cevap veya bilgi almak istediği unsura yakın kullanır. Aksi halde beklenen cevap farklı olabilir.

Bize dün şen mi geldin?

Bize dün sen geldin mi?

Bu iki soru cümlesine verilecek cevap birbirinden farklıdır. Birinci cümlede soru kimin geldiğini öğrenmek, ikinci cümlede ise, hareketin yapılıp yapılmadığının öğrenilmesi için sorulmuştur.

Cevap veya bilgi almak amacıyla kurulan cümle, sıralı veya sıralı bağlı cümle olabilir. Bu durumda yazıda soru cümleleri arasına virgül, en sona da soru işareti konur.

Kim, ne için, kime yardım edecek?

Yoksul mu, yorgun musun, hasta ml, yurtsuz musun?

Ünlem Cümlesi

Heyecan, korku, coşku, sevinç, hayret gibi duyguların ifade edildiği; seslenme, çağırma, bağırma ifadesi taşıyan cümlelere ünlem cümlesi denir. Bu tür cümlelerde vurgu ve tonlama esastır. Yazıda, cümlenin sonunda ünlem işareti (!) kullanılır. Ünlem cümlesi, ya ünlem edatları yardımıyla ya da düz cümlenin vurgusu yardımıyla kurulur. Emir ifadesi taşıyan cümleler de bir bakıma ünlem cümlesidir.

Ah! Neler çektim bir bilsen!

Eyvah! Ne yer ne yar kaldı!

Çabuk buraya gel!

Ne duruyorsun! Yürü düşman üstüne!

Ünlem cümlesi yargı taşıyıp taşıymasına göre iki gruba ayrılır. Tek başına sadece seslenme veya çağırma ifadesi taşıyan ünlem cümlesi tam olarak

yargı bildirmediği için özne veya yüklem doğal yerinde bulunmaz. Bu tür cümleler bir bakıma bitmemiş eksilteli cümle gibi algılanabilir.

Ey! Türk istikbalinin evladı!

Ey! Türk Gençliği!

Bazı ünlem cümlelerinde bütün öğeler doğal yerinde olduğu için yargı bildirirler ve çözümlenebilirler.

Haydi korkmadan yürü düşman üstüne!

haydi: ünlem edati

yürü: yüklem

(sen): gizli özne

korkmadan: zarf tümleci

düşman üstüne: yer tamlayıcısı

Emir cümlesinde olduğu gibi vurgu ve tonlamaya bağlı olmak kaydıyla soru cümleleri de ünlem cümlesi olarak kabul edilebilir.

Ne duruyorsun, koşsana!

Sen hiç kendinden utanmaz mısın be adam!

Aslında yazıda her ne kadar tam olarak anlaşılmasa da söyleyişte tonlama ve vurgu önemli olduğu için her cümle ünlem cümlesi olabilmektedir.

Çabuk olun! Bir an önce işinizi bitirin! Yapacak daha çok iş var!

Ünlem cümlesi kurmada kullanılan bazı edatlar şunlardır: *Ey, hey, be, bre, behey, ay, ayol, ah, vah, eyvah, haydi, eee, eh, of, üf, vay, ya, yahu, haydi, sakın, lan, ulan*, vd. Bunlara ilave olarak, emir cümlesi kurmada kullanılan çekimlenmemiş olan ve ikinci kişiyi işaretleyen fiilin kökü de ünlem cümlesi kurmada kullanılır: *Koş!*, *Çabuk ol!*, *Yat!*, *Kalk! Gel!*, *Git!* vb.

12

Anlambilim

Nurettin Demir - Sema Aslan

Bu bölümde

- ✓ Anlambilimle ilgili temel kavramlar,
- ✓ Anlambilimle ilgili sorunlar,
- ✓ Sözlüksel anlam,
- ✓ Anlam değişmeleriyle ilgili konular üzerinde durulacaktır.

Araştırınız

1. Tek dilli ve iki dilli birer sözlük alıp madde ve tanımların nasıl yazıldığını karşılaştırınız.
2. Sizin konuşmanızda anlamı standart dildekenden farklı olan kelimeler var mıdır? Varsa arkadaşlarınızla paylaşınız.
3. *Çakar çakmaz çakan çakmak* öbeğinde sizce kaç kelime vardır?

Anlambilimin Geçmişi ve Konusu

Dilbiliminin anlamla ilgilenen; sözcüklerin, öbeklerin, cümlelerin anlamını inceleyen dalı olan anlambilim sözlü veya yazılı bir dil ögesini bir anlamla ilişkilendiren her tür ifadeyi konu edinir.

Nesneler ve onları karşılayan sözcükler arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmalar çok eskiye gider. Ama dilbilimsel anlam incelemeleri bir bilim dalı olarak 19. yüzyılın sonlarında gelişmeye başlar. Önceleri tek tek sözcüklerin anlamına yoğunlaşan ilk anlambilim çalışmalarında anlam, anlam değişimleri ve bu değişmelerin sebepleri üzerinde durulurken daha sonra dil öğelerinin birbirleriyle sıkı ilişki içinde oldukları ve birlikte işlev gördükleri ilkesi benimsenir, sözcükten büyük birimlere ve dilin bütün olarak işleyişinin anlam yönüne odaklanan çalışmalar yapılır (Aksan 1982: 144). Ayrıca Chomsky'nin üretici-dönüşümsel dil bilgisinden etkilenen anlambilim kuramları da türetilmiştir (ayrıntılar için bk. Aksan 1982: 145). Mantıktan beslenen, aşağıda sözü edilecek bir anlambilim kuramı da vardır.

Bütün doğal diller anlamlı sözcük, öbek ve cümlelerden oluşur. Prensipten her sözcük, öbek veya cümle en az bir anlamla ilişkilendirilebilir. Bağlam, durum gibi anlamı etkileyebilecek nedenler varsa da sözcüklerin anlamını incelemek daha büyük birimlere nazaran kolaydır. Öbek ve cümle düzeyinde anlamın incelenmesi ise daha karmaşıktır. Öbek ve cümlelerin anlamı, kendilerini oluşturan sözcüklerin anlamına bağlıdır. Ancak *güzel hava, hava güzel* veya *kediler köpekleri kovalar ve köpekler kedileri kovalar* örneklerinde görüldüğü gibi aynı sözcüklerden oluşan öbek veya cümleler aynı şeyleri ifade etmez (Kempson 1996: 2).

Anlambilim sözcük anlamı ile cümle anlamı arasındaki ilişkiyi ve bu ilişkinin ne şekilde ve ne dereceye kadar cümlenin yapısına bağlı olduğunu da inceler. Sözcüklerin birbirleriyle olan söz dizimsel ilişkileri anlamı değiştirebilir. Örneğin *Ali kitap okumayı sever ve Kitap okumayı Ali sever* gibi aynı sözcüklerden oluşan ve anlamca büyük örtüşme gösteren cümleler arasında da anlam farkları vardır.

Sözcükler ve cümleler anlam bakımından bulanık/belirsiz olabilirler. *Çaya gidiyorum* cümlesi, çay sözcüğü nedeniyle bulanıktır: Cümle “çay içmeye” ya da “çay kenarında gezinmeye” anlamında kullanılmış olabilir. *Bilgisayar çok yoruldu* gibi bir cümle de bilgisayarın yorulma kavramını idrak edip edemeyeceği sorusu nedeniyle belirsizdir. *Anlam belirsizliği*, dil biçimlerinin yorumlanmasıyla ilgili bir kavramdır ve anlambilim teorisinin bir parçası olmalıdır (Kempson 1996: 3).

Anlambilim teorisi, anlamların başka anlamlarla ilişkisini de inceler. Örneğin *erkek, kadın, kız, çocuk* sözcükleri, *erkek, ayna, numaralandırma* sözcüklerinin sahip olmadığı türden bir ilişkiye, aynı anlam alanına dahil olma özelliğine sahiptir. Benzer biçimde, *polisler suçluyu yakaladı* ve *suçlu yakalandı* cümleleri de *polisler suçluyu yakaladı* ve *Ahmet polisleri selamladı* cümleleri arasında olmayan bir çıkarım ilişkisine sahiptir. Bu durumda *eş anlamlılık, zıt anlamlılık, çıkarım* vb. mantıksal ilişkiler de anlambilimin konusu olmalıdır. Bir başka ilişki de şu şekildedir: *Köpek* sözcüğü mantıksal olarak *hayvanı* da içerir (alt anlamlılık), *rüya-kabus, dans-tango* vb. sözcüklerde de görülen bu ilişkinin yanı sıra ters çıkarım ilişkisi (zıt anlamlılık) de anlambilim teorisinin konusudur. Anlamları tanımlayabilmek için, sözcükler ve cümleler arasındaki bu tür mantıksal ilişkileri tanımlamak, anlambilimin işidir (bk. Kempson 1996: 1-5).

Sözlüksel Anlambilim

Sözcükler, hem biçime hem anlama sahiptir. Bir biçim birden çok anlamla bağlantılı olabileceği gibi, bir anlam da birden çok biçimle ilişkili olabilir. Bu bakış, sözlük yazımı (leksikografi) ile anlambilim arasında bir kesişme oluşturur ve *eş adlılık, eş anlamlılık, zıt anlamlılık* gibi konulara da eğilmeyi gerektirir (Lyons 2005: 47-48).

Sözcük – Sözlükbirim

Sözcük ve eş anlamlısı olan kelime, en kısa tanımıyla anlamlı ve işlevli ses veya ses birliğidir. *O, gel-*

mek, at, güzel, çocuk, ile, bu, ve, ah örneklerinin hepsi birer sözcüktür. Bu tanıma göre bu metinde araya bir boşluk bırakılarak yazılan her birliğin bir sözcük olduğu yargısına kimse itiraz etmeyecektir. Bununla birlikte bir metinde *gelmek* fiili, *geldi, geliyor, gelmiş, gelen* vb. farklı biçimlerde ortaya çıkabilir. Bunların her birini sözcük olarak saymak yanlış olmaz. Ancak bunların her biri aynı sözcüğün farklı bir ekle çekimlenmiş biçimidir ve taşıdıkları anlamlar sözlükte tek bir maddede verilir. Buna karşılık *arapsaçı, açgöz, şeytan tüyü, arı kovanı gibi* birden çok sözcükten meydana gelen örneklerde her bir örneğin sözlüklerde bulabileceğimiz anlamları vardır. Buna rağmen bitişik yazıldıkları için *arapsaçı* ve *açgöz* tek sözcük sayılırken, ayrı yazılan *şeytan tüyü* iki, *arı kovanı gibi* ise üç sözcük kabul edilecektir. Sözcük terimiyle ilgili içinden çıkılması zor başka durumlar da vardır: *dişe diş* “aynı biçimde, aynı araçları kullanarak”, *baş başa* “birlikte, beraberce” örnekleri ayrı yazılmış sözcüklerden meydana gelmekle birlikte sözlük anlamları olan birliklerdir. Ayrıca *üzümünü ye bağını sorma* gibi cümle boyutunda olmakla birlikte aslında “yararlan, ama kaynağını araştırma” anlamına gelen bir deyimdir. Tek bir sözcükten ibaret olan ögeler de cümle olabilir: *Dur!*

Başka durumlarda çok yararlı olabilecek sözcük terimi, sözlüklerde tanımlanma ihtiyacı duyulan maddeler için kullanışsız görünmektedir. Bu nedenle bir metinde karşımıza çıkan ögelerle sözlüklerde tanımları verilenler arasında bir ayırım yapmak için *sözlükbirim* (lexem) terimi kullanılır. Sözlükbirimler, sözlüklerde tanımı yapılan, tek sözcükten veya birden çok ögeden meydana gelmiş ögelerdir. Buna göre *şu köşe yaz köşesi, şu köşe kış köşesi* örneğinde 8 sözcük, buna karşılık dört sözlükbirim vardır: *şu, köşe, yaz, kış*. Sözlükbirimde Türkçe yazımın en sorunlu alanlarından biri olan bitişik ve ayrı yazımın bir önemi yoktur. Buna göre yukarıda verilen *arapsaçı, açgöz, şeytan tüyü, arı kovanı gibi, baş başa, dişe diş, üzümünü ye bağını sorma* örneklerinin her biri birer sözlükbirimdir. En az iki sözcükten oluşan sözlükbirimler, belli dil bilgisi kurallarına göre bir araya gelirler. Anlamları kendilerini oluşturan sözcüklere bağlıdır (*buzdolabı, fotoğraf makinesi, tükenmez*

kalem vb.); ancak bir kısmının oluşumu mecazlıdır: *arı kovanı gibi, camgöz*. Bunların anlamsal içerikleri yalnız gramatikal değil, bilişsel süreçleri de ilgilendirir. Sözlüksel (leksikal) anlambilim bu süreçleri de incelemektedir (bk. Palmer 1981, Lyons 2005).

Anlambilim ve Sözlükler

Sözlüklerin nasıl yazılacağıyla ilgilenen sözlük yazımı ve sözlükteki verileri inceleyen sözlük bilimi olmak üzere iki kolu olan *sözlükçülük* anlambilimin bir uygulama alanıdır. Farklı diller arasında anlaşmaya yardımcı olması amacıyla sözcük listeleri veya daha kapsamlı sözlükler hazırlanırken, ister istemez sözcüklerin anlamları üzerinde düşünülmektedir. Türkçe, sözlükler açısından oldukça şanslıdır. Tek dilli sözlükler, iki veya çok dilli sözlükler, terim sözlükleri, ağız sözlükleri, eş anlamlılar sözlüğü, zıt anlamlılar sözlüğü, deyimler ve atasözü sözlükleri gibi çok farklı amaçlarla hazırlanmış çok sayıda Türkçe sözlük vardır.

Genel sözlükçülüğün iki temel amacından söz edilebilir:

1. Bir dildeki bütün sözcükleri kapsamak.
2. Her sözcüğün anlamını vermek.

Bu iki amaca paralel olarak iki temel sorun ortaya çıkar.

1. Bir dilin sözcükleri nelerdir?
2. Bir sözcüğün anlamı nedir ve nasıl tanımlanır? (Linke vd. 1996: 59).

Neyin sözlük maddesi olarak alınacağına anlam önemli bir rol oynar. Bir dildeki türetme imkanları prensip olarak sonsuzdur, yeni ihtiyaçları karşılamaları için her an yeni sözcükler türetilir. Bu nedenle bir dilin bütün sözcüklerini kapsayan bir sözlük yapılamaz.

Sözcükler sözlüklere yalın halleriyle kaydedilir, cümle içerisinde çekimlenerek kullanılan biçimler göz önünde bulundurulmaz. Genel kullanım için hazırlanmış Türkçe sözlüklerde isim soylu sözcük-

ler yalın halde, fiiller ise aslında fiilin ismini yapan mastar ekleriyle verilirler: *ev, gelmek* gibi. Sözlüklere madde başı olarak alınan sözlükbirimler aynı zamanda *alıntı* biçimleridir. Sözcüklerden bahsetmek gerekirse bu çekimlenmemiş biçimler kullanılır: *Ev kelimesi Türkçede birçok anlama gelir. Gelmek Türkçe bir kelimedir* vb.

Sözlüklerde tek kelimededen oluşan öğelere yer verildiği gibi birleşik sözcüklere, deyimlere, atasözlerine de yer verilir. Çünkü dilde birden çok sözcükten meydana gelmekle birlikte, tek bir anlamı olan yığınla sözlükbirim vardır. Bazı durumlarda teker teker sözcüklerin anlamları bilinirse birleşiklerin, deyimlerin anlamları çıkarılabilir: *okul yolu* “okula gitmek için kullanılan yol”, *ders kitabı* “derste kullanılan kitap” gibi. Ama dillerde sözcüklerin anlamının bilinmesi durumunda da anlamı çıkarılamayacak pek çok birleşik sözcük vardır: *küplere binmek* “çok öfkelenmek”, *arıkovanı* “yengeç takımyıldızı yöresinde bir yıldız kümesi” gibi.

Sözlükler hazırlanırken eş adlı sözcükler farklı sözlük maddeleri olarak, çok anlamlı sözcükler ise tek sözlük maddesi olarak alınır. Buna göre Türkçe sözlükte “surat, yüzey; 100” anlamlarına gelen birden çok *yüz* maddesi yer alır. Buna karşılık “görme organı, çekmece, oda” gibi farklı anlamları taşıyan *göz* tek bir madde olarak verilir. Birinciler ayrı kelimeler iken, ikincisi birden çok anlamı olan tek bir kelimedir.

Yine de genel bir sözlük hazırlarken ortaya çıkan ve sözlük yazımı sırasında çözümlenmesi gereken yığınla sorun vardır. Sözcükler hangi ölçütlere göre sözlüğe alınmalıdır? Halk dilinde, konuşma dilinde, ağızlarda yaygın olan sözcükler sözlüğe alınmalı mıdır? Bir sözcük ne kadar yaygın olursa sözlüğe alınır? Kullanımdan kalkmış sözcüklerin durumu ne olmalıdır? vb.

Sözlükbirimlerin tanımları verilirken de anlam-bilimden yararlanır. Tanım yapılırken en sık başvurulan yollardan biri, sözlükbirimi aynı anlama gelen bir öbelle tanımlamak, sözcüğün anlamını tasvir etmektir: *almak*: “Bir şeyi elle veya başka bir

araçla tutarak bulunduğu yerden ayırmak”. Ayrıca tanımlama sırasında *eş anlamlı* sözcüklerden yararlanır: *göz*, “delik, boşluk”, “çekmece”, “nazar” vb. Tanımlamada anlam alanlarına ve anlam ayırıcı özelliklere de başvurulur: *oğlan* “erkek çocuk”, *güvercin* “güvercingillerden, hızlı ve uzun zaman uçabilen, kısa vücutlu, sık tüylü, evcilleşmiş birçok türü bulunan, yemle beslenen bir tür kuş”. Bir başka yol, bir sözlükbirimin geçeceği bağlam hakkında kısa bilgi vermektir: *göz gezdirmek* “derinlemesine incelemeyen okumak”, *gözden kaybolmak* “ortadan çekilmek veya görünmez olmak, kaybolmak” gibi. Benzer şekilde birleşiklerin verilmesi de buraya dahildir: *yüzgöz, göz alıcı* vb. (ayrıntılar için bk. Linke vd. 1996: 159-160).

Sözcük Anlamının Tanımlanması

Sözcükler anlam değerlerinin görece açıklığı bakımından iki gruba ayrılır. İlki, anlam bakımından tam bir ifadeyi karşılayabilme yeterliliği olan ‘tam anlamlı’ sözcüklerdir: *insan, kadın, toprak, elma, çiçek* vb. İsim, fiil, sıfat, zarf, zamir gibi sözcük türleri bu gruba girer ve dilin temel söz varlığını oluştururlar. İkincisi ise, tam bir ifadeye/anlama karşılık gelmeyen; ancak içinde buldukları daha büyük yapılar da anlam kazanan *fakat, ama* vb. sözcüklerdir. İkinci grupta yer alan sözcükler anlamdan bütünüyle yoksun değilse de tam anlamlı sözcüklere kıyasla daha az anlamlıdır. Anlamları, kullanıldıkları bağlamla belirginleşir. Edat, bağlaç vb. sözcük türleri bu gruba girer. Bunlar sözleri ve söz öbeklerini bağlamak, gramatikal açıdan iyi biçimlenmiş öbekler ve cümleler oluşturmak için kullanılırlar. Eksik anlamlı sözcüklerin, leksikal değilse de görece dil bilgisel anlam taşıdıkları söylenebilir (bk. Lyons 2005: 65).

Sözcüklerden bir kısmı diğerlerine göre daha temel anlamlar ifade ederler. Gündelik hayatta kullanılan, daha genel anlamlar taşıyan, teknik olmayan sözcükler temel sözcüklerdir: *köpek, at, kol, baş*. Temel olmayan sözcükler ise genellikle, temel sözcükler kullanılarak tanımlanır. Örneğin *kangal, köpek* sözcüğü olmadan; *tay, at* olmadan; *oğlak, keçi* olmadan tanımlanamaz (bk. Lyons 2005: 83).

Kanarya, serçe, pelikan, flamingo, papağan, ‘kuş’ sözcüğünün alt alanlarını oluşturur; ancak bu sözcüklerin hepsi ‘kuş’ türü için aynı derecede tipik örnekler değildir. *Kuş* denince insanların aklına, *flamingo* ve *pelikandan* önce *serçe, kanarya, kartal, güvercin* gibi yaşadıkları çevre için daha tipik olan türler gelir. Bunlar, *kuşun* anlamsal prototipleri, yani en tipik örnekleridir. Benzer biçimde *çiçek* denince *gül, ağaç* denince *çam, ortanca* ve *okaliptüse* göre daha tipik örneklerdir. Ancak burada, bu tür prototiplerin dilden dile, kültürden kültüre farklılık gösterebileceği unutulmamalıdır. Herhangi bir tür içinde, insanların ilk aklına gelen örnekler, o türün anlamsal prototiplerini oluşturur (bk. Yule 1996).

Bazı sözcüklerin, ancak belirli kültürlerde görülebilen türleri karşıladığı bilinmektedir. Örneğin kutuplarda karın, Arap toplumlarında devenin, Avustralya çöllerinde kumun birçok türü bulunur. Eskimolarda karla, Avustralya Aborjinlerinin dilinde kumla ve Arap toplumlarında deveyle ilgili diğer dillere göre daha zengin bir söz dağarcığı olduğu görüşü yaygındır. Dil dilimi çalışmalarında sıkça sözü edilen bu durum, Edward Sapir ve Benjamin Lee Whorf’un ortaya attığı, Sapir-Whorf kuramıyla ilişkilendirilir. Bu kurama göre insanlar dünyayı ve gerçekliği, konuştukları dilin onlara dayattığı algılamaya ve düşünme biçimiyle algılandıkları (bk 1. Bölüm).

Sözlüksel ve Dil Bilgisel Anlam

Sözlüksel anlambilim, sözcüklerin ve öbeklerin anlamıyla ilgilenirse de, anlamları taşıyan biçimler ve bu biçimlerde görülen gramatikal farklar da anlambilimcilerin dikkatini çekmektedir. Bir biçimin gramatikal görünümü anlamsal farklar yaratır. Örneğin *çocuk* ve *çocuklar* sözcükleri, aynı sözlüksel anlamı taşırlar ancak teklik-çokluk ayrımı nedeniyle dil bilimsel anlamları farklıdır. Benzer biçimde, *gel-* fiilinin geçmiş, şimdiki ve gelecek zaman için çekimlenmiş biçimleri olan *geldi, geliyor, gelecek* arasındaki anlam farkı, sözlüksel anlamın değil, dil bilimsel anlamın konusudur. Teklik-çokluk, zaman, kip, görünüş vb. konular dil bilimsel anlamı ilgilendirir (Lyons 2005: 74). Dil bilimsel anlamı ilgilendiren bir başka

konu da kategori anlamıdır. Kategori anlamı, bir sözcüğün isim, sıfat, zarf vb. belirli bir sözcük türüne ait olmasından kaynaklanan anlamdır (Lyons 2005: 72).

Özel Adlar

Bir dildeki göstergelerin gösterilenlerini her zaman belirli bir şekilde tanımlamak, gösterenle gösterilen arasında değişmez bir bağ kurmak güçtür. Örnek olarak *cesaret* gibi soyut kavramlar bir yana, *koltuk, masa* gibi somut varlıkların gösterilenleri bile kişinin deneyimleri, bağlam veya başka nedenlerle değişebilmektedir. Ancak dildeki sözcükler arasında özel adların ayrı bir yeri vardır. Özel adlar doğrudan adı oldukları varlıkları göstermeleriyle diğerlerinden ayrılır. Söz gelimi *Ankara* deyince belli bir şehir akla gelmektedir. Özel adlar, halen mevcut veya tarihte var olmuş, gerçek veya kurgusal varlıkların adı olabilirler:

Van Gölü, İstanbul

Fatih Sultan Mehmet, Bilge Kağan

Dede Korkut, Deli Dumrul

Aililer, Ayşeler gibi çoğul eki alarak daha genel, “X ve onunla ilgili olanlar” anlamı veren özel adlar da vardır. Türkçede, *Van* (gölü, ili), *Ağrı* (dağı, ili) gibi ilk bakışta iki anlama gelebilen özel adlara az da olsa rastlanır. Bu gibi durumlarda özel olanları belirtmek için *Van Gölü, Ağrı Dağı* örneklerinde olduğu gibi adın ikinci kısmı da büyük harfle yazılmaktadır.

Kavram ve Gösterge

Anlambilim, dünyanın anlaşılması ve kavramlaştırılmasıyla değil onların doğrudan dile yansımalarıyla ilgilenir. Varlıkların dil dışında kalan durumlarının incelenmesi başka bilim dallarının konusudur. Anlambilim, dilin bu dış dünyayla nasıl ilişkilendirildiği sorununu da çözmez. Günümüz anlambilimi, dikkatini daha çok, dillerin yapısı çerçevesinde sözcüklerin birbiriyle anlamsal açıdan ne tür bir ilişki içinde olduğu üzerinde yoğunlaşır. Ancak bunu ya-

parken dikkat göstergede değil, doğrudan anlamdadır (Crystal 1995: 102).

Sözcükleri, gerçek dünyayla tam örtüşme olmadığı durumlarda da kullanabilmemiz için anlam ve gösterge arasında ayırım yapmak kaçınılmazdır. Böyle bir ayırım bize gerçek örtüşmelerin olmadığı durumları da inceleme fırsatı verir. Bu ayırımın, tek dilden hareketle tanınması güç olabilir. Ancak gerçek durumla, bunların farklı dillerde ifade edilişi tam da bu ayırımın gerekli olduğunu gösterir (bk. Crystal 1995: 10). Birçok kavramla kolay gösterilebilecek olan bu durum için akrabalık adları ve renk adları çarpıcıdır.

Anne ve babanın erkek ve kız kardeşlerinin olması doğal bir olgudur. Türkçede babanın erkek kardeşi, Arapçadan kopyalanmış olan *amca*, kızkardeşi ise gene yabancı kökenli olan *hâlâ* ile gösterilmektedir. Annenin erkek kardeşi *dayı*, kızkardeşi ise *teyze* olarak adlandırılmaktadır. Babanın kardeşleri için Türkçe kökenli isimlerin kullanılmaması başlı başına ilgi çekicidir. Türkçedeki bu dördü ayrıma karşılık, aynı biyolojik ilişki, mesela Almandada farklı gösterilir: *Onkel* “amca, dayı”, *Tante* “hala, teyze” (akrabalıkla ilgili ilgi çekici ayrıntılar için bk. Crystal 1995: 102).

Gerçek dünya ile bunların dile getirilmesi arasında, bir dil içinde de çok farklı biçimler olabilir. Örnek olarak *deve* sözcüğü standart dilde türü gösterir, ama ayrıntı bilgisi vermez. Ayrıntı vermek gerektiğinde *erkek deve*, *dişi deve*, *deve yavrusu* gibi tamlamalara başvurulur. Toroslardaki göçebe gruplar arasındaysa yaş, cinsiyet, tüy rengi gibi farklı nedenlerle daha ayrıntılı bir adlandırma görülür: *potuk* “deve yavrusu”, *dorum* “bir yaşındaki deve yavrusu”, *iğdiş* “iğdiş edilmiş deve”, *beserek* “erkek deve”, *lök* “tüylü erkek deve”, *maya* “çiftleşme çağına gelmiş dişi deve” vb.

Anlamın açıklanması da başlı başına bir sorundur. Örnek olarak hayatında hiç sandalye görmemiş olan birine sandalyeyi anlatmak için yapabileceğimiz en kolay şey, sandalyeye işaret etmek olacaktır. Ancak bu, muhatabımızın başka ne gibi şeylere san-

dalye denebileceğini kavraması için yeterli olmadığı gibi yanlış çıkarımlar yapmasına da yol açabilir. Bu nedenle gösterdiğimiz sandalye yanında benzerlerini de içine alabilecek bir tanım vermek daha yararlıdır. “Arkalıklı, dört ayaklı oturma eşyası” şeklindeki bir tanım, muhatabımızın benzer şeyleri de *sandalye* olarak adlandırmasına olanak sağlayacaktır. Burada, gerçek dünyada olan durumla doğrudan bir ilişki yoktur. Sözcük, sözlüklerde olduğu gibi yine başka sözcüklerle anlatılmaktadır (Crystal 1995: 102).

Anlam Alanları

Anlam araştırmalarında sözcükleri sınıflandırmak için başvurulan yollardan biri, onları benzeyen ve ayrılan yönlerinin yardımıyla, belli anlam alanlarına göre sınıflandırmaktır. Örnek olarak *gül*, *lale*, *nergis* çiçek adıdır. Organ adları, bitki adları, sebze, meyve vb. başka anlam alanları da bulmak mümkündür.

Sözcüklerde Anlam İlişkileri

Eş adlılık (homonymie)

Bir dili konuşanlar bir sözcüğün hem söylenişini hem de anlamını bilirler. Türkçe konuşan biri bu bilgi yardımıyla hem ses, hem yazılış, hem de anlamca farklı olan *taş* ve *ağaç*’ın bağımsız iki sözcük olduğunu ayırt eder. Ancak dillerde birden çok anlamın aynı biçime sahip olduğu, söyleyiş ve/veya yazımda tam veya kısmen aynı olabilen öğelerin birbiriyle ilgisiz anlamları ifade edebildiği görülür: *ben*: “1. Tende bulunan koyu renkli leke”, “2. Teklik birinci kişi zamiri”. *Dağ*: “1. Yer kabuğunun çıkıntılı bölümleri”, “2. Vücudun hastalıklı bölümüne kızgın bir araçla yapılan yanık”. *Yüz*: “1. çehre”, “2. doksan dokuzdan sonra gelen sayı”. *Bağ*: “ip, sicim vb. düğümlebilir nesne”, “2. üzüm yetiştirilen meyve bahçesi”. *Şiş*: “1. şişmiş olan yer”, “2. uzun demir çubuk” vb. *Çay*: “1. çaygillerden nemli iklimlerde yetişen bir ağaç”, “2. dereden büyük, ırmaktan küçük akarsu” vb. Verilen örneklerin söyleniş aynıdır, fakat birbiriyle ilgili olmayan anlamlara gelmektedirler.

Bir dilde eş adlılığın oluşumunda sesteşlik ve eş yazılışlık olmak üzere iki ana etken vardır. İlk gruba dahil olanların bir kısmı ses ve biçim değişimleri nedeniyle sesteş hale gelmiştir: Örneğin Eski Türkçe *elig* sözcüğü, Oğuz grubu Türk dillerinde çok heceli sözcük sonunda /g/ yitimi ve sondaki /i/ sesinin iye-lik eki sanılarak düşürülmesi nedeniyle, memleket anlamına gelen *el* sözcüğüyle sesteş hale gelmiştir (bk. Aksan 2006: 73). Aynı şekilde vücuttaki leke anlamındaki *ben* ve Farsça *dağ* ve *bağ* sözcükleri eskiden sırasıyla *beñ*, *da:g*, *ba:g* şeklinde yazıldıkları için, birinci kişi zamiri *ben* ve Türkçe *dağ*, *bağ* sözcükleri ile eş sesli ve eş yazılışlı değillerdi. Ancak yazı devriminden sonra arka damak geniz sesini gösteren bir işaretin olmaması ve Farsça sözcüklerdeki uzun ünlülerin kısalması sonucu yazıda gösterilmelerine gerek kalmamasıyla eş adlılık ortaya çıkmıştır. Başka dillerden kopyalanmış bir sözcüğün yerli dildeki bir sözcükle sesteş olması sonucu da eş adlılık ortaya çıkabilir: Türkçe *bağ* ve *dağ* örnekleri, Farsça *bağ* ve *dağ* ile eş adlıdır. Sözcüklerin eş yazılışlı olmaları da eş adlılık nedenidir: *sol*. Bu tür sözcükler her zaman sesteş olmayabilmektedir. *sol* “taraf” örneklerinde art damak /l/ sesi, nota anlamındaki *sol* ön damak /l/ esesi ile söylenir (bk. Aksan 2006: 74).

Tam eş adlılık ve kısmi eş adlılık olmak üzere iki eş adlılık türünden söz edilebilir. Tam eş adlılığın olabilmesi için, şu üç koşulun yerine getirilmesi gerekmektedir:

1. Sözcüklerin anlamları ilgisiz olmalı,
2. Bütün biçimleri eş görünümlü olmalı,
3. Gramatikal bakımdan denk olmalıdır (Lyons 2005: 55).

Bu yaklaşıma göre, “çehre” anlamındaki *yüz* ve sayı adı olan *yüz*, anlamları ilgisiz; bütün biçimleri, örneğin çokluk ve hal çekimleri aynı ve gramatikal açıdan denk oldukları (her ikisi de ad) için tam eş adlıdırlar. Ancak *yüz* “yüzme eyleminin emir şekli” ve *yüz* “çehre”, sözcükleri, gramatikal denklikleri bulunmadığı ve bütün biçimleri eş görünümlü olmadığı için, aralarında kısmi eş adlılık ilişkisi bulunur.

Eş adlı sözcükler sözlüklere ayrı maddeler olarak alınır.

Çok Anlamlılık

Tek bir biçimin birden fazla anlamı taşıması durumunda eş adlılık ortaya çıkar. *Göz* sözcüğü, organ adı, çekmece, suyun kaynağı, oda vb. olmak üzere birden fazla anlamı karşılamaktadır. Eş adlılık ve çok anlamlılığı ayırt etmek için etimoloji ve anlam ilgisi olmak üzere, iki ölçütten bahsedilebilir. Çok anlamlı sözcükler arasında köken bakımından da ortaklık vardır. Bu noktada etimolojik bilgi, karar vermeyi kolaylaştırır. Ancak yine de *arı kovanı* “arıların içinde yaşadıkları yuva”, *arıkovanı* “Yengeç takımı yıldızı yöresinde bir yıldız kümesi” gibi durumların eş adlılıkla mı yoksa çok anlamlılıkla mı açıklanabileceğine karar vermek güçtür. Anlam ilgisi ölçütüyse, sözcüğün farklı anlamları arasında, genellikle metaforik genişlemeyle ortaya çıkan anlam ilişkisini gerektirir. Örneğin “1. ağaç dalı, 2. bilim dalı” anlamına gelen iki *dal* sözcüğü arasında, hem köken ilgisi hem de anlam ilgisi vardır. Bu durumda *dal* sözcüğü çok anlamlıdır. *Etek* sözcüğü de hem elbisenin alt yanı hem de dağın alçak kısımları anlamlarına gelir (bk. Lyons 2005: 59, Palmer 1981: 102).

Çok anlamlı sözcükler, sözlüklerde tek madde olarak değerlendirilir. Ancak Türkçe sözlüklerde bunun istisnaları az değildir. Örnek olarak kökeni aynı olan *cam göz* ve *camgöz* iki ayrı madde olarak Türkçe Sözlüğe alınmıştır. Böylece aslında çok anlamlı olan bir sözcük eş adlı sayılmış, ancak eş yazılışlı görülmemiştir.

Eş Anlamlılık

Biçimi farklı, anlamları benzer veya yakın olan sözcükler eş anlamlı sayılır: *duymak*, *işitmek*, *dinlemek*; *sözcük*, *kelime*; *kara*, *siyah*; *beyaz*, *ak* vb. Eş anlamlı sözcükler, özellikle sözlükçülükte sözcük tanımını kolaylaştırır. Örneğin *dilek* sözcüğü, tek dilli sözlüklerde *arzu*, *emel* vb. gibi eş anlamlılarının yardımıyla tanımlanır.

Dillerde, her bağlamda aynı anlama gelen, anlamın bütün boyutları örtüşen tam eş anlamlılık pek rastlanan bir durum değildir. Sözcükler arasında *üslup, derece, duygusal değer, yerellik* vb. açılardan farklar vardır. Ayrıca bağlam da önemlidir. İki sözcük bir cümlede eş anlamlı iken başka bir cümlede eş anlamlı olmayabilir: *ak* ve *beyaz*, *siyah* ve *kara* sözcükleri eş anlamlı sayılırlar. Ancak *ak alın* deyiminde *beyaz*, *kara baht* örneğinde *siyah* kullanılamaz. Pek çok sözlükte eş anlamlı olarak listelenen sözcükleri, bu nedenle yakın anlamlı saymak gerekir.

Basit bir sözcük, birleşik bir sözcükle eş anlamlı olabilir: *ambulans-cankurtaran* vb.

Kimi sözcükler eş anlamlı gibi görünse de duygu değerleri farklı olabilmektedir: *asker* krş. *Mehmet-çik* vb. Farklı üslupları da çağrıştırabilirler: *mangır-para*, *inek-çalışkan* vb.

Türkçede eş anlamlı sözcüklerin yanında, özellikle dil devrimi sırasında üretilen yeni sözcükler veya Türkçeye yeni giren yabancı sözcüklere üretilen karşılıklar sonucu çok ilgi çekici eş anlamlılık durumları ortaya çıkabilmektedir. Örnek olarak şu sözcükler sıralanabilir: *etki-tesir, ilgi-alaka, görev – vazife, yazım – imla, güncel-aktuel* vb. İlgi çekici bir eş anlamlılık türünü de *star – yıldız* gibi örnekler oluşturur.

Zıt Anlamlılık

Zıt anlamlılık, sözcükler arasında bulunan ters çıkarım ilişkisidir: *güzel-çirkin, doğru-yanlış, karı-koca* vb. İki kavram arasında zıtlık ilişkisinin olması için, ortak özelliklerinin bulunması gerekir. Ancak bu şekilde kavramlardan biri, ters çıkarım yoluyla diğerini çağrıştırabilir. Örneğin *güzel* ve *çirkin* olma nitelikle, *yaşlı* ve *genç* olma yaşla ilgili özelliklerdir; ancak ilişki ölçeğinin iki ayrı ucunda buldukları için zıt anlamlıdırlar.

Zıt anlamlılığın farklı biçimleri bulunur. Sözcükler ve ifadeler arasındaki anlam ilişkisinin yönüne ve biçimine göre değişik zıtlık ilişkilerinden bahsedilebilmektedir. Örneğin *evli-bekâr* sözcük çiftleri

arasında *bütünleyici zıtlık* ilişkisi görülür. *Evli* ve *bekâr* sözcükleri, kültürel olarak evlenebilirlik diye kabul edilen ölçütün uygulanabilirliğini varsayar ve bu ilişki çerçevesinde birbirlerini tamamlar. *Erildişi, kadın-erkek, soru-cevap, ölü-sağ, var-yok* gibi sözcük çiftleri arasında da bütünleyici zıtlık ilişkisi bulunur.

Derecelendirilebilir zıt anlamlılar da vardır. Derecelenebilir zıtlık ilişkisi, derecelenebilir bir niteliğin, ilişki ölçeğinde bulunan iki farklı ucu arasındaki anlam ilişkisidir. *Dar-geniş, yaşlı-genç, büyük-küçük, uzun-kısa* vb., nitelik bakımından derecelenebilen ve bir niteliğin farklı derecelerini ifade eden bir dizi sıfat çifti bu tür zıtlığa örnek verilebilir. Bazen iki zıt anlamlı arasında farklı derecelendirmeler yapmak da mümkündür: *büyük-küçük, uzun-kısa, sıcak-soğuk* vb. (Palmer 1981: 95). Bu tür zıt anlamlılarda, olumsuz biçim zıt anlam değildir. Örnek olarak *uzun değil* illa ki *kısa* anlamına gelmez (bk. Fromkin–Romdan 1993: 133).

Üçüncü bir zıt anlamlılık türü de *almak/satmak, karı/koca, öğrenci-öğretmen* vb. sözcük çiftleri ile ilgilidir. Bu sözcüklerde belirtilen kavramlardan birinin varlığı diğerinin varlığına bağlıdır, biri olmadan diğerinin olması mümkün değildir. Yer-yön bildiren zıt anlamlılar da ilişkili zıtlık kategorisine dahil edilebilir: *aşağı/yukarı, önde/arkada, kuzeyde/güneyde* vb.

Akrabalık bildiren sözler arasındaki zıtlık ilişkileri de *ilişkili zıtlıklar* için ilginç olabilir: *Anne-baba, kız kardeş-erkek kardeş, amca-hala*. Bunlar hem zıt akrabalık ilişkilerini hem de cinsiyet farklılıklarını göstermektedir (bk. Palmer 1981: 98).

Türkçede anlambilim üzerinde en fazla çalışmış olan Doğan Aksan beş ayrı zıtlık ilişkisinden bahsetmektedir (2006: 129-131):

İkili zıtlıklar: çok-az, dolu-boş, gündüz-gece, somut-soyut

Bişimsel ilişkili zıtlıklar: sorumlu-sorumsuz, uğurlu-uğursuz, zamanlı-zamansız, akıllı-akılsız

İlişkisel zıtlıklar: almak-satmak, oyuncu-seyirci, amir-memur, imam-cemaat

Dereceli zıtlıklar: küçük-orta-büyük, iyi-orta-kötü, kısa-orta-uzun

Yön gösteren zıtlıklar: sağ-sol, ön-arka, ileri-geri, yukarı-aşağı, kuzey-güney vb.

Metafor

Metafor, bir varlığın bir boyutunu diğerine göre kavrama imkanı veren sistematik bir düşünme biçimidir. Benzetme/istiare olarak da bilinen metaforlar, bir varlığı daha etkili anlatmak ya da soyut bir varlığı, somut bir varlığa göre anlatarak daha kavranır hale getirmek üzere kullanılmaktadır. Metaforlar günlük dilin ve algılama biçimimizin doğal bir parçasıdır. Gündelik dilde metaforik kavrayışın yaygınlığı ve kullanımı hakkında fikir edinmek üzere *zaman paradır* metaforu gözden geçirilebilir: *zamanımı harcıyorsun, sana harcayacak vaktim yok, vakit nakittir, bu patlak lastik bir saatime mal oldu, zamanımı tüketiyorsun* vb. (Lakoff 2005: 30-31).

Metonimi

Mecaz-ı mürsel olarak da bilinen metonimi, bir varlığı ya da unsuru, anlam bakımından ilişkili başka bir varlık ya da unsur aracılığıyla anlatma biçimidir. Yalnız edebî dilde değil günlük konuşma dilinde de metonimik ifadelerin kullanımı yaygındır. Birçoğu kalıplaşmıştır ve kolaylıkla yorumlanır: *Şişeyi bir dişişte içti, Ankara bu konuda henüz bir açıklama yapmadı, Orhan Veli okumayı çok seviyorum, bu şirkette yeni yüzlere ihtiyacımız var* vb. Bazı metonimilerin anlaşılması ise bağlama ve ortak paylaşım, çıkarım gücüne bağlıdır; söz konusu bağlam hakkında fikri olmayanlar ya da ortak paylaşımı bulunmayanlar için anlaşılabilir. Örneğin *yenici gelmedi, dilci dersi iptal etmiş* vb. ifadeler ancak yeni Türk edebiyatı ve dil derslerini alan dil ve edebiyat bölümü öğrencileri ya da durum hakkında ön bilgisi olanlar tarafından anlaşılır ve kullanılır. Bu cümleler bir es-

naf ya da çiftçi için çağrışımsız olabilir (ayrıntılar için bk. Yule 1996, Aksan 2006).

Metafor ve metonimi farklı süreçlerdir. Metafor ilkece bir şeyi diğerine göre tasavvur etme tarzıdır. Metonimi ise referans işlevine sahiptir; bir şeyi, diğerinin yerine geçecek şekilde kullanmamıza imkan verir. Metaforlar gibi metonimler de gelişigüzel yahut keyfi oluşumlar değildir. Metonimik kavramlar kültürel temelleri olan, sistematik bir düşünme biçiminin ürünleridir. Örneğin 'bütün yerine parça' tipi metonimilerde, bütünü yerine geçebilecek birçok parça vardır. Hangi parçayı tercih edeceğimiz bütünü hangi boyutuna odaklanacağımızı belirler (Lakoff 2005: 62).

Bütün yerine parça: Bu şirkette yeni yüzlere ihtiyacımız var.

Ürün yerine üretici: Orhan Veli okumayı severim. Çalışma odasında bir Picasso var.

Kullanıcı yerine nesne: Otobüsler grevde.

Sorumlu insanlar yerine kurum: Ordu tasarımı tekrar uygulamaya koymak istiyor.

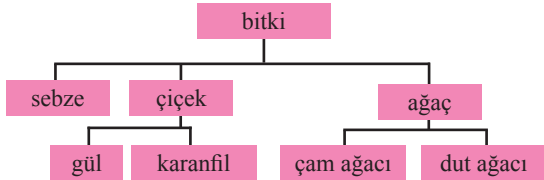
Kurum yerine mekan: Ankara henüz açıklama yapmadı. Çankaya sessizliğini koruyor. Washington insanların ihtiyaçlarına duysuz (bk. Lakoff 2005: 63-64).

Alt Anlamlılık (hyponymie)

Alt anlamlılık terimi *çiçek* ile *lale* ve *gül* arasındaki benzer bir içerme/kapsama ilişkisiyle ilgilidir. Bir şeyin anlamı, başka bir şeyin anlamını içeriyorsa, aralarındaki anlam ilişkisi alt anlamlılıktır. *Karanfil-çiçek, kedi-hayvan, domates-sebze* arasında bu tür bir ilişki vardır. İçerme/kapsama ilişkisi, belirli bir türe üye olma ilişkisidir. İçeren/üst kavram için *üst anlamlılık*, içerilen alt kavram için *alt anlamlılık* terimi kullanılır (Palmer 1981: 85, Yule 1996: 119).

Alt anlamlılık ilişkisi dilden dile farklılık gösterebilir. Örneğin İngilizce *potato* "patates" üst anlamlı durumundaki *vegetable*'in alt anlamlısıyken, Al-mancada *patates* anlamına gelen *Kartoffel* "patates"

sözcüğü, sebze anlamına gelen *Gemüse* tarafından içerilmemektedir (Palmer 1981: 87). Bununla birlikte alt anlamlılık, her dilde aynı olmayan hiyerarşik bir ilişki gösterir ve aşağıdaki gibi bir hiyerarşik diyagramlarla ifade edilebilir (Yule 1996: 119).

Şemada da görüldüğü gibi *gül* ve *karanfil*, *çam ağacı* ve *dut ağacı* hiyerarşik anlamda eşit basamaklıdır.

Bağdaşmazlık

Aynı kategoride yer aldıkları için bir araya gelmeleri mümkün olmayan sözlükbirimler buraya girer. Örnek olarak *renk* anlam alanının alt birimleri olan *kırmızı* ve *yeşil* bağdaştırılmazlar. Bir nesnenin hem yeşil hem de kırmızı olduğu söylenemez. Ancak *kırmızı* renk adı *kirli* sözcüğüyle bir araya gelebilir; bir varlık hem *kırmızı* hem de *kirli* olabilir. Diğer bağdaştırılmaz gruplar Crystal'a göre meyve türleri, çiçekler, haftanın günleri ve müzik aletleridir (1995: 105). Ancak burada da dil kullanımında beklenmedik durumlar olabilir. Örnek olarak *siyahbeyaz film* örneğinde *siyah* ve *beyaz* renk kategorisine dahil edilmez (bk. Crystal 1995: 105).

Anlam Değişmeleri

Sözcüklerin anlamları zaman içinde konuşurların hayatında meydana gelen değişimler, dilde tabulaşma, başka dillerin etkisi, dil içi gelişmeler gibi nedenlerle değişmeye uğrar. Gelişmeli anlambilim anlam değişmelerini inceler. Anlam değişmelerinde en fazla öne çıkarılanlar, daralma, genişleme, başkalaşmadır.

Bir sözcüğün daha genel ve kapsayıcı anlamlar taşıırken özel ve dar anlamlarda kullanılır hale gelmesi ve kullanıldığı bağlamlarda meydana gelen da-

ralma ve sınırlanmalara *anlam daralması* denmektedir. Anlam daralmaları, göstergenin geniş anlamıyla kullanılırken gösterdiği ögenin belli bir bölümünü, türünü, özelliğini göstermesi şeklinde ortaya çıkar. Örnek olarak *geyik* sözcüğü bugün “geyikgillerden erkeklerinin başında uzun ve çatalı boynuzları olan memeli hayvan” anlamıyla kullanılmaktadır. Oysa bu sözcük Eski Türkçe dönemi metinlerinde “yabani hayvan” anlamına da gelmektedir. Aynı şekilde *oğlan* sözcüğü tarihi metinlerinde “evlat, çocuk” anlamıyla kullanılır, cinsiyet ayrımı yapmak gerektiğinde *urı oğlan*, *kız oğlan* biçimlerinden yararlanılır bugün “erkek çocuk” anlamıyla kullanılır hale gelmiştir (bk. Aksan 1982: 215). İlgi çekici bir anlam daralması örneği olarak *Tanrı* (Eski Türkçe *teñri*) sözcüğünü verebiliriz. Eski Türkçede, “mavi, gök, gökyüzü, Tanrı” anlamlarına gelen sözcük, Türklerin İslamiyeti kabul etmesinden sonra sadece “Yaradan” anlamını korumuştur. Diğer anlamları ise unutulmuştur.

Anlam daralmasından farklı olarak bir sözcüğün, kavramın bir özelliğini gösterirken genelleşerek daha geniş bir gösterilen alanı kazanması, *anlam genişlemesi* olarak adlandırılır. Örnek olarak Eski Türkçede “kraliçe” anlamına gelen *hatun* sözcüğünün kavram alanı bugün “kadın, bayan, hanım” anlamlarına gelecek şekilde genişlemiştir. Aynı şekilde *selpak* bir kağıt mendil markasının adı iken bugün “kağıt mendil” anlamına gelecek biçimde anlam genişlemesine uğramıştır. *Yıldız* sözcüğü gök cismini gösterirken, İngilizcenin etkisiyle “meşhur” anlamı kazanmıştır. Gösterenlerin başka bağlamlarda kullanılması da anlam genişlemesi olarak görülür. *Organ*, *ayak*, *el*, *göz* gibi diğer organ adlarındaki anlam genişlemeleri için *Türkçe Sözlüğe* bakılabilir (www.tdk.gov.tr).

Sözcüklerin anlamları işaret edilenlerden bağımsız olarak, taşıdıkları duygusal yönleri açısından iyileşebilir veya kötüleşebilir. Anlam iyileşmesi örneğine Türkçede *yavuz* sözcüğünü verebiliriz. Eski Türkçe döneminde “kötü” anlamına gelen sözcük, bugün “iyi, güzel, gürbüz” anlamlarını kazanmıştır. Anlam kötüleşmesinin dikkat çekici bir örneğini ise *karı* sözcüğü oluşturur. Eski Türkçe *karı*- “yaşlan-

mak” fiiline getirilen yapım eki –g ile türetilmiş olan *karı-g* sözcüğünün sonundaki yapım eki düşmüştür. “Yaşlı” anlamına gelen sözcük, “kocanın eşi” anlamını daha sonra kazanmıştır. Standart dilde ise “eş” anlamıyla, ek almış *karı-m*, *karı-sı* biçimiyle görülmektedir. Ayrıca *karı koca* ikilemesinde de kullanılır. Bunun dışında pejoratif bir anlam da kazanmış, argolaşmıştır.

Eskiden *İstanbul efendisi*, *çok efendi bir adam* gibi örneklerde olduğu gibi olumlu bir duygusal değer taşıyan *efendi* sözcüğü de zamanla anlam kötüleşmesine uğramış ve saygınlığı düşük meslekleri yapanlar için kullanılır duruma gelmiştir.

Cümle Anlamı

Bir cümlenin gramer bakımından sağlam yapılı olması ya da gramer kurallarına uymasından, o cümlenin dil bilgisel açıdan doğru olduğu anlaşılır. Cümleler, gramatikal açıdan sağlam olabilirler; ancak anlamlı ya da anlamsız olmaları bununla ilgili olmayan bir özelliktir. Gramatikal bakımdan sorunsuz bir cümle anlamlılığın gerektirdiği mantıksal bağlantıları taşımayabilir: *Bahçedeki koltuk, seni sorup duruyor; Kaplumbağa bu yıl liseyi bitirdi* örnekleri dil bilgisel açıdan doğrudur, ancak mantıksal açıdan anlamsızdır. Bununla birlikte, gramatikal uygunluk taşımayan bir cümle de anlamlı mesajlar iletebilir. Bir turistin rehberine söylediği *Ben var gitmek Ayasofya* cümlesi, sağlam bir gramere sahip olmasa da konuşurun niyetini ifade edebilmektedir.

Bir cümlenin kabul edilebilirliği, normal bağlamlarda söylenilir olup olmadığıyla ilgilidir. Kimi kültürler için belirli sözcüklerin kullanılması tabular ya da genel görgü kuralları nedeniyle uygun olmayabilir. Örneğin bir yakınına babasının vefatı nedeniyle başsağlığı dilemek isteyen birinin, *Baban ahireti boylamış, başın sağ olsun* demesi kabul edilebilir değildir. Bir başka kabul edilmezlik durumu, toplumsal yapılanmanın ve hiyerarşinin gerektirdiği konuşma ve hitap biçimlerine ters düşmektedir. Resmi bir bağlamda, statü bakımından üst pozisyonda olan birine

N’aber koçum diye seslenilmesi kabul edilebilir değildir (bk. Lyons 2005: 132).

Kültürel ve toplumsal temelli kabul edilebilirlik ölçütlerinden başka, mantıksal bağıntılılığa bağlı kabul edilebilirlikten de söz edilebilir. *Onun başarisizliğime inanmıyorum, yine bütün notları kötü gelir* gibi bir cümle, uygun neden sonuç çıkarımı taşımadığı, *Okul intihar etti* gibi bir cümle mantıksal uygunluk taşımadığı için kabul edilebilir değildir. Ancak uygun bağlamsal koşullar oluşturulursa, bu tür cümleler bile kabul edilebilir. Kabul edilebilirlik, bağlamdan bağlama değişebileceği gibi, kültürden kültüre de değişir; bir kültür için kabul edilemez olan bir ifade, başka bir kültür için öyle olmayabilir (Lyons 2005: 133).

Pozitivist mantıktan geliştirilerek anlambilime uyarlanan *doğrulanabilirlik* yaklaşımı, cümledeki bilgi içeriğinin doğrulanabilirlik değeriyle ilişkilidir. Bu yaklaşımın temel prensibine göre, bir cümlenin anlamı, ancak ve ancak dinleyici, cümlede ifade edilen bilginin nasıl doğrulanacağını biliyorsa gerçek öneme sahiptir. Bilginin doğrulanıp doğrulanamayacağı ise gözlemlerle anlaşılır. Örneğin *Bütün leylekler beyazdır* cümlesi, ancak ve ancak bütün leyleklerin beyaz olduğu bilgisi gözlemlerle doğrulanırsa değerlidir. Özetle doğrulanabilirlik teorisi *cümle, cümlenin içerdiği bilgi, gözlem yoluyla doğrulanabilirlik* üçgenine dayanır. Cümlede ifade edilen bilgi doğru ya da yanlış olabileceği gibi, bilinen, inanılan, şüphe edilen, kabul edilen, inkar edilen vb. olabilir (bk. Lyons 2005: 140).

Gerçeklik koşuluna göre de cümlenin anlamı, onun doğru ya da yanlış olmasını sağlayan koşullar biliniyorsa bilinir. Örneğin *Su 100 derecede kaynar* cümlesinin içeriği, ancak ve ancak su 100 derecede kaynıyorsa gerçektir. İki cümle aynı gerçeklik koşullarına sahipse, bu cümlelerin bilgisel içerikleri de aynıdır. Cümle anlamıyla ilgilenen gerçeklik koşullu anlambilimin temel prensipleri, *doğrulanabilirlik* yaklaşımı ile de örtüşmektedir (bk. Kempson 1996: 28, Lyons 2005: 146).

Cümle anlamının bir başka yönü de tematik anlamdır. Tematik anlam, cümlenin bilgi içeriğinden çok, konuşurun neyi öncelediği ya da önemseddiği, konuşmanın ne hakkında olduğuyla ilgilidir. *Görevliler yerleri temizledi* ve *Yerler görevliler tarafından temizlendi* cümlelerinin gerçeklik koşulları ve derin yapıları farklı değildir; iki cümle arasındaki fark tematik anlamla ilgilidir. Tematik anlam söz dizimiyle, unsurların yerleri değiştirilerek; konuşma dilinde ayrıca vurgu ve tonlama ile de iletilir (bk. Lyons 2005: 154).

En sevdiği kitabı dün arkadaşına hediye etti.

Dün arkadaşına en sevdiği kitabı hediye etti.

Arkadaşına en sevdiği kitabı dün hediye etti.

Cümlenin bilgi yapısıyla ilgili bir başka husus ise *konu* ve *yorum*dur. Cümlelerde bağlama bağımlı ve bağlamdan bağımsız olmak üzere iki türlü bilgi bulunur. Bağlama bağımlı bilgi, verilen, önceden bilinen veya paylaşılan bilgidir. Bu, aynı zamanda cümlenin konusunu oluşturur. Bağlamdan bağımsız olan bilgi ise yeni veya önemli bilgidir ve cümlenin odağını oluşturur (detaylar için bk. Rooth 1996, Buring 1997). Türkçe cümlelerde önemli bilgi genellikle yüklem öncesinde bulunur.

13

Yazım Kuralları ve Noktalama İşaretleri

Hiclâl Demir - Elif Ayan - Hafize Şahin

Bu bölümde

- ✓ Yazım kuralları ve noktalama işaretleri örnek metinlerle açıklanacak,
- ✓ Yazım kurallarının uygulanmanın ve noktalama işaretlerini kullanmanın önemi tartışılacak.

Araştırınız

1. Yazım kuralları ve noktalama işaretlerini doğru kullanmanın önemi nedir?
2. *Yazım Kılavuzu* dil birliğini sağlamak açısından önemli midir?
3. Bildiğiniz yabancı dilin *Yazım Kılavuzu* var mı? Kimler hazırlamış?
4. Bildiğiniz herhangi bir ağız konuşulduğu gibi yazmaya çalışınız, ne gibi sorunlarla karşılaştığınızı not edip arkadaşlarınızla paylaşınız.
5. Kelimelerin yazımında neden değişiklik yapıldığı konusunda bir görüş geliştirmeye çalışınız.
6. Sevdiğiniz bir şairin şiirini yazım kuralları ve noktalama işaretleri açısından değerlendirip yorumlayınız.

KAYBEDİLENLER

Bir gün insan “virgüli” kaybetti; o zaman zor cümlelerden

Korkar oldu ve basit ifadeler kullanmaya başladı. Cümleleri basitleşince, düşünceleri de basitleşti.

Bir başka gün ise, “ünlem” işaretini kaybetti. Alçak Bir sesle ve ses tonunu değiştirmeden konuşmaya başladı.

Artık ne hiçbir şeye kızıyor ne de bir şeye seviniyordu.

Bir süre sonra “soru” işaretini kaybetti ve soru sormaz oldu.

Hiçbir şey, ama hiçbir şey onu ilgilendirmiyordu... Ne kâinat, ne dünya ne de kendisi umurundaydı.

Birkaç sene sonra “iki nokta” üst üste işaretini kaybetti ve Davranış sebeplerini başkalarına açıklamaktan vazgeçti.

Ömrünün sonuna doğru elinde yalnız “turnak” işareti kalmıştı.

Kendine has tek düşüncesi yoktu,

Yalnız başkalarının düşüncelerini tekrarlıyordu.

Sıra “noktaya” geldiğinde, düşünceyi ve Okumayı çoktan unutmuş vaziyetteydi.

(A. Kanevsky)

Giriş

Öğrenciler ilkokuldan başlayarak eğitim hayatları boyunca yazım kurallarıyla içli dışlıdır. Üniversiteye geldiklerinde de yazımla haşır neşir olma durumu bitmediği gibi mezuniyetlerinden sonra da bitmeyecektir. Yazım okur yazar her insanın bir şekilde sürekli olarak gündeminde olan bir konudur.

Ayrıntılarına girmeden önce yazımın bir karar verme konusu olduğunu, doğru yazım biçimlerinin karar vermayla ortaya çıktığını, aynı kelimenin farklı biçimlerde de yazılabileceğini belirtmek gerekir. Ancak eğitimde esas olan standart yazım eğitimidir. Standart yazımın gerekli olduğu en önemli yerlerin başında da resmi yazışmalar gelir. Ancak her tür yazılı anlatımda doğru işaretin kullanımı ve kelimelerin doğru yazımı anlatılmak istenen konunun iyi anlaşılması için vazgeçilmez bir durumdur. İş başvuruları, dilekçeler veya başka yazışmalarda yazım

kurallarının doğru kullanılmış olması iyi bir tavsiye mektubu gibidir. Bu nedenle eğitimde standart dilin yazım kuralları öğretilir. Ancak yazı dili ile konuşma dili arasındaki farklılıklar veya başka tasarruflar nedeniyle yazım kurallarının değişebileceği, bunun dilin özünü ilgililemediği unutulmamalıdır.

Popüler ortamda yayılan yanlış bilgilerin yanı sıra, *Yazım Kılavuzu*'ndaki bazı açıklamaların belli bir bilgi birikimi gerektirmesi, yazımla ilgili önemli sıkıntı kaynaklarındandır. *Yazım Kılavuzu*'ndaki açıklamalar zaman zaman zor anlaşılır durumdadır. *Kılavuz*'un içeriği ve kullanımı ile ilgili tartışmalı noktalar olsa da dil birliğinin sağlanması açısından Türk Dil Kurumunun yayımladığı *Yazım Kılavuzu* tereddütlü durumlarda başvurulacak önemli bir kaynaktır.

Yazım kurallarına dikkat etmeme veya konuştuğu gibi yazma, konuşma dilinin ve teknolojinin yazıyı etkilemesi yazısı olan her dilde görülen, doğal bir eğilimdir. Bu noktada, öğrenciler, yazı dilini buldukları yere ve iletişim halinde oldukları kişiye göre kullanmalı, buldukları sosyal ortama uygun konuşma ve yazma becerisine sahip olmalıdırlar.

Aşağıda yazımla ilgili konularda genel geçer görüşlere yer verilecek, resmi yazışmalarda kullanılan Türk Dil Kurumu *Yazım Kılavuzu*'nun da yardımıyla yazım konusu üzerinde durulacaktır.

Öğrencilerin konuşma ve yazma becerileri takip edildiğinde yazım açısından, hepsinin de açıklanabilir nedenleri olan aşağıdaki sorunlar öncelikli olarak göze çarpmaktadır.

1. Latin harflerine dayanan Türk alfabesi, 1 Kasım 1928 Gün ve 1353 Sayılı Türk Harflerinin Kabul ve Tatbiki Hakkında Kanun ile kabul edilmiştir. Bu kanuna göre Türk alfabesinde 29 harf bulunmaktadır. Ancak, günümüzde Türk alfabesinde bulunmayan bazı harflerin kullanıldığı yahut keyfi olarak bazıların değiştirildiği görülmektedir. Örneğin, *x*, *q* ve *w* harflerinin kullanımına zaman zaman rastlanmaktadır: *Kazma*, *çok*, *seviyorum*, *evet*, *taksi*, *Göksun* yerine sırasıyla *qazma*, *çoq*, *sewiyorum*, *ewet*, *taxi*, *Göxun* gibi yazımlarla karşılaşmak mümkündür.

Buna benzer sorunlardan biri de *I*'nin büyük harf olarak kullanılması gereken yerlerde *I*'nin tercih edilmesidir. Öyle ki bir sokakta karşılıklı iki işletme aynı sözcüğü iki farklı biçimde yazabilmektedir:

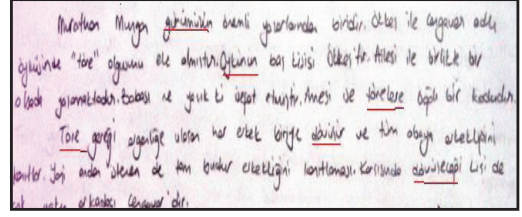

2. İngilizce günümüzde farklı dilleri konuşanlar arasında bir iletişim aracına dönüşmüş durumdadır. Özellikle elektronik ortamda (internet, cep telefonu vb.) yazışma kültürünün yaygınlaşması, teknolojik araçlarda *ç*, *ğ*, *i*, *ö*, *ş*, *ü* gibi Türkçeye özgü harfler yerine İngilizce yazıma uyarlanmış biçimlerin tercih edilmesine neden olmaktadır. Örneğin, *çilek* yerine *chilek*, *şeftali* yerine *sheftali*, *şef* yerine *shef*...

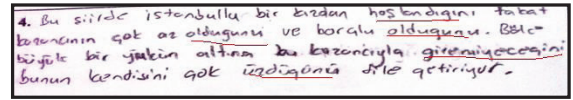
Özellikle işletme adları ve ilanlarda bu tür kullanımlar görülmektedir:

3. Harflerin yazımıyla ilgili bir başka sorun da iki noktalı harflere (*ö*, *ü*) tek nokta konulmasıdır:

Noktaların önemi, *oldugunu* ile *öldüğünü* sözcükleri arasındaki anlam farkı örnek verilerek açıklansa da öğrencilerin çoğu zaman buna dikkat etmediği aşağıdaki örnekte görülmektedir:

4. Yine harflerdeki özensiz yazım *g/ğ*'nin yazılışı için de söz konusudur. Yukarıdaki örnekte *g/ğ* harflerinin ayırt edilemediği görülüyor:

Harflerin doğru yazılmadığı özensiz bir kullanım örneği de aşağıdadır:

Dış özellikleri: *Hece olcusu yoktur.*

Serbest nazım turuyle yazılmıştır.

İç Özellikler: *Askdan duyulan acı.*

5. Öğrencilerin sıklıkla yaptığı hatalardan biri de *öyle*, *böyle*, *şöyle*, *söylemek* gibi sözcüklerdeki *y* sesini düşürerek konuşma diline yakın *öle*, *böle*, *şöle*, *sölemek* şeklinde yazmalarıdır. Bu sözcüklere *çağre*, *ayit*, *dimi* yanlış yazımlarını da ekleyebiliriz (doğrusu *çare*, *ait*, *değil mi*). Yine konuşma dilinin etkisiyle sözcüklerin söylendiği gibi yazıldığına sıkça rastlıyoruz:

yapıcam, olıcak, gelicek, giremiyeceğini, bitiricem, yapıcağı

6. *Herkes* sözcüğünün *herkez* şeklinde yazımı oldukça yaygındır.

Yukarıdaki fotoğrafta *-de/-da* ekiyle *de/da* bağlacı birbirine karıştırıldığı görülmektedir:

7. Yarı Türkçe, yarı İngilizce dükkan adları görülebilmektedir.

8. Yabancı sözcüklerin yazımında, henüz yerleşmiş bir standart yazım biçimi olmadığından, farklılıklar da dikkat çekici boyuttadır:

9. Türkçede yerleşmiş karşılığı olmasına rağmen bazı İngilizce sözcükler Türkçeye girebilmektedir. Aşağıdaki örneklerde *merkez* yerine *center* sözcüğü tercih edilmiştir. Ancak bu gibi durumların dilin özünü ilgili sorunlar olmadıkları, *merkez* kelimesinin de bir alıntı sözcük olduğu unutulmamalıdır.

10. Öğrencinin noktalama işaretlerini doğru kullanmanın önemine inanmaması ise başka bir sorundur. *Noktalı virgül* ile *virgül* sıkça karıştırılan iki işarettir. Yerli yersiz noktalı virgülün kullanılması da aslında virgül ve noktalı virgülün nerelerde kullanılacağı bilinmediğini göstermektedir. Örneğin:

Alegorik anlatım: soyut şeylerin ***somutlandırılarak*** anlatılması temeline dayanan anlatı türüdür.

11. Öğrencilerin en çok ihmal ettiği noktalama işaretlerinden biri de kesme işaretidir. Özel adlara getirilen çekim eklerinin kesme işareti ile ayrılması gerektiği bilirse de yazarken gerekli özen gösterilmemektedir. Öğrenciler kesme işaretini ya hiç kullanmamakta ya da yanlış biçimde kullanmaktadırlar. Örneğin:

günümüz'deki, kahramanlarda'da, Tefiği'de, memleket'de, Türkçe'de.

12. Bazı firmalar düzenleme, bakım vb. çalışmalarını sırasında sanki halkın bütünü İngilizce ya da başka dil biliyormuşçasına bu dillerde uyarılar koymaktadır:

Yazımı Sırasında Sıkça Hata Yapılan Kelimeler

Öğrencilerin özellikle bazı kelimelerin yazımında zorluk çektikleri ve sık sık hata yaptıkları görülmektedir. Aşağıdaki listede bu tür kelimelerin en yaygınları yer almaktadır:

Doğru	Yanlış
ait	ayit
bazen	bağzen
birçok	bir çok
bir şey	birşey
böyle	böle
çare	çağre
çünkü	çünki
icra etmek	icraa etmek
iddia	iddaa/idda
herhâlde	heralde
herkes	herkez
hiçbir	hiç bir
konservatuvar	konservatuar
laboratuvar	laboratuar
orijinal	orjinal
piyanist	pianist
seyahat	seyhat
soğan	sovan
süper	super
tabî ki	tabiki
tehdit	tehtid/tehtit
tıraş	traş
vakit	vakıt
yalnız	yanlız
yanlış	yalnış

Okuma Önerisi

- Menz, Astrid (2006), “Kılavuzlarda ve Kullanımda Türkçe İmla”, *Türkiye’de Dil Tartışmaları* (der. Astrid Menz, Christoph Schroeder, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 41-71.

Bazı Sözcük ve Eklerin Yazımı

2876 sayılı *Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Kanunu*’nun 37. maddesine göre, yazım kılavuzu hazırlama ve yayımlama görevi Türk Dil Kurumuna aittir. Yine *Resmî Yazışmalarda Uygulanacak Esas ve Usuller Hakkında Yönetmelik*’in 15. maddesinde “Yazı, Türk Dil Kurumu tarafından hazırlanan İmla Kılavuzu ile Türkçe Sözlük esas alınarak dil bilgisi kurallarına göre yaşayan Türkçe ile yazılır.” denilmektedir. *Tebliğler Dergisi*’nde yayımlanan *Ders Kitapları İle Eğitim Araçlarının İncelenmesi ve De-*

ğerlendirilmesine İlişkin Yönerge’nin 6. maddesinde de “Türkçenin kullanımında, baskıya hazır nüshanın teslim tarihindeki Türk Dil Kurumunun son yayımladığı *Türkçe Sözlük* ve *Yazım Kılavuzu* esas alınır.” denilmektedir. Bu nedenle resmi özelliği olan yazışmalarda başvuru kaynağı Türk Dil Kurumu *Yazım Kılavuzu*’nun son baskısıdır. Piyasada başka yazım kılavuzları da vardır. Ancak yaptırım gücü olmayan kişi ve kurumlarca hazırlanan yazım kılavuzlarını referans almak için bir neden yoktur.

Yazım Kılavuzu’nun eleştirilebilecek yönleri olabileceği bu tür sorunların yazılan her dilde görüldüğü gerçeğini göz ardı etmeden, tereddütlü durumlar ve daha fazla ayrıntı için Türk Dil Kurumu *Yazım Kılavuzu*’nun son baskısına veya <http://www.tdk.gov.tr> adresine bakılması gerektiğini bir kez daha vurgulayarak aşağıda öğrencilerin sıkça karşılaştığı sorunlardan bazı sözcük ve eklerin yazımına, TDK *Yazım Kılavuzu*’nun yardımıyla işaret edilecektir.

Bağlaç Olan da, de’nin Yazımı

Başlıca görevi, birlikte kullanıldığı sözcüğün kavramını daha öncekine katmak olan *da, de* bağlacı bağımsız bir sözcüktür, vurgulanamaz ve ayrı yazılır. Kendisinden önceki sözcüğün son ünlüsüne göre önlük-artlık uyumuna girer. Söyleyişte ünsüz uyumuna da girer, ancak sadece *da, de* biçiminde yazılır.

Kızı da geldi, gelini de.

Durumu oğluna da bildirdi.

– *Sen de mi Brütüs?* (Shakespeare)

- *Da, de* bağlacını kendisinden önceki sözcükten kesme işareti ile ayırmak yanlıştır: *Sonunda keman da çaldım* (*Sonunda keman’da çaldım* değil).
- *Da, de* bağlacının bulunma durumu eki olan *-da, -de, -ta, -te* ile ilgisi yoktur. Bulunma durumu eki vurgulanabilir ve kendinden önceki sözcüğe bitişik yazılır: *devede kulak, çantada keklik, İkide bir bana aynı şeyi yapıyorsun.*

Bağlaç Olan ki'nin Yazımı

Sözcükleri, cümleleri birbirine bağlayan *ki* bağlacı bağımsız bir sözcüktür ve ayrı yazılır:

İstedim ki o konu da dile getirilsin. Hava o kadar güzeldi ki kendimi hemen sokağa attım. Nasreddin Hoca, bir de bakmış ki arkasında kimse kalmamış.

Geçmiş zaman olur ki

Hayali cihan değer

Bir an acı duyar insan belki

Sevmişse biraz eğer (Necip Celal Andel).

- *Ki* bağlacı, birkaç örnekte kalıplaşmış olduğu için bitişik yazılır: *belki, çünkü, halbuki, mademki, meğerki, oysaki, sanki*. Bu örneklerden *çünkü* sözünde ek aynı zamanda düzlük-yuvarlaklık uyumuna da girmiştir.
- Şüphe ve pekiştirme göreviyle kullanılan *ki* bağlacı da ayrı yazılır:

Babam geldi mi ki? Başbakan konuşacak mı ki?

- *Ki* bağlacı aitlik eki *-ki* ile karıştırılmamalıdır:

önceki yıl, okuldaki toplantı, benimki...

Bağlaç Olan ne... ne... 'nin Yazımı

Bu bağlacın kullanıldığı cümlelerde fiili olumsuz yapma eğilimi varsa da standart yazıma göre fiil olumlu olmalıdır:

Ne hasta bekler sabahı

Ne taze ölüyü mezar

Ne de şeytan bir günahı

Seni beklediğim kadar. (Necip Fazıl Kısakürek)

Artık ne lise hayatı, ne geçmiş arkadaşlıkların sarhoş edici hatıraları, ne de Kirazlı Mescit'teki iptidaî mektebi kalmıştı. (S. F. Abasıyanık)

Soru Eki mi, mi, mu, mü'nün Yazımı

Bu ek geleneksel olarak ayrı yazılır ve kendisinden önceki sözcüğün son ünlüsüne bağlı olarak ünlü uyumlarına girer. Soru ekinden sonra gelen ekler, bu eke bitişik olarak yazılır:

Bu kitapların hepsini okudun mu? Sen de mi geldin? Olur mu? İnsanlık öldü mü? Yarım İstanbul'u mesken mi tuttun? Okuyor muyuz? Güler misin, ağlar mısın? Onunla sık sık görüşüyor musunuz? Olanları bilir miydi de?

Bu ek sorudan başka görevlerde kullanıldığında da ayrı yazılır:

Güzel mi güzel.

Bu testi de çözdiün mü konuyu daha iyi anlarsın.

Gördün mü şimdi yaptığımı!

Konuşmaya başladı mı susmaz.

Pekiştirmeli Sıfatların Yazımı

Pekiştirmeli sıfatlarda pekiştirici hece bitişik yazılır:

apaçık, büsbütün, çepeçevre, çırılçıplak, dümdüz, düpedüz, gömgök, güpegündüz, kapkara, kupkuru, paramparça, sapasağlam, sapsarı, sırlıklam, sipsivri, yemyeşil...

Sayıların Yazımı

1. Sayılar, saat ve dakikalar metin içerisinde yazıyla yazılır. Ayrıca birden fazla sözcükten oluşan sayılar ayrı yazılır:

bin yıldan beri, dört kardeş, haftanın beşinci günü, üç ayda bir, yüz soru, iki hafta sonra, saat yediye çeyrek kala, mesela saat onda, iki yüz, üç yüz altmış beş.

Yaş otuz beş, yolun yarısı eder.

(Cahit Sıtkı Tarancı)

Buna karşılık saat, para tutarı, ölçü, istatistik ve-
rilere ilişkin sayılarda, bilimsel yazılarda, kesinlik
aranan konularda rakam veya sayı kullanılır:

*17.30'da, 11.00'de, 1.500.000 lira, 25 kilogram,
150 kilometre, 15 metre kumaş, 1.250.000 kişi,
Türkiye'nin yüzölçümü 780.576 km²'dir.
Araştırmalarda 1580 denek kullanılmıştır.
Bölgede okuma yazma oranı % 64'tür.*

Rakamla yazılmış bir sayıya gelen ekler, kesme
işareti ile ayrılır. Ekler, ses uyumlarına girer:

*1987'de, 1893'ten beri, saat 11.55'te, 12'ye
çeyrek var.*

Saat gösterilirken dakika bölümünün ikisi de
sıfırlı ise (13.00 gibi) gelen ek saate uygun yazılır:
16.00'da, 17.00'de.

2. Para ile ilgili işlem ve senet, çek vb. ticarî bel-
gelerde geçen sayılar araya başka sayı ya da rakam
girmemesi için bitişik yazılır:

650,35 (altıyüzelli TL, otuzbeş Krş.)

3. Notayı niteleyen sayılar ayrı yazılır:

on altılık, otuz ikilik, altmış dörtlük.

4. Romen rakamları ancak yüzyıllarda, hükümdar
adlarında, tarihlerde ayların yazımında, kitap ve der-
gi ciltlerinde ve kitapların asıl bölümlerinden önceki
sayfaların numaralandırılmasında kullanılabilir:

*XX. yüzyıl, III. Selim, XIV. Louis, I.XI.1928, I.
Cilt, XII. Cilt.*

Çok sıfırlı büyük sayıların yazımında ana sayılar-
dan sonraki basamaklar yazı ile yazılabilir: *2 milyar,
8 trilyon.*

5. Sıra sayıları yazıyla ve rakamla gösterilebilir.
Rakamla gösterilmesi durumunda ya rakamdan son-
ra bir nokta konur ya da rakamdan sonra kesme işa-
reti konularak derece gösteren ek yazılır:

3., 2539., XIX.; 4'üncü, 5'inci, 6'ncı

Sıra sayıları ekle gösterildiğinde rakamdan son-
ra sadece kesme işareti ve ek yazılır; ayrıca nokta
konmaz:

8.'inci değil 8'inci, 2.'nci değil 2'nci

6. Üleştirme sayıları rakamla değil yazıyla belir-
tilir:

*2'şer değil ikişer, 9'ar değil dokuzar, 100'er
değil yüzer.*

7. Ev, apartman ve daire, cadde, sokak numara-
ları; kitapların sayfa numaraları; tarihlerde gün, yıl
gösteren sayılar rakamla gösterilir: *7. Cadde, 123.
Sokak, 3. Blok, 148. sayfa, 16 Mayıs 2008, saat
18.30.*

Büyük Harflerin Kullanıldığı Yerler

Büyük harflerin kullanıldığı yerler aşağıda sıralan-
mıştır:

1. Cümle büyük harfle başlar, dizeler de genellik-
le büyük harfle başlar:

Akıl yaşta değil, baştadır.

Affet Kâmuran, aklım başka yerdeydi.

(R. N. Güntekin)

Dönülmez akşamın ufkundayız, vakit çok geç;

Bu son fasıldır ey ömrüm, nasıl geçersen geç.

(Y. K. Beyatlı)

- Cümle içinde tırnak veya parantez içine alınan
cümleler büyük harfle başlar ve sonlarına uygun
noktalama işareti (nokta, soru ve ünlem işareti)
konur:

İstemek, "İstiyorum." demek değil, harekete geçmektir. (A. Maurrois)

Montaigne'in "İnsanlar başaklara benzerler, içleri boşken başları havadadır, doldukça eğilirler." sözünü hep beğenmişimdir.

- Rakamla başlayan cümlelerde rakamdan sonra gelen sözcük büyük harfle başlamaz:

2005 yılında Türk Dil Kurumunun 73. yılını kutladık.

2. Kişi adları, kişi adı olarak kullanılan takma adlar, kişi adının bir parçası olmuş lakaplar, ülke, şehir, millet, boy, dil, din, mezhep vb. gibi özel adlar ve özel adlardan türetilmiş kelimeler, kişi adlarından önce ve sonra gelen saygı sözleri ve kişi adının bir parçası olmuş akrabalık adları, unvanlar, kurum, kuruluş ve kurul adları, eser adları, yasa, yönerge adları, meslek ve rütbe adları, gezegen adları büyük harfle başlar:

Mustafa Kemal Atatürk, Yunus Emre, Evliya Çelebi, Sait Faik Abasıyanık, Kirpi (Refik Halit Karay), Türkçe, Avrupalı, Avrupalılaşmak, Asyalılık, Ankaralı, Zeynep Hanım, Doktor Behçet Uz, Türk, Alman, İngiliz, İslâm, Müslümanlık, Budist, Protestan, Katolik, Tanrı, Cebrail, Zeus, Türk Tarih Kurumu, Türk Dili Dersleri Koordinatörlüğü, Merkür, Venüs, Jüpiter, Nene Hatun vb.

Büyük harflerin kullanımında özel açıklama gerektiren durumlar da vardır:

- Akrabalık bildiren sözcükler büyük harfle başlamaz; ancak başa geldiklerinde lakap olarak kullanıldıklarından büyük harfle başlarlar:

Tülay hala fakat hala Sultan, Kemal dayı fakat Dayı Kemal, Ayşe nine fakat Nene Hatun...

- Resmî yazılarda saygı bildiren sözlerden sonra gelen makam, mevki, unvan bildiren sözcükler ve hitaplar:

*Sayın Bakan,
Sevgili Kardeşim,
Aziz Dostum...*

- *Tanrı* sözcüğü özel ad olarak kullanılmadığında küçük harfle başlar: *Eski Türklerin tanrıları*. Bazı dinî terimlerin küçük harfle başlaması gelenekleşmiştir: *uçmak, tamu, peygamber, sırat köprüsü vb.*
- *Dünya, güneş, ay* sözcükleri gezegen anlamı dışında kullanıldığında küçük harfle başlar: *O ayda yılda bir gelir. İngiltere'ye güneş batmayan ülke derler. Bu olayı görünce dünyam karardı.*
- Kurum, kuruluş, kurul, merkez, bakanlık, üniversite, fakülte, bölüm, kanun, tüzük, yönetmelik vb. bildiren sözcüklere çekim eklerinden biri getirildiğinde gelen ek, kesme işaretiyle ayrılmaz:

*Kargalar, sakın anneme söylemeyin!
Bugün toplar atılırken evden kaçıp
Harbiye Nezaretine gideceğim. (Orhan Veli)
Hacettepe Üniversitesi Rektörlüğüne,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Başkanlığına,*

- Belirli bir tarih bildiren ay ve gün adları: *29 Mayıs 1453 Salı günü, 29 Ekim 1923, 2 Aralık 1976'da doğmuşum.*
- Belirli bir tarihi belirtmeyen ay ve gün adları küçük harfle başlar:

Okullar genellikle eylülün ikinci haftasında öğretime başlar.

DÜŞÜN BAKALIM!

Aşağıdaki metinde eser adlarının yazımına dikkat ediniz.

- * Öğleden sonra, Suad piyanoda, Necib'in sabahleyin İstanbul'dan "Size iki yeni yapıt!" diye getirdiği Mascagni'nin "İris"i ile Puccini'nin "Tosca"sını çalışıyordu. (Mehmet Rauf)
- ** *Türk Dili* dergisinde Selim İleri'nin bir inceleme yazısı bulunmaktadır.
- *** Suç ve Ceza romanının kurgusu Raskolnikov'un kendisiyle hesaplaşması üzerine kuruludur.

Birleşik Sözcüklerin Yazımı

Birleşik sözcükler, iki ya da daha çok sözcüğün kalıplaşmış kaynaşmasıyla oluşurlar. Hangi biçimde oluşursa oluşsun birleşik sözcük anlamca bir bütündür, tek bir kavramı karşılar; biçimce bir bütündür, sözcükleri birbirinden ayrılmaz ve sözcükleri arasına çekim ekleri, yapım ekleri ya da başka bir sözcük getirilemez. Birleşik sözcükler belirli kurallar çerçevesinde bitişik veya anlamca tek bir kavramı gösterdikleri halde ayrı yazılabilirler. Birleşik sözcüklerin yazımı ile ilgili birtakım ilkeler varsa da tereddütlü durumlar oldukça fazladır. Bu nedenle bitişik veya ayrı yazma konusunda tereddüt edilen durumlarda sözcüğün nasıl yazıldığını görmek için Türk Dil Kurumu *Yazım Kılavuzu*'na bakılmalıdır.

Birleşik sözcükler aşağıdaki durumlarda bitişik yazılırlar:

1. Ses değişimine uğrayan birleşik sözcükler: *kaynana* (<kayın ana), *kaynata* (<kayın ata), *birbiri* (<biri biri), *seksen* (<sekiz on), *emretmek* (<emir etmek), *kaybolmak* (<kayıp olmak); *affetmek* (<af etmek), *reddetmek* (<ret etmek)...

2. Sözcüklerinden biri veya ikisi birleşme sırasında benzetme yoluyla anlam değişmesine uğrayan birleşik sözcükler: *keçiboynuzu*, *kuşburnu*, *camgüzeli*, *karabaş*, *karagöz* (balık), *karafatma* (böcek), *yeşilbaş* (ördek), *yalıçapkını* (kuş)...

3. Gelenekleşmiş olarak bitişik yazılanlar: *başbakan*, *başçavuş*, *başhekim*, *başhemşire*, *başkent*, *başkomutan*, *başköşe*, *başöğretmen*, *başparmak*, *başrol*; *aşçıbaşı*, *binbaşı*, *elebaşı*, *ustabaşı*...

4. Bir veya iki ögesi emir kipiyle kurulan birleşik sözcükler: *albeni*, *ateşkes*, *çalçene*, *rastgele*, *sıkboğaz*, *çekyat*, *kapkaç*, *örtbas*...

5. -an/-en, -r/-ar/-er/-ır/-ir, -maz/-mez ve -mış/-miş sıfatfiil eklerinin kalıplaşmasıyla oluşan birleşik sözcükler: *ağaçkakan*, *cankurtaran*, *oyunbozan*; *barışsever*, *bilgisayar*; *hacıyatmaz*, *kuşkonmaz*, *külyutmaz*; *çokbilmiş*, *güngörmüş*...

6. İkinci sözcüğü veya her iki sözcüğü de -di, -di/-du/-dü/-tı/-ti/-tu/-tü kalıplaşmış belirli geçmiş zaman ekleriyle kurulan birleşik sözcükler: *albastı*, *çıkartıldım*, *gecekondu*, *imambayıldı*, *mirasyedi*, *şıpsevdi*...

7. *Ev*, *hane*, *name*, *zade* sözcükleriyle oluşturulan birleşik sözcükler: *aşevi*, *doğumevi*, *huzurevi*, *orduevi*, *yayınevi*; *dershane*, *kahvehane*; *beyanname*, *siyasetname*; *amcazade*, *teyzezade*...

8. Farsça ve Arapça kurallara göre oluşturulan isim ve sıfat tamlamaları ile kalıplaşmış biçimler: *ehlibeyit*, *gayrimenkul*, *gayrimeşru*, *hüsnükuruntu*, *hüsnüniyet*, *suikast*; *darülaceze*, *fevkalade*, *şeyhülislam*, *tahteşşuur*; *aleykümselem*, *bismillah*, *inşallah*, *maşallah*, *velhasıl*...

Alıntı Kelimelerin Yazımı

1. Çift ünsüzlü hece içeren Batı kökenli alıntı sözcükler, ünsüzler arasına ünlü konmadan yazılır: *fren*, *gram*, *gramer*, *gramofon*, *grup*, *kral*, *kredi*, *alafranga*, *apartman*, *film*, *form*, *lüks*, *modern*, *psikiyatr*, *slayt*, *teyp*...

- Bu tür bazı alıntı sözcüklerde, söz başında veya iki ünsüz arasında bir ünlü türemiştir: *iskele*, *iskelet*, *istasyon*, *istatistik*, *kulüp*.

2. Batı kökenli alıntı sözcükleride g ünsüzü korunur (ğ'ye çevrilmez): *biyografi*, *daktilograf*, *dogmatizm*, *magma*, *monografi*, *paragraf*; *arkeolog*.

- Ancak kimi sözcüklerde iç sesteki *g*'nin *ğ*'ye dönüştüğü görülebilir: *coğrafya*, *fotoğraf*, *topoğraf*.

3. Yabancı dillerden Türkçeye aktarılan sözcüklerde yan yana bulunan ünlüler arasında genellikle ünsüz konmaz: *ideal*, *kuaför*, *puan*, *şampuan*, *realizm*.

- Ancak, yabancı dillerden alınan kimi sözcüklerdeki *io*, *ia* ünlüleri arasında *y* ünsüzüne; özellikle Fransızca sözcüklerdeki *oi* çift ünlüsünün söylenişi olan *ua* arasında *v* ünsüzüne yer verilir: *biyoloji*, *biyografi*, *bibliyografi*, *diyaliz*; *konservatuvar*, *laboratuvar*, *tuvalet*.

4. Aşağı durumlarda Batı kökenli sözcükler, özgün biçimleriyle yazılır:

a. Bilim, sanat ve uzmanlık dallarında kullanılan bazı terimler: *andante* (müzik), *cuprum* (kimya), *de-septyl* (eczacılık).

b. Latin yazı sistemini kullanan dillerden alınan deyim ve sözler: *Veni, vidi, vici* (Geldim, gördüm, yendim.); *conditio sine qua non* (Olmazsa olmaz.); *eppur si muove* (Dünya her şeye rağmen dönüyor.); *to be or not to be* (Olmak ya da olmamak)...

Mesele falan değildi öyle,

To be or not to be kendisi için;

Bir akşam uyudu;

Uyanmayıverdi. (Orhan Veli Kanık)

Yabancı Özel Adların Yazımı

Latin alfabesini kullanan dillere ait özel adlar özgün biçimleriyle yazılır: *Beethoven*, *Byron*, *Cervantes*, *Chopin*, *Descartes*, *Grimm*, *Molière vb.* Osmanlı döneminde dilimize giren Batı kökenli kelimeler Türkçedeki yaygın biçimlerine göre yazılır: *Napolyon* (Napoleon), *Cenevre* (Geneve), *İrlanda* (İreland), *İsveç* (Sweden), *Londra* (London), *Münih* (München), *Marsilya* (Marseille).

Yunanca, Rusça ve başka dillere ait özel adlarda uluslararası geçerliği olan Latin harfli yazımlar esas alınabileceği gibi Türkçede yaygınlaşmış biçimler de kullanılabilir. Bu tür özel adların yazımında Türk Dil Kurumu *Yazım Kılavuzu*'na bakılmalı veya kelimenin özgün yazımına dikkat edilmelidir: *Aristoteles~Aristo*, *Herodotos~Herodot*, *Sokrates~Sokrat*, *Venizelos*, *Karamanlis*.

Noktalama İşaretleri

Noktalama işaretleri, yazılı anlatımda duygu ve düşünceleri daha açık anlatmak, okumayı ve anlamayı kolaylaştırmak, cümlenin yapısını ve duraklama noktalarını belirlemek, sözün vurgu ve ton gibi özelliklerini belirtmek amacıyla kullanılır. Noktalama işaretlerinin doğru kullanılması metnin anlaşılması için gereklidir.

Nokta (.)

1. Tamamlanmış cümle ve cümle değerinde olan anlatımlardan sonra konur:

Doğrusu bu hikâyeyi kimsenin duymasını istemezdim. (Oktay Akbal)

Gitmek filinin altını çift çizgiyle en güzel trenler çizebilirmiş ona göre. (Hasan Ali Toptaş)
–Günaydın.

2. Kısaltmaların sonuna konur: *Dr.* (doktor), *Yrd. Doç.* (yardımcı doçent), *Prof.* (profesör), *Cad.* (cadde), *Sok.* (sokak), *s.* (sayfa), *İng.* (İngilizce), *Ar.* (Arapça).

- *T.C.* (Türkiye Cumhuriyeti) ve *T.* (Türkçe) dışındaki büyük harfli kısaltmalardan sonra nokta kullanılmaz: *TDK* (Türk Dil Kurumu), *AB* (Avrupa Birliği).

3. Sayı adlarında sıra sayı eki işlevinde kullanılır: *I.* (birinci), *2. Cadde*, *4. Levent*, *II. Mahmut*, *XIV. Louis*, *XXI. yüzyıl*... Arka arkaya sıralandıkları için

virgülle veya çizgiyle ayrılan rakamların yalnız sonuncusuna nokta konur: *XV-XX. yüzyıllar arasında; 7, 8 ve 10. maddeler.*

4. Tarihlerin yazımında gün, ay ve yılı gösteren sayıları birbirinden ayırmak için konur: *29.X.1923, 13.5.2007*

▪ Tarihlerde ay adları yazıyla da yazılabilir. Bu durumda ay adlarından önce ve sonra nokta kullanılmaz: *19 Mayıs 1919, 23 Nisan 1920.*

5. Bibliyografik künyelerin sonuna konur:

And, Metin (2008), Minyatürlerle Osmanlı-İslâm Mitologyası, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

6. İnternet adreslerinde kullanılır: <http://www.tdk.gov.tr>

DÜŞÜN BAKALIM!

Aşağıdaki cümlelerde noktanın kullanıldığı yerlere dikkat ediniz.

- * Cumhuriyet ilan edildi (29 Ekim 1923).
- ** Baharda her şey yeniden doğar (Yaşlılar için de bu böyledir).

Virgül (,)

1. Birbiri ardına sıralanan, söz dizimi açısından eş görevli sözcük, sözcük grupları ve sıralı cümleleri birbirinden ayırmak için kullanılır:

Böylece insanlık bir ölüm kalım kaygısı içinde bunalırken şirde sevgiden, özlemden, uçup giden dakikalardan, çocukluk ve gençlik anılarından söz etmek nerde ise ayıp sayılırdı.

(Suut Kemal Yetkin)

2. Herhangi bir sözcüğün, kendisinden sonra gelen sözcüğü belirtmediğini, onun tamlayanı olmadığını göstererek anlam karışıklığını gidermek için kullanılır:

Hasan'ın, otomobilini park yerinden alması gerekir.

Küçük, ağaçta sallanıyordu.

3. Cümlede ara söz ve ara cümleleri ayırmak için konur:

Babaları Kupa Papazına gelince, sizden iyi olmasın, pek babacan pek cana yakın bir adamdır. (Haldun Taner)

4. Konuşma metinlerinde, mektuplarda, yazışmalarda seslenme sözcüklerinden sonra kullanılır:

*Bayanlar ve Baylar,
Sayın Başkan,
İstanbul Valiliğine,*

5. Yazıda başkasından alınan bir söz tırnak içinde yazılmamışsa bu sözün sonuna konur:

Size güveniyorum, dedi ve gitti.

6. Kendinden sonra gelen cümleyi anlamca yansıtan, pekiştiren, özetleyen *evet, hayır, peki, öyle, elbette, haydi...* gibi belirteçlerden sonra konur:

Evet, kırk seneden beri Türkçe merhale merhale Türkleşiyor. (Yahya Kemal Beyatlı)

Peki, şef merdivenleri çıkıp gelene kadar size her şeyi bir daha anlatayım. (Hasan Ali Toptaş)

▪ Metin içindeki *ve, veya, yahut, hem... hem, ya... ya, da/de* bağlaçlarından önce ve sonra virgül konmaz:

Ayak seslerimizi ve boşluğu dinliyordum. (Tali Apaydın)

*Ya şevk içinde harap ol ya aşk içinde gönül
Ya lale açmalıdır göğsümüzde yahut gül!*

(Yahya Kemal Beyatlı)

*İmlamız, lisanımız düzelince lisanımız da kafa-
famız düzelince düzelecek, çünkü o da ancak
onlar kadar bozuktur, fazla değil!*

(Yahya Kemal Beyatlı)

- Belirteç görevinde kullanılan *mi/mi'*den sonra virgül konmaz:

*Buraya bir defa geldin mi buradan çıkmak
yoktur. (Orhan Duru)*

- Zarffiil ekiyle oluşturulmuş sözcüklerden sonra virgül konmaz:

*Son asrın edebiyatı, hayvanlara karşı daha
insaflı davranmış ve mazinin karanlıklarından
geçerek bize kadar gelen karakuşî hükümlerin
birçoğunu ya düzeltmiş veya ortadan kaldı-
rmıştır. (Ahmet Haşim)*

*Soğukluğun kubbesinde biriken damlalardan
biri dolgunlaşıp yüzüne düşüyor Nebahat
Abla'nın, gözüne doğru inerken elinin tersiyle
alıyor alından. (Murathan Mungan)*

- Şart ekinden sonra virgül konmaz:

*Susarsa geçmiş de susacak sanki
(Murathan Mungan)*

Noktalı Virgül (;)

1. Ögeleri arasında virgül bulunan sıralı cümleleri birbirinden ayırmak için kullanılır:

*Doluya koydum, almaz; boşa koydum, dolmaz.
Trenin sesini işitmiştik; sen bir yana, ben bir
yana gitmiştik (Selim İleri).*

2. Cümle içinde virgüllerle ayrılmış tür veya ta-
kımları birbirinden ayırmak için kullanılır:

*Bugün fizik, kimya; yarın Türkçe, felsefe çalı-
şacağım.*

*Bayramda, bizim sınıftan Ahmet, Nazende,
Mustafa; diğer sınıftan Murat, Bilge, Süley-
man görevli.*

İki Nokta (:)

1. Kendisinden sonra açıklama yapılacak ya da örnek
verilecek cümlelerin sonuna konur:

*Şimdi başka bir açıdan aynı noktaya bakalım:
Bana, düşüncelerini şiir yoluyla okuyucula-
rına bildiren bir toplumbilimci, tek bir filozof
gösterebilir misiniz? (Suut Kemal Yetkin)*

*Yeni harfler alındıktan sonra eski yazı ile bir
tek sözcük bile yazmayan iki kişi görmüşüm-
dür: Atatürk ve İnönü! (Falih Rıfkı Atay)*

- İki noktadan sonra gelen bölüm, bağımsız bir
cümle ise bu cümlelerin ilk sözcüğü büyük harfle,
yalnızca örnekler sıralanıyorsa ilk örnek küçük
harfle başlar.

2. Edebî metinlerde konuşma çizgisinden önce
kullanılır:

*Yoluma devam ederken:
–Hişt, hişt, dedi. (Sait Faik Abasıyanık)*

Üç Nokta (...)

1. Herhangi bir nedenle tamamlanmamış, eksik bira-
kılmış cümlelerin sonuna konur:

*Ey kimsesiz, avare çocuklar, hele sizler,
hele sizler... (Tevfik Fikret)*

*Güneşin altına uzanmış pencereler; kapı-
lar, parıltılı teller, boyalı elektrik direkleri,
otomobiller... (Adnan Özyalçınar)*

2. Kaba sayıldığı için veya açıklanmak istenme-
yen sözcük veya bölümleri göstermek, kurmaca me-

tinlerde duraklı, kesik kesik süren bir anlatımı yansıtmak için kullanılır:

*Kılavuzu karga olanın burnu b...tan çıkmaz.
Olaya ... Hanım'ın da adı karışmış.
Üç ay oldu gelesi... Komşulardan biri anlattıydı ama... Gene de... Siz... Ne de olsa...*
(Adnan Özyalçınar)

3. Alıntılarda atlanmış bölümleri göstermek için kullanılır ve bu durumda yay ayrıca içine alınabilir:

Bilimin kaynağı olan akıl elbette sanata yabancı kalmaz (...) Ama tek başına akıl, ancak duygudan yana kurumuş olan Voltaire'in şiir benzerlerinden başka bir şey vermez.
(Suut Kemal Yetkin)

Soru İşareti (?)

1. Soru bildiren cümle veya sözlerin sonuna konur:

*Yalnız Tanrılar mı akla gelmez cezalar uygulayacak? (Ayla Kutlu)
Beni avutmak için daha derli toplu bir yalan bulamadın mı? (Cenap Şehabeddin)
Gümrükteki memur başını kaldırdı:
—Adınız?*

2. Bilinmeyen, kesin olmayan veya şüpheyle karışılan yer, tarih vb. durumlar için kullanılır: *Yunus Emre (1240?-1320), (Doğum yeri: ?).*

Türk halk felsefesinin, Türk nüktecilığının ve mizah dehasının büyük mümessili Nasreddin Hoca da (Hâce Nasirüddin) bu asırda yaşamıştır (1208?-1284).

Ünlem İşareti (!)

1. Sevinç, kıvanç, acı, korku, şaşma gibi duyguları anlatan cümlelerden, seslenme, hitap ve uyarı sözlerinden sonra konur:

*Hayır, yalan!
Vay canına!
Ne mutlu Türk'üm diyene!
Senin dudakların pembe
Ellerin beyaz,
Al tut ellerimi bebek
Tut biraz! (Cahit Külebi)
Beyim gül olmaz ki bu mevsimde! (Ahmet Erhan)*

2. Alay, kinaye veya küçümseme anlamı kazandırılmak istenen sözden hemen sonra yay ayrıca içinde ünlem işareti kullanılır:

*Çok düşüncelisin (!) teşekkür ederim.
Adam, akıllı (!) olduğunu söylüyor.*

Kısa Çizgi (-)

1. Satıra sığmayan kelimeler bölünürken satır sonuna heceleri ayırmak için konur:

Bitişik yazılan kelimelerde de bu kurala uyulur: *ba-şöğ-ret-men, il-ko-kul, Ka-ra-os-ma-noğ-lu.*

Ayırmada satır sonunda ve satır başında tek harf bırakılmaz ve kesme işareti satır sonuna geldiğinde yalnız kesme işareti kullanılır; ayrıca çizgi kullanılmaz.

..... Tokat'
tan...

2. Ara sözleri ve ara cümleleri ayırmak için kullanılır:

*Burada Nietzsche'nin büyük buluşu, Dionysos-Apollon karşılaşması -yahut birleşmesi- tekrar kendiliğinden ortaya çıkar. (A. H. Tanpınar)
Giysi seçimi, -moda- insanın çevresine gösterdiği saygı olduğu gibi, çağdaş yaşama bakışını açıklayan, kendini takdim eden bir davranıştır (Nezihe Meriç).*

3. Kelimeler arasında “-den...-a, ve, ile, ila, arasında” anlamlarını vermek için kullanılır: *Türkçe-*

Fransızca Sözlük, Ankara-İstanbul uçak seferleri, Türk-Alman ilişkileri, Fen-Edebiyat Fakültesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, 09.30-10.30, Beşiktaş-Fenerbahçe karşılaşması, 2009-2010 öğretim yılı...

Uzun Çizgi (—)

Yazıda satır başına alınan konuşmaları göstermek için kullanılır. Buna *konuşma çizgisi* de denir.

Bir hikâye müsveddesi, Panco'nun bir resmi, bir kalemi daha.

—Nüfus kâğıdın yok mu senin?

—Ne iş yaparsın?

—Yazı yazarım.

—Ne yazısı, kâtip misin?

—Kâtibim.

—Kimin yanında?

—Kocaeli, İkbâl ambarında (Sait Faik Abasıyanık).

Anjelik — (Anna'ya) Uyuyor musun kızım?

Anna — Seni rahatsız etmezsem azıcık dizinde yatayım valideciğim.

Anjelik — Yat kızım. (Koynundan kitabını çıkarıp mütalâaya başlar.)

(Recaizade Mahmut Ekrem).

Eğik Çizgi (/)

1. Yan yana yazılması gereken durumlarda mısraların arasına konur:

Memleket isterim/ Yaşamak sevmek gibi gönülden olsun; /Olursa bir şikâyet ölümden olsun. (Cahit Sıtkı Tarancı).

Sarı Zeybek şu dağlara yaslanır/ Yağmur yağar silahları ıslanır/ Bir gün olur deli gönül ıslanır/ Yazık olsun telli doru şanına/ Eğil bir bak mor cepkenin kanına (Türkü)

2. Adres yazarken apartman numarası ile daire numarası arasına ve semt ile şehir arasına konur: *Laleli Sokak, 5/10 Kavaklıdere/ANKARA*

3. Bir yazıda sözcüğün her iki anlama da gelebileceğini vurgulamak için kullanılır:

Diyelim bazılarını da analar babalar bağrılarına basmışlardı, ama, ortada dönen parasızlık göz önündeydi (Nezihe Meriç).

4. Bir sözcüğün anlamının hangi bağlamda kullanıldığını netleştirmek için kullanılır:

Edebiyatta/ Şiirde Sembol kullanımı
Öykü/ Anlatı bütünlüğü (Kemal Özmen)

5. İngilizce-Türkçe veya başka dillerden Türkçeye çeviri yapıldığında kullanılır:

Edebiyat Fakültesi Dergisi/ Journal of Faculty of Letters

Tırnak İşareti (“”)

1. Doğrudan alıntılarını göstermek için kullanılır:

“Birazdan atlılar Çiftkoyaklar'ın başına varıp beklerler,” diye düşündü. (Murathan Mungan).

▪ Tırnak içindeki alıntının sonunda bulunan işaret (nokta, soru işareti, ünlem işareti vb.) tırnak içinde kalır:

“İzmir üzerine dünyada bir şehir daha yoktur!” diyorlar. (Yahya Kemal Beyatlı)

2. Vurgulanmak istenen sözleri göstermek için kullanılır:

Var mı böyle bir zaman, adı “şimdi” olan?
(Erendiz Atasü)

Onların mutluluk kaleleri benim gibi “gerçekçiler” tarafından yıkılamayacak kadar sağlamdı. (Murathan Mungan)

3. Bibliyografik künyelerde makale adları tırnak içinde verilebilir:

Erlat, Jale (1996) "Emilie du Chatelet ve Mutluluk Düşüncesi", Frankofoni, 11: 139-150.

Tek Tırnak İşareti (‘ ’)

Tırnak içinde verilen ve yeniden tırnağa alınması gereken bir sözü belirtmek için kullanılır:

"Bir mısranın güzelliği veya sağlamlığı ancak kendisinden önceki ve sonraki mısralarla belli olabilir. Gerçi: 'Varsın gönül aşkınla harap olsun efendim.' gibi bir başına bütün etkisi yaratan mısralar da vardır ama bunların başka mısraları aratmayı da nihayet iki üç okuyuşu geçmez." (Salâh Birsal)

Denden İşareti (" ")

Bir yazıdaki maddelerin sıralanmasında veya bir çizelgede alt alta gelen aynı sözlerin, söz gruplarının ve sayıların tekrar yazılmasını önlemek için kullanılır:

- a. 1920 doğumlular
- b. 1930 “

Parantez (Yay-ayraç)

1. Cümlenin yapısıyla doğrudan doğruya ilgili olmayan açıklamalar için kullanılır:

Anadolu kentlerini, köylerini (Köy sözünü de çekinerek yazıyorum.) gezsek bile görmek için değil, kendimizi göstermek için geziyoruz (Nurullah Ataç).

▪ Yay ayraç içinde bulunan cümleler büyük harfle başlar ve sonuna uygun noktalama işareti getirilir.

2. Tiyatro eserlerinde ve senaryolarda konuşanın hareketlerini, durumunu açıklamak ve göstermek için kullanılır:

Zibâ Dudu (Habbe Kadın'a) —A dostlar, damat bey gelin hanımı görür görmez sevincinden bayıldı.

Müştak Bey —Hayır, sevincimden bayılmıyorum; kederimden yüreğime iniyor. (Şinasi)

3. Alıntılarda, başta, ortada ve sonda alınmayan kelime ve bölümlerin yerine konulan üç nokta, yay ayraç içine alınabilir:

"Aşk geçici, evlilik ise daimîdir. (...) En eski edebiyattan en yenisine kadar, her dilde, şiirin konusu zevce değil sevgilidir, hayaller ve semboller, hep sevgilinin süzgün gözleri ve karanlık kirpikleri etrafında pervaneler gibi uçuşur." (Ahmet Haşim).

Köşeli Parantez [ ]

1. Ayraç içinde ayraç kullanılması gereken durumlarda yay ayraçtan önce veya alıntılarda, alıntı metinde olmayan ama yazarın eklediği bilgileri göstermek için köşeli ayraç kullanılır:

Halikarnas Balıkçısı [Cevat Şakir Kabaağaçlı (1886-1973)] en güzel eserlerini Bodrum'da yazmıştır.

Kesme İşareti (')

1. Kurum ve kuruluş adları ve türemiş adlar dışında kalan özel adlardan sonra kesme işareti konur:

Gül Baba'ya, Iraz Ana'nın, İngiliz'den, Rus'muş, Türkiye Cumhuriyeti'ni, Allah'ın; Asya'nın, Marmara Denizi'nden; Hisar'dan, Boğaz'dan; Jüpiter'den, Venüs'ü; Çankaya Köşkü'ne, Sait Halim Paşa Yalısı'ndan, Kırallık Konak'ta, Sinekli Bakkal'ı; Milli Eğitim Temel Kanunu'na, Medeni Kanun'un; Nihat Bey'e, Ayşe Hanım'dan gibi.

▪ Kurum, kuruluş, kurul ve iş yeri adlarına gelen ekler kesmeyle ayrılmaz: *Türkiye Büyük Millet*

Meclisine, Hacettepe Üniversitesi Rektörlüğüne, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Başkanlığına...

- Özel adlara getirilen yapım ekleri, çokluk eki ve bunlardan sonra gelen diğer ekler kesmeyle ayrılmaz: *Türklük, Türkçülük, Müslümanlık, Avrupalılaştırmak, Konyalı, Mehmetler, Yakup Kadri, Türklerin, Türkçenin, Müslümanlıkta, Polonyalıdan, Hristiyanlıktan, Atatürkçülüğün...*
- Unvanlardan sonra gelen ekler kesmeyle ayrılmaz: *Cumhurbaşkanınca, Başbakanca, Türk Dil Kurumu Başkanına göre vb.*
- Kısaltmalara getirilen ekleri ayırmak için kullanılır: *TBMM'nin, TDK'nin, BM'de, ABD'de, TV'ye...*
- Kısaltmaya getirilen ekler kısaltmanın okunuşuna göre yazılır.

2. Sayılara getirilen ekleri ayırmak için konur: *1985'te, 8'inci madde, 2'nci kat, 7,65'lik, 9,65'lik.*

3. Bir ek veya harften sonra gelen ekleri ayırmak için konur: *a'dan z'ye kadar, b'nin m'ye dönüşmesi, Türkçede -lık'la yapılmış sözler.*

- Akım, çağ ve dönem adlarından sonra gelen ekler kesmeyle ayrılmaz: *Eski Çağın, Yükselme Döneminin, Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatına.*

ÖRNEK:

Hasan Boğuldu

(...)

Kazdağ'ının eteklerindeki Zeytinli köyünün, bahçesi salkım söğütlerle gölgelenmiş, havuzlu kahvesinde bir çay içip Yüksekoba'nın yolunu sordum. Kahveci:

"Hiç oraya varmadım ama, bildiğime göre Beyobası'nı geçtikten sonra Kızılkeçili deresi boyunca dağa vuracaksınız; patlakların yanına gelince soldaki bayıra tırmanıp yaylada bir kurşun atımı gideceksin!" dedi.

Ne Beyobası'ndan ne de patlaklardan haberim olduğu için adamcağızın yüzüne garip garip bakmış olmalıyım ki güldü ve ilave etti:

"Yabancı adamın tek başına gideceği yer değil orası, efendi. Dağlarda, ormanlarda yolunu sapıtıverirsin!"

"Yok canım, sora sora bulurum!"

"Kime soracaksın? Beyobası'nı geçtikten sonra insan göremezsin ki!"

Cevap vermedim. Kahveci fincanı götürdü. Ben "Acaba Edremit'e dönsem de bizim koca sakallı İsmail Baba'yı beklesem mi?" derken tekrar geri geldi:

"İşin rast gidiyor efendi!" dedi, "Yüksekoba'ya giden var, sen de yanına katıl!"

(...)

Sabahattin Ali

Okuma Önerileri

- Abasıyanık, Sait Faik (1972), *Seçme Hikâyeler*, İstanbul: MEB Kültür Yayınları.
- Kanık, Orhan Veli (1994), *Bütün Şiirleri*, İstanbul: Adam Yayınları.
- Mungan, Murathan (2002), *Cenk Hikâyeleri*, İstanbul: Metis Yayınları.
- Toptaş, Hasan Ali (2007), *Ölü Zaman Gezginleri*, İstanbul: Doğan Kitap.

14

Bilimsel Yazma Teknikleri

Tuba İşınsu Durmuş

Bu bölümde

- ✓ Bilimsel araştırma nedir,
- ✓ Bilimsel araştırmada üslup nasıl olmalıdır,
- ✓ Göndermeler ve kaynak gösterimi nasıl olmalıdır, konuları ele alınmaktadır.

Araştırınız

1. Elinizdeki ders kitaplarını başlıkların sıralanışı, kaynakların metin içinde kullanımı, kaynakların gösterilmesi açısından inceleyiniz.
2. Ödev konularınızdan birini bilimsel araştırma yöntemlerine uygun bir yazı haline getiriniz.
3. Bu yazı üzerinde göndermeleri, dipnotları ve kaynakları, bu bölümde anlatıldığı biçimde düzenlenmeye çalışınız.

Bilimsel Araştırma Nedir?

Bilimsel araştırma, özenle oluşturulması gereken, bilimsel yöntemlerle ve bilimsel amaçla ortaya konan çabaların bütünüdür. Bilimsel yöntemlerle oluşturulan bir yazı, sadece yazarın duygu ve düşüncelerinin ifadesinin ötesinde, başka bilimsel kaynakların da incelenmesini ve yararlanılmasını zorunlu kılan bir yazı olması sebebiyle bir süreç gerektirmektedir. Bu süreç, bilimsel bir araştırmaya neden gerek duyulduğu sorusunun cevabıdır. Her şeyden önce, araştırma için seçilen konu hakkında bilim dünyasında bir ihtiyaç oluşması gerekir. Böyle bir gereklilik olduğuna kanaat getiren araştırmacı için süreç bundan sonra başlar.

Bilimsel araştırma süreci, çalışılacak konuya karar verilmesi ile başlar. Seçilecek konu, çözümüne ihtiyaç duyulan bir problem olmalıdır. Araştırmacı, problemle ilgili hipotezler kurabilmeli, sorular sorabilmelidir. Dolayısıyla seçilecek konu araştırılabilir olmalıdır. Konunun belirlenmesinde kaynaklar da önemlidir. Seçilen konuyla ilgili yeterli kaynak ve malzemenin varlığı veya elde edilebilecek durumda olduğu bilinmelidir. Aksi takdirde kaynak ve malzeme yetersizliği araştırmayı çıkmaza sokabilir.

Zaman kaybını önlemek açısından araştırmaya başlamadan önce konu ile ilgili bir hazırlık yapmak gereklidir. Araştırmacının seçtiği konuyla ilgili daha önce yapılmış çalışmalar varsa onları incelemesi ve kendisinin o çalışmalardan farklı olarak ne ortaya koyacağını açıkça belirtmesi gerekir. Araştırma konusu fayda ilkesine de uygun olmalıdır. Bilim dünyasına, topluma, çevreye, insanlığa yararı olmayan bir konu seçilmemelidir. Araştırma konusunun boyutları ve çerçevesi iyi çizilmelidir. Genel bir başlık ile çalışmaya başlayan araştırmacı, süreç ilerledikçe konusunu daha derinlikli bir sınırlama içine sokmalıdır. Konuyla ilgili genel hükümler yüzeysel kalır, bilimsel yazının mantığı ile uyuşmaz.

Araştırılabilir bir konu belirlendikten sonra yapılacak ilk iş konuyla ilgili daha önce yapılmış çalışmalarını belirleyip incelemektir. Böylece araştırmacının konuya katkısının ne olacağı daha da netlik

kazanacaktır. Kaynak taraması, araştırmacıyı daha önce yapılmış bir çalışmayı aynen tekrarlamaktan alıkoymaz. Böylece araştırmacı zaman kazanmış olur.

Konuyla ilgili kaynakları ve bilgileri yazıya dönüştürmeye artık hazır olan araştırmacı, yazının giriş bölümünde araştırmanın amacını açıkça ifade etmelidir. Araştırmanın önemi, araştırmanın ilgili bilim dalına yapacağı düşünülen katkıdır. Katkı teorik veya pratik olabilir. Giriş bölümünde aynı zamanda çalışmanın çerçevesi çizilir. Araştırmacının konuyu nasıl sınırladığı ve ne çerçevede, hangi yöntemle ele alacağı mutlaka belirtilmelidir. Araştırmacı ayrıca çalışmasının çerçevesini çizerken araştırılan konu açısından önemli olmakla birlikte, çalışmasına dahil etmediği şeyler varsa, onları da belirtmelidir. Böylece araştırmacı, hazırlayacağı yazının küçük bir haritasını çıkarmış olur. Bu harita, yazının geneli hakkında bilgi vereceğinden, hem yazı boyunca kendisine, hem de okuyucuya yol gösterecektir.

Giriş bölümünün ardından araştırmacı, yazısına başlar ve girişte izleyeceğini belirttiği yöntemle, sınırladığı konu ve sorduğu sorular çerçevesinde yazısını oluşturur. Araştırmacının, giriş bölümünde yapacağını vaat ettiği her şeye yazısında yer vermesi gerekir. Örneğin girişte *a*, *b* ve *c* maddelerinden söz edeceğini belirten araştırmacı, yazısında *a*, *b* ve *c* maddelerini ayrı ayrı incelemelidir. Aynı şekilde yazısının sonuç paragrafında da *a*, *b* ve *c* maddelerini incelediğini bir kez daha belirtmelidir. Böyle bir sistem, yazının amacından çıkmasını engeller ve kendi içinde tutarlı olmasını sağlar.

Üslup

Bilimsel araştırmalarda düşüncelerin hangi kelimelerle ifade edileceği önemli bir konudur. Akademik üslup, bilimsel araştırmalarda tercih edilmesi gereken bir üsluptur. Yazar, bu üslup çerçevesinde, kişisel ve duygusal ifadelerden, günlük konuşma dilinden, polemikten kaçınmalıdır. Aynı zamanda genelleyci ve belirsiz ifadeler ve kanıtlanamayacak düşüncelerin de akademik üslupta yeri yoktur. Akademik üslubun en başta gelen özelliği, “kelime

ekonomisi” olarak tanımlanan, anlatılmak istenen şeyi en açık ve en az kelime ile ifade etme anlamındaki yöntemdir. Açık anlatım, dolaylı, her okuyanın ilk anda anlayamayacağı karmaşık ifadeler ve süslü kelimeler yerine tercih edilen bir ifade şekli olarak yorumlanabilir. Metindeki noktalama işaretlerinin kullanımı konusunda Türk Dil Kurumunun *Yazım Kılavuzu* esas alınabilir.

Kaynak Kullanma

Bilimsel bir yazı hazırlarken, yazıyı şekillendiren ve bilimsel hale getiren birden fazla basamak olduğu unutulmamalıdır. İyi bir konu seçimi ve faydalı bir kaynak araştırmasının ardından, yazıya geçiş sürecinde söz konusu kaynaklardan elde edilen bilgilerin metne nasıl dahil edileceği sorusu da gündeme gelmektedir. Bilimsel çalışmalarda yararlanılan kaynaklara göndermede bulunmak dikkat edilmesi gereken en önemli noktadır. Bilim ahlakı, çalışmanın doğruluğu ve inanılabilirliği açısından, başkalarına ait özgün fikirlerin alındıkları kaynağın mutlaka gösterilmesi gerekir. Bilimsel çalışmalarda konu ile ilgili başka çalışmalara atıfta bulunmak, kendi görüşümüzün nerede durduğunu vurgulamak, konuya katkımızın ne olduğunu ortaya koymak ve konu ile ilgili araştırma yapanlara çalışılan konu ile ilgili bir çerçeve sunmak açısından önemlidir.

Kaynakların yazı içinde ve yazı sonunda gösterimi konusunda Türkiye’de bir standart olduğunu söylemek zordur. Bilimsel yazı ölçütlerini standart hale getirmek amacıyla uluslararası yayın ve bilim kuruluşları, genel kabul gören birtakım yazım tarzları belirlemişlerdir. Bu kurallar, bilimsel yazıların güvenilirliğini, yazım tekdüzeliğini ve alıntıların düzenliliğini sağlayıcı özellikler içermektedir. Türkiye’de resmi ya da özel kuruluşlar, bu kuralların birini tercih etmekte ya da kendi özel kullandıklarını ortaya koymaktadırlar. APA: Amerikan Psikoloji Birliği (American Psychological Association), AMA: Amerikan Tıp Birliği (American Medical Association), CONSORT: (Consolidated Standards of Reporting Trials Group), ASA: Amerikan İstatistikçiler Birliği (American Statistical Association),

APSA: Amerikan Politik Bilimler Birliği (American Political Science Association), MLA: Modern Dil Birliği (Modern Language Association), CHICAGO, fen bilimleri ve sosyal ve beşeri bilimler alanlarında, bilimsel alanların niteliğine göre genel kabul gören yazım stilleridir.

Kaynak Gösterimi

Metin içinde yazar ve tarih bilgisini vermek APA’nın (Amerikan Psikoloji Derneği) benimsediği bir yöntemdir. Bu stil daha çok, ekonomi, işletme, eğitim, sosyoloji, psikoloji, antropoloji, siyaset bilimi ve biyoloji alanlarında tercih edilir. MLA ise, metin içinde yazar ve sayfa numarası bilgisini önermektedir. Bu stil daha çok edebiyat, tarih, felsefe, modern ve klasik diller gibi beşeri bilimler dallarında kullanılır. Üçüncü bir metin içi yöntem olan numaralı sistem ise çoğunlukla kimya, bilgisayar, matematik ve fizik gibi uygulamalı bilimlerle tıp bilimleri alanında geçerlidir. Bu yöntemde metinde kaynaklar parantez içinde sırasıyla belirtildikten sonra aynı sıraya göre sondaki referanslar listesinde tanıtılırlar (Seyidoğlu 2003: 232).

APA stili, metin içinde yazar ve tarih bilgisine yer vermektedir. Herhangi bir kaynağa gönderme yapan araştırmacı, parantez içinde yararlandığı kaynağın yazarının soyadı ve kaynağın yayın tarihi bilgisini metin içinde verir. MLA stilinde ise kaynağa atıf yapıldıktan sonra parantez içinde yazar soyadı ve yararlanılan bilginin yer aldığı sayfa numarası bilgileri yer almaktadır.¹ Her iki stilde de yazı içinde gönderme yapılan tüm kaynakların, çalışmanın sonunda yer alan kaynaklar bölümünde bütün künye bilgileri ile alfabetik olarak verilmesi gerekir.

Farklı yöntemlere rağmen son yıllarda, Türkiye’deki dergicilikte ya da çeşitli kurumlarda bu iki sistemi birleştiren bir sistem daha çok tercih edilir olmuştur. Yazarın soyadı, eserin yayım tarihi ve alıntının

¹ APA stili ile ilgili ayrıntılı bilgi için *Manual of the American Psychological Association*; MLA stili için de *MLA Handbook for Writers of Research Papers* adlı yayımlara bakılabilir.

yapıldığı sayfa numarasını belirtmek pek çok editör tarafından kabul görmekte ve bu sistem giderek yaygınlaşmaktadır.

ÖRNEK 1:

“Araştırmacı eserdeki bilgileri seçip alıp kaydederken aynı zamanda zihinsel kayıt yapmak ve konu hakkında yeni düşünceler geliştirmek suretiyle zihinsel birikimini de artırır.” (Cebeci 1997: 71)

Bazen de yazar ismine metin içinde göndermede bulunulabilir. O zaman alıntının sonunda yazar bilgisini tekrar etmeye gerek yoktur.

ÖRNEK 2:

Cebeci’ye göre, “Araştırmacı eserdeki bilgileri seçip alıp kaydederken aynı zamanda zihinsel kayıt yapmak ve konu hakkında yeni düşünceler geliştirmek suretiyle zihinsel birikimini de artırır.” (1997: 71)

Metin içinde kaynağa işaret etme yöntemi sadece bu stille sınırlı değildir. Bu yöneme göre daha geleneksel olan dipnot kullanımı da tercih edilmektedir. Kitap ya da makale gibi basılı kaynaklarda her iki yöntem de kullanılır. Dipnotlu metot, kitap veya benzer nitelikli hacimli çalışmalarda yaygın olarak kullanılır. Buna karşılık, paragraf içi kaynak gösterme yöntemi kısa araştırmalar ve bilimsel makaleler için daha çok tercih edilir. Bu yöntemde her sayfada başvuru kaynağı, numara sırasına göre o sayfanın altında bir çizgi çekilerek sırayla açıklanır. Dipnotu göstermek için kullanılan rakamlar, metinde ilgili kelimenin üzerine yazılır. Ancak bilgisayarla yazımda dipnotun yazımı ve yerleştirilmesi otomatik biçimde yapılır. Dipnotlar, çalışma boyunca baştan sona süreceği biçimde numaralandırılır, birden fazla dipnot numarası yan yana konulmaz.

Bir kitabı dipnotta ilk kez tanıtırken verilecek ilk bilgi yazar adıdır. Yazarın önce adı sonra soyadı yazılır ki bu bibliyografyada kaynak göstermeden farklıdır. İsimlerin yalnızca baş harfleri büyük olmalıdır, unvan belirtmeye gerek yoktur. Dipnotta kitap başlığı italik yazılır. Bağlaçlar dışında kitap başlığındaki kelimelerin yalnızca baş harfleri büyük harfle yazılmalıdır.

Kitabın baskı sayısının, özellikle de gözden geçirilmiş baskıların mutlaka belirtilmesi gerekir. Kitap başlığından sonra yayım bilgilerine yer verilir. Yayım bilgileri basım yeri, yayınevi ve yayım tarihinden oluşur. Kaynağı tanıtıcı bilgilerden sonra sayfa numarası yazılır. Yararlanılan kaynak dergide yer alan bir makale ise, makalenin başlığı tırnak içinde verilir. Derginin adının belirtilmesinin ardından makalenin hangi ciltte ve derginin hangi sayısında yer aldığı ve sayfa aralığı numara sırasıyla verilmelidir.

İlk kez dipnotta geçen bir kaynağa yeniden başvuru yapıldığında, o kaynak hakkındaki tüm bilgiler yinelenmez. İkinci ve daha sonraki başvurularda, yalnızca yazarın soyadı ile sayfa numarasını göstermek yeterlidir. Bir yazarın birden fazla çalışması kaynak gösteriliyorsa, karışıklık olmaması açısından, yazar soyadından sonra çalışmanın başlığı da kısaca yazılabilir. Aynı soyadı taşıyan iki ayrı yazardan söz ediliyorsa, yine karışıklığın önlenmesi açısından, ikinci başvuruda yazarların ilk adları da yazılabilir. Yazar, kaynağını dipnotta gösterdiği bir yayına, arada yeni bir kaynak göstermediği durumda, tekrar gönderme yaparsa bu durumda adı geçen eser ya da adı geçen makale karşılığında age. ve agm. ya da agy. gibi kısaltmalar kullanarak sayfa numarasını belirtebilir.

ÖRNEK 3:

Rauf Arıkan, Araştırma Teknikleri ve Rapor Hazırlama, 4. basım, Ankara: Asil Yayınları, 2004, s. 48 (Rauf Arıkan’ın kitabına ilk kez başvuru yapılıyor)

Arıkan, s. 55. ya da age, s. 55 (Rauf Arıkan’ın kitabına yeniden başvuruluyor.)

Bazen Latince kısaltmalar da kullanılır: İbidem’in kısaltılması olan ibid. “aynı yerde” anlamına gelir. Yukarıda ifade edilen adı geçen eser/ makale/ yayın düzeni ibid için de tekrarlanır. Yazar, bir kaynağa başvuru yaptıktan sonra, araya başka bir dipnotu girmeden o esere yeniden başvurursa ibid. ifadesinden sonra sayfa numarası vermesi yeterlidir. Opus citatum, opere citato ifadesinin kısaltılması olan op. cit. “adı geçen eser” anlamına gelir. Araya başka kaynaklar girdikten sonra, önceki bir kaynağın değişik sayfasına başvuru yapıldığında kullanılır.

Yazar soyadından sonra yazılır ve sayfa numarası onuzler. Loc. cit., Latince loco citato'dan gelir ve "yukarıda geçen yer" anlamındadır. Araya başka kaynaklar girdikten sonra bir çalışmaya yeniden başvuru yapıldığı durumlarda tercih edilir. Fakat başvuru bir önceki ile aynı sayfaya olmaktadır. Op. cit.te ikinci kez değişik bir sayfaya başvurulmakta ancak loc. cit. kısaltması yazar soyadından sonra yazılır ve sayfa numarasının belirtilmesi gerekmez. Bu tür Latince kısaltmalar, sosyal bilimlerden çok fen bilimleri alanında kullanılmaktadır.

Dipnotla kaynak gösterme yöntemi, son yıllarda kaynak gösterme işlevinden çok yazarın, metinde geçen bir konu hakkında ayrıntılı bilgi vermek istediği durumlarda kullanılmaktadır. Yazarın dipnot sistemini, kaynak göstermek yerine, bütünlüğü bozmayacağını düşündüğü ek bilgiler ve özel açıklamalar yapmak için tercih etmesi daha doğrudur.

Kaynakça

Gerek dipnotta kaynak gösterme gerekse de paragraf içi kaynak gösterme yöntemlerinde, çalışmanın sonunda gönderme yapılan kaynakların tam künyelerinin yer aldığı bir kaynakça listesi sunulmalıdır. Metnin içinde, kısaltma ifadelerle yer alan bilgilerin tamamı, ayrıntılı olarak bu bölümde verilir. Kaynaklar yazar soyadına göre ayrıntılı olarak sıralanır.

Kaynakça listesinde yer alacak olan eser tek yazarlı ise, önce soyadı yer alacak şekilde yazılır. Eserin iki yazarlı olması durumunda kaynakçada her ikisinin ismine de yer verilebilir, ancak kaynakta ilk yazar *soyad*-ad olarak, ikinci yazar *ad-soyad* olarak girilir. Üçten çok yazarlı eserlerde ise ilk isimden sonra "ve diğerleri" anlamına gelen vd. kısaltması kullanılır. Eserin yayım yılı, başka baskıları da olabileceği dikkate alınarak, alıntının güvenilirliği açısından mutlaka belirtilmelidir. Eser adı, yazar adı, soyadı ve eserin tarih bilgisinden sonra gelmelidir. Eser, bir kitap ya da dergi ise italik yazılmalıdır, makaleler tırnak içinde belirtilmelidir. Dergi makaleleri kaynak gösterilirken, yazarın soyadı, adı ve parantez içinde tarih belirtilmesinin ardından tırnak içinde makalenin tam ismi, makalenin yer aldığı derginin

ismi, cilt numarası ve makalenin dergideki sayfa aralığı yazılır. Bir eseri yayıma hazırlayan, derleyen, çeviren ya da esere editörlük yapanların kaynakçada mutlaka vurgulanması gerekir. Çeviri bir eserin orijinalinin yazarı, yazar ad ve soyadı bilgileri içerisinde yer alırken, eseri çeviren kişi, eserin adı belirtildikten sonra *çev.* ibaresi ile yer almalıdır. Eser editörlüğü ya da derlemesi *ed.*, *haz.* ya da *der.* kısaltmaları ile belirtilmelidir. Kaynak gösterirken eserin bu konudaki niteliğini vurgulamak önemlidir. Eserin kapağında geliştirilmiş ya da düzenlenmiş yeni baskı ifadesi yer alıyorsa, kaynak gösterirken mutlaka baskı sayısına da yer vermek gereklidir. Çünkü bu ifadeler, esere yeni katkıların olduğu anlamına gelir, dolayısıyla verilen sayfa numarasında da daha önceki baskılara göre farklılık oluşabilir. Kullanılan kaynakta eserin yayım yeri belirtiliyorsa yazılmalıdır, belirtilmiyorsa *yyy.* ibaresi konabilir ki bu "yayım yeri yok" ifadesinin kısaltmasıdır. Benzer şekilde yayımcı ya da yayınevinin ismi de kullanılan kaynakta yer alıyorsa belirtilmelidir. Yer almıyorsa, *yy.* (yayımcı/yayınevi yok) ibaresi konabilir. Kaynakça listesinde kitap yayımını gösterirken sayfa numarası belirtmek gerekmez, ancak makale yayımını kaynak gösterirken makalenin yer aldığı sayfa aralığının mutlaka belirtilmesi gereklidir. İnternet belgelerine ve elektronik kaynaklara başvuru yönteminde, yazar soyadı, belge tarihi, belge başlığı ve protokol ve erişim adresinin yazılması gerekir.

ÖRNEKLER:

- Can, Ufuk (2007), "Özdemir İnce ile bir söyleşi", <http://www.kultursanat.com.tr>.
- İsen, Mustafa vd. (2009), *Şair Tezkireleri*, Genişletilmiş 2. baskı, Ankara: Grafiker Yayınları.
- Shaw, Standford (1982), *Osmanlı İmparatorluğu*, (çev. M. Harmancı), İstanbul: Sermet Matbaası.
- Karahan, Abdülkadir (1985), "14. Yüzyıl Sonuna Kadar Türk Kültürü", *İÜ Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, V (2): 152-210.
- Tolasa, Harun (1988), *XVI. Yüzyıl Tezkirelerinde Şair ve Eser Üzerine Değerlendirmeler*, Ankara: Akçağ Yayınları.

II. KISIM
YAZILI VE SÖZLÜ
ANLATIM

1

Şiir

G. Gonca Gökalg Alpaslan

Bu bölümde

✓ Şiir çeşitli yönleriyle ele alınacak ve örneklendirilecektir.

Araştırınız

1. Ezbere bildiğiniz şiirler var mı?
2. Şiir yazma denemesinde buldunuz mu?
3. Şiirde sizi en çok ne etkiler?

Duygu, çağrışım ve izlenimlerin dizeler halinde dile getirildiği söz sanatıdır şiir. Hiçbir zaman kesin ve tam bir tanımına ulaşılamayan türlerden biridir ve çok genel olarak şiir, düzyazı dışında kalan bir anlatım biçimi olarak nitelendirilebilir. Ama şiiri düzyazıdan ayıran yegâne özelliği, dizeler halinde yazılması değildir. Diğer yazınsal türlerden farklı olarak şiirde çağrışım, imge, sezgi, duyular, duygular önemli bir yer tutar. Anlatım daha kapalı, söyleyiş daha müzikal ve etkili, duygular daha güçlü, algılar daha ön plandadır. Şiirde tanrısal bir yücelik, büyüleyici bir güzellik, çözülemeyen bir gizem, sözcükleri ve sesleri birbirinden ayıramaz bir ezgi vardır. Valery'nin tanımından hareket eden Suut Kemal Yetkin, yürüyüş ile raks (dans) arasındaki farkı, düzyazı ile şiir arasındaki farka benzetir ve “Şiir bu kadar esrarlı ve çözülemeyen bir terkip olduğuna göre, nesre çevrildiği zaman şiirliğini koruyan bir şiir tasavvur olunamadığı gibi, nesrin nazma sokulmasıyla elde edilen bir şiir de öylece tasavvur olunamaz. Ve gene bir öylece bir şaire şunu veya bunu anlatmalısın demek kadar manasız bir şey olamaz. Zaten şair bir şey anlatmaz, anlattığı zaman da şair olmaz” der(1969: 14). İlk şiirlerin insanoğlunun dinsel törenlerine eşlik ettiği, bilinen bir gerçektir. Çağlara ve toplumlara göre şiir beğenileri, mükemmel şiirin ölçüleri değişse de, iyi şiirin nitelikleri hemen hemen her dilde ve kültürde yukarıda belirttiğimiz ortaklıkları taşır. Destanlar, ninniler, türküler, ağıtlar, insanoğlunun ilk sözlü sanat ürünleri ve ilk şiirleridir aynı zamanda.

Ahmet Haşım, “Şiir, bir hikâye değil, sessiz bir şarkıdır” diye tanımlar şiiri; J. Cocteau “Ne masayı anlatacağım diye masa kelimesini kullanacaksınız, ne kuşu anlatacağım diye kuş kelimesini, ne de aşkı anlatacağım diye aşk kelimesini” der; Salah Birsell’se *Şiirin İlkeleri*’nde aynı konuda şunu söyler: “Doğrusu şiirin hiçbir anlamı olmaması değil, şiirin o anlamı bağırması gerekir”. Bu tanımlardan, şiirin işlevinin anlatmak değil, duyurmak yani hissettirmek olduğu sonucuna ulaşabiliriz. İlhan Berk de “Anlamla Yola Çıkılmaz: Şiir Bir Şey Anlatmaz. Anlaşılmak İçin de Değildir” başlıklı yazısında aynı noktaya değinir:

Bir şiiri anladığımızı söylemek çok su götürür. Bunu yalnız büyük bir şiir için değil, orta halli bir şiir için bile söylemek zordur. İyi bir şiir anlamla yola çıkmaya her zaman engeldir. Her şeyden önce bir şiirden bir düzyazıdan anladığımız anlamada bir anlam beklemek, ona öyle yaklaşmak şiirin doğasına aykırıdır. İyi bir şiir bir şey anlatmak şöyle dursun, ona uzaktan yakından yanaşmaz; arkasını döner. Anlatılmaz olanlardır onun çabası, savaşı. Ordadır gözü, ordan seslenir, bakar. Böyle bir şiirde anlama sarılmak işe yaramaz. Bunda usun da yararı yoktur. Usla yaklaşmak şiiri bütün bütün çıkmaza sokar. (...) Oktay Rifat bunun için “Akılla yazılan şiir en kötüdür bence” diyecektir. (Berk 1997: 51)

Behçet Necatigil’in şiirle gerçeklik ve bilgi arasında kurduğu bağ da İlhan Berk’inkine benzer: “Şiir bir sorun, bir durum üzerine ölçülü konuşan, susunca da bizim düşünmemizi bekleyen bir olgunluktur, bir kıvamını bulmadır” (Necatigil 1983: 56) derken şairin söylediği, sadece sanatçının değil, okurun da şiire kattıklarını düşündürür.

Şiiri diğer türlerden ayıran en önemli fark, gerçeği imgelerle anlatması ve her okuyanda farklı bir etki, izlenim, çağrışım yaratmasıdır. “Güneş batıyor” cümlesi, duyan her kişi tarafından aynı şekilde algılanırken “Gün çingeneler gibi göçebeydi ufukta” (Cahit Sıtkı Tarancı) dizesinin her duyanda farklı bir etki yaratması, imgenin gücünü gösterir.

Şiirsel sözün düz yazısal sözden en büyük farklarından biri de, şairin sözcüklerin ezgisini yakalamasıdır. İlk anda müzikal etkiyi sağlayan şeyin ölçü ve uyak olduğu düşünülebilir ama modern şiirde bu türden biçimsel öğelerin hiç kullanılmadığını anımsamak gerekir. Yine de şiirsel etkiyi sağlayan nedir o halde? Fuzulî’nin bir gazelinde geçen “Gözüm canım efendim sevdiğim devletli sultanım” dizesindeki müziği yaratan sadece vezin olabilir mi? Sözcüklerin yerini değiştirirsek, sadece vezin mi bozulur? Dizenin ruhunda da büyük bir değişiklik olmaz mı? Benzer şekilde Cemal Süreya’nın art arda gelen

yirmi şiirinin son dizesini oluşturan “Keşke yalnız bunun için sevseydim seni” dizesinde ölçüden de uyaaktan da fazlası yok mu?

İnsanoğlunun ilk edebî yaratısı, şiirdir aslında. Ve başlangıçta, şiir, dans, müzik, tiyatro daima iç içedir; yüzyıllar geçtikçe bu sanatsal etkinlikler birbirinden ayrılır ama birbiriyle bağı yine de hiç kopmaz. Nitekim edebiyatta ilk kuramsal değerlendirmeleri içeren *Poetika* adlı eserinde Aristoteles, “şiir” derken tiyatrodan söz etmektedir; çünkü Antik Yunan’da tiyatro ve şiir birbirini tamamlayan türlerdi.

Konularına göre şiirler şu türlere ayrılır:

Epik Şiir

Kahramanlık ve tarih konulu şiirlerdir. Destanlar, ilk epik şiirlerdir aslında. Bu nedenle epik şiirin, en eski şiir türü olduğunu söyleyebiliriz. Dünyada bilinen ilk ve en muhteşem örneklerinin *İlyada (İlida)* ve *Odisey(Odysseia)* destanları olduğu, herkesçe kabul edilir. Epik şiirin ilham kaynağı, bir ulusun yaşadığı savaşlar ve kahramanlıklardır. Epik şiirlerde ulus, kahramanlık, erdem yüceltilir ve coşkuyla anlatılır; bu da okurda belirli bir heyecan, güç ve güven yaratır. Diğer şiir türlerinden farklı olarak epik şiirin, toplumsal bir tür olduğunu düşünebiliriz. Sözlü edebiyatımızda destanları ve koçaklamaları, Tanzimat’tan sonra başlayan yenileşme sürecinde Namık Kemal’in, milli edebiyat döneminde Mehmet Emin Yurdakul’un, Mehmet Akif Ersoy’un, XX. yüzyıl Türk şiirindeyse Fazıl Hüsni Dağlarca’nın, Ceyhan Atuf Kansu’nun, Nazım Hikmet’in özellikle Kurtuluş Savaşı’nı anlattıkları şiirlerini epik şiire örnek vermek mümkündür.

Akıncı

Bin atlı akınlarda çocuklar gibi şendik;
Bin atlı o gün dev gibi bir orduyu yendik!

Ak tolgalı beylerbeyi haykırdı: İlerle!
Bir yaz günü geçtik Tuna’dan kafilelerle...

Şimşek gibi bir semte atıldık yedi koldan.
Şimşek gibi Türk atlarının geçtiği yoldan.

Bir gün dolu dizgin boşanan atlarımızla
Yerden yedi kat arşa kanatlandık o hızla...

Cennette bugün gülleri açmış görürüz de
Hâlâ o kızıl hâtıra titrer gözümüzde!

Bin atlı akınlarda çocuklar gibi şendik;
Bin atlı o gün dev gibi bir orduyu yendik!

(Yahya Kemal 1992: 16-17)

Atatürk Kurtuluş Savaşı’nda VI

Kuşun kanadında türküler
Kemal Paşa’nın gönlüne vardı,
Cevabından önce kendi geldi

Bir gemi yanaştı Samsun’a sabaha karşı
Selam durdu kayığı, çaparı, takası,
Selam durdu tayfası.

Bir duman tüterdi bu geminin bacasından bir
duman

Duman değildi bu!
Memleketin uçup giden kaygılarıydı.

Samsun limanına bu gemiden atılan
Demir değil!

Sarılan anayurda
Kemal Paşa’nın kollarıydı.

Selam vererek Anadolu çocuklarına
Çıkarken yüce komutan
Karadeniz’in halini görmeliydi.

Kalkıp ayağa ardı sıra baktı dalgalar
Kalktı takalar,
İzin verseydi Kemal paşa
Ardından gürleyip giderlerdi
Erzurum’a kadar. (Külebi 1985: 171)

Lirik Şiir

Aşk ve benzeri duyguları dile getiren şiirlerdir. Şiirin özü, lirizmdir. İnsanoğlunun şiire duyduğu gereksinim, duygusal ve duyusal kimliğinden gelir. Bu durumda şiir, esasında lirik bir türdür. Antik Yunan’da lir eşliğinde söylenen duygusal şiirlere dayanarak, aşk, özlem, acı, ölüm gibi derin hisleri işleyen şiirle-

re lirik şiir adı verilmiştir. O dönemde adı bilinen ve en tanınmış lirik şair, dünyada adı bilinen ilk kadın şair olan Sappho'dur. Avrupa halk şiirinde soneler, baladlarla oluşan lirik şiir geleneği, XIX. yüzyılda Romantizm akımıyla güçlenir. Bizdeyse Divan edebiyatımızda gazeller ve şarkılar, halk şiirimizde türküler, ağıtlar, güzelleme türündeki koşmalar ve semailer lirik şiire örnektir. Divan şiirinde Fuzulî'yi, Nedim'i, halk şiirinde Yunus Emre'yi, Karacaoğlan'ı, Erzurumlu Emrah'ı, Âşık Veysel'i, modern Türk şiirinde Yahya Kemal'i, Nazım Hikmet'i, Cahit Sıtkı Tarancı'yı, Cemal Süreya'yı, Cahit Külebi'yi... örnek verebilirsek de bu konuda şairler arasında bir ayırım yapmamız aslında imkânsızdır.

Önceleysin

Önce bir ellerin vardı yalnızlığımın benim aramda
Sonra birden kapılar açılıverdi ardına kadar
Sonra yüzün onun ardından gözlerin dudakların
Sonra her şey çıkıp geldi

Bir korkusuzluk aldı yürüdü çevremizde
Sen çıkardın utancımı duvara astın
Ben masanın üstüne kodum kuralları
Her şey işte böyle oldu önce

(Cemal Süreya 2000: 13)

Dramatik Şiir

Bir olayı, durumu öyküleyen ve canlandıran şiirlerdir. Antik Yunan'da şiirle tiyatronun iç içe olduğunu belirtmiştik. Dolayısıyla Antik Yunan tiyatrosundaki tragedya metinlerini aynı zamanda dramatik şiire örnek olarak verebiliriz. Bu gelenek Batıda Klasik dönemde de sürmüş, Romantik dönemde şiirle tiyatro ayırmaya başlamıştır. Modern edebiyatta dramatik şiire ayrı bir tür olarak pek rastlamasak da, hele Türk edebiyatında güçlü bir geleneği olmadığını bilsek de, Nazım Hikmet'in *Memleketimden İnsan Manzaraları* kitabı, modern Türk şiirinde dramatik türün başyapıtı kabul edilebilir.

Memleketimden İnsan Manzaraları'ndan

Haydarpaşa garında

1941 baharında

saat on beş.

Merdivenlerin üstünde güneş

yorgunluk

ve telaş.

Bir adam

merdivenlerde duruyor

bir şeyler düşünerek.

Zayıf.

Korkak.

Burnu sivri ve uzun

Yanaklarının üstü çopur.

Merdivenlerdeki adam

-Galip Usta-

tuhaf şeyler düşünmekle meşhurdur:

(...)

Denizde balık kokusuyla

döşemelerde tahtakurularıyla gelir

Haydarpaşa garında bahar.

Sepetler ve heybeler

merdivenlerden inip

merdivenleri çıkıp

merdivenlerde duruyorlar.

Polisin yanında bir çocuk

-tahminen beş yaşında-

iniyor merdivenleri.

Nüfusta kaydı yok

Fakat ismi Kemal.

Merdivenleri bir heybe çıkıyordu

Bir halı-heybe.

Merdivenlerden inen Kemal

yapayalnızdı

-kundurasız ve gömleksiz-

ortasında kâinatın.

Açlığından başka bir şey hatırlamıyor

bir de hayâl meyâl

karanlık bir yerde bir kadın.

Merdivenleri çıkan heybenin
kırmızı, mavi, siyahı nakışları.
Halı-heybeler
ata, katra, yaylıya binerlerdi eskiden,
şimdi şimendifere biniyorlar.

(Nazım Hikmet *tarihsiz*: 9-11)

Pastoral Şiir

Doğayı ve doğanın öğelerini temel alan şiirlerdir. Antik Yunan'da ve Roma'da bilinen ilk pastoral şairler olarak Theocritus'tan, Virgilius'tan söz edilir. İdil ve eglos adı verilen şiirlerden kaynaklanan ve çoğunlukla "bukolik şiir" olarak anılan pastoral şiir geleneği, Ortaçağ, Rönesans şiirlerinde ve sonrasında da sürmüştür. Özellikle Romantik dönemde, doğa Batı şiirini besleyen en önemli kaynak olmuştur. Halk şiirimizde de Divan şiirimizde de doğa çok önemli bir öğedir aslında. Modern Türk şiirinde doğanın anlatımına yeni bir yol, farklı bir soluk getiren kişilerse Tanzimat'ta Abdülhak Hâmit Tarhan ve Servet-i Fünun'da Tevfik Fikret, Cenap Şehabettin'dir. Gerek onlarda gerekse modern Türk şiirinde, salt doğanın anlatımı söz konusu değildir. Doğa, şiirin ayrılmaz, değişmez bir parçasıdır aslında ve şair doğadan beslenerek, doğayla besleyerek dizelerini kurarken sadece ağacı, kuşu, böceği, denizi anlatmakla kalmaz, onlarda şiirin ta kendisini bulur. Aşağıdaki dizelerde anlatılan esasında doğadır ama sadece doğanın anlatıldığını kim iddia edebilir?

Balıkların Güneşi

Balıkların güneşi yapın beni
Yosunlar arasında parlayayım
Batık bir eski para gibi.

Bulutların ikindi çanı yapın beni
Rüzgârla yedi kez soluklanayım
Asma yaprağının değdiği.

Ağaçların belleği yapın beni
Kuşlarla her gün tükeneyim
Çiğ tanesinden dara gibi.

Gökyüzünün bağcısı yapın beni
Şarabın bayrağını taşıyayım
Yıldızların delik deşik ettiği.

Taş gibi maviye boyayın beni
Zakkumların dibine atın beni
Irmağın güncesine alın beni.

(Anday 1998: 52)

Dağın Ardı

Güneşle yüklü taka
Yelesi ak köpüklü at
Bana denizi anlat

Toprağa giren demir
Traktör ya da saban
Bana balçığı getir
İnsan etini yapan

Neden yanarsın orman

Ve sen gökte süzülen bulut
Öldüm düşeli derdine
Aşır beni dağın ardına

(Oktay Rifat 2007: 153)

Didaktik Şiir

Öğretici nitelikli şiirlerdir. Sadece bir konuda bilgi vermek için değil, okuru belirli bir düşünceye yönlendirmek, bir fikri savunmak ya da öğüt vermek amacıyla yazılan şiirler de didaktik şiir türüne girer. Diğer şiir türlerinde olduğu gibi didaktik şiirin de kökeni Antik Yunan edebiyatına dayanır. Hesiodos'un, Virgilius'un eserleri, didaktik şiirin ilk örnekleri kabul edilir. Türk halk edebiyatında pek rastlanmayan didaktik şiire Yusuf Has Hacib'in *Kutadgu Bilig* adlı eserini, divan edebiyatında Nâbî'nin *Hayriyye*'sini örnek verebiliriz. Tevfik Fikret'in çocuklar için kaleme aldığı *Şermin*'de yer alan şiirler, Şinasi'nin ve Orhan Veli'nin manzum fablları, Mehmet Akif'in bazı şiirleri de bu kapsamda düşünülebilir. Şiirle eğitim, aslında bir araya gelmesi çok zor bir ikilidir. Çünkü şiir yoluyla bilgi, belirli bir davranış biçimi, toplumsal bir düşünüş tarzı, herhangi bir ideoloji aktarılmaya çalışıldığında, şiir şiir olmaktan uzaklaşır.

Köpeğin Aç Gözlülüğü

Bu yalan dünyada herkes yanılır
Her zaman görürüz bir sürü insan,
Sayılarını artık Allah bilir.
Koşar durur bir hülyanın ardından.
Esop'e'un köpeğini anlatmalı onlara.

Ağzında av, eğilip kendini görür suda;
Başka av sanır, atar ağzındakini hemen.
Sudaki ava saldırır, su karışır birden.
Güç tutar zavallı karşı kıyıyı;
Ne av kalır ne gölgesi tabii

(Orhan Veli 1991b: 65)

Satirik Şiir

Eleştirel niteliği ağır basan şiirlerdir. Çoğunlukla taşlama, hiciv, yergi öne çıkar bu tür şiirlerde. Öte yandan imgeler, çağrışımlar, şiirin yarattığı gizemli etki geriye çekilir. Akıl ve esprî gücü önem kazanır. Şair, belirli bir sorun, durum, toplumsal olay, siyasal gündem, politik kişi hakkında bazen acıtcı bazen bıyık altından güldürücü bir tona sahiptir satirik şiirlerde. Batı edebiyatında Horatius'un hicivleri ünlüdür. Divan şiirinde hiciviyeleriyle tanınan Nef'î'yi, halk şiirinde taşlamaları, XIX. yüzyılda Ziya Paşa'nın ve Şair Eşref'in şiirlerini, modern Türk şiirinde Neyzen Tevfik'in, Ümit Yaşar Oğuzcan'ın, Orhan Veli'nin bazı şiirlerini satirik şiire örnek verebiliriz.

Delilere Selam

Şen deliler, tınmaz deliler!
Size imrendiğim oluyor,
Olan biteni düşündükçe.

Öğrenmek, öğretmek isterdim,
Yağmur bakışlı insanlara,
Sırrını gülümsemeniz!

Ne güzel geçiyor gününüz,
Çektiklerimizden bihaber,
Hülyanız hakikatmış gibi.

Mademki öyle sanırsınız,
Doğrudur sen Acem şahısın,
Sen Cengiz Han, sen de Timurlenk.

Çok daha ferah olmalıdır,
Cinnet dedikleri o cennet,
Şu akıl zindanlarımızdan (Tarancı 1987: 103)

Vatan İçin

Neler yapmadık şu vatan için!
Kimimiz öldük;
Kimimiz nutuk söyledik.

(Orhan Veli 1991a: 111)

Bedava

Bedava yaşıyoruz, bedava;
Hava bedava, bulut bedava;
Dere tepe bedava;
Yağmur çamur bedava;
Otomobillerin dışı,
Sinemaların kapısı,
Camekânlar bedava;
Peynir ekmek değil ama
Acı su bedava;
Kelle fiyatına hürriyet,
Esirlik bedava;
Bedava yaşıyoruz, bedava.

(Orhan Veli 1991a: 110)

Klasik bir sınıflandırmayla yukarıdaki şiir türlerinden söz edilse de, şiirde böylesi kesin bir sınıflandırmaya gitmek aslında çok zordur.

2

Öykü

Nihayet Arslan

Bu bölümde

- ✓ Öykünün, tarihi gelişimi ile Batı edebiyatında ve Türk edebiyatında ortaya çıkışı üzerinde durulacak, önemli öykü yazarlarından kısaca söz edilecektir.

Araştırınız

1. Tanıdığınız öykücüler kimlerdir?
2. Etkilendiğiniz bir öykü var mı? Neden etkilendiğinizi açıklayınız.
3. Başınızdan geçen ne tür olayları arkadaşlarınıza anlatırsınız?
4. Öykü yazmayı hiç denediniz mi?

Gerçekliği, gündelik hayatı konu eden, yaşanmış ya da tasarlanmış bir olayı, bir durumu anlatan kısa, kurmaca anlatılara *öykü* (hikâye) denir. Ancak gerçekliği ele alış biçimi, her zaman gerçekçi yöntemlerle değil, kimi zaman tamamen düşsel, fantastik bir bakış açısıyla da olabilir.

19. yüzyıl sonlarında, Türkçede Batılı örneklerinden etkilenecek yazılan ve *nouvelle* olarak adlandırılan bu tür anlatılara “hikâye” dendi. Fakat, aynı zamanda, Tanzimat döneminde “roman” da “hikâye” olarak adlandırılıyordu. Diğer yandan, anlatı (récit) ve olayların, hatırdaki kalanların anlatılması (histoire) karşılığı olarak da “hikâye”nin kullanılması, kendine özgü nitelikleri olan bu türü ayırt etmek için 1960’lardan sonra “öykü” sözcüğünün önerilmesine yol açtı. Bununla birlikte, Türkçede hâlâ “hikâye”nin hem yukarıda belirttiğimiz anlamlarda hem de “öykü” ile eş anlamlı olarak kullanılmaya devam edildiğini unutmamak gerekir.

Türsel niteliklerini kesin çizgileriyle belirleyerek öykünün tanımını yapmak güçtür. Özellikle de türlerin iç içe geçtiği, melezleştiği çağımızda bu daha da güçleşmektedir. Öykünün gelişim tarihine bakıldığında, ayırıcı niteliklerinin çağlara ve her yazarın estetik anlayışına göre değiştiği görülür. Kuşkusuz bu tespit yalnızca öykü için değil, diğer türler, özellikle de roman için geçerlidir. Ancak öykünün, masal, fabel, efsane, anekdot, kıssa gibi diğer kısa anlatı türleriyle arasındaki ince sınırları belirleyebilmek için yalnızca kendine özgü ayırıcı niteliklerini belirlemek gerekir.

Öykü ve roman, anlatma esasına dayanan diğer kurmaca edebî türler içinde gerçekliği temel almalarıyla birbirlerine yaklaşıyor. Bu iki türü birbirinden ilk bakışta ayıran en temel özellik öykünün kısa olmasına karşılık romanın daha uzun ve katmanlı olmasıdır. Öykünün kısa soluklu olması, onun diğer türsel ayırıcı niteliklerini de belirler: Yoğunluk, birlik anlamında bir bütünlük, etkileyicilik ve anlatımın özlü olması. Bu yönleriyle öykü anlatımı romandan çok farklı bir tekniği gerektirir:

- Öykü yoğunlukla tek bir olaya ve yalın bir kurguya dayanır.

- Romana göre daha az geliştirilmiş az sayıda kişilerden oluşur.
- Öyküde romandaki gibi uzun psikolojik çözümlemelere, çevre, ortam, kişi tasvirlerine yer yoktur.
- Karikatür çizerken nasıl en belirgin özelliklerin çarpıcı bir biçimde ortaya çıkması için diğer ayrıntılar atılıyorsa, öykü dili de etkili, öz ve yoğun bir anlatımı az sözle yaratmak zorundadır.
- Öykü, genellikle kurmacanın düğümünün aniden çözülmesiyle, beklenmedik, çarpıcı bir sonla, çoğu zaman anlatıda ani bir düşüşle biter.
- Öyküde anlatımın yoğunluğu okurun dikkatinin de yoğunluğunu gerektirir. Öykünün kısa ve yoğun olması bir çırpıda okunmasını sağlayarak okurun dikkatinin dağılmasına fırsat vermez.
- Öykü seçilmiş bir olaya, bir duruma, özel bir ana, bireyin iç dünyasında belli bir duyarlık noktasına, dikkatlerden kaçan bir ayrıntıya yoğunlaşarak hayatla, insanla, toplumsal olanla ilgili önemli farkındalıklar yaratır.
- Öykü, modern kurmaca anlatı türleri olan fantastik, polisiye ve bilimkurgunun form olarak çok yararlanmış olduğu bir türdür.

Öykünün Tarihçesi

Öykü, Avrupa’da ayrı bir tür olarak Orta Çağ’ın sonlarında İtalyan yazar Boccaccio’nun *Décameron* (1349-1353) kitabı ile ortaya çıkmıştır. Bu kitabın kaynakları arasında, MS II. yüzyılda Hint edebiyatında ortaya çıkan Pançatantra’nın XIII. yüzyılda Toskanalı Pedro de Alfonso tarafından yeniden yazılmış hâli olan *La Disciplina Clericalis* ile o dönemde Arapça, Farsça, Yunanca, İbranice, Latince gibi birçok dilde çevirisi olan *Yedi Bilgenin Kitabı* (*Livre des Sept Sages*) ve şövalye hikâyeleri olduğu tahmin edilmektedir. Dolayısıyla, *Décameron*’da kullanılan çerçeve hikâye tekniğinin Doğu (Hint) kaynaklı olduğu açıktır. Boccaccio eseriyle, İtalya’da bulunan birçok takipçisinin yanında, bütün Avrupa’yı etkilemiştir. İngiltere’de Chaucer’ın *Canterbury Masalları* bunun en önemli örneğidir.

Fransa’da *Yüz Yeni Öykü* (*Les Cent Nouvelles*) adıyla yayımlanan ilk öykü kitabı (1462-1466) anonimdir. Bu kitaptan yaklaşık yüzyıl sonra, Fransız Marguerite de Navarre’ın *Héptaméron* adlı kitabı *Décameron*’u örnek almakla birlikte daha yüksek bir dil ile yazılmış olması ve kişilerin psikolojik çözümlenmelerine yer vermesiyle öykü gelişiminde bir atılımı işaret eder. Öykü ve roman bu dönemde birbirine çok yakın türler olarak algılanıyordu. Öyküyü romandan ayıran tek ölçü, öykünün küçük roman kabul edilmesiydi. Örneğin, Madame de La Fayette’in *Clèves Prensesi*’i (*La Princesse de Clèves*) kimi zaman roman kimi zaman da öykü olarak tanımlanır.

Öykü türü yeni bir açılımı, 17. yüzyıl İspanya’da öncü yazarlardan sonra Cervantes’in 1613’te yayımladığı *Örnek Öyküler*’de (*Novelas Ejemplares*) bulmuştur. 18. yüzyıl Aydınlanma Çağı’nda ise biçim ve içerik bakımından çok çeşitlilik göstermekle birlikte çağın anlayışı gereği ağırlıklı olarak felsefi öyküler yazılmıştır. Antoine Galland’ın bu yüzyılın başında yaptığı *Binbir Gece Masalları*’nın çevirisi ise Avrupa için ancak yüzyıl sonra, Doğu’ya artan ilgi sonucu bir keşif olmuştur.

Öykü, romanın gölgesinden kurtularak esas türsel ayırıcı niteliklerini 19. yüzyılda kazanmıştır. Romantizmin etkisindeki öykü, tarihi ve fantastik olmak üzere bu yüzyılda iki farklı yönde ilerler. Alman E. T. A. Hoffmann’ın fantastik içerikli öyküleri bütün Avrupa’da tanınmış; özellikle Fransa’da Charles Nodier, Theophile Gautier, Rusya’da Gogol ve Puşkin ondan etkilenmişlerdir. Amerikalı Edgar Allan Poe’nun fantastik öykülerini ise Baudelaire’in çevirileri bütün Avrupa’ya tanıtır.

19. yüzyılın ortalarında Emile Zola’nın başını çektiği natüralist ekol, yüzyılın en önemli öykücüsü Guy de Maupassant’ın öykülerine yön vermiştir. Fransız toplumunu bütün yönleriyle ele alan gerçekçi öykülerinin yanında Maupassant’ın fantastik öyküleri de çok ünlüdür. Bu yüzyılda İtalya’da öykü alanında Sicilyalı Giovanni Verga ile D’Annunzio’nun adlarını saymak gerekir.

Öykü, 19. yüzyılda büyük romancıların çoğunun ilgi gösterdiği bir tür olmuştur. Victor Hugo’dan Stendhal’e, Balzac’tan Flaubert’e, A. de Musset’den, E. Zola, G. Sand’a, Tolstoy, Dostoyevski, Gogol’a, H. James’e kadar birçok yazarın romanları kadar öyküleri de ünlüdür.

20. yüzyılda dünya öyküsüne farklı bir çizgi getiren Rus yazar Anton Çehov’dur. Olaylara değil, durumlara ve ayrıntılara önem veren; çizgisel geniş bir zamanı değil, özel bir anı yoğunlaştıran, daha çok bireyin iç dünyasına odaklanan öyküler yazmıştır. Çağın varoluşsal bunalımını yansıtan İtalyan öykücü Pirandello, Almanca yazar Kafka, H. Melville, O. Wilde, O. Henry dünya edebiyatının tanınmış öykücüleridir. Arjantinli Jorge Luis Borges kendi öyküleri yanında, dünya öykülerinden yaptığı seçmelerden oluşan Babil Kitaplığı’yla öyküye diğer türler arasında büyük yer açtı. Aynı şekilde, Arjantinli Julio Cortazar ve İtalyan Dino Buzzati öykünün değerini artırdılar. Yüzyılın sonuna doğru daha da kısalma eğilimi gösteren öykü, Anglo-Saxon kültür tarafından “short story” (kısa öykü) olarak adlandırılmıştır. Daha yalın, daha öz (veciz) bir anlatımın tercih edildiği bu öyküler, etki yapmak (çarpıcı olmak) amacından uzaklaşarak bireyin yalnızlığını, toplumsal baskı ve şiddeti yansıtmaya yönelmiştir.

Türk Edebiyatında Öykü

Toplumların ilk edebî ürünlerinin birtakım önemli olayların anlatımı olan ve akılda kalıp etkili olması için nazım olarak söylenen destanlar olması anlatma ihtiyacının ne kadar temel bir olgu olduğunu gösterir. Türk edebiyatında da anlatma geleneği tören ritüelleri ve destanlarla başlamış, geçirilen medeniyet değişimlerine paralel olarak değişmiş ve zenginleşmiştir.

İslâm medeniyetine geçiş sırasında ortaya çıkan *Dede Korkut Hikâyeleri*’nden sonra Arap ve Fars edebiyatından beslenen Türk hikâyeciliği, *Bin Bir Gece* ve *Bin Bir Gündüz Masalları*’nı, *Tütinâme*’yi, *Kelile ve Dimne*’yi tanımlar. Dinî menkıbeler, kıssalar, meseller, masallar, esâtir ve efsaneler, mesnevîler, meddah ve âşık hikâyeleri bu anlatma geleneğinde

farklı tür ve biçimlerdir. Türk edebiyatı 19. yüzyıl-da Batı medeniyetiyle karşılaştığında ardında böyle zengin bir hikâye birikimine sahipti. Ne var ki, bu birikim dinsel kaynaklı cemaat kültürünün, kapalı bir toplumun, farklı bir bilgi ve bakış açısı temelinde gelişen bir zihniyetin ürünüydü. Batı kültür ve edebiyatı benzer bir anlayışı Orta Çağ'ın sonlarında terk etmeye başlamış, giderek dünyevileşmişti. Bireyin ortaya çıktığı Batı toplum yapısında, bilimsel ve teknolojik gelişmeler laik bir dünya görüşünü ve kültürünü oluşturmuştu. Buna bağlı olarak anlatma biçimleri değişmiş, farklı edebî türler ortaya çıkmıştı.

Batı edebiyatının Rönesans'tan bu yana geçirdiği köklü değişimlerin edebiyat alanına yansması, modernitenin en önemli edebî türü olan roman ve onun paralelinde gelişen ve geleneksel hikâyeden farklı olan -bu nedenle de bizim "öykü" sözcüğüyle karşıladığımız- "nouvelle"dır. Tanzimat döneminde Batı edebiyatının etkisi altında gelişen Türk edebiyatının Batı'dan örnek aldığı yeni türlerin başında gelen roman ve öykünün temelde birleştiği nokta, pozitif bilimlerin ve akılcı felsefenin oluşturduğu dünya görüşüne dayanmalarıdır. Her ikisi de somut gerçekliği bireyin bakış açısından yansıtır.

Türk edebiyatında bu yeni anlayıştaki öyküye geçişte, 18. yüzyıl sonunda *Muhayyelat-ı Aziz Efendi* kitabı ilk adım olarak gösterilir. *Binbir Gece Hikâyeleri*'ni andıran bir tarzda yazılmış olmasına karşın İstanbul hayatıyla ilgili birkaç somut çizgiye ve yerel bazı motiflere sahip olmalarıyla bu kipteki hikâyeler eski gelenekten bir parça ayrılır. Eski hikâye geleneğiyle, halk hikâyeciliği ve Batılı hikâyecilik anlayışını bir araya getiren Emin Nihat Bey'in 1870-1875 yılları arasında yayımlanan *Müsameretnâme (Gece Hikâyeleri)* ile Ahmet Midhat Efendi'nin aynı yıllarda başladığı hikâye dizisi *Letâif-i Rivâyât* bu geçiş döneminin ürünleridir.

Sami Paşazâde Sezâî, Nâbizâde Nâzım ve Halit Ziya Uşaklıgil'le Türk edebiyatında Batılı hikâyeciliğin ilk evresi başlar. Ahmet Hikmet Müftüoğlu, daha çok romanlarıyla ön plana çıkan Mehmet Rauf, Hüseyin Cahit Yalçın ve Hüseyin Rahmi Gürpınar'ı bu ilk evrede saymak mümkündür.

Türk edebiyatında, öykücülüğü meslek edinmiş ve öykü türünü romanın gölgesinden çıkararak bağımsızlaştırmış olan yazar Ömer Seyfettin'dir. 20. yüzyılın ilk çeyreğinde, yalın dili ve Batılı öykü tekniğini kullanarak tamamen yerel ve özgün öyküler yazan Refik Halit Karay, Ömer Seyfettin ile modern Türk öykücülüğünün kurucularıdır. Romancılıkları dışında, öyküleriyle Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Halide Edip Adivar ve Reşat Nuri Güntekin'i bu iki öykücünün çevresinde anmak gerekir.

Çağdaş Türk öyküsünün öncüsü Ömer Seyfettin'den sonra, Türk öykücülüğünde yeni bir aşamayı gerçekleştiren Memduh Şevket Esendal'dır. Sait Faik Abasıyanık tarz olarak ona yaklaşmakla birlikte, daha coşkulu anlatımı ve duygusal tonu ile ondan ayrılır. Sabahatin Âli, toplumun ve bireyin sorunlarını ele alarak kendisinden sonra gelen toplumcu gerçekçi öykücülere öncülük etmiştir. Yine toplumcu gerçekçi çizgide bir yazar olan Sadri Ertem'in dışında, Mehmet Seyda, Reşat Enis Aygen, İlhan Tarus, Umran Nazif, Halikarnas Balıkcısı, Kemal Bilbaşar, Samim Kocagöz, Samet Ağaoglu, Necip Fazıl Kısakürek, Bekir Sıtkı Kunt 1930-40 arası eser veren öykücülerdir.

1940-50 arası öykücülere, öykü türünde olgunlaşma dönemini temsil ederler: Sabahattin Ali, Sait Faik Abasıyanık, Aziz Nesin, Kemal Tahir, Orhan Kemal, Ahmet Hamdi Tanpınar, Sabahattin Kudret Aksal, Necati Cumalı, Faik Baysal, Haldun Taner, Tarık Buğra, Rıfat Ilgaz, Orhan Hançerlioğlu, Tahsin Yücel bu dönemin öykücüleridir.

1950-60 yılları arasında öyküde bir yandan yenileşme eğilimleri yaşanırken, köy edebiyatı çerçevesinde ele alınabilecek köy ve köylünün sorunlarının konu edildiği öyküler yazılmıştır. Yaşar Kemal, Fakir Baykurt, Mehmet Başaran, Talip Apaydın, Osman Şahin, Muzaffer Buyrukçu, Hakkı Özkan, Zeyyat Selimoğlu, Tarık Dursun K., Nezihe Meriç, Orhan Duru, Bilge Karasu, Vüsat O. Bener, Naim Tiralı, Demirtaş Ceyhun, Erdal Öz bu dönemin isimleridir.

1960-70 arası öykücülere arasında Ferit Edgü, Adnan Özyalçın, Leyla Erbil, Sevim Burak, Yusuf

Atılğan, Sevgi Soysal, Bekir Yıldız, Fürüzan, Tomris Uyar, Selim İleri, Necati Tosuner, Afet Ilgaz, Dur-sun Akçam, Gülten Dayıoğlu, Muzaffer İzgü, Yusuf Ziya Bahadırılı, Kerim Korcan, Nevzat Üstün'ü sayabiliriz.

1970'lerden sonraki öykücülerimiz arasında ise Adalet Ağaoğlu, Hulki Aktunç, Mustafa Kutlu, Nedim Gürsel, Nazlı Eray, İnci Aral, Ayla Kutlu, Erendiz Atasü, Hüseyin Akyüz, Sulhi Dölek, Cemil Kavukçu, Selçuk Baran, Oğuz Atay, Tezer Özlü, Pınar Kür, Murathan Mungan, İnci Aral, Güven Turan, Rasim Özdenören, Sevinç Çokum, Şevket Bulut, Kemal Ateş, Burhan Günel, Mahir Öztaş, Mehmet Zaman Saçhoğlu, Ümit Kaftancıoğlu, Aysel Özakin, Necati Günör, Osman Şahin, Necati Tosuner, Ayfer Tunç, Hasan Ali Toptaş, Feyza Hepçilingirler, Sulhi Dölek, Hakan Şenocak'ın adlarını saymakla yetinelim.

ÖRNEK 1:

Birtakım İnsanlar

Gece saat on ikiyi on geçiyor. Taksim'de saatin altında tramvayı bekliyorum. Öyle olmasa, bu kadar ince eleyip sık dokumaya lüzum görmez; vakit gece yarısını geçmişti, derdim.

Epey oluyor. Baharın bu soğuk günlerinde, şu devam eden kıştan bir buz gibi gece, hatırıma geliyor. O zamanlar daha Camlı Köşk'ün camları ve hanende ilânlarının mavi ışığını üşüterek geçen buz gibi bir rüzgâr esiyordu. Benimle beraber belki ona yakın insan, gördükleri herhangi bir filmin rüyasını ayakta görüyor ve yataklarının ümit, hayat, güzel günler veyahut uykusuz, muharebeli geceler, sığınaklar düşündüren ılıkliğına bir an evvel kavuşmak için bir türlü gözükmeyen tramvaya sabırsızlanıyorlardı. Ağzımdan su buharı fışkırıyor. Birbiriyle konuşanların arasına bir sis tabakası seriliyordu. Yatak şimdi bütün insanlar için, ekmek kadar azizdir. Yatak bir sevgili, yatak hatıra, yatak çocukluk, güzel rüya, yatak bir bahar, bir deniz kenarı, bir egzotik memleket; bu saniyede insana, dostlarım, yatak ne değildir ki...

Burnum yastıkta yorganım ağzım hizasında kirpi gibi büzülmüşüm; dalmak üzereyim: Bir şeyler, birtakım kuşlar tüylerini döküyor, bir ılık su damlıyor, içimi yıkayan bir çeşme var...

Tramvay hâlâ yok. Biraz daha yerimde yatağımı, uykuyu düşünsem belki de uyuyuvereceğim. Donmak üzere olan insanların tatlılığını içimde duymaya başladım. "Bari gideyim şu açık pastanede bir ıhlamur içeyim de sonra yatarım," dedim. Bir iki adım atmamıştım ki önüme bir adam dikildi. Rüzgârdan yalnız bir karartı gördüm. Sonra yüzüne doğru bir hortumdan çıkar gibi bir duman yayıldı: Adam konuşuyordu. Tatlı, munis bir Anadolu şivesiyle,

- Ağabey, dedi, buradan bana benzer birtakım adamlar geçti mi?

Paltomun yakası içinde yarı yarıya kaybolmuş kafamı çıkardım. Kafamı bir iki defa salladım. Soğuğa alışmamış, mukavemete hazırlanmış gibiydim. Kulaklarımı keskin bir rüzgâr ısırdı. Adama baktım:

Bana benzer adamlar...Bütün insanlar birbirine aşığı yukarı benzemez mi? "Bana benzer adamlar" ne demekti?

Evet, adamın hakkı vardı. Ona benzer adamlar, ötekilerden kolaylıkla ayrılabilirdi. Kış günü bir şehirde insanlar palto, şapka giyer, ayaklarında fotinler vardır. Belki paltolarının renkleri, şapkalarının kurdeleleri ve alamerikan, yahut alaturka şapkalarıyla birbirlerinden ayrılabilirler; icap ederse.

Bu adamın ne paltosu, ne şapkası, ne de ayakkapları vardı. Buna mukabil sırtında mor pamukları yer yer, parça parça dökülen bir hırkası, belinde ipi, ayağında yazlık tüy gibi bir pantolonu ve ayaklarında da yine iplerle bağlanmış çuvalı...

Yüzü tatlı esmer renkli idi. Sakalı uzamıştı. Yirmi beş, otuz yaşlarında gözüküyordu. Yalnız gözlerinde büyük, korkak, acele bir şeyler vardı. "Acaba," dedim, "bir esrarkeş midir?"

O devam etti:

-Benim gibi ağabey, dedi, üstünü başını gösterdi: İşte bu biçim adamlar görmedin mi? Bazıları şu yoldan geleceklerdi. Birtakımları da...Taksim sinemasının aşağısındaki yolu göstererek: şu yokuştan çıkacaklardı.

İşi kısa kesmek istedim. Meçhul, karanlık, dalgada bir kafada her türlü hayaller dolaşabilir, neme lâzım...

- Görmedim vallahi, dedim.

- Allah Allah! dedi. İmkân yok. Muhakkak geçmişlerdir. Ben yolda biraz eğlendim. Onları kaybettim. Yoksa gelmemelerine imkân yok.

- Nedir bu adamlar canım? diye sabırsızlık ve merakla sordum.

Kafamın içinde esrarengiz, büyü, garip hikâyeler canlandı. Hatta daha ileriye giderek başka ve daha tuhaf şeyler düşündüm. Adamın afyonlu kafasına girmiş gibi oluyordum.

- Ağabey, biz, dedi, Tophane'deki sabahçı kahvelerinde yatarız. Hepimiz hamal, uşak gibi herifleriz. Ama namusumuzla yaşıyoruz. Ne yapalım? Beş on para kazanırız. Geceleri de kahveciye beş kuruş verir, bir köşede uyuruz. Ne yapalım? Otelere para mı dayanır? En aşağı otuz kuruş. Otuz kuruşla iki gün geçimimiz var...

Ha! Bu akşam polisler geldiler. Sabahçı kahvelerinde yatmak yasakmış. Hepimizi çıkardılar. Biz de hep birlik olduk. Gidelim valiye çikalım; uyandırılalım, derdimizi anlatalım, dedik. İşte birtakımı şu yokuştan, birtakımı da arkadan geldiler. Demek görmedin ağabey?

- Görmedim, dedim. Nerelisin sen?

Gözleri çakmak çakmaktı.

- Zonguldaklı bey ağabey.

Gece yarısı, bu soğukta valiye gideceklerine başka bir koğuş bulmak, daha olmazsa polisler gittikten sonra kahveciye zorla, kapıyı açtırmak mümkündü. "Valiye kadar çıkmayı akıl edemezler. Bu muhakkak bir esrarkeştir," dedim.

- Ne ise, ben yukarıya doğru bir hızlanayım, belki geçmişlerdir de sen görmemişsindir... dedi ve hafif hafif serpen karın içine karıştı gitti.

Tramvay gelmişti. Atladım. Tam Yedeksubay Mektebi'nin önünde birtakım adamlar gidiyordu. Fakat camlar o kadar buz tutmuştu ki göremeyince tramvaydan atladım.

Belki seksene yakın insandı. Aralarında çok gençleri bile vardı. Büyük adımlarla gayet ciddi yüzlerle yürüyorlardı. Önde gidenlerin hâlinde daha büyük bir vaziyet vardı. Daha ciddi idiler. Tek tük geçenler durup onlara bakıyorlardı. Fakat onlar hiç kimseye bakmıyorlardı. Yalnız en önde gidenler bağıra bağıra konuşuyorlardı. Vali ile nasıl konuşacaklarını talim ediyorlardı. Kıyafetlerine baktım. Evet, benim, mor pamuk hırkalı ve keten pantolonlu adamın hakkı vardı; onun gibi birtakım adamlar gidiyorlardı; Kulaklarımda genç Zonguldaklının,

"Canım, benim gibi adamlar bey ağabey..." dediği zamanki hâli geliyordu.

Yatağım, tramvay beklediğim dakikaladaki o munis hâlini kaybetmişti artık. Ne şu, ne buydu. Bir yataktı. İçinde yatabildiğim için mesut değildim.

Sabahçı kahvelerini kapamadan evvel birkaç tane gece barınma evine şiddetle ihtiyacı olan İstanbul şehrinin kışı, bazen ne kadar uzun, ne kadar uzun ve bitmez tükenmez bir âfettir; bilen bilir.

(Abasıyanık 1990: 74-77)

ÖRNEK 2:

Şemsi Bey

12 Temmuz 1982 Pazartesi günü, tüm gün yollarda dolaştım; hava gerilimliydi o gün. Bir an tozlu bir sıcak bastırıyor, sonra birdenbire gökyüzü yağmur yüklü bulutlarla doluveriyordu.

Üstümde bollanmış kot pantolonum, sırtıma yapışmış uçuk mavi tişörtümle tüm gün dolandım tozlu sokaklarda. Yazacağı bir şeyi düşünüp duruyordum. Derken şimşekler çakmaya başladı, gökyüzü iyice karardı, rüzgâr saçımı birbirine kattı. Koşarak evime döndüm. Tam kapının zilini çalarken anlatamayacağım bir yağmur başladı, oracıkta sırlısıklam oldum.

Tatile gidecektim, bir türlü gidemiyordum. Yengeç gibi yapışmıştım şu kente, o gün öğleden sonra bankadan para çekip evin aidatını da ödemem gerekiyordu. Nedense üşenmiş bankaya da gitmemiştim.

Ben tam bunları düşünürken, kapıyı on yıldır ev işlerinde bana yardım eden Elif Bacı açtı.

Elif Bacı'yı görür görmez öyle şaşırılmış olmalıyım ki, kapının eşiğinde kalakaldım.

On yıldır şalvarımsı uzun çiçekli donu, üzerinde kollu fanilası, başında geriye verev bağlanmış yemenisiyle bana kapıyı açan Elif Bacı'yı, üzerinde ipeğimsi bir kumaştan yapılmış beyaz farbelalı oda hizmetçisi giysisi, başında gene farbelalı, kolalı beyaz bir başlık, saçları arkaya düzenli bir topuz yapılmış görünce ağzım kurudu!

Elif Bacı endişeli ve de güçlü bir sesle:

"Hanımefendi geç kaldınız. Neredeydiniz? Beyefendi erken geldiler, meraktan deliye döndü, neyse şimdi balkonda viskisini içerken biraz yatıştı..." dedi.

Aptallaşmıştım.

Hangi Beyefendi? Evde viski de mi varmış? Neydi bu Elif Bacı'nın üzerindeki kılık?

O an ok gibi beynimden geçti tüm bunlar.

Yalnız yaşarım...Yazar dururum... Elif Bacı bana hep isimle hitap eder... Böyle bir giysisi olduğunu da hiç bilmiyordum.

Aslında önemli olan, "BEYEFENDİ" kimdi?

Şöyle bir toparlandım. Uyuz kedi gibi ıslanmıştım. Saçlarım deli bir ekin tarlası gibi dağılmıştı.

"Elif Bacı, nedir tüm bunlar? diye sordum.

O gene çok ciddi, telâşlı ve ölçülü hâli ile:

"Hanımefendi, Şemsi Bey'in toplantısı erken bitmiş. Geldi hemen sizi sordu. Ben de *coiffeur*'e gitmiş olabileceğinizi söyledim. Şemsi Bey, bu kadar geç kalmazdı...' diye merak etti. İsviçre'den oğlunuz aradı. Şemsi Bey'le konuştular. Akşam misafir gelecekmiş. Aşçıbaşı sizin çok sevdiğiniz yemekleri yaptı. İstakozlar geç geldi ama tazeymişler. Meyva salatasına acaba konyak konmasını ister miydiniz, istemez miydiniz... diye çok düşündük.

"...Ah hanımefendi ıslanmışsınız...

"Şemsi Bey arabayı *coiffeur*'e gönderdi gelir gelmez, ama şoföre bugün oraya gelmediğinizi söylemişler...Beyefendi çok merak ettiler sizi, çok." dedi.

Yana çekilmiş yol veriyordu bana.

"Herhalde aşçıbaşı ile sonra konuşursunuz. Bu gece giyeceğiniz elbiseyi seçerseniz ben ütülerim hemen onu. Ah, işte Şemsi Bey duydu geldiğinizi geliyorlar... Ben uşağa haber vereyim de arka odaların kepenklerini kapatsın. Fırtına çıkıyor," dedi.

Yan yan çekildi, gitti.

Sevgili okurum, işte şu an gerçek öyküye giriyorum. Az önce okuduğun, eğlencesin diye yazılmış çerezdi!

Dalıyorum öyküye ve senin için yeni bir başlığı atıyorum...

Arkadaşımın Değil mi?

Gökyüzünün görünmediği bir sokakta, gece yarısını çoktan geçmiş bir zamanda, aşağıya doğru yürürken gördüm onu. Sidik kokulu duvarın dibinde, çakılmış gibi duruyordu. Onun da saç sakalı birbirine karışmıştı, uğursuz görümlü bir yüzü, birbirine yakın gariban bakışlı gözleri vardı.

Benim üstüm başım kirliydi, korkuyordum ama, gene de boylu bosluydum.

Bıyığım vardı, alnıma düşen saçımı arkaya attım, ona şöyle bir baktım Anladım ki cüce.

Onun üstü başı benimkinden beterd. Cigarası ağzında kurumuşu; bu yalnız cüce, bu insiz cinsiz sokağın bir köşesinde ellerini önüne kavuşturmuş duruyor; sanki sokağın amonyaklı havasını hem ürkerek hem sindirerek içine çekiyordu.

Görmüştü beni. Yan yan, olduğu yerden kıpırdama-dan bakıyordu.

Hızla gittim yanına. Cebimdeki tornavidayı çıkarıp böğrüne dayayıverdim.

Gözlerini devirdi, soluğu kesildi bir an korkudan. Gözlerinin ta içine baktım, tornavidayı az daha bastırdım. Fısıldadım kulağına:

"Arkadaşımın değil mi, lan?"

O, dehşet içindeydi.

Yayvan, kulağıma hoş gelen, testi gibi bir sesle:

"Tabii arkadaşımın. Arkadaşımın, abi. Niçin kızdın da tornavida çektin? Has arkadaşımın ben senin," dedi.

Tepeden bakıyordum ona. Bu gece yarısı cücesi ben-den de yalnızdı anlaşılın. Dudağında kurumuş cigarası ayaklarının dibine düşüvermişti.

İlkin azıcık çekip sonra gene böğrüne bastırdım tornavidayı:

"Adın ne senin?" diye sordum.

"Fazıl benim adım, ağabey," dedi.

"Benim adım da Ercüment, anladın mı?" dedim. Tanıtım kendimi ona.

Fazıl:

"Ercüment Abi, çek şu tornavidayı," diyordu.

Yeni baştan:

"Arkadaşımın değil mi lan?" diye sordum.

"Kuşkun mu var, Ercüment Abi? Has arkadaşımın ben senin," dedi.

Tornavidayı çektim böğründen, yan yana karayolda yürümeye başladık.

Uysaldı, kinci değildi; anlamıştım onu.

"Fazıl," dedim.

"Efendim, Ercüment Abi," dedi.

"Sen beni kaç yıldır tanıyorsun?" diye sordum.

"Bir an durdu. Tornavidayı yeni baştan meydana çıkartmıştım.

"Ben seni iyi tanıyorum Ercüment abi," dedi.

"Ne kadar iyi?" diye sordum.

Tornavidaya takılmıştı gözü.

"Çok iyi tanıyorum. Yani diyebilirim ki, yıllardır tanıyorum seni, Ercüment abi."

Cevabı hoşuma gitmişti.

"Kaç yaşındasın? diye sordum.

"Kırk varım," dedi.

"Sen beni çocukluğumdan tanıyorsun, Fazıl," dedim.

"Evet, ağabey, çocukluğumuz beraber geçti," dedi.

Kara yolda, iki gariban yürüyüp duruyorduk.

"Nerede geçti çocukluğumuz, Fazıl? diye sordum.

Bir an düşündü.

"İşte buralarda geçti, Ercüment Abi, Beyoğlu'nun arka sokaklarında," dedi.

Birden tepem attı. İyi eğitmem gerekiyordu onu. Tornavidayı usulca sırtına dayadım. Ürperişini izledim.

Bizim çocukluğumuz burada geçer mi? Erenköy'deki Miralay Ekrem Amca'mızın köşkünde geçti bizim çocukluğumuz; karıştırma bir daha Fazıl," dedim.

Kan ter içindeydi.

"Bir seferlik şaşırdım abi. Bağışla. Nasıl unuturum Erenköy'deki köşkün bahçesini!" dedi...

Gözleri parlamıştı. Geçmiş görür gibi bir yerlere bakıyordu.

Isınıyordum ona yavaş yavaş. Ne desem çabucak kapıveriyordu. İşte, şu kara yolda benim insanımdı o...

"Fazıl, biliyorsun senden tam üç yaş büyüğüm," dedim.

"Evet, abi, tam üç yaş büyüksündür benden," dedi.

"Şunun şurasında kaç paşazade kaldık ki..." dedim.

Büyülenmiş gibi kurduğum geçmişe bakıyor; başını sallıyordu.

"Fazıl," dedim.

"Evet, abi?" dedi.

"Herhalde sünnet düğünümüz aklıdadır... Miralay Ekrem Paşa köşkünde, eşine ender rastlanan zenginlikte bir sünnet düğünüydü," dedim.

"Aklımda, aklımda ya, biliyorsun ben senden üç yaş küçüğüm... Sen daha iyi anımsarsın... Biraz anlat bana, Ercüment Abi. Ağaçlara takılı rengârenk ampuller hep aklımda... İlık bir geceydi," dedi.

Benim de gözüm dalmıştı...

"Evet, Fazıl... İlık bir geceydi. Başımızda pullu takkele-rimiz aynı karyolada yatıyorduk. Bahçenin bir köşesinde akasyanın altındaydı karyolamız... İşte sen oradan görüyordun ampullerle süslenmiş ağaçları... Kuklayı hatırlıyor musun?" diye sordum.

O ileriye bakıp durdu.

"Evet, kuklayı hatırlıyorum... İşin ilginç yanı bir de karagöz perdesi hatırlıyorum. Kukladan ayrı... Karagöz oynatmışlardı. Sen unutmadın değil mi, Ercüment Abi?" dedi.

Şöyle bir güldüm. Dökük dişlerimin arasından bir garip fısıltı çıkardım.

"Unutur muyum, Fazıl; sünnetimizdeki o eşsiz Karagöz oyununu nasıl unuturum!" dedim.

Bir süre sessiz, kara yolda yan yana yürüdük.

"Sen annene düşkündün," dedim.

"Gözlerini yere indirdi. Usul bir sesle:

"Evet. O yüzden evlenemedim," dedi.

Şu gece yarısı yanımda yürüyen tıfıl cüceye basbayağ-ğı bir hayranlık duymaya başlamıştım.

"Evet, annen rahmetli Nedime Hanım'a düşkünlüğünden nişanlını bıraktın," dedim.

"Evet, nişanlımı bıraktım. Ona her yaklaştığımda an-nemi görür gibi oluyordum çünkü," dedi.

"Zavallı nişanlın Hamdiye! Nasıl âşıktı sana, Fazıl... Acıdan verem olup gitti. Odasında kan kustu bir sabah," dedim.

"O birden eliyle gözlerini kapattı.

"Anlatma, anlatma, Ercüment Abi. Birden fena ol-dum... Birden yaşadım o sabahı... Hamdiye'nin yüzü bembeyazdı. Garip bir ecel teri döküyordu sanki... Nasıl sarılmıştı ellerime... Üstünde uçuk mavi sabah elbisesi-nin önü kan içinde kalmıştı... O kesik kesik öksürükleri..." dedi.

"Neysel, hatırlama şimdi, bak üzüldün," dedim.

“Üzülmez olur muyum! Üzüldüm. Sen de üzülmüş-tün, Ercüment Abi. O öldüğünde ikimiz yanibaşındaydık.” dedi.

“Ben de hiç evlenmedim, Fazıl,” dedim.

“Evet, sen sanatçıydın. Çok duyguluydun,” dedi o.

“Kemanım artık geride kaldı. Yıllardır görmedim onu.” dedim.

Kara yolda sessiz yürüdük bir süre.

“Niçin evlenmedin ki, abi? diye sordu bana.

“Biliyorsun, Fazıl,” dedim

“Biliyorum,” dedi.

“Ben de seviyordum Hamdiye’yi,” dedim.

Önüne bakıyordu o. Devam ediyordum anlatmaya. Bu hiç yaşamadığım olaylar sanki yüzlerce yıl içimde bir yerlere sıkışmış, şimdi tortulu bir turşu suyu gibi yol bulmuş akıyordu bağrımdan dışarıya.

“Senden çok seviyordum onu... Ama o beni hiç görmezdi bile. Her gün köşkteki odama kapanır, saatlerce kemanımı çalardım. Ama Hamdiye duymazdı bile beni. Senden başkası yoktu onun için, Fazıl,” dedim.

O önüne bakıyordu.

“Sen yakışıklıydın, Fazıl... Bıyıklarını parlatırdın. Nişanlanmıştın onunla bir mayıs günü. Ben kemanımla yapayalnızdım,” dedim.

“Sen sanatçıydın, Ercüment Abi. İçine kapanıktın. Ama ne hoştun. Sarı benzin, kara saçların, tutkulu gözlerin vardı,” dedi Fazıl.

“İşte iki paşazade kaldık, Fazıl,” dedim.

“Evet,” dedi.

Yavaş yavaş sabah oluyordu.

Yollarda yürüyorduk. Bu ne idüğü belirsiz, boktan, nefesi kokan partial kılıklı cüce ve ben...

“Üşüdün mü, Fazıl? Sabah yeli çıktı,” dedim.

Değer veriyordum ona.

Olmayanı yaşıyordu benimle.

“Yok, üşümedim,” dedi.

“Biliyorsun, boğazın hassastır,” dedim.

“Biliyorum... Annem hep ıhlamur kaynatırdı bana,” dedi.

“Hamdiye’nin yakut renkli kadife, kışlık paltosunu hatırlıyor musun?” diye sordum ona.

“Hatırlıyorum... Madeni düğmeleri vardı. Hamdiye o zamanlar hastalanmamıştı henüz. Ne güzeldi teni... Gözleri kor gibi yanardı. Ayakları iskarpinlerinin içinde ufaktı... Dantel, örme eldivenler giyerdi,” dedi.

Baktım söken sabah ışığında yanımdaki, daha önce hiç görmediğim garip cücenin yüzüne:

“Fazıl, söyle, sen de mi çok sevdim Hamdiye’yi?” diye sordum.

Kesin bir sesle:

“Hayır,” dedi, “Ne yazık ki, sevmedim ben onu... Belki de onun beni çok sevdiğini bildiğim için... Bilmiyorum... Eski olaylar bunlar, acep yaşadım mı diye sorarım kendime bazen,” dedi.

“Yaşadık Fazıl. Hepsini yaşadık... O görkemli sünet düğününü, Miralay Ekrem Paşa köşkündeki ılık, yasemin kokulu yaz gecelerini, benim kemanımın sesini, Hamdiye’nin umutlarını ve acılarını hep yaşadık,” dedim.

“Evet,” dedi o.

Tornavidamı fırlattım, sabahın içine bir yere attım.

Bir sabahçı kahvesine gelmiştik. İki paşazade girdik içeriye.

Ayakçıya:

“Yeğenime ve bana birer demli çay ver,” dedim.

Geçmişim vardı.

Yalnız değildim. Sabahın ışıklarına bakıyordum. O düşünceliydi.

“Sen tırnaklarını yerdin değil mi, Ercüment Abi?” diye sordu.

Kara, uzun tırnaklarıma baktım.

“Evet, Fazıl,” dedim.

Çaylarımızı içerken birer sigara yaktık...

(Eray 1986)

3

Roman

Nihayet Arslan

Bu bölümde

- ✓ Genel olarak roman, tarihi gelişimi, Batı edebiyatında ve Türk edebiyatında roman üzerinde durulacaktır.

Araştırınız

1. *Hayatım roman* sözüyle ne anlatılmaya çalışılır, belirlemeyi deneyiniz.
2. En sevdiğiniz romancılar kimlerdir? Tercih nedenlerinizi arkadaşlarınızla paylaşınız.
3. Sizi en çok etkileyen roman hangisidir? Neden etkilendiğinizi açıklayınız.

Roman tarihine bakıldığında her biri diğerinden çok farklı biçim ve içeriklere sahip sayısız eserin roman olarak adlandırıldığı görülür. Edebiyatın ve güzel sanatların sınırları en geniş olan bu türünde ortak nitelikler tespit ederek bir tanım yapmaya girişmek son derece güçtür. Bununla birlikte roman diye adlandırılan geniş bir yelpazedeki edebî ürünleri birleştiren ortak paydaların olmadığını söylemek, romanın edebî bir “tür” olmadığını söylemekle eş anlamlı olur. Ancak türlerin tarihsel dönemlere, farklı kültürlerle bağlı olarak değişimlerini, zamanla değişme olasılıklarını göz önüne almayan katı, çok genellemeci, esnek olmayan tanımlar da sanat eserinin temel niteliği olan yaratıcılıkla bağdaşmaz.

Kurmaca anlatı edebiyatının özel bir biçimi olan roman, gündelik, gerçek olaylara benzer olayları ele alarak gerçeğin nasıl görüldüğünü ya da nasıl görünebileceğini göstermeye çalışır. Gerçekliği görme ve algılama biçimleri sürekli değiştiğinden roman da kendi iç gerçekliğini kurmak için anlatım tekniklerini sürekli değiştirmektedir. Bu nedenle çok değişik biçimlerde ortaya çıkan, çok biçimli bu türü belli kâğıtlar içinde sınırlayıp tanımlamak zordur.

Anlatı türlerinin en eskisi olan ve romanın tohumlarını içinde saklayan sözlü edebiyat ürünü olarak destanlar bir ulusun hikâyesini nazımla anlatan bir türdür. Roman ise bireyin hikâyesini düzyazıyla anlatır. Romanı destandan ayrı bir tür yapan özelliklerden birinin de, romanın bütünüyle hayali, buna karşılık destanın -her ne kadar olağanüstü olaylara yer verse de- gerçek olay ve kahramanların hikâyesini anlatması olduğu belirtilmiştir. Oysa roman modern çağlarda gerçek kişilerin, olayların hikâyesini de anlatır (örneğin biyografik roman). Ancak kahraman algısı değişmiştir. Romanın kahramanları her sınıftan, her karakterden insanlar olabilir. Roman kahramanı üstün insan olabileceği gibi, çoğu zaman da sıradan insandır.

Romanın ayırıcı nitelikleri olarak şunlar söylenebilir:

- Roman düzyazıyla yazılmış, uzun, katmanlı kurmaca bir anlatı biçimidir.

- Bireyin kendisini kuşatan gerçeklikle –toplumsal ve maddi gerçeklik- ilişkilerini anlatan, irdeleyen, sorgulayan bir içeriğe sahiptir.
- Gerçekliğin türlü görünüş biçimlerini kendi iç gerçekliğini kurarak yansıtır.
- Roman farklı söylemleri bir araya, karşı karşıya getirerek toplumsal hiyerarşiyi kırdığı gibi, farklı türlere bünyesinde yer açarak türler arasındaki hiyerarşiyi de kırar.
- Roman, modernitenin, yani Batı’nın bireyci, akılcı, laik dünya görüşünün ifadesi olmuştur.
- Yine roman, modernitenin gereği olarak kendini eleştirmiş ve bu bireyci, akılcı, laik dünya görüşünün karşısına çıkabilmiştir (bk. Postmodern Roman).
- Romanın bireyin, toplumun ve çevrenin değişim ve dönüşümlerine kendini uyduracak esnek yapısı, değişmez kurallara bağlı kalmaması, kendini sürekli değiştirmeye yatkınlığıyla kazandığı çok biçimlilik onun en temel türsel niteliğidir.

Roman 19. yüzyıldan itibaren farklı içerik, biçim ve yöntemlerle ortaya çıkarak birçok alt tür kategorilerine ayrılmıştır. Romanı kendi içinde türlere ayırma girişimleri hep farklı bakış açılarından olduğu için bir birlikten söz etmek mümkün değildir. Örneğin içerik yönünden roman: tarihi roman, gotik roman, macera romanı, töre romanı, psikolojik roman, biyografik, polisiye roman vb.; üslup yönünden: romantik roman, gerçekçi roman, natüralist roman, izlenimci roman, yeni roman vb. ayrılabilir. Bu kategori tabloları kişilere, bakış açılarına göre sık sık değişir. Diğer yandan, postmodern romanlarda tarih, fantastik, polisiye gibi konular ve çeşitli teknikler iç içe geçerek bu tür ayrımını da bir bakıma kırmıştır.

Batı’da Romanın Gelişimi

Kimi görüşlere göre, roman kurmaca anlatı olarak kaynaklarını İlk Çağ’da bulur. Diğer yandan romanın bir tür olarak bağımsızlaşması Rönesans’la köklü bir değişime uğrayan Batı’nın yeni dünya görüşüne bağlanır ve bunun bir yansıması olarak görülen Rabelais’in *Gargantua ve Pantagruel* eserleri

ilk romanlar kabul edilir. Ancak gerçekten modern anlamda romanın ilk olgun örneğinin Cervantes'in *Don Quijote*'u olduğu da roman kuramcılarının ortak olduğu bir yargıdır. Hatta bu görüşe dayanarak, diğer türlere göre daha yakın bir tarihte ortaya çıkan romanın henüz çocukluk çağında, gelişmesini tamamlamamış bir tür olduğunu düşünenler de vardır. Bu görüşlerin ikisi de kısmen doğrudur. Romanın, tahkiyeye (narration) dayanan kurmaca anlatı olarak kaynağı çok eskilerde aranabilir. Ancak, tarihsel süreç içinde Batı'nın tümüyle kendine özgü gelişimi sonucunda ortaya çıkan bir tür olarak roman modern Avrupa'nın, modernitenin eseridir.

Avrupa'nın çok yönlü, siyasal, ekonomik, toplumsal ve bilimsel değişimlerinin kesişme noktası Rönesans'tan sonra yeni toplum yapısının yeni ifade aracı olmaya başlayan romanın edebî bir tür olarak ciddiye alınması zaman almıştır. Roman feodalitenin yıkılışı ile aristokrasinin ortadan kalkma sürecinde, burjuva toplumunun dayandığı tüm bireysel çabaların, toplumsal hiyerarşiye karşı çıkışının aşamalarına paralel olarak bir yükseliş göstermiştir. Öte yandan modern Avrupa düşüncesinin (felsefesinin) kaynağı olan ve düşüncenin dinamizmini sağlayan eleştirel akıl, roman türünün de dinamiği olmuştur. Böylece, *Don Quijote*'dan bugüne roman, modernitenin ruhuna uygun olarak değişimci ve esnek karakterini korumuştur. Öyleyse romanın henüz gelişimini tamamlamamış olduğunu söylemek yerine hiç yaşanmayacak bir tür olduğunu söylemek yerinde olur. Çünkü romanın nesnesi doğrudan doğruya insanın kendisidir. İnsanın karmaşık, gizemli varlığı, her bireye göre farklılaşan psikolojik dünyası, bu farklılıktan dolayı bir diğer hemcinsine merak konusu oluşu ve bu farklılıkta yaratıcılığının kaynaklarının bulunduğu düşünülünce romanın insanla birlikte, sürekli biçim değiştirerek yaşayacağını öngörmek hiç de yanlış olmaz.

Roman sözcüğünün kökleri çok eskilere dayanır. Roma İmparatorluğunun hâkimiyeti altında olan halkların konuştuğu halk Latincesiyle, yani konuşma diliyle yazılmış, başlangıçta manzum, sonra düzyazı biçimindeki hikâyelere roman deniliyordu. 12. yüz-

yılda ise roman, Latince kaynaklardan ilham alan ya da Latince'den, halk dili olan Romancaya doğrudan çevrilen eserlere verilen ad oldu. Bu nedenle ilk zamanlarda roman olarak adlandırılan yazıları destan, fabl ve masallardan ayırmak güçtür.

Homeros'un bazı yönleriyle roman türünün prototipi sayılan *Odyseia* destanı, Hesiodos'un *Theogonia*'sı ve Yunan düzyazısında, Ksenophon'un yazdığı *Siropedi* (MÖ I. yy.) roman türüne yakınlıklarıyla anılırlar. Bu dönemde çok okunmuş olan *Miletos Masalları*'ndan, aşk, yolculuk ve macera konularını işleyen anlatılar doğmuş ve bunlar daha sonra *Bizans romanları* adını almışlardır. Latin edebiyatı ise bu tür anlatılar bakımından oldukça yoksuldu. Tek önemli eser olarak Petronius'un *Satiricon*'u gösterilebilir. *Miletos Masalları*'na benzeyen bu anlatı, daha gerçekçidir ve çağdaş romana daha yakındır. Latince yazılan başka bir roman da Kartacalı Apüle'nin (Apuleus) *Altın Eşek* (MÖ II. yy.) adlı eseridir. Konu yine *Miletos Masalları*'ndan alınmıştır.

Orta Çağ'da en çok sevilip okunan ve aşk romanlarının ilk örneği sayılan, Longus'un *Daphnis Kai Khloe*'sidir. Başlangıçta, romanlar görünüş itibarıyla destanlara benzemektedir. Ancak destanlar gerçek dışı öğelerle süslenmiş olmakla birlikte tarihi olayları ve yaşamış kahramanları konu alıyordu. Romanlar ise tamamen hayaliydiler. Destanlardan romanı ayıran en belirgin nitelik ise romanlarda aşk ve kadının yer almasıdır. Bu romanlarda sihirbazlık, peri masalları, olağanüstü olaylar önemli yer tutar. Orta Çağ romanları başlıca üç bölümde incelenir:

1) Antik Romanlar: İlk romanlar, Antik Latin eserlerinin uyarlamalarıdır. Halk şairlerinin klasik edebiyattan aldıkları konuları, kendi hayal güçlerini katarak geniş halk kitlelerinin beğenisine indirgeyerek meydana getirdikleri bu romanlardan en tanınmış olanları İskender Romanı (*Le Roman d'Alexandre*), Troya Romanı (*Le Roman de Troie*), *Eneas Romanı* (*Le Roman d'Enéas*), *Tebai Romanı*, (*Le Roman de Thèbes*)'dır.

2) Breton Romanları: Büyük Britanya'da Kelt Kralı Arthur'un efsaneleşmiş hayatını anlatan ro-

manlardır (Les Chevaliers de la Table Ronde). Günümüze kalan bu romanlar Chrétien de Troyes tarafından yazılmıştır. Bunların içinde, ilk Kral Arthur romanı *Erec ve Eneide* ile Şövalye Lancelot'nun maceralarını anlatan romanlar en ünlüleridir. "Saray aşkı" (L'amour Courtois) işleyen romanlar bu çerçevede içindedir. 13. yüzyıla doğru ortaya çıkan, aristokrat çevrelerin edebiyatı olan bu "saray edebiyatı", kadının ve aşkın yüceltildiği, şövalye ülküsünün işlendiği eserlerdir. Sevdiği kadın ve Tanrı aşkına dövüşen şövalyenin, destan kahramanlarından farkı, aynı zamanda kibar sınıftan olmasıdır. Başlangıçta manzum olan bu romanları düzyazı olanlar izlemiştir. Orta Çağ'ın ruhunu en çok yansıtan şövalye romanları, yüceltilmiş aşkı ve mistik bir dünya görüşünü olağanüstü öğelerle karışmış olarak sunarlar. Bunların içinde en tanınmış ve sevilmiş olanı *Tristan et Yseult*'dür. Orta Çağ'da şövalye romanlarının içinde en ünlüsü Garcı Ordenez de Montalvo'nun 1508'de basılan olağanüstü kahramanlıkların anlatıldığı *Galvalı Amadis* romanıdır.

3) Macera Romanları: Macera romanları da olağanüstü olayların yer aldığı aşk hikâyeleridir. *Roman des Sept Sages, Flaire et Blanchefleur*, bu türden romanlardır.

Orta Çağ'da, bir yandan da "saray edebiyatı"nın karşısında, 13. yüzyılda kalkınıp zenginleşmeye başlayan bir halk zümresinin oluşturduğu burjuva edebiyatı gelişme gösterdi. Bu edebiyatın başlıca ürünlerinden biri de *Le Roman de Renart*'dir. Hayvan hikâyelerinden oluşan bu eser, 12. yüzyıldan itibaren birçok yazarın elinde değişerek gelişmiş, 13. yüzyılda çağın egemen güçlerine karşı, hayvan figürleriyle örtülü bir sosyal eleştiri kitabı durumuna gelmiştir. *Le Roman de Renart* ve yine fabl türü olan başka anlatılar 14. yüzyılda İtalya'da Boccaccio'nun yazdığı *Decameron*'un ve İngiltere'de Chaucer'in *Canterbury Tales*'inin kaynağı olmuştur.

Le Roman de Rose adlı manzum hikâye ise 13. yüzyılda kilise edebiyatının en önemli didaktik eseridir. Sevme ve sevilme sanatını tema olarak alan bu eser bir yığın psikolojik gözlemler, ahlâkî öğütler, bilimsel kavramlar ve sosyal hiciv içerir.

Rönesans döneminde, her alanda köklü değişiklikler yaratan zihniyet değişimi, sonraki yüzyılda modern romanın ortaya çıkışını hazırlar. Bu çağın zihinlerdeki değişimleri yaratan temel olgularıyla, modern romanın ortaya çıkışı arasındaki bağıntı roman tarihi açısından büyük önem taşır. Burjuvazinin hızla yükseldiği bu çağda, soyluların dışındaki insanların dünya görüşlerini, yaşama tarzlarını değiştiren önemli olaylar olmuştur: Burjuvazinin lehindeki ekonomik alanda gelişmeler, Yeni Dünya'nın keşfiyle Avrupa'ya değerli madenlerin akışı, bilim alanında, özellikle doğal bilimlerdeki ilerlemeler gibi. Matbaa bu dönemin ürünüdür.

Matbaanın ilk yıllarından itibaren romanlar basılıp, yayımlanır, ama ikinci derecede bir tür olarak kalmaya devam eder. Diğer yandan, matbaanın bilgiyi yayan bir araç olması, Orta Çağ'ın destanlarının, olağanüstü ile süslü şövalye romanlarının kısacası masal dünyasının da sonunu getirir. Bilgi kaynakları ve eski inanç sistemleri değişikliğe uğrar.

Bu yıllarda, özellikle, İspanya'da büyük rağbet bulan ve en çok orada gelişme gösteren şövalye romanlarına tepki de yine İspanya içinde doğmuştur. Cervantes'in *Don Quijote*'la şövalye romanlarını hicvetmesinden önce, 16. yüzyılın ortalarında *pikaresk roman* ortaya çıkar. Hırsız, gezgin serseri anlamına gelen *le picaro* bu romanlara adını veren marjinal tiptir. Düzenin dışında ve gerçekçi bir hayatı vardır. Tormes'in, *La Vie de Lazarillo*'su, bunların içinde en ünlü İspanyol pikaresk romanıdır. İspanya'dan diğer Avrupa ülkelerine de yayılan pikaresk roman, bir bakıma romanın çiraklık dönemini yansıtır. Bu romanlar, büyük bir kısmı pikaresk karakter taşıyan 18. yüzyılın ünlü romanlarına kaynaklık etmişlerdir: İngiltere'de Daniel Defoe'nun *Moll Flanders*'i (1722), Fielding'in *Tom Jones*'i (1749); Fransa'da Lesage'm *Gil Blas* (1715-1735) ve Diderot'nun *Jacques Fataliste*'i (*Kaderci Jacques*) (1765) ile Marivaux'nun *Paysan parvenu* (1734-1735) romanı gibi.

16. yüzyılda tabiata yönelişle, akla ve bilimsel gelişmelere güvenle seküler dünya görüşünün temelleri kuvvetle atılır. Bu görüşün temsilcisi olarak Fransa'da, Rabelais, *Gargantua ve Pantagruel* adlı

fantastik eserleriyle romana yeni bir boyut getirir. Bir dev ailesinin serüveninin anlatıldığı, mizahî bir üslûpla kaleme alınmış eser, köhnemiş değerlere ve kurumlara, özellikle kilise ve yargıya yöneltilmiş eleştirilerle doludur. Roman, onun eserinde aşk ve serüvenin ötesinde geniş bir alana kavuşur. Modern romana geçiş çizgisinde Rabelais öncü bir şahsiyet olarak belirirken, ondan yaklaşık yüzyıl sonra gelen Cervantes modern romanın doğuş noktasında yerini alır.

17. yüzyıl, klâsik edebiyat döneminde, antik düşünceye bağlılığın bir sonucu olarak, tragedya, komedi gibi edebî türlerde verilen eserler önem kazanır. Bu yıllarda, mektup edebiyatında da önemli bir gelişme olmuştur. Roman alanında dikkat çeken iki eser vardır: Biri, çok sevilen pastoral bir roman olan *Astrée* (1607)'dir. Yazarı H. d'Urfé, geçmişe özlemin bir ifadesi olarak çoban ve şövalye hikâyelerini yeniden canlandırmaya çalışmıştır. Diğeri ise, yüzyılın en önemli kitabı olan Mme. de la Fayette'in *Princesse de Clèves*'i, insan tabiatını ve kadın ruhunu inceleyen psikolojik bir romandır. Bu roman, yüzyıla damgasını vuran Descartes'ın gösterdiği yolu izleyerek tutkuların karşısında aklın zaferini ilân eder.

Don Quijote'un birinci cildi 1605'te, ikincisi 1617'de yayımlanır. Roman tarihinde en çok okunan, en çok söz edilen bu eser, en başta da belirttiğimiz gibi modern romanın başlangıcı sayılır. Roman tarihi; romanı, burjuva sınıfının oluşumu ve kapitalizmin gelişimi sonucunda bireyin ortaya çıkmasıyla eşzamanlı olarak görür.

Roman 18. yüzyılda, Aydınlanma felsefesinin etkisiyle, Fransa'da daha çok felsefî, didaktik içeriklidir. Fénelon'un *Télémaque*'i, Voltaire'in *Candide*'i, Rousseau'nun *Emile*'i bu nitelikte eserlerdir. Bu dönemin farklı içerikte, daha gerçekçi nitelikteki romanları Lesage'ın *Topal Şeytan* (*Le Diable boiteux*) ve *Gil Blas*'sı; Diderot'nun *Kaderci Jacques ile Efendisi* (*Jacques le fataliste et son maître*)'i ve C. D. Laclos'un *Tehlikeli Alâkalar* romanlarıdır.

Fransız romanındaki bu iki eğilime karşılık İngiltere'de roman sanayileşen toplumda kendi başına kalan bireyin macerasını anlatan, pikaresk bir

karakter taşıyan ve çağının ruhunu yansıtan gerçekçi bir tür olma özelliği kazanır. 18. yüzyılda İngiliz edebiyatında diğer türler arasında kendine özel bir yer edinen roman gerçek atılımını Daniel Defoe'nun *Robinson Crusoe*, *Moll Flanders*; J. Swift'in *Gulliver'in Maceraları*; S. Richardson'nun *Pamela*; H. Fielding'in *Tom Jones*, L. Sterne'ün *Tristram Shandy* adlı eserleriyle yapmıştır.

18. yüzyılın sonunda Fransa'da preromantik yazarlar, Rousseau, *Nouvelle Heloise*, *Yalnız Gezginin Hayalleri*; B. de Saint-Pierre, *Paul ve Virginie*, Chateaubriand, *Atala* ve *René*; Abbé Prévost, *Manon Lescaut* romanlarıyla yeni bir duyarlılığı geliştirdiler. Almanya'da Goethe, *Genç Werther'in Acıları* ile romantik duyarlılığı ilk haber veren yazarlardan oldu. 19. yüzyıl romantizmini hazırlayan bu yazarlar roman türünü bir üst aşamaya taşıdılar.

19. yüzyılda romantizm ve realizm akımlarıyla roman altın çağını yaşamıştır. Bütün Avrupa edebiyatlarında diğer türler arasında, bu yüzyılın en çok rağbet bulan, en çok okunan ve eleştirilen bir türü olarak roman hep ön planda olmuştur. Fransa'da romantizm akımı içinde Victor Hugo'nun romanları (*Sefiller*, *Notre Dame'ın Kamburu*); Lamartine'in *Graziella*, *Raphael*, A. de Musset'nin *Bir Zamane Çocuğunun İtirafı* (*La Confession d'un enfant du siècle*) gibi eserlerden sonra Stendhal'in ve Balzac'ın romanlarıyla romantizmden realizme geçildi. *İnsanlık Komedyası* adlı dev roman külliyyatında Balzac, Fransız toplumunun ve coğrafyasının gerçek görünümünü bütün incelik ve derinlikleriyle yansıtmayı başardı. G. Flaubert'in *Madame Bovary* adlı romanı realist romanın baş eseri oldu. Emile Zola'nın başını çektiği natüralist akım içinde roman, kendisinin kuramını "Deneysel Roman" adıyla yaptığı gibi gerçekten bir deney ürününe dönüştü. Yazarın *Les Rougon-Macquart* dizisi bu çabadan doğdu.

18. yüzyıl sonu ile 19. yüzyılda Gotik Roman yeni bir roman türü olarak ortaya çıkmıştı. Protestan Avrupa'da Ortaçağ'ın karanlık, batıl inançlarla dolu, korkulu günlerini ve o çağların mimarisini çağrıştıran ve mimari bir terim olan "gotik" Horace Walpole'un 1764'te yayımladığı *Otranto Şatosu* adlı romanın-

daki mekânla birleşerek bu türün adı oldu. Eski şatolar, gizli tüneller, karanlık, korkulu bir 'atmosfer bu romanların mekânı olmuştu. Ann Radcliffe'in romanı *The Mystery of Udolpho*, Mary Shelley'nin *Frankenstein*'i, Bram Stoker'ın *Dracula*'sı bu türe örnektir.

İngiltere'de 19. yüzyılda Charles Dickens roman-cı dehasıyla *Oliver Twist*, *İki Şehrin Hikayesi*, *David Copperfield* gibi romanlarıyla öne çıkarken, Jane Austen, George Eliot (Mary Evans), Bronte Kardeşler gibi kadın romancıların eserleri roman dünyasına hakim oldu. Diğer yandan bu yüzyılda tarihi roman-cılığın babası kabul edilen W. Scott'un tarihi, serüven romanları ünlüdür.

19. yüzyılda Manzoni'nin *Nişanlılar*'ı İtalyan edebiyatının roman türünde önemli eseridir.

19. yüzyılda roman büyük bir atılımı Rus edebiyatında gerçekleştirdi. Bu türün ölmez eserleri romanın gerçek vatanının neredeyse Rusya olduğunu düşündürecek nitelikte ve zenginlikteydi. Puşkin, *Yüzbaşının Kızı*; Gogol, *Ölü Canlar*; Turgenyev, *Babalar ve Oğullar*; Gonçarov, *Oblomov*; Dostoyevski, *Suç ve Ceza*, *Karamazov Kardeşler*, *Yeraltından Notlar*, *Ecinniler*; Tolstoy, *Harp ve Sulh*, *Anna Karenina*, *Hacı Murat*; Gorki, *Ana* romanlarıyla dünya edebiyatını etkilediler.

19. yüzyıl Amerikan romanında, romantizm ve realizm bir arada verilmiştir. *Moby Dick* romanının yazarı Herman Melville ve N. Hawthorne gerçekçilik ve romantizmi kaynaştırmışlardır. Bu yüzyılın önemli gerçekçi yazarları Louisa M. Alcott ve Henry James'tir. James yalnızca romanlarıyla değil, (*Daisy Miller*, *Genç Bir Kadının Portresi*, *Yürek Burgusu*) roman kuramı ve teknikleri hakkındaki görüşleriyle de önemlidir. Amerikan ve Avrupa kültürü arasındaki farklılıkları göstermeye çalışması Henry James'in romanlarının başlıca teması olmuştur.

20. yüzyılda Sezgicilik, Varoluşçuluk, Nihilizm gibi felsefe akımlarının sinesinde gelişen roman, çağının bunalımlarını yansıtan bir tür oldu. Kapitalizmin yükselişi, tüketim ekonomisinin gelişimiyle bireyin dünya düzeni içinde aldığı konum, onu

modern çağın kahramanı, öznesi olmaktan nesneye indirgemişti. Birey muktedir olamayan, yönlendirilen, nesneleşmiş, bundan dolayı çağına, toplumuna yabancılaşmış ve yalnızlaşmıştı. Bu çağın romanları bürokrasinin çarkları arasında benliğini kaybeden, yabancılaşan insanı (Çek yazar Kafka'nın *Şato*, *Dava*, *Dönüşüm* romanlarında olduğu gibi) işlemeye başladılar. İngiliz edebiyatında bu çizginin romancılarından sayılabilecek İrlandalı James Joyce ise klâsik romanın kronolojik zaman akışını bir yana bırakarak, insanın bilinçaltının belirlediği zaman sistemini esas almıştır. *Ulysses* adlı romanında yeni bir gerçeklik anlayışına uygun olarak kendine özgü bir roman dili yaratmıştır. İngiliz kadın roman yazarı V. Woolf da James Joyce gibi bilinç akımı tekniğine başvurmuştur. Eserlerinin başlıcaları *Jacob'ın Odası*, *Perde Arkası*, *Mrs. Dalloway*, *Orlando*, *Dalgalar*'dır.

Fransız edebiyatında, önce *Geçmiş Zamanın Peşinde* adlı 15 ciltlik eseriyle Proust yeni bir roman anlayışına giden yolu açar. *Dar Kapı*, *Dünya Nimetleri* romanlarının yazarı A. Gide *Kalpazanlar* romanıyla klasik tarzdan yeni tarz bir romana geçer. Özellikle Varoluşçu felsefenin yansımalarını taşıyan *Bulanık*, *Özgürlük Yolları* adlı romanlarıyla Jean Paul Sartre, diğer varoluşçu bir romancı olan ve "saçma" (absurde) kavramını ele alan Albert Camus, (başlıca romanları *Yabancı*, *Veba*, *Düşüş*) ile klâsik tarzdan uzaklaşmaya neden olurlar. Feminist hareketin öncülerinden varoluşçu Simone de Beauvoir ise kadının sosyal, siyasî ve cinsel sorunları üzerinde durur (*Konuk Kız*, *Mandarenler*). Andre Malraux da *İnsanlık Durumu*, *Büyük Yol*, *Umut* romanlarında modern insanın yalnızlığını ve kaderi karşısındaki durumunu irdeler.

20. yüzyıl Alman edebiyatında Thomas Mann, *Buddenbrok Ailesi* romanında burjuvazinin yozlaşmasını eleştirir. *Büyülü Dağ* romanı ise çağının gelecekle ilgili ümitlerini kaybetmiş insanının hikâyesidir. Doğu mistisizmine ilgisiyle tanınan Hermann Hesse *Bozkırkurdu* ve *Siddharta* adlı eserlerinde çağının insanına bireysel bunalımlarından bir çıkış yolu göstermeye çalışmıştır.

20. yüzyıl Amerikan romanında Mark Twain'in *Tom Sawyer'in Maceraları*, *Huckleberry Finn'in Maceraları*, *Missisipi'de Hayat*; Jack London'un *Vahşetin Çağrısı*, *Martin Eden*; John Steinbeck'in *Bitmeyen Kavga*, *Fareler ve İnsanlar*, *Gazap Üzümleri*, *Cennetin Doğusu* gibi romanları realizmin ve natüralizmin izlerini taşıyan romanlardır. Ernest Hemingway, *Silahlara Veda*, *Güneş de Doğar*, *Çanlar Kimin İçin Çalıyor* adlı romanlarında hayatı gerçekçi gözlemlerle yansıtmıştır. Bilinç akışı tekniğini uygulayan romancılardan William Faulkner'in *Ses ve Öfke* romanı ise 20. yüzyıl dünya romanının en başta gelen isimlerindedir.

Fransa'da 1950'lerde ortaya çıkan Yeni Roman akımının başlıca öncüleri *Maurice Blanchot*, *Michel Butor*, *Alain Robbe-Grillet*, *Nathalie Sarraute*, *Marguerite Duras*, *Robert Pinget*, *Jean Richards*, *Claude Simon*, *Philippe Sollers* gibi yazarlar geleneksel anlatı yapısını kırarak romanesk yapının gerçeklik üzerinde yarattığı yanılsamayı göstermeye çalıştılar. Nesnelere odaklanan anlatımıyla roman kahramanını yok ederek, kişileri önemsizleştiren bu akımın yazarları betimlemeye daha çok önem verdiler. *Proust*, *J. Joyce*, *V. Woolf* gibi yazarların da yaptığı gibi zamanı çizgisel olarak sunmaktan kaçındılar.

20. yüzyıl son çeyreğinde, Batı edebiyatında modern öğretinin bilimsel ve siyasal kalıplarının dışına çıkarak gerçekliğin çok çeşitli algılarına yer veren postmodern anlayış, bir yandan Batı modernitesine karşı yapısıyla dünya genelinde romanın daha yaygın, daha popüler bir tür olmasına yol açarken, bir yandan da okuru aktif olarak yazının, insanın içine çeken ve donanımlı "örnek okur"a ihtiyaç duyan yapısıyla seçkin bir görünüş sunar.

G. G. Marquez'le başlayan Latin Amerika romanı, çağdaş dünya romanına yeni bir bakış ve roman görüşünü getirir. *Carlo Fuentes*, *Julio Cortazar*, *Vascellos*, *Jorge Amado*, *Isabelle Allende* bu romancılarından bazılarıdır.

Dünyanın çeşitli ülkelerinden *Cengiz Aytmatov*, *Milan Kundera*, *Umberto Eco*, *Italo Calvino*, *Paul*

Auster, *Amin Maalouf*, *Paulo Coelho* çağdaş romanın ünlü isimlerinden birkaçıdır.

Türk Romanı

Türk edebiyatında önemli bir anlatı birikimi ve geleneği olmakla birlikte, modern Batı romanının ilk örnekleri Tanzimat döneminde ortaya çıktı. Batı dillerini bilen aydın edebiyatçı kesimin yabancı dilden okumaları ve ilk roman çevirilerinden sonra Türk edebiyatında ilk roman denemeleri yapıldı. İlk Türkçe roman Şemsettin Sami'nin *Taaşuk-ı Talat ve Fitnat*'ından (1872) sonra, Ahmet Midhat Efendi'nin *Hasan Mellâh* (1874), *Dünyaya İkinci Geliş* yahut *İstanbulda Neler Olmuş* (1874), *Hasan Fellâh* (1875), *Felâton Bey ile Râkım Efendi* geldi. Namık Kemal'in *İntibah* (1876) romanıyla Batı romanı çizgisinde örnekler verilmeye çalışıldı. Bu nesilden sonra, Batı kültürünün çeşitli kollardan ülkeye girmesi, yazarların Batı edebiyatıyla olan yakınlaşmaları giderek roman türünün gelişmesine yol açtı. Romanlarını daha gerçekçi bir zemine taşımak isteyen Sami Paşazâde Sezâi'nin *Sergüzeşt* ve Nabizâde Nazım'ın *Karabibik ve Zehra*, Recaizâde Mahmut Ekrem'in *Araba Sevdası* romanlarından sonra Servet-i Fünun döneminde modern Batı romanına daha çok yaklaşıldı. Halit Ziya Uşaklıgil'in *Mâî ve Siyah*, *Aşk-ı Memnu*, Mehmet Rauf'un *Eylül* romanı ilk olgun örnekler olarak kabul edildi.

Bir yandan daha popüler bir çizgide Ahmet Midhat Efendi'nin tarzını devam ettiren Ahmet Rasim'den sonra, Hüseyin Rahmi Gürpınar Türk romanına çok sayıda eser verdi. II. Meşrutiyet'le gerek dönemin hareketli yapısı, gerekse önceki yaklaşık kırk yılı bulan bir deneyim ve birikim yayımlanan roman sayısında büyük bir artış sağladı. Bu dönemde birçok roman yazarı yanında, Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Halide Edip Adıvar, Reşat Nuri Güntekin gibi usta romancılar yetişti. Cumhuriyet döneminde de eser veren bu yazarlar, yaşadıkları dönemleri, siyasî ve sosyal çalkantıları, toplumsal değişimleri, Kurtuluş Savaşı yıllarını, Cumhuriyet kurulduktan sonra toplumun ve bireyin değişimlerini anlatarak dönemlerine tanıklık ettiler.

Batı romanı örnek alınarak gelişen Türk romanlığının Tanzimat'tan itibaren başlıca sorunsalı "Batılılaşma" oldu. Kimi zaman yanlış Batılılaşmanın eleştirildiği, kimi zaman da bir Doğu-Batı sentezi temelinde ele alınan bu sorunsal günümüzde bile başat olma özelliğini koruyor. Hemen bütün büyük romancılar Türk toplumunun ve bireyinin en dramatik sorunu olarak aldığı bu konuyu çeşitli tekliflerle romanlarında çözmeye çalışmışlardır. Yukarıda adı geçen yazarların hepsinin değindiği bu konu kimi yazarların temel sorunsalı hâline gelmiştir: Cumhuriyet dönemi romancılarından özellikle Ahmet Hamdi Tanpınar, Peyami Safa ve Kemal Tahir ile günümüz romancılarından Orhan Pamuk'u bu çerçevede ele almak mümkündür.

Cumhuriyet'in kuruluşundan sonra Anadolu'ya açılan edebiyatın önemli romancıları arasında yine Yakup Kadri Karaosmanoğlu (*Yaban*), Halide Edip Adivar (*Ateşten Gömlek*, *Vurun Kahpeye*, *Zeyno'nun Oğlu*, *Döner Ayna*), Reşat Nuri Güntekin (*Çalılıkusu*, *Kan Davası*, *Yeşil Gece*, *Kavak Yelleri*, *Eski Hastalık*) yanında *Kuyucaklı Yusuf*'un yazarı Sabahattin Ali ve Anadolu'unun doğasını, sorunlarını, insanını birçok romanında yansıtan Yaşar Kemal başta gelir.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında farklı eğilimlere göre gelişen Türk romanının yazarları arasında, aşk ve kadın konularını ele aldığı romanlarıyla Refik Halit Karay (*Yezidin Kızı*, *Nilgün*), Aka Gündüz (*Dikmen Yıldızı*), Mahmut Yesari (*Çulluk*, *Çoban Yıldız*), Ercüment Ekrem Tâlu (*Meşhedi ile Devr-i Alem*, *Beyaz Şemsiyeli*); toplumcu gerçekçi içerikteki romanıyla Sadri Ertem (*Çıkrıklar*), Cumhuriyetin ilk yıllarının Ankara'sından bir kesiti anlattığı romanı *Ayaşlı ve Kiracıları* ile Memduh Şevket Esenal, *Üç İstanbul* adlı eseriyle Midhat Cemal Kuntay, *Sultan Hamit Düşerken*, *Kıskanmak* romanlarıyla Nahit Sırrı Örik sayılabilir.

1940'lı yıllardan sonra Faik Baysal, Kemal Bilbaşar, Samim Kocagöz gibi romancıların ötesinde, Ahmet Hamdi Tanpınar ve Abdülhak Şinasi Hisar farklı tarzlarıyla Türk romanına yeni bir boyut kazandırır. Tanpınar, modernist bir yaklaşımın izlerini taşıyan romanlarıyla (*Huzur*, *Mahur Beste*, *Sa-*

atleri Ayarlama Enstitüsü, *Sahnenin Dışındakiler*) geleceğin modernist romancısı Oğuz Atay'a öncülük etmiştir. Abdülhak Şinasi Hisar, geçmişe, hatıralara dayanan romanlarıyla (*Fahim Bey ve Biz*, *Çamlıca-daki Eniştemiz*, *Ali Nizami Bey'in Alafrangalığı ve Şeyhliği*) Proust'un roman anlayışını benimsemiştir. Halikarnas Balıkcısı adıyla anılan Cevat Şakir Kabaağaçlı, denizi anlatan romanlarıyla, Rıfat Ilgaz toplumcu gerçekçi yaklaşımıyla 1950'li yılların romancılarıdır. Bu dönemin diğer romancıları arasında toplumsal konuları ele alan, kasaba ve şehir hayatını mekân olarak geçim sıkıntısı çeken insanları yansıtan çok sayıda romanıyla Orhan Kemal başta gelir: *Baba Evi*, *Avare Yıllar*, *Dünya Evi*, *Cemile*, *Bereketli Topraklar Üzerinde* romanlarından birkaçıdır.

Köy Enstitüleri'nin kuruluşunu izleyen yıllarda, 1950'lerden sonra bir "köy edebiyatı" gelişmiştir. Mahmut Makal'ın *Bizim Köy*; Talip Apaydın'ın *Sarı Traktör*; Fakir Baykurt'un *Yılanların Öcü* bu çerçevede başlıca romanlardır. Yine Anadolu köylüsünü ve sorunlarını anlatan Yaşar Kemal'in romanları, *İnce Memed*, *Teneke*, *Orta Direk*, *Yer Demir Gök Bakır*; Kemal Tahir'in *Sağirdere*, *Körduman* gibi romanları da bu dönemin köy edebiyatı içinde yer alır. Türk romanlığının en önemli isimlerinden olan Yaşar Kemal olsun, Kemal Tahir olsun, yalnızca köy romanlarıyla değil, çeşitli konuları işleyen farklı romanları ve farklı yaklaşımlarıyla ün yapmışlardır.

1940-1960 arasındaki bu dönemin diğer ünlü romancılarından biri Tarık Buğra'dır. Yakın tarihe farklı bir açıdan baktığı *Küçük Ağa* romanı yanında *Firavun İmanı*, *Dönemeçte*, *Gençliğim Eyvah*, *Yağmur Beklerken* romanları arasındadır.

Türkiye dışında Türkleri konu alan Cengiz Dağcı, daha çok Ege Bölgesi insanını anlatan Necati Cumalı, değişik konularda yazan Tarık Dursun K., mizahî romanlarıyla Aziz Nesin, Nezihe Meriç, Peride Celal yine bu dönemin romancılarıdır. Varoluşçu felsefenin etkisiyle yazdığı *Aylak Adam* adlı romanında yalnızlık, yabancılaşma temalarını işleyen Yusuf Atılgan, *Anayurt Otelinde* de bu tutumunu sürdürerek farklı bir söylem yaratmıştır.

1970’li yıllardan sonra Türk romanında toplum sorunlarına yönelişle ideolojik boyutu ağır basan romanların arttığı gözlenir. Bu dönemin romancıları arasında Bekir Yıldız, Erol Toy, Muzaffer İzgü, Erdal Öz, Abbas Sayar, Vedat Türkali, Demir Özlü, Çetin Altan, Ferit Edgü, Adalet Ağaoğlu, Oğuz Atay, Necati Tosuner, Sevgi Soysal, Emine Işın, Pınar Kür, Selim İleri yer alır. Bu dönemde, değişik roman teknikleri kullanarak modernist bir anlayışla yazdığı *Tutunamayanlar* romanıyla Oğuz Atay en farklı çıkışı gerçekleştirir. Yine Adalet Ağaoğlu nesnel ve eleştirel romanlarıyla farkı bir yerde durur (*Ölmeye Yatmak, Bir Düğün Gecesi, Hayır*).

1980’den sonra Türk siyasi ve toplumsal hayatındaki değişmelerin yanında, dünya edebiyatındaki postmodern eğilim Türk romanını da etkiledi. Dönemin en önemli yazarı, 2006 Nobel Ödüllü Orhan Pamuk klasik biçimli ilk romanı, *Cevdet Bey ve Oğulları* ve modernist çizgideki *Sessiz Ev* romanından sonra *Kara Kitap*’la postmodern romana geçiş yapmıştır. *Yeni Hayat, Benim Adım Kırmızı* bu çizgide romanlardır. Romanlarında Türk romanının başat sorunsalı olan Doğu-Batı ikilemi konusunu çağının perspektifi içinde yeni baştan irdeleyen Orhan Pamuk’un diğer romanları *Beyaz Kale, Kar, Masumiyet Müzesi*’dir.

1980 sonrası romancıları arasında, Mehmet Eroğlu, Ahmet Altan, Ayla Kutlu yanında postmodern yapıdaki romanları *Gece ve Kılavuz*’la Bilge Karasu; köy gerçekliğini gerçeküstü biçimde işleyerek yeni bir çıkış yapan *Sevgili Arsız Ölüm* romanıyla Latife Tekin; yine gerçek-gerçekdışı arasında geçişleriyle ünlü romanları fantastik edebiyat içinde gösterilen Nazlı Eray bu dönemin romancıları arasındadır.

Diğer yandan 1970’li yıllarda Hekimoğlu İsmail’in *Minyeli Abdullah* ve Şule Yüksel Şenler’in *Huzur Sokağı* romanlarıyla gündeme gelen İslamî roman, 1980’lerden sonra Ahmet Günbay Yıldız, Şerife Katırcı, Halime Toros, Emine Şenlikoğlu, A. Vahap Akbaş adlı romancılarla devam etti.

1980-2000 yılları arasında, romanlarıyla adlarını duyuran diğer yazarları şöyle sıralayabiliriz: Leyla Erbil, Buket Uzuner, Tezer Özlü, Nedim Gürsel,

Zülfü Livaneli, İnci Aral, Erendiz Atasü, Tahsin Yücel, Sulhi Dölek, Turgut Özakman, Öner Yağcı, Oya Baydar, Ayşe Kulin, Aslı Erdoğan.

Son dönemin en ilgi çeken yazarları ise İhsan Oktay Anar, Hasan Ali Toptaş ve Elif Şafak’tır.

ÖRNEK 1:

Yalnızız

“Samim ayağa kalktı ve odada dolaşmaya başladı. Meral’in “r” harflerini nasıl telâffuz ettiğini düşünüyordu. Bilhassa “i”den sonra. Kendisi birkaç defa “güzeldi”yi tekrarladı. Birincide “i” harfinden sonra, “r” ne kadar ihmal edilirse edilsin, “i”nin başka harfle çarpışmasından çıkan ve “ş”ye çalan bir ses, ikincide “i”nin boş kalan önünde yalnız kendi hafif aksinin çınladığı bir sessizlik meydana vardı. Fakat birincinin sesi uzak bir ihtimalle, Samim’in dikkatinden kaçmış olabilirdi. Sonra, Meral “güzeldir” dediğini söylemek için vakit kaybetmemişti. Kadın sezgisi ve yalan melekesi, o kadar kısa bir an içinde böyle bir izahı yakalayabilir miydi? Şuuraltı endüstrisinin bundan daha ne büyük harikalara muktedir olduğu düşünülürse, yalanın cinsi de, sürati de imkânsız değildi.

Samim hatırladı. Meral daha sonra izahını şöyle tamamlamıştı: “Evde otururken hep şöyle deniz gören, Boğaziçi gören bir yer düşünmüştüm”. Samim, kızın İstanbul sayfiyelerinden birinde bir ev yaptırmakta hâlâ tereddüt eden babasından şikâyetlerini de hatırladı. Şüphesi uzaklaşıyordu. Onun yerine onun kadar ölçüleri yanlış bir emniyet hissi alabilirdi. Kendisini bu hata kutuplarından uzaklaştırmak için, bugün Meral’i gördüğü andan ayrıldığı ana kadar onun, hatırdaki kalan bütün sözlerini ve hareketlerini daha sakın bir dikkatin ışığında geçirmek istedi. Sıraya bir türlü hâkim olamıyordu. Onun kapıdan içeri girişini hatırlarken, sıra oturuşuna ve ilk bakışına geldiği zaman, zihni süratle “kavga” kelimesinin sertliği ve argo bahsi, hatta Boğaziçi meselesinin üstünden kaydı, geriye ve ileriye gitti, fakat muayyen bir noktaya nişan almış gibi muntazam bir ritimle sallandıktan sonra hediye üstünde durdu. Evvelâ Meral’in sevincini, sonra hayretini hatırladı. “Feriha’nın rujunun tıpkısı”. Burada beki şuuraltından gelen bir anlayışla, zihnin tuhaf bir ısrarı vardı. Samim’i düşünmeğe davet ediyordu. Fakat ne var bunda? Tıpkısı olamaz mı? Olmasa ne çıkar? Meral aldanmıştır. Cümle nasıldı? “Hayret... Çok güzel...Feriha’nın...”

Samim birdenbire sıçradı ve ayağa kalmı. O zaman nasıl, nasıl dikkat etmemişti buna? Feriha'nın rujunu Meral nerede gördü? Bunlar Fransız Konsolosluğunun önünde birbirine rastlamışlar, beraber yürümüşler ve ayrılmışlar. Cadde ortasında Feriha dudaklarını boyamış olamaz...Rujunu çıkarıp Meral'e göstermiş de olamaz. O halde bunlar karşı karşıya bir yerde oturmuşlar. Nerede? Boğaziçi'ni gören bir yerde. Feriha'nın oteli Tepebaşı'nda imiş. Oradan Haliç görünür. Boğaziçi'ni gören otel... Otel... Ayaspaşa... Park Otel! Tamam. Feriha'nın orada oturmasına imkân yok. Taksim'de birbirlerine rastlamışlarsa oraya gidip oturmuş olabilirler. Fakat Meral'in Feriha'ya bir tesadüfle mi, önceden uzun bir tereddütün peşinden verilmiş bir karar ile mi gittiğinin de ehemmiyeti yok değil. Hele Feriha Park Otel'de oturuyor da Meral bir Tepebaşı yalanı söylemişse, bu ehemmiyet artar." (Pe-yami Safa 1987: 205-206)

ÖRNEK 2:

Benim Adım Kırmızı

"Kör olmadan şunu bir daha gördüğüm için memnunuz," dedim gururla. "Sizin de bunu görmeyi istiyorum. Bakın şuna."

Böylece Enişte'yi öldürdüğüm gün evden aldığım son resmi kandil ışığında onlara gösterdim. İki sayfa büyüklüğündeki resme merak ve korkuyla bakışlarını seyrettim ilk. Dönüp onlarla resme baktığımda hafif hafif titriyordum. Ya gözüme sorguç iğnesi girdiği için, ya da cezbe kapıldığım için ateşim çıkmıştı.

Son bir yılda, bu iki sayfanın çeşitli köşelerine hepimizin çizdiği ağaç, at, Şeytan, ölüm, köpek, kadın resimleri, Enişte'nin acemice de olsa yaptığı yeni istif usulüne göre büyüklü küçüklü öyle bir şekilde yerleştirilmişti ki, merhum Zarif Efendi'nin tezhip ve çerçeveleri, bize artık bir kitabın sayfasına baktığımızı değil, pencereden bütün bir âlem seyrettiğimizi hissettiriyordu. O âlemin merkezinde, Padişahımızın portresi olması gereken yerde, benim bir an gururla seyrettiğim kendi portrem vardı. Günlerce silip bozup, aynaya baka baka, acz içinde uğraşarak kendime pek az benzetebildiğim için sıkılıyordum; ama resim, sayfa, yalnız bütün âlemin merkezine beni yerleştirdiği için değil, açıklayamadığım şeytani bir nedenden, beni olduğumdan çok daha derin, karmaşık ve esrarlı kıldığı için denetleyemediğim bir heyecan da duyuyordum.

Bu heyecanı görsünler, anlasınlar, nakkaş kardeşlerim benimle paylaşsınlar istiyordum. Hem bir padişah veya kral gibi her şeyin merkezindeydim, hem de ben kendimdim. Bu durum hem bir gurur, hem de bir utanç veriyordu bana. Bu iki duygu birbirini dengeleyerek beni rahatlatmış için bu resimdeki konumundan baş döndürücü bir zevk alabiliyordum. Ama bu zevkin tam olabilmesi için, Frenk ressamlarının hüneriyle yüzümdeki, elbiselerimdeki bütün kırışıklıklar, gölgeler, sivilce ve çibanlar, sakallarımdan kumaşın dokusuna kadar her şey, bütün renkleri en küçük ayrıntılarıyla tastamam ve kusursuz olmalıydı.

Resme bakan eski dostlarımın yüzünde ise bir çeşit korku ve hayret ile hepimizi yiyip bitiren o vazgeçilmez duyguyu, kıskançlığı görüyordum. Sonuna kadar günaha batmış birine duyacakları öfkeli tiksintiyle birlikte, korkarak gıpta da ediyorlardı.

"Burada kandil ışığında bu resme baktığım geceler ilk defa Allah'ın beni terkettiğini ve yalnızlığında ancak Şeytan'ın bana dostluk göstereceğini hissettim," dedim. "Gerçekten dünyanın merkezinde olsaydım -resme her bakışta çok da istiyordum bunu- çevremdeki bütün sevdiğim bu şeylere, hatta güzel Şeküre'ye benzeyen kadın ile abdal dostlarıma, resme hâkim kırmızının güzelliğine rağmen, daha da yalnız hissedecektim kendimi. Bir şahsiyetim ve özelliğim olmasından, başkalarının bana secde etmesinden korkmuyorum, tam tersine istiyorum bunu.

"Pişman değil misin yani? dedi Leylek Cuma vaazından yeni çıkmış birinin edasıyla.

"İki kişiyi öldürdüğüm için değil, böyle bir resmim yapıldığı için Şeytan gibi hissediyorum ben. O ikisini bu resmi yapabilmek için öldürdüğümü düşünüyorum. Ama yeni durumumun yalnızlığı beni korkutuyor da. Onların hünerini elde edemediğim Frenk ustalarını taklit etmek nakkaş daha da köle kılar. Kaçmak istiyorum bu durumdan. Aslında ikisini de nakkaşhanede her şey eskisi gibi sürsün diye öldürdüğümü sizler de anladınız. Allah da anlamıştır elbet." (Pamuk 1998: 453-454)

ÖRNEK 3:

Dönüşüm

Gregor Samsa bir sabah bunalıcı düşlerden uyandıığında, kendini yatağında dev bir böceğe dönüşmüş olarak buldu. Zırh gibi sertleşmiş sırtının üstünde yatmaktaydı ve başını biraz kaldırdığında bir kubbe gibi şişmiş,

kahverengi, sertleşen kısımların oluşturduğu yay biçimi çizgilerle parsellere ayrılmış karnını görüyordu; karnının tepesindeki yorgan neredeyse tümüyle yere kaymak üzereydi ve tutunabileceği hiçbir nokta kalmamış gibiydi. Gövdesinin çapıyla karşılaştırıldığında acınası incelikteki çok sayıda bacak, gözlerinin önünde çaresizlik içersinde, parıltılar saçarak sallanıp durmaktaydı.

'Ne olmuş bana böyle?' diye düşündü. Gördüğü düş değildi. Biraz küçük, ama normal, yani içinde insanlar yaşasın diye yapılmış olan odası, ezbere bildiği dört duvarın arasında eskiden nasılsa, şimdi de yine öyleydi. Üstünde paketten çıkarılmış kumaş örneklerinin –Samsa'nın uğraşı pazarlamacılığı- yayılı olduğu masanın üzerinde, kısa süre önce resimli bir dergiden kesip, altın yaldızlı güzel bir çerçeveye geçirmiş olduğu bir resim asılıydı. Kürk şapkalı ve kürk atkılı bir kadın vardı resimde; kadın, kollarının dirsekten aşağı kalan kısımlarını tümüyle içine alan ağır bir kürk manşonu, dimdik oturduğu yerden izleyiciye doğru kaldırıyordu gibiydi.

Gregor daha sonra bakışlarını pencereye yöneltti ve kasvetli hava yüzünden –yağmur damlalarının pencerenin çinko pervazına çarptığı duyuluyordu- için büyük bir hüznü kapladı. 'Biraz daha uyusam ve bütün bu saçmalıkları unutsam, nasıl olur,' diye düşündü, gelgelelim bunu gerçekleştirme tümüyle olanaksızdı, çünkü Gregor Samsa sağ yanına yatıp uyumaya alışkındı, oysa o andaki durumu kendini böyle bir konuma getirmesine izin vermiyordu. Sağına dönmek için ne denli güç harcarsa harcarsın, yine sırtüstü konumuna geri dönüyordu. Başarmayı belki yüz kez denedi, çırpınan bacaklarını görmek için gözlerini kapattı ve ancak yan tarafında o ana değin yabancı olduğu, hafif, derinden gelen bir acı duymaya başladıktan sonradır ki, çabalamayı kesti.

'Aman Tanrım,' diye düşündü, ne kadar da yorucu bir uğraş seçmişim meğer! Günlerim hep yolculuk etmekle geçiyor. İşin bu yanı, mağazadaki asıl masabaşı işine oranla çok daha yıpratıcı, üstelik benim için bir de yolculuğun aktarma trenlerin peşinden koşmak, düzensiz ve kötü yemeklere yargılı olmak, insanlarla sürekli değişen, asla süreklilik kazanamayan, hep içtenlikten uzak ilişkiler kurmak zorunluluğu gibi sıkıntıları da var. Şeytan alsın bütün bunları! Karnının üstünde hafif bir kaşıntı duymasadı; başını daha iyi kaldıracak için, sırtüstü konumda ağır ağır yatağın başucuna doğru süründü; kaşınan yeri buldu; burada ne olduğunu anlayamadığı bir sürü küçük ve beyaz nokta vardı; ayaklarından birini oraya dokun-

durmak istediye de, hemen geri çekti, çünkü değmesiyle birlikte her yanını bir titreme nöbeti kaplamıştı.

Yine eski konumuna kaydı. 'Bu erken kalkma yok mu,' diye düşündü, insanı aptala çeviriyor. İnsanın uykusunu alması gerekir. Başka pazarlamacılar harem kadınları gibi yaşıyorlar. Örneğin ben aldığım siparişleri firmaya iletmek üzere öğlenden önce otele döndüğümde, ötekiler daha kahvaltıda oluyorlar. Ben patronuma böyle bir şey yapmaya kalkışsam, hemen o anda kapı dışarı edilirim.

Ama kimbilir, belki de çok iyi olurdu böyle bir şey benim için. Annemle babam yüzünden kendimi tutuyor olmasaydım eğer, işimden çoktan ayrılırdım, patrona çıkar ve ne düşündüğümü olduğu gibi söyledim. O zaman kürsüsünden düşerdi herhalde! Üstelik kürsüye oturup çalışanlarla öyle, yani yüksekten konuşmakta başlı başına tuhaf bir davranış, hele kendisiyle konuşulan görevlinin, patronun kulağının ağır işitmesi nedeniyle kürsüye iyice yaklaşmak zorunda olduğu da göz önünde tutulursa. Öte yandan, henüz tüm ümitlerin yitirilmiş olduğu da söylenemez; annemle babamın patrona olan borçlarını ödemeye yetecek olan parayı bir kez biriktirdim mi – ki daha beş, altı yıl sürebilir bu -, o zaman mutlaka yapacağım düşündüğümü. İş kökünden bitireceğim. Ama şimdilik yataktan çıkmak zorundayım, çünkü trenim saat beşte kalkıyor.

Ve gece masasının üstünde işlemekte olan saate baktı. 'Aman Tanrım!' diye düşündü. Saat altı buçuktu ve akreple yelkovanın ilerleyişi sürmekteydi, saat buçuğu bile geçmiş, yediye çeyrek kalaya yaklaşmıştı. Yoksa çalmamış mıydı saat? Yataktan, saatin doğru, yani dörde kurulmuş olduğu görülüyordu; hiç kuşkusuz çalmıştı da. Evet ama, çaları, eşyaları yerinden oynatacak denli güçlü olan saati duymayıp uyumayı sürdürmüş olması düşünülebilir miydi? Gerçi sakın uyumuş olduğu söylenemezdi, ama herhalde o ölçüde de derin olmuştu uykusu. Peki şimdi ne yapacaktı? Bundan sonraki tren saat yedide kalkıyordu, o trene yetişebilmek için deli gibi acele etmesi gerekirdi, üstelik kumaş örnekleri de daha sarılmamıştı ve Gregor Samsa kendini hiç de çok dinlenmiş, çok canlı duymusamıyordu. Trene yetişse bile, patronun bir öfke nöbetine yakalanmasını önleyemezdi, çünkü onu karşılamak için saat beş trenini beklemiş olan ve mağazanın ayak işlerine bakan görevli, onun treni kaçırıldığını patrona çoktan haber vermiş olmalıydı. Patronun kayıtsız şartsız uşağı olan bu adamda ne kişilik, ne de akıl vardı. Peki, hasta olduğunu söyleyip işe gitme? Böylesi, çok nahoş ve

kuşku uyandırıcı bir davranış olurdu, çünkü Gregor beş yıllık hizmeti boyunca bir kez bile hastalanmamıştı. Patron, kesinlikle yanına sigorta doktorunu da alıp gelir, annesiyle babasını oğullarının tembelliğinden ötürü suçlar ve tüm itirazları sigorta doktoruna atıfta bulunarak geçersiz kılardı; bu doktora göre dünyada yalnızca son derece sağlıklı, ama işten kaçan insanlar vardı. Ama doktor, şimdi kendisinin olayında tümüyle haksız sayılabilir miydi? Çünkü Gregor, uzun bir uykunun ardından hakikaten gereksiz bir mahmurluğun dışında, kendini çok iyi hissediyordu ve üstelik çok da büyük bir iştahı vardı. Gregor bütün bunları, yataktan çıkıp çıkmama konusunda bir karara varmaksızın, hızla kafasından geçirdiği sırada – saat yediye çeyrek kalayı vurmuştu -, yatağının başucundaki kapıya dikkatle vuruldu. “Gregor,” diye seslendi bir ses – annesiydi-, “saat yediye çeyrek var. Sen yola gitmeyecek miydin ?” O yumuşak ses ! Gregor, kendi yanıt veren sesini duyduğunda korktu, bunun eski sesi olduğu herhalde kesindi, ama bu sese alttan alta bastırılması olanaksız, acı bir ıslık da karışıyor ve bu ıslık, sözcüklerin netliklerini ancak ilk anda koruyor, hemen ardından sözcükleri karşıdakini kulaklarına inanamaz kılacak denli bozuyordu. Gregor aslında ayrıntılı yanıt vermek ve her şeyi açıklamak istiyordu, ama bu koşullar altında “Evet, evet, teşekkür ederim anne, şimdi kalkıyorum,” demekle yetindi. Aradaki ahşap kapı nedeniyle Gregor’un sesindeki değişiklik herhalde dışardan anlaşılmıyordu, çünkü annesi bu açıklamayı yeterli görerek uzaklaştı. Ancak bu kısa söyleşi, Gregor’un, normalin tersine, hâlâ evde olduğu noktasına ailenin öteki üyelerinin dikkatini çekmişti ve babası, odanın iki yandaki kapılarından birine gerçi yavaş, ama yine de yumruğuyla vurmaya başlamıştı bile. “Gregor, Gregor,” diye seslendi, “Ne oldu?” Ve kısa bir süre sonra, daha derinden gelen bir sesle, yine uyardı: “Gregor! Gregor!” Öteki kapının arkasında ise kızkardeşi, alçak sesle yakınıyordu: “Gregor? İyi değil misin yoksa? Bir isteğin var mı?” Gregor her iki yana da: “Tamam, hazırım,”

diye yanıt verdi ve sözcüklerin arasına uzun aralar sokarak, sesinin tüm çarpıcı yanlarını gidermeye çalıştı. Bunun sonucunda babası kahvaltısının başına döndü, ama kızkardeşi fısıldamayı sürdürüyordu: “Gregor, yalvarırım aç kapıyı.” Oysa Gregor kapıyı açmayı aklının ucundan bile geçirmiyordu, tersine, yolculukları sırasında edinmiş olduğu bir alışkanlığı, evde bile olsa gece bütün kapıları kilitleme alışkanlığını övmekteydi.

Niyeti, önce sakin sakin ve kimse tarafından rahatsız edilmeksizin kalkmak, doğru dürüst kahvaltı etmek ve ne yapacağına ancak ondan sonra karar vermektir; çünkü yatakta düşünerek mantıklı bir sonuca ulaşamayacağını artık iyice anlamıştı. Daha önce de çoğu kez, belki de yatakta biçimsiz yatmaktan kaynaklanan, hafif bir sızı duyduğunu, ama kalktıktan sonra bunun kuruntudan başka bir şey olmadığını anladığını anımsıyordu; şimdi merakı, bugünkü kuruntularının nasıl dağılacığıydı. Sesindeki değişikliğin şiddetli bir soğuk algınlığının, yani ömürleri yollarda geçenlere özgü bir meslek hastalığının öncüsü olduğundan hiç kuşkusuz yoktu. Yorganı üstünden atmak çok kolaydı; gövdesini biraz şişirince, yorgan kendiliğinden aşağı düştü. Ama işin ondan sonrası, özellikle gövdesinin bu denli geniş olması nedeniyle, güçleşmişti. Doğrulabilmek için kollarının ve ellerinin varlığı gerekliydi, gelgelelim onların yerine sürekli en değişik hareketleri sergileyen, üstelik de hareketlerini denetimi altına alamadığı bir sürü minik bacağı vardı. Bacaklardan birini kıvrımak istediğinde aldığı ilk sonuç, bu bacağın ileri doğru uzanması oluyordu; ve sonunda bacağını istediği konuma getirmeyi başarsa bile, bu olana dek öteki bacakları, zincirden boşanmışçasına, son derece canlı ve acı verici bir hareketlilikle çırpınıp duruyorlardı. ‘Önce böyle uyuşuk uyuşuk yatıp durmaya son vermeli,’ dedi Gregor kendi kendine.

(Kafka 1999)

4

Tiyatro

G. Gonca Gökalp Alpaslan

Bu bölümde

- ✓ Tiyatronun tanımı, kısa tarihi ve ana hatlarıyla tiyatro türleri verilecek, türler seçme bölümlerle örneklendirilecektir.

Araştırınız

1. Tiyatroyu sever misiniz?
2. Ne tür tiyatro oyunları izlediniz?
3. Tiyatronun toplumsal işlevi hakkında fikriniz var mı, arkadaşlarınızla tartışınız.
4. Dram, trajedi ve komedi sözcükleri günlük dilde nasıl kullanılıyor?

İnsanoğlunun en eski sanatsal yaratılarından olan tiyatro, doğuşundan itibaren hem bir söz sanatı hem de bir canlandırma sanatıdır. Tiyatro, ilk insanların yaşamında büyü, inanç, dans ve şiirin birleştiği bir eylem; gerçekten yaşananlara ya da hayal edilenlere dair bir canlandırma, bu performansı sergileyenlerin ve izleyenlerin katılmasıyla oluşan bir etkinliktir başlangıçta. Giderek inançsal ve büyüsel etki azalmış, sözün ve eylemin etkinliği artmış ve tiyatro bugüne hem yazınsal bir tür hem de bir sahne sanatı olarak gelmiştir. O nedenle tiyatro diğer yazınsal türlerden farklı olarak, yazıyı ve sözü olduğu kadar eylemi de içerir ve yine diğer türlerden farklı olarak, yaratıcısı kadar izleyicisini de kapsar. Yani metin olarak okunduğunda diğer türler gibidir ama sahnede sergilendiğinde varlığı, anlamı ve işlevi izleyicisine bağlıdır. İzleyicisi olmayan bir tiyatro sahnesi düşünülebilir mi? Bir kişi de olsa izleyicisi, tiyatro oyuncuları o bir kişi için eseri sahneler. Çünkü o bir kişinin bile oyunu izleyerek değişimini önemli ve değerli bulur tiyatro sanatçısı.

Her ulusun, her çağın, her siyasal ya da sosyal evrenin kendine özgü bir tiyatro anlayışı olsa da, iyi bir tiyatro eserinin vazgeçilmez nitelikleri ortaktır. Tiyatro, evrensel bir sanat dalıdır ve yaşamdaki çatışmaları sergileyerek insanoğlunun gerçeğe erişmesini amaçlar. O nedenle tiyatro oyununun temel ögesini *çatışma* oluşturur. Bunu basit anlamda iyi-kötü, doğru-yanlış, kadın-erkek, erdemli-erdemli, birey-toplum çatışması vb. olarak düşünebilirsek de, aslında eşit güçler arasında bir üstünlük mücadelesi, derin bir gerginlik gibi ele alabiliriz. Örneğin bir insanın gerçekleştirmek istediği hayaller ile o hayalleri gerçekleştirebilmesinin ailesel, ekonomik, sosyal, kültürel vb. imkânsızlığı arasında büyük bir zıtlık vardır; bu noktada bir çatışma ve bir gerilim söz konusudur. İşte tiyatro oyunu bu gerilimi yaşatır bize. Aslında roman ve öykü gibi anlatı temelli kurgusal türlerde de buna benzer bir çatışma söz konusudur; tiyatronun farkı çatışmanın çok daha derinden ve güçlü hissettirilmesinde, az sözle sorunun ortaya konulmasında ve yazarın olayı oluş halinde okuruna aktarmasında/sergilemesindedir. Roman ve öyküyle tiyatro arasındaki önemli bir fark da, tiyatrodaki betim-

lemenin yerine göstermenin egemen olmasıdır. Yani bir romanda ya da öyküde temel anlatım biçimlerinden biri olan betimleme, tiyatro oyununda mekânı ya da kişiyi sadece ana hatlarıyla belirleyici bir çerçevededir. Olaylar, sorunlar, durumlar ve kişiler daima eylem halinde yansır okura ve izleyiciye. Bu sayede okur, sorun, kişi ya da olay hakkında kendisi karar verir. Tiyatro oyununda durum, sorun ya da olay, her bir oyun kişinin yani karakterin o duruma verdiği tepkilerle ortaya konur; böylece aynı durumun farklı yönleri sahnelerle gösterilmiş olur ve okur, oyunda çatışma ya da gerilim yaratan unsurları ayırt eder. Bunda en önemli etkenlerden biri de, dilin kullanımındaki farklılıktır.

Tiyatroda dramatik dil hakimdir. Çünkü tiyatro eseri sadece okunmak için değil, aynı zamanda oynanmak için yazılır. Bu da onun dilini diğer yazınsal türlerin dillerinden ayırır. Tiyatro oyununda, sıradan ve günlük bir konuşma bile oyunun temelindeki dramatik gerilimi yansıtmının en güçlü aracıdır; hiçbir konuşma amaçsız, alelade, işlevsiz değildir. Çünkü tiyatro türünün temel anlatım biçimi, konuşmadır; bu bazen iki kişilik bir konuşma yani *diyalog*, bazen de tek başına/ kendi kendine bir konuşma yani *monolog* halindedir.

Tiyatro oyunu perdeler ve sahnelerden oluşur. *Perde*, oyun içinde temel konusal bölümlemeyi, *sahne* ise perde içindeki alt bölümleri yani oyun içinde kurgunun küçük parçalarını içerir. Klasik bir oyun düzeninde serim-düğüm-çözüm sıralamasını görsek de, modern tiyatro oyunlarında bu türden bir akıştan söz edilemez.

Her ulusun tiyatro geleneğinin başlangıcında inanca dayalı etkinlikler vardır aslında. Çin, Hint, Yunan, Türk vb. tiyatrolarının doğuşunda ilk insanların tanrılara erişmek, onlarla bağ kurmak, onlara tapınmak için yaptıkları gösteriler, dansla, müzikle, şiirle, duayla birleşir çoğu kez. Bugün Batı tiyatrosunun temelini oluşturan Antik Yunan tiyatrosu, bereket, şarap, ekin tanrısı Dionysos'un ölümü için düzenlenen yas törenleri ve onun yeniden dünyaya gelişi için gerçekleştirilen kutlama şenliklerinden doğar. Bu, aslında doğanın döngüsüne işaret eden bir

sürecin sanatsal ve inançsal bir yansımasıdır. Çünkü doğa ve toprak her kış âdeta ölür ve her bahar yeniden doğar. O toprağı işleyen insanlar da doğanın cansızlaşmasının yasını tutar ve baharla yazla gelen bereketi kutsar. Böylece yas törenlerinden tragedya- lar, bağ bozumu şenliklerinden komedyalar doğar. Antik Yunan tiyatrosunun ilk ve en önemli kaynağı, Aristoteles'in yazdığı *Poetika* adlı eserdir. Aristoteles, bu eserinde o güne dek izlediği oyunlardan yola çıkarak tiyatronun (aslında tragedyanın) nasıl olması gerektiğine dair kuramsal bilgiler verir. Bu dönemde şiir ve tiyatro iç içedir ve *Poetika*, hem tiyatro hem şiir hem de genel olarak edebiyat hakkındaki ilk kuramsal eserdir.

Tiyatro oyunlarında temel iki *biçim*den söz edilebilir: Kapalı biçim ve açık biçim. *Kapalı biçim*, metnin kesin sınırlarının belirli olduğu, okurun/izleyicinin/oyuncunun herhangi bir katkıyla değiştirmede bulunmadığı oyun yapısıdır. Yazar, metnini hiçbir müdahaleye yer bırakmayacak şekilde ve kesintisiz bir akışla tamamlamıştır. *Açık biçim* ise tek yönde gelişmeyen, seyircinin/dinleyicinin/oyuncunun istediği yönde değişebilen, esnek yapılı, parçalı, gevşek oyun yapısıdır. Açık biçimli oyunlarda öğelerin yer değiştirebilmesi mümkündür; çünkü her bir parça özgürdür, yani eserde dramatik bütünsellik ve tamamlanmışlık hedeflenmemiştir. Oyun yapısı düz bir ilerleyişe değil, dairesel bir yapıya sahiptir ve kesintilidir. Öyle ki metin sona erdiğinde bile oyunun devam etmesi amaçlanır. Bu nedenle oyun ağırlığı merkezde değil, merkezin dışındadır; zaman akışı kesintilidir (And 1970, And 1977, Tekerek 2001). Gelecekte Türk tiyatrosunda gölge oyununu, orta oyununu ve meddah hikâyelerini, modern tiyatrodaki ise epik tarzda yazılmış oyunları açık biçimli yapıya örnek verebiliriz. Açık biçimli oyunlarda metin, her sergilenişinde yeni bir yorumla değişir ve zenginleşir.

Tiyatro eserlerinin ortaya konulmasında iki temel anlayış görülür: Benzetmeci tiyatro anlayışı ve Göstermeci tiyatro anlayışı. *Benzetmeci tiyatrodaki* amaç izleyicide/okurda gerçeklik etkisi yaratmak, oyunun büyümesine kapılmasını ve oyunda yaratılan dünyaya inanmasını, onunla özdeşleşmesini sağlamaktır. *Göstermeci tiyatrodaki* ise izleyicide/okurda gerçeklik ya-

nılsaması yaratılmaz, izleyicinin oyun kişileriyle ve konusuyla özdeşleşmesi amaçlanmaz; oyunun kurucusallığı özellikle vurgulanarak izleyicinin/okurun tiyatronun büyümesine kapılması özellikle engellenir. Gölge oyunu, orta oyunu ve meddah hikâyelerinin anlatımında göstermeci tiyatro anlayışı egemendir. Çünkü izleyici, bir oyun karşısında olduğunun daima farkındadır.

Tarihsel süreçte Batılı anlamda tiyatronun üç temel *türünden* söz edilebilir:

Tragedya (Trajedi, Ağlatı)

Aristoteles, tragedyaı “ahlakî bakımdan ağırbaşlı, başı sonu olan, belli bir uzunluğu bulunan bir hareketin taklidi” olarak tanımlar ve “sanatça güzelleştirilmiş bir dil”i olmasını tragedyanın temel özelliklerinden biri olarak belirler (1993). Antik Yunan tiyatrosunun temel türlerinden biri olan tragedyada amaç, işlediği ahlakî konu ve uyandırdığı acı, acıma, korku duygularıyla izleyicide ruhsal bir arınmaya yol açmaktır; buna *katarsis* (catharsis/ arınma) adı verilir.

Erdemin, ahlakî değerlerin öne çıktığı, gurura kapılmanın en büyük hata olarak ele alındığı tragedyalarda, sıradan insanların değil, tanrıların, tanrıçaların, kral ve kraliçelerin yaşamları işlenir. Böylesine yüce insanların bile gurura kapılarak yaptıkları hatalar sergilenerek okur ya da izleyicide acı, korku yaratılması ve bu sayede onun aynı hataya düşmesinin engellenmesi amaçlanır. Şiirsel anlatımın en etkin şekilde işlendiği tragedyalarda, ciddiyet ve ağırbaşlılık hakimdir daima.

Yunan mitolojisinden seçilen konuların işlendiği tragedyalarda, olaylar 24 saatlik zaman dilimi içinde (*zaman birliği*), aynı yerde (*mekân birliği*) ve aynı sorun çerçevesinde (*olay birliği*) gelişir ve sonuçlanır; buna *üç birlik kuralı* adı verilir. Üç birlik kuralının temel amacı, oyunu izlerken seyircinin olay çizgisini ve temel sorunu gözden kaçırmamasını, eseri bütün halinde algılayabilmesini sağlamaktır. Tragedyalarda, her insanın trajik bir hata yapabileceği, ama hatasını fark ederek geri dönme şansı olduğu, eğer gurura kapılarak hatasında ısrar ederse sonunun felaket olacağı gösterilmeye çalışılır. Oyunun baş kişisi-

nin, iyi niteliklere sahip, benzerlerinden üstün, insanî gerçeklere uygun, izleyicilerce algılanabilir nitelikte, tutarlı ama trajik bir hata yaparak mutluluktan felakete sürüklenen ve baht dönüşüne uğrayan biri olması gerekir. İzleyicinin, kaderi sergilenen oyun kişisiyle kendisi arasında bir özdeşlik kurarak benzeri bir hataya düşmemesi amaçlanır tragedyalarda. Fakat bu felaket sergilenirken acı verici olayların, kanlı sahnelerin (birinin öldürülmesi, yaralanması, savaş gibi) hiçbiri izleyiciye gösterilmez, sadece haberi verilir; bu haberler bile izleyicinin ders alması için yeterlidir aslında.

Tragedyalarda halkın sağduyusunu ve bilgeliği koro temsil eder. Tragedyanın bir sahne sanatı olarak kaynağı, koronun okuduğu şiirlerdir aslında. Dionysos adına düzenlenen şiir yarışmalarının ilkini kazanan şair ve oyuncu Thespis, tiyatrodaki karşılıklı konuşmayı yani diyalogu başlatan sanatçıdır aynı zamanda. Böylece koro ile oyunun temel kişisi arasında karşılıklı bir söyleşme olarak başlayan sahne etkinliği, giderek oyuncu sayısının artması ve çeşitlenmesi buna karşılık koronun işlev ve etkisinin azalmasıyla bir değişime uğramıştır. Koro, oyunda akıl veren, yol gösteren, oyun kişisinin yaptıkları hakkında yorumda bulunan, halkın beklentilerini ve düşüncelerini dile getiren bir işlev yüklenmiştir. Aynı zamanda koronun uzun şiirlerle araya girdiği yerler, oyunun ana bölümlerini yani perdelerini oluşturmuş ve böylece tiyatrodaki teknik bir görev de üstlenmiştir koro.

Antik Yunan dönemi tiyatrosunun en temel türü olan ve ilk örneklerine MÖ 6. yüzyılda rastlanan tragedya, Latin edebiyatı döneminde, Rönesans'ta (Shakespeare'in *Romeo ve Juliet*, *Hamlet*, *Othello*, *Kral Lear* gibi oyunları) ve Klasik dönemde (17. yüzyılda, Racine ve Corneille gibi yazarların oyunları) son derece etkin olarak varlığını sürdürmüştür. 19. yüzyılda da örnekleri görülen tragedyanın giderek örneğine rastlanmaz olmuş ama klasikleşmiş eserleri sahnelenmeye devam etmiştir. Tragedyalarda evrensel insan gerçeklerinin işlenmesi, insanoğlunun zaafı ve çatışmalarıyla derinlemesine ele alınması, onu her çağın vazgeçilmez bir yazınsal türü kılmıştır. XX. yüzyılda modern yorumlarla yazılan tragedyalara rastlansa da, bunlar artık Antik Yunan

tragedyası değil modern tiyatrosunun örnekleri olarak değerlendirilmelidir.

Türk tiyatrosu açısından değerlendirdiğimizde, tragedya türünde eserlere ancak Batı tiyatrosuyla tanıştığımız XIX. yüzyılda rastlarız. Tanzimat döneminde bu türde bazı denemeler yapılır ve özellikle Abdülhak Hamit Tarhan'ın, Shakespeare'in tragedya türünde eserler yazdığı görülür. Bununla birlikte o dönemde de sonrasında da tragedya yazan sanatçı sayısı pek azdır. Bunun çeşitli nedenleri olabilir: Türk tiyatro geleneğinin güldürü temelli olması, tragedya türünün Yunan mitolojisinden alması ve bunun da bize konu bakımından uzak olması, tragedya türünün Batıda da tragedyanın ömrünü tamamlamış olması ve o sıralarda yaygınlaşan dram türünün bize hem duygu hem de konu bakımından daha yakın olması gibi.

Aşağıda kısa bir parçasına yer verdiğimiz, Antik Yunan tragedyasının en büyük isimlerinden biri olan Sophokles'in *Antigone* adlı oyununda, öldürülen erkek kardeşine cenaze töreni yapılmamasını kabul edemeyen Antigone'nin kral Kreon'a direnişi işlenir. Kreon, kazandığı büyük savaşla şehrin kaderini değiştiren bir kahraman oluşuna güvenerek yanlış bir karar verir ve tanrıların bile hükmüne uymayarak Antigone'nin kardeşini mezarısız bırakır; üstelik ikinci bir hata yapıp korodan, halktan, yakınlarından, kâhinlerden gelen bütün uyarıları duymazdan gelecek, kendi kararına karşı çıkan Antigone'yi idama mahkûm eder. Bu, onun gurura kapılarak yanlış bir karar verdiği ve o nedenle baht dönüşü yaşayarak mutsuzluğa doğru sürüklenmeye başladığı andır. Son anda hatasının farkına varıp gururundan ve inadından dönse de oyun, Kreon'un oğlu (aynı zamanda Antigone'nin nişanlısı) Haimon'un, eşinin ve Antigone'nin ölümüyle, yani Kreon'un felaketiyle sonuçlanır.

ÖRNEK 1:

Antigone'dan:

HAIMON- Baba, tanrılar bize yeryüzündeki nimetlerin en büyüğü olan akı vermiştir. Senin bu sözlerinde hakikat bulunmadığını söyleyemem ve bu hakikati an-

lamamazlık edemem. Fakat herhalde başka yollarda da hakikat bulunabilir. Etrafındaki her şeyi görmek, herkesin ne dediğini, ne yaptığını, neden şikâyet ettiğini işitmek senin için her zaman mümkün olmaz. Çünkü halktan bir adam, hoşuna gitmeyecek bir şeyi senin yüzüne söylemekten korkar. Fakat ben, şehir halkının bu genç kız için nasıl yanıp yakıldığını gizliden gizliye duyabiliyorum: Bütün kadınların en masumu olan bu genç kızın böyle asil bir hareketten dolayı feci bir şekilde öldürüleceğini söylüyorlar. "Kanlı bir dövüşte ölen bir tanecik sevgili kardeşini mezarsız ve aç köpeklerle yırtıcı kuşların elinde bırakmayan bu kadın altın bir şeref mükâfatına layık değil midir?" diye halk karanlıkta birbirine fısıldıyor. Baba, seni lekesiz bir saadet içinde görmek bence bütün dünyanın hazinelerinden daha kıymetli ve daha zevklidir. Bir oğul için babasının selametinden ve bir baba için de evladının coşkun saadetinden daha gurur verici bir ziyet var mıdır? Ne olur, ısrarla bir noktaya saplanıp yalnız senin istediğin şeyin doğru ve bunun dışında her şeyin yanlış olduğunu kabul etme. Çünkü yalnız kendisinin akıllı olduğunu, kendisindeki talâkat ve zekânın başka kimsede olmadığını zannedenlerin içlerinin bomboş olduğu pek çabuk meydana çıkmıştır. Hayır, başkalarından bir şey öğrenmekle ve dik kafalı olmamakla hiçbir akıllı adamın şerefi azalmaz. Suları kabaran sellere bak; cereyana uyup eğilen ağaçlar dallarını kurtarırlar, fakat karşı duranlar kökleriyle beraber sökülüp atılırlar. Gemisinin yelkenlerini gerip asla gevşetmek istemeyenler alabora olurlar ve yolculuklarına tersine dönmüş teknelerinin üzerinde devam ederler. Bunun için kararını değiştir, hiddetinden vazgeç. Eğer benim gibi genç bir adamın öğretici bir şey söylemesine müsaade edilse, derdim ki; gerçi bir insan için en büyük şeref, her şeyin doğrusunu görecektir şekilde akıllı yaratılmaktır, fakat bu pek azlarına nasip olduğu için, doğru sözü dinlemek de iftihar edilecek bir şeydir.

KORO BAŞI- Efendimiz, iyi bir şey söyleyince onu dinlemelisin, çünkü ikiniz de güzel konuşunuz.

KREON- Demek artık ihtiyarladığım için bu delikanlıdan akıl öğreneceğim?

HAİMON- Bu ayıp değil ki. Ben henüz genç de olsam, sen yaşa değil işe bak.

KREON- İşe mi? Serkeşlere saygı göstermek de iş mi?

HAİMON- Fena bir iş yapana saygı gösterilmesini asla istemem.

KREON- Antigone'nin yaptığı çılgınlık değil de neydi?

HAİMON - Bütün Thebai halkı bu işte senin aksine düşünüyor.

KREON- Nasıl devlet yönetileceğini bana halk mı öğretecek?

HAİMON- Bak, şimdi kendin pek delikanlıca konuşuyorsun.

KREON- Bu memlekette ben kendime mi hükmedeceğim yoksa başkalarına mı?

HAİMON- Bir kişinin malı olan devlet, devlet değildir.

KREON- Devlet, onu idare edenin değil midir?

HAİMON- Ancak bir çölde tek başına hakim olabilirsiniz.

(...)

KORO BAŞI- Gördüklerim¹ artık beni de kanuna karşı isyan ettiriyor. Antigone'nin ebedî istirahatgâhına nasıl indiğini gördükçe gözyaşlarımın selini tutamıyorum.

ANTİGONE- Bana bakın yurttaşlarım! Bakın, bugün son yolculuğumu yapıyorum! Güneşin parlak ışıklarını son defa görüyorum! Artık bundan sonra hiç görmeyeceğim. Evinde ebedî uykulara daldığımız Hades beni diri diri Akheron² kıyılarına sürüklüyor. Dünyaevine girmedim, benim için gelin türküleri söylenmedi: Akheron'la evleniyorum.

KORO BAŞI- Ama şan ve şerefle ve herkesin hürmetini kazanmış olarak ölümler diyarına gidiyorsun! Ne hastalığın kemirirci ellerine düştün ne de bir kılıcın kurbanı oldun. Hades'e hiçbir faniye nasip olmayan bir serbestlikle ve dipdiri iniyorsun.

ANTİGONE- Bir zamanlar Frikyalı Tantalos'un kızı Niobe'nin Sipylos dağında nasıl feci bir şekilde öldüğünü duymuştum; taşlar ağır ağır büyüyerek, bir sarmaşığın birbirine giren dalları gibi onu sarmışlar. Anlattıklarına göre, şimdi yağmur altında eriyor ve hiç kardan kurtulmuyormuş. Kirpiklerinde biriken gözyaşları durmadan göğsüne damlıyormuş. Bahtım beni de böyle bir ölüme götürüyor.

KORO- O bir tanrıydı ve tanrıların soyundandı. Biz faniyiz ve insan soyundanız. Fakat ölmek üzere olan bir

¹ Antigone gibi bir hükümdar kızının muhafızlar arasındaki hali koroyu bile isyan ettiriyor (Bu dipnot, *Antigone*'nin çevirmeni Sabahattin Ali'ye aittir)..

² Akheron, yeraltı dünyasında akan nehirlerden biri. Ölümler evvela bu nehirlerden geçerlermiş (Bu dipnot, *Antigone*'nin çevirmeni Sabahattin Ali'ye aittir).

kadının bahtı, yaşarken de öldükten sonra da tanrıların bahtına benzerse bu ne büyük şereftir.

ANTİGONE- Ah... Benimle alay ediyorsun! Atalarımızın tanrıları aşkına, henüz ölmemiş bulunan bir insanla yüzüne karşı nasıl eğleniyorsun? Ey benim babamın memleketi, ey bu şehrin itibarlı insanları ve sen, ey Dirke ırmağının pınarları, ey zafer arabalarıyla meşhur Thebai'nin koruları! Size sesleniyorum: Dostlarım göz yaşından mahrum ve günahsız olarak korkunç kayalar arasındaki dar mezara nasıl gittiğime siz şahit olun! Ah, zavallı ben, ne insanların yanında kalıyorum ne de ruhların... Ne dirilerle yoldaşım ne de ölülerle... (Sophokles 1993: 21-26)

Komedy (Komedi, Güldürü)

Olayları, durumları, sorunları, insanları işlerken okuru ya da izleyiciyi güldüren ve genellikle eleştirel bir bakış açısı taşıyan oyun türüdür komedyalar. İnsanoğlunun evrensel gülünçlüklerinden beslenir, yerel ve özel sorunların işlenişleriyle renklenir. Batı tiyatrosunda komedyanın kökeni, tanrı Dionysos'un yeniden doğuşu ve bereketin kutsanması için gerçekleştirilen halk şenliklerine dayanır. Bu nedenle komedyanın temelinde, eğlence, kalabalık, keyif kadar yaşamın doğal döngüsünün iyimser gerçeği de vardır. Aristoteles, *Poetika*'da çok az bir yer ayırdığı komedyayı "ortalamadan daha aşağı olan karakterlerin taklidi" olarak tanımlar ve gülünçlüğü soylu olmayanla, kusurlu olanla özdeşleştirir (1993). Burada Aristoteles'in "kusurlu olan"dan kastı, bozuk, yanlış, eksik olandır ve günümüzde de komedyanın işlevi aynı amaca dayalıdır: Toplumda, günlük yaşamda, siyasal işleyişte yanlış, eksik, garip, bozuk olanı eleştirerek göstermek. Antik Yunan tiyatrosunda komedyanın en büyük ustası Aristophanes, *Eşek Arıları*, *Kuşlar* gibi oyunlarıyla toplumun aksayan yönlerini gülünçleştirerek eleştirir ve hem toplumun sözcülüğünü yapar hem de siyasal mekanizmadaki bozuklukları devlet yöneticilerine gösterir.

Komedyalarda genellikle güncel sorunlar işlenir. Gülünçlük, bir yönüyle evrensel bir yönüyle toplumsaldır; çünkü her toplumun ve her çağın komik anlayışı, birbirinden farklıdır. Dün bizim için komik olan

bir olay, bugün hiç kimseye bir şey ifade etmeyebilir ya da bizim çok güldüğümüz fıkralar, bir Amerika'ya, bir Çinliye, bir Fransıza hiç anlaşılır gelmeyebilir, bu nedenle onlar gülmeyebilir. Öte yandan her zaman herkes için komik olan konular, durumlar, sorunlar, insanlık halleri vardır. Belki de bu nedenle komedyalar, Antik Yunan döneminden beri çeşitlenip değişerek bugüne dek gelmiştir. Antik Yunan döneminde tragedyalardan farklı olarak komedyalarda, soyluluk bir ölçüt oluşturmamış, her düzeyden insan oyunlarda yer almış, bu nedenle de yüksek üslup yerine günlük konuşmalar hakim olmuştur eserlerde. Klasik komedyada klasik tragedyalardaki gibi üç birlik kuralına uyulsa da, genel olarak daha gevşek bir yapı görülür. Fiziksel eylemi de içeren hareketli bir yapısı vardır. Komedyaların temel ve değişmez kuralı, oyunun mutlu sonla bitmesidir; âşıklar kavuşmalı, karmaşalar çözülmeli, yanlışlıklar düzelmeli, herkes hatasını görüp doğru yolu bulmalıdır. Bu, komedyanın iyimser tavrının doğal bir sonucudur.

Komedyalarda amaç, toplumsal ya da bireysel sorunları, eksiklik ve yanlışlıkları gülünç yönleriyle ortaya koyarak izleyicilerin bunlar üzerinde düşüncesini sağlamaktır. Bunlar bir karakter sorunu üzerinde yoğunlaştığında *karakter komedyası* (Örneğin Moliere'in *Cimri*, *Hastalık Hastası*, Feraizcizade Mehmet Şakir'in *Evhâmî* adlı oyunları), o topluma özgü bir sorun üzerinde yoğunlaştığında *töre komedyası* (örneğin Moliere'in *Gülünç Kibarlar*, Şinasi'nin *Şair Evlenmesi*, Reşat Nuri Güntekin'in *Hüllecî* oyunu), iç içe geçmiş meraklı ve heyecanlı olaylar çizgisi üzerinde ilerlediğinde *entrika komedyası* (Shakespeare'in *Boş Yere Yaygara*, Moliere'in *Scapin'in Dolapları*, Ahmet Vefik Paşa'nın *Ayyar Hamza* oyunu gibi), siyasal bir soruna odaklandığında *siyasal komedyası* (Sophokles'in *Kuşlar*, Aziz Nesin'in *Yaşar Ne Yaşar Ne Yaşamaz* oyunu gibi), aşk konulu olduğunda *romantik komedyası* (Örneğin Shakespeare'in *Bir Yaz Dönümü Gecesi Rüyası* adlı oyunu) olarak adlandırılır.

Avrupa'da komedyası, tragedyadaki gibi uzun zaman Antik Yunan dönemi kurallarınca sürmüş, Rönesans'ta özellikle Shakespeare'in romantik komedyalarıyla bu kurallar biraz esnediyse de asıl Klasisizm döneminden sonra özgün ve ayrı bir kanal bu-

arak gelişmeye çeşitlenmeye başlamıştır. XX. yüzyılda komedyaya daha çok siyasal bir işlev yüklense de geçmiş dönemlerin komedyaları sahnelenmeye, Moliere, Shakespeare gibi ustaların bu türden oyunları daima okunmaya devam etmiştir. Bizde olduğu gibi Uzak ve Orta Doğu ülkelerinin çoğunda da Batı tiyatrosuyla tanışmada Moliere'in oyunlarının büyük etkisi olmuştur. Çünkü Moliere, insanoğlunun evrensel zaaflarını ustaca sergilemiştir oyunlarında.

Türk tiyatrosunun doğuşundan itibaren en güçlü türü, komedyadır. Geleneksel Türk tiyatrosunda temel oyun biçimleri çoğunlukla güldürüye dayanır. Gölge oyunu (Karagöz ve Hacivat) da orta oyunu da konusunu günlük gerçeklerden alan türlerdir. Gölge oyunu temel olarak sosyal eleştiriye dayandığı için siyasal komedyaya yakın düşünülebilir. Orta oyununda iç içe geçmiş sorunların tatlıya bağlanarak çözülmesi söz konusudur ve daha çok entrika komedyasına yakın değerlendirilebilir. Gölge oyununda da orta oyununda da yapıyı belirleyen en önemli özellik, oyun kurgusunun iki temel tip çevresinde ve basit bir sorun üzerinde ilerlemesidir. Gölge oyununda Karagöz ve Hacivat, orta oyununda Kavuklu ve Pişekâr, sosyal, düşünsel, kültürel... bakımdan birbirine zıt ama daima birlikte olan tiplerdir. Oyundaki en büyük güldürü ögesi, bu tipler arasındaki çatışmadan doğar. Onların çevresinde yan tipler sıralanır. Gölge oyunu da orta oyunu da Osmanlı İmparatorluğu'nun renkli ve zengin yapısının açık bir temsilidir aslında.

Geleneksel Türk tiyatrosunun diğer türleri gibi gölge oyunu ve orta oyunu da doğaçlamaya dayalıdır; yani daha önceden kaleme alınmış bir oyun metnine bağlı kalmaksızın, sahneleme anında gelişirler. Daha doğrusu, hem yazar hem yönetmen hem de oyuncu işlevi üstlenen gölge oyunu ya da orta oyunu sanatçısının zihnindeki taslak metne bağlı kalarak ama her sergilenişinde değişip çeşitlenerek süren oyunlardır. Nitekim Batı tiyatrosuyla geleneksel Türk tiyatrosu arasındaki en temel iki farktan biri, geleneksel Türk tiyatrosunun yazılı bir metne bağlı olmaması, dğeriyse bugün anladığımız anlamda sabit bir tiyatro sahnesi gerektirmemesidir. XIX. yüzyılda Batı tiyatrosuyla ilişkilerin güçlenmesinden sonra geleneksel Türk tiyatrosunun Batı tiyatrosunun sahne yapısına uyarlanmasıyla *Tulûat tiyatrosu* doğmuş ve XX. yüz-

yılın ilk çeyreğine değin etkin bir şekilde sürmüş, sonra temsilcilerini birer birer yitirerek ne yazık ki yok olmuştur.

Batı tiyatrosuyla tanışmamızın kökenleri daha eskiye dayandırılabilirse de bu konudaki asıl büyük adımlar XIX. yüzyılda atılmıştır. Tanzimat'la başlayan yenileşme hareketlerinin doğal bir sonucu olarak, Avrupa'dan gelen turne gruplarının oyunları yaygın olarak izlenmeye, giderek Batı tiyatrosu tarzında oyunlar sahnelenmeye başlanmış; yine bu dönemde bir Türk yazar tarafından kaleme alınan Batılı anlamdaki ilk Türkçe oyun yayımlanmıştır: Şinasi'nin yazdığı *Şair Evlenmesi* (1860), geleneksel Türk tiyatrosuyla Avrupa tiyatrosunu başarıyla birleştiren yalın kurgulu bir komedyadır. Şinasi'den önceki yıllarda yazılmış başka Türkçe oyunlar varsa da (bk. And 1983) *Şair Evlenmesi*, Batı tiyatrosuna doğru atılan ilk bilinçli ve gerçek adımdır. Şinasi'nin bu oyunda yakaladığı en önemli noktalardan biri, Türk insanının Batı tiyatrosuyla tanışmasını halkın en alışık olduğu tiyatro anlayışı olan güldürüyle başlatmasıdır. Bu dönemde okur ve izleyiciler tarafından en geniş ölçüde beğeni kazanan oyunlar komedi ve dram türündeki oyunlardır. O sıralarda Ahmet Vefik Paşa'nın Moliere uyarlamaları, sonraları Muhsahipzade Celal'in, Feraizcizade Mehmet Şakir'in, İbnürrefik Ahmet Nuri Sekizinci'nin oyunları, Türk halkının gülmece anlayışıyla Batı tiyatrosunun yapısal özelliklerini başarıyla birleştiren eserlerdir. Modern Türk tiyatrosunda da Aziz Nesin'in, Haldun Taner'in oyunlarında geleneksel komedyaya anlayışımız modern tiyatronun eleştirel söylemiyle ve epik yaklaşımla kaynaşır.

ÖRNEK 2:

Evhâmî'den:

VI. Sahne

Evhâmî, sonra Pertev

EVHÂMÎ- Dünyada insana rahat yoktur. Demin bahçeye çıktımdı. Baktım ki bir yılan dolaşıp duruyor. Orası da gönlümü açmadı... Haa, anladım!.. Usturlap hazretleri, "Evden dışarı çıkmak zararlıdır" demişti. Onun dediğidir bu... İçimde de bir sıkıntı var. Sakın Sabire haini

büyü yapmasın! Ama bizim Leknâhûrî onun da çaresini bulur. Ah, hiç kimsenin böyle bir kayını yoktur... Bakayım biraz şu hikâye kitabını okuyayım. Parçalı hikâyeler pek hoşuma gider (Kitabı alır, okumaya dalar) Bak, evvel zaman içinde neler olurmuş... Hi hi!... Bak, evvel zaman içinde neler olurmuş... Ha ha ha... Ay, buna gülmeden bayılırım!.. İşte insan bu kadar aldatılır... Şeytanlığın son kertesidir bu... Benim asıl korktuğum da bu değil mi?.. Erkek, yani ben... karıdan daha kurnaz davranmalıyım ki başıma bir çelenk takmasın...

(Pertev, ayağında çizmeler, kılıcını sürüyerek paldır küldür gelir.)

Bu ne?.. Nedir o?.. Artık bu heriften kurtulamayacak mıyım?..(Pertev'e) Canım, şimdi görüşemem... Vaktim yok... Afedersiniz...

PERTEV- Siz hâlâ akıllanmayacak mısınız, efendim? Etrafınızı alan düzenbazların tuzağında öyle elleri ayakları bağlı av gibi kalacak mısınız?.. Artık elverir!..

EVHÂMÎ- (Etrafa bakınarak) Bu ne be? Selamünaleyküm kör kadı!.. Ey, ne olmuş, ne var?.. Kızımı sana vermeyeceğim işte!.. İnsanın bu kadar üstüne düşmezler a canım!... Bu ne avurt be!..

PERTEV- Onu ben önünde sonunda alacağım... Sizin sözünüz kaleme gelmez... Saçma sapan konuşuyorsunuz... Size acıdığım için böyle acı konuşuyorum... Vereceğim bilgi sizi uyandırır da yola gelirsiniz belki diye... Ama görüyorum ki, kulaklarınız tıkanmış, basiretiniz bağlanmış, gaflet içindediniz... Çevrenizi kuşatmışlar... Vicdanınızı da malınızı da ele geçirmeye çalışıyorlar... Ama babam olacak bir adamı korumak benim boynunun borcudur.

EVHÂMÎ- Bak şu çapkına!.. Bak şu çapkına!.. Sen sabırlar ver yarabbil!.. Ben senin neden baban oluyorum?.. Zorla kız mı verilir be!..Öf, çatlayacağım!..

PERTEV- Bakın, size anlatayım: O Leknâhûrî dedikleri kalpazan bir beladır, azgının biridir. İçi dışı kötülükle dolu. İşi gücü hep şeytanlık... Salepçi güğümü gibi bir herif: Ağzından şeker akar, içinde âfet kaynar. Size acıyorum efendi baba!..

EVHÂMÎ- (Kalkar) Ama bunu çekemem!.. Öyle olgun bir insana bu kadar iftira edilsin... Biz öldük mü?.. Bana bak!.. sen bana "baba" deme... Ağzı kara! Çakır pençeli! Arabozucu!.. Bu ne kadar ortasız lakırdı...

PERTEV- Bütün şeytanlıklar onda toplanmış. Olgunluğu işte orada... Sizi faka bastıracıklar, kuyuya uçuracaklar... Açınız gözünüzü, artık bu sersemliği bırakınız!..

EVHÂMÎ- Ey, şimdi çatadak çatlayacağım!.. Sabrım yandıkça yanıyor... A beyefendi, afatlandırma beni!.. Siz zabitsiniz ama daha çocuksunuz. Öyle olgun adamın değerini, üstünlüğünü anlayamazsınız. Anlayabilmek için kırk fırın ekmek ister. Onun hünerlerini bir bilerseniz, bir anlasanız, bir inansanız o zaman baş üstünde tutardınız (Oturur).

PERTEV- Gerçi hünerli bir kaltaban. Elin kahpesini size kız kardeşim diye yutturuyor. İşte bundan ötürü, fevkalâde hünerine diyecek yok... Ama başınıza takındığınız süsler, günün birinde kapıdan sığmaz olacak..

EVHÂMÎ- Ooo!.. Bak şu mendebura!.. Bak şu çamurlu miçoğa!.. Hay zımzort!.. Azıttıkça azıtıyor... Bak şu küstaha... Bak şu küstaha... Bak şu küstah kokmuş!.. Bu sözünü olduğu gibi sana gönderirim... Tablakâr başındakini satar... Ben, yüzüme karşı tahkir haa?.. Tahkir haa?.. Nasıldı o?.. Nasıl derlerdi hani?.. "Kem söz, kalp akça sahibinindir"... (Telaşından masaya çarpar, yuvarlanır) Vay vay vay! Aman belim! Vay karnım!..

PERTEV- Veriniz eliniz.

EVHÂMÎ- İstemez, ben kendim kalkarım... Uğursuz elin dokunmasın bana... Şom herif, istemem seni!..

PERTEV- Gördün mü? Allah razı olmadı.

EVHÂMÎ- Bak, daha söyleniyor!.. Aman, bu ne kadar zırlakmış! Haydi artık kışş!.. Haydi bakalım dışarıya!.. (Kalkarken ayağı takılır, tekrar düşer) Aman dizlerim!.. Vay omurgalarım!.. Her yanım hurdahâş oldu... Acaba bir yerim kırıldı mı?.. Mutlaka bir tarafım çıkmıştır... Sakın çarpılakalmayım!.. Yetiş bilge, yetiş!.. Ben sakat mı kalayım?..

PERTEV- Eh, zarı yok, yaştır yine biter...

EVHÂMÎ- Of, hâlâ söyleniyor!.. Canım, zam zum istemez!.. Dursun... Dursun... Yetiş imdadıma, tımarhaneci!.. (Pertev kılıcına dayanarak üstüne doğru yürür) Haa.. şey...

PERTEV- Dursun'u çağırıp da beni dışarıya kovduracaksin öyle mi? Deminden beri gördüğüm hakaret yetişir... Onu da seni de şimdi ikiye biçirim... (İşaretle) Şöyle... Sonra da "Gözünü kara sevda bürümüş, uşağını da kendisini de öldürmüş" derim... Ama kanınıza kılıcımı bulaştırmak istemem... Yoksa...

EVHÂMÎ- (Okur, üstüne üfler) Tû tû tû!.. (Ellerini oğuşturur) Yaparsınız... efendim... Canım, size büyük saygım vardır... Sizin bir asilzade, terbiyeli zat olduğunuzu bil-

mez miyim hiç? Üsütümü süpürtmek için çağırdımdı o herifi... (kendi kendine) Ey, ne yapacağız bakalım?.. Ah, hâlâ kendimi bir cin ya da şeytan karşısında sanıyorum... El-cinnü mel-cinn, kelâ-cinnü melâ-cinn... çat...pat... çarpılıp gideceğim... Destûr!.. Savull!.. Esnehüm mesnehüm... Evlerden Irak olsun!..

PERTEV- Benimle güzel güzel konuşmalı... Dedikle-rimi apaçık ispat edemez, sözümü tasdik ettiremezsem beni döve döve kovarsınız... Öyle uzun uzun hesap edecek değilsiniz... Yalnız, dikkatli davranıp gözünüzü açınız, bu şeytanların şerlerinden kaçınız... Ben iyiliğiniz için söylüyorum... Şimdi gücünüze gidiyor ama sonra memnun olacaksınız...

EVHÂMÎ- Peki peki, anladık... Fıstık, sustuk... Ne dersen yaparım, fındık kabuğuna girerim... Haydi şimdi gidiniz, bir gün hepimiz toplanır birlikte görüşürüz (Feraizcizade Mehmet Şakir 1974: 36-39).

ÖRNEK 3:

Gözlerimi Kaparım Vazifemi Yaparım'dan

Büro- I

(Patron koca bir masanın başında, arkasında bir çizelge tablosu)

PATRON- (Diktafona) İlk gelen adayı yollayın lütfen.

VİCDANİ- (Önünü ilikleyerek girer. Çok heyecanlıdır bir iskemle devirir.)

PATRON- Oturun... Oturun, oturun.

VİCDANİ- Teşekkür ederim efendim.

PATRON- Adınız?

VİCDANİ- (Çok heyecanlandı.) Vicdani. İptidaiyi, Rüş-diyeyi, Darülfünunu, affedersiniz, birincilikle bitirdim. Vatan vazifemi gönüllü olarak şark hududunda ifa ettim.

PATRON- Sakin olun, sakin olun.

VİCDANİ- Sakinim efendim. Kumarım, işretim, sefahatim yoktur. Pazarları bile çalışırım. Hiç değilse evdeki bozuk muslukları, masaları, saatleri tamir ederim. İlan buyurduğunuz sekreterliğe layık mıyım, bilmiyorum. Daha ehil bir kimse varsa, onun ekmeğini elinden almak asla aklımdan geçmez. Ama beni almak inayet ve teveccühü gösterecek olursanız o zaman fedakârane, cansiperane çalışırım. Allaha şükür kanaatkâr bir insanım. Bir lokma bir hırka. Ne verseniz kabulüm. Politikadan nefret ederim. Bir memur kendi başına siyasi muhakemeler yürüt-

meye başladı mı o memlekette anarşi başladı demektir. Allah bizi o günlerden korusun. Amin efendim. Dedikodudan, çalçenelikten de hoşlanmam. İş, gönüller rahat olsun, değil mi efendim? İnsan yurduna ve amirlerine faydalı olduğunu bir an için vicdanının köşesinde hissetsin. Yeter efendim yeter, yeter. Gözlerimi kaparım vazifemi yaparım.

PATRON- Bravo delikanlı. Sizi dosya memuru yapıyorum. Aylık 350 lira.

VİCDANİ- Affedersiniz, hiç imkân yok muydu acaba?

PATRON- Anlatamadım galiba, alındınız.

VİCDANİ- Alındım mı? Ah, çok teşekkür ederim.

PATRON- Tebrikler, içeri odada çalışabilirsiniz beyefendi.

VİCDANİ- Rica ederim, beyefendi sizsiniz efendim. Alındım değil mi? Alındım?

PATRON- (Diktafona) Öbür namzedi yollayın.

(Karısı girer.)

ŞEMSİCİHAN- Bonjour tonton kocacığım.

PATRON- Bonjour nonoş karıcığım.

ŞEMSİCİHAN- Bir tel aldım cicim, avukatından, kimpeks davası neticelenmiş.

PATRON- Ne diyor?

ŞEMSİCİHAN- Adalet tecelli etti diyor.

PATRON- Hemen temyiz ettirsin.

EFRUZ- (Girer. Hiç çekingen olmayan bir şekilde.) Adım Efruz, babamın adı Firuz, anamınki Efsayış. İçki içerim, kumar severim. Üzerinize afiyet kadınlara da çok düşkünümdür. İçki insanın ayağını yerden keser, frenlerini gevşetir. Kumar insanı paraya cimrice bağlanmaktan kurtarır. Kadın da malumu âliniz, hayatın tuzu, biberi, salçasıdır. İnsana yaşadığını fark ettirir.

PATRON- Enteresan. Ben yaşamasını seven insandan hoşlanırım. (Efruz kadının sigarasını yakar.)

EFRUZ- İnsan dünyaya bir kere geliyor. Her şeyi denemeli değil mi efendim? İçmeli, oynamalı, boynuzlamalı, boynuzlatmalı, kaçakçılık, kalpazanlık etmeli.

ŞEMSİCİHAN- Epikür mü söylemiş bunu?

EFRUZ- Hayır efendim, Al Kapon.

ŞEMSİCİHAN- (Gülerek çıkar.)

PATRON- Enteresan. Ben gözüpek insandan da çok hoşlanırım.

EFRUZ- Gelelim şimdi mali cepheye. Siz ne vermeyi düşünüyorsunuz, onu bir anlayalım.

PATRON- Enteresan. Ben realist insandan çok hoşlanırım.

EFRUZ- Masrafım çok olduğu için maaşım dolgun olmalı. Vermezseniz çalarım. Göz açtırmazsanız kaçarım. İnsan ne verirse onu alır. Değil mi efendim? Şimdi senelik hâsılatı safiyeniz ne kadar? Onu tespit edelim. Ben girdikten sonra artandan yüzde on ki de prim isterim.

PATRON- Enteresan. Ben açıkğöz insandan da çok hoşlanırım.

EFRUZ- Gerektiğinde itten it, gerektiğinde kuzu gibi yumuşak olurum.

PATRON- Peki, bonservisiniz?

EFRUZ- Bir dakika, pardon bu değil. Bu garsoniyerimin anahtarı. Bunlar da değil. Bazı kız arkadaşların yolu fotoğrafları.

PATRON- (Ona dikkatle, iştahla bakar.)

EFRUZ- İşte, bu da bonservisim.

PATRON- (Onlara bakmaz bile.) Tamam evladım. Ver şu anahtarı. Sen, tam benim aradığım adamsın. Seni kendime kalem mahsus müdürü yaptım. Aylık 1800.

EFRUZ- 1800 mü dediniz?

PATRON- Evet.

EFRUZ- Peki, ne yapalım, kabul.

PATRON- Tebrikler, hemen işe başlayabilirsiniz. Bunlar?

EFRUZ- Onlar sizde kalabilir. (Çıkar.)

VİCDANİ- (Girerek) Efendim daktilo adayları gelmiş.

PATRON- Alın içeri. (Giren daktiloya.) Dakikada kaç kelime yazarsınız?

1.DAKTİLO- 330.

PATRON- Steno bilir misiniz?

1.DAKTİLO- Üç dilde steno not tutarım. Sağ elimle not alır, sol elimle daktilo yazar, bu arada ağızla da diktafonu cevap verebilirim.

VİCDANİ- Allah nazardan saklasın.

PATRON- İki el üzerinde amuda kalkıp ayağınızı başınıza değırdikten sonra evraki klasöre yerleştirebilir misiniz?

1.DAKTİLO- Evvel Allah, onu da yapabilirim efendim.

(Denemeye kalkar.)

PATRON- (Kıza mani olur.) Çok güzel, adresinizi bırakın.

VİCDANİ- Siz içerki odada bekleyin, ben geliyorum.

PATRON- (Giren Lalifer'e) Siz kaç dil bilirsiniz?

LALİFER- Kaç dil bileceğim? Esas olarak Türkçe.

PATRON- En güzel dil de ana dildir zaten. Tahsil durumu?

LALİFER- İlkokul dörde kadar okudum. Bir parça da enstitüye gittim.

PATRON- Çok güzel. Fransızca bilir misiniz?

LALİFER- Şöyle böyle.

PATRON- Bir şey söyleyin bakayım.

LALİFER- Oui. Non.

PATRON- Tam Paris aksanı, mükemmel.

LALİFER- Bir de mersi bilirim.

PATRON- Oh... Daha ne bileceksiniz. İçerde intizar buyurun.

(Lalifer çıkar.)

VİCDANİ- Zavallı.

PATRON- Niye?

VİCDANİ- Alay ettiniz kızla.

PATRON- Ne alayı Vicdani? Onu aldım.

VİCDANİ- Onu mu aldınız? Ama öbürü üç dilde steno, dakikada 330 kelime... Amuda da kalkıyor.

PATRON- O olacağı kadar olmuş. Buncağızı alıp eğitimci yetiştirip cemiyete bir insan kazandırmak daha iyi değil mi? (Taner 1992: 51-55)

Dram

Yüzyıllar boyunca tragedya ve komedyaya temel türleri üzerinden ve değışmez kurallar çerçevesinde Antik Yunan tiyatrosuna bağlı olarak gelişen Batı tiyatrosunda XIX. yüzyılla birlikte büyük bir değışim yaşanır. Bu büyük devrimin adı, yaşamın acıklı yanlarıyla gülünç yanlarını, korkunçluğuyla güzelliğini, acısıyla sevincini birleştiren dram türüdür. Temeli Shakespeare'in oyunlarına dek götürülebilirse de dramın ortaya çıkışı aslında Fransız edebiyatında Romantik dönem ve Victor Hugo'yla gerçekleşir.

Dramın doğuşu, modern tiyatronun doğuşunun ilk adımıdır aslında. Çünkü dram türüyle birlikte tiyatro, kurallardan ve değışmez ilkelere kurtulur; yaşamı

gölünç ya da acıklı yanıyla yani sadece bir yönüyle değil, daha gerçekçi bir yaklaşımla her yönüyle işler hale gelir. Dramlarda günlük yaşamdan sahneler, sosyal konular, her sınıftan insan, gerçekçi bir yaklaşımla ele alınır. Klasik tragedya ve komedyalar için geçerli olan, üç birlik kuralı ve beş perdeden oluşma zorunluluğu dramla birlikte kalkar. Korkunç ve acı verici sahneler de gösterilebilir. Tragedyalardaki soyluluk kaygısı dramda söz konusu değildir. Tiyatronun konu alanı genişler ve tragedyalardaki gibi konusunu mitolojiden alma zorunluluğu gevşer. Bütün bu değişimler, tiyatronun hem bir yazınsal tür olarak hem de bir sahne sanatı olarak özgürleşmesini, çeşitlenmesini sağlar.

Hugo'nun *Cromwell* (1827) adlı oyununun ön sözü, hem Romantizmin hem de tiyatronun yeni türü dramın bildirgesi niteliğindedir ve o sıralarda Batıya açılan Türk yazarları için de önemli bir örnektir. Victor Hugo'nun hararetle bir takipçisi olan Namık Kemal'in oyunları Türk tiyatrosunun ilk dramları arasındadır. Namık Kemal, *Vatan yahut Silistre*, *Zavallı Çocuk*, *Âkif Bey* gibi oyunlarında tarihsel ya da ailesel konuları etkileyici bir dille işler ve dram türünün büyük bir yaygınlık kazanmasını sağlar. Geleneksel Türk tiyatrosunun türlerinden biri olarak değerlendirilen meddahlık geleneği de aslında dramatik bir yapıya sahiptir. Aşk ve macera çevresinde gelişiyor gibi görünse de geniş bir konu alanına ve ahlakî bir bakış açısına sahip olan, sonunda verdiği "kıssadan hisse" yani öğütle didaktik bir tavır da taşıyan meddah hikâyeleri, gerçekçi bir yaklaşımla günlük yaşantıların işlendiği anlatılardır. Meddah adı verilen anlatıcı, tek kişilik bir oyun sergileyicidir aynı zamanda. Benzetmeci tiyatro özellikleri taşıyan meddah hikâyeleri, birçok açıdan dramla karşılaştırılabilir. Özellikle ele aldığı konular açısından meddah hikâyeleri ve âşık hikâyeleri, Türk halkının dram türüne çabuk alışabilmesine olanak sağlamıştır.

Özellikle Tanzimat ve Meşrutiyet dönemi Türk tiyatrosunda dram türü, pek çok alt türüyle işlenmiştir. Bu dönemde evlilik gelenekleri, kölelik gibi sosyal sorunlar, savaşlar ve siyasal gelişmeler gibi güncel sorunlar, tarihsel olaylar ve ülke sorunları dram aracılığıyla işlenerek halkta belirli bir bilinç

oluşturulmaya çalışılmıştır. Müzikli dramlar, evcil dramlar, millî dramlar geniş bir izleyici kitlesi bulmuştur. O sıralarda işlenen konuların ve teatral tavrın bir sonucu olarak dram, daha çok acıklı, üzüntülü konuların işlendiği bir tür gibi algılanmış, belki de o nedenle "dramatik" sözcüğü "acıklı" anlamında algılanır hale gelmiştir.

XIX. yüzyılda Türk tiyatrosunda dram türü, didaktik bir işleve sahiptir. XX. yüzyıl başlarında da Faruk Nafiz Çamlıbel, Yaşar Nabi Nayır gibi yazarların eserlerinde de genellikle geçerli olan bu tavır, giderek zayıflar ve yok olur. Ahmet Kutsi Tecer'in *Köşebaşı* (1947) oyunuyla gerçekten bir köşebaşını dönen Türk tiyatrosunda, modern yazarlar XX. yüzyılın sorunlarını çok yönlü bir bakış açısıyla işlemişlerdir. Cahit Atay, Turgut Özakman, Adalet Ağaoğlu, Orhan Asena, Güngör Dilmen, Sabahattin Kudret Aksal, Aziz Nesin, Oktay Rifat, Melih Cevdet Anday, Haldun Taner, Murathan Mungan gibi yazarlar, evlilik sorunlarından soyut konulara, köy sorunlarından mitolojiye dek hemen her konuyu ele almışlardır.

ÖRNEK 4:

Ya Devlet Başa Ya Kuzgun Leşe'den:

HÜRREM SULTAN- Bazen yalnızca bir ana olmadığımı nasıl üzülürüm bir bilsen kızım. Çocukları arasında hiçbir ayırım yapmayan, hiçbir ayırım yapmak zorunda kalmayan bir ana. Ama bu kadar yücelerde bulunmanın bir de bedeli var. Onu öderim ben. (Rüstem Paşa'ya döner) Selim görüldüğü kadar saltanat kavgasının dışında değildir Rüstem Paşa. Gücünü bilir, güçsüzlüğünü bilir, nerede gücünü nerede güçsüzlüğünü kullanacağını iyi bilir.

RÜSTEM PAŞA- Bilirim sultanım.

HÜRREM SULTAN- (Mihrimah'a döner) Demek ki kuşularımda yanılmamışım kızım. Bu kez taht kavgasında öz oğullarım. Hem de kıran kırana bir kavgada. (Rüstem Paşa'ya) Korkarım bu kavgada atılğan olan kaybedecek.

RÜSTEM PAŞA- Çok doğru görürsünüz Sultanım!

HÜRREM SULTAN- Ve dahi atılğanlık Bayezid'in yaradılışında var.

RÜSTEM PAŞA- İşte beni de ürkün bu sultanım! Şehzadeniz Selim çok kurnazca davranır, hak da sıra da kendindeyken, tahtta hiç gözü yokmuş gibi davranır,

kendini dervişliğe verir. Öyle ki Şehzade Bayezid ve yandaşları daha atak davransınlar, daha üst perdeden çıksın sesleri. Şimdiden hünkârmışçasına görünsünler halka ve dahi hünkâr babalarına.

HÜRREM SULTAN- Hünkârimız efendimizi yeniden bir Şehzade Mustafa görüntüsüyle tedirgin etmek. Amaç bu. Şu düzmece Mustafa olayı da bu görüntüyü pekiştirdi.

MİHRİMAH- (Hıçkırır) Susun, ne olur susun! Nasıl böyle soğukkanlı karşı karşıya getirebilirsiniz oğullarınızı valide? Kimi kiminle kapıştırsınız? Kimi kime kırdırırsınız? Hangisine zarar gelecek olsa karındaşımız değil mi bizim?

HÜRREM SULTAN- Benim de oğlum. Gerçek bu kadar acımasız işte kızım. Ve bundan da acımasız gerçek şu: Bir gün ben de sen de babanız da birinden yana olmak zorunda kalacağız, öbürüne karşı.

MİHRİMAH- (Hıçkırır)

HÜRREM SULTAN- (Birden Rüstem Paşa'ya döner) Bu kaçınılmaz gibi görünen kavgayı önlemenin yolu Rüstem Paşa?

RÜSTEM PAŞA- Ben derim ki... (O anda Bayezid fırtına gibi girer.)

BAYEZİD- (Ellerine sarılırken annesinin) Alıcı kuşlar dolaşiyor başımın üstünde valide. Neyle suçlanırsınız? Çabuk davranmakla mı? Bekleseydim, o zaman da beklemekle suçlanmayacak mıydım? Bir tuzakçıya tuzak kurmakla mı? On bin adamımla saldırsaydım din ve devlet düşmanına, ezilip gitmeyecek miydim? O zaman da tarih sormayacak mıydı bu düşüncesizliğimin hesabını? Düzmece Mustafa'yı öldürmedik, sağ teslim ettik ki Sokullu Paşa'ya, üstümüze hiçbir kuşkunun bulutu düşmesin. Suçumuz ne?

HÜRREM SULTAN- (Heyecan ve ürkü içindedir adeta) Bayezid, yavrum, akşama beklerdik seni. Benden önce hünkârimız efendimizle görüşmen senin için de bizim için de daha iyi olurdu.

BAYEZİD- Biliriz valide. Lâkin ilk sizden öğrenmek istedik suçumuzun ne olduğunu? Onun için hünkâr babamızın tanıdığı süreden önce vardık Dersaadete.

HÜRREM SULTAN- (Hep öyle tedirgin) Seni kimseler görmedi ya?

BAYEZİD- Hayır, gecenin ve utancımızın karanlığına gizlendik.

HÜRREM SULTAN- Öyleyse hiç görünme ortalarda. Babanız bilmesin bu gece yolculuğunu. Yoksa biz dahi tanıklık edemeyiz senin lehine.

BAYEZİD- Selim'in fitnessi bu valide.

HÜRREM SULTAN- Sus! Haksızlık etme karındaşına!

BAYEZİD- (Atak) Siz de onu tutarsınız sultanım!

HÜRREM SULTAN- (Apaçık) Hayır, ben seni tutarım oğlum. (Kızını ileri sürer) Karındaşın da.

BAYEZİD- (O zaman akıl eder kardeşine sarılmayı)

HÜRREM SULTAN- (Rüstem Paşa'yı gösterir) Oğlumuz Rüstem Paşa da.

BAYEZİD- (Onunla da kucaklaşır) Şimdi içimizdeki karanlık ışımaya başladı bir ucundan. (Birden gene kuşukulu). Peki ama niçin ben valide? Ben hiçbir zaman Selim kadar uysal bir evlat olmadım size! Kanım kaynar, deli deli söylenirim. Kalbinizi kırdığım çok olmuştur.

HÜRREM SULTAN- İkiniz de oğlumsunuz. İkinizi de severim. Lakin Selim'i sana bırakırım da seni Selim'e bırakmam. Çünkü sen güçlüsün ondan. Güçlü olan bağışlayıcı olur. Tahta oturduğün gün, düşman olarak görmezsin artık Selim'i. Varlığı yokluğu duyulmaz olur.

BAYEZİD- Dünyaları verdiniz bize valide!

HÜRREM SULTAN- Haydi şimdi git uyu. Yorgunluktan dökülüyorsun. Yarın ben de bulunacağım soruşturmanızda.

BAYEZİD- (El öper, Mihrimah'la Rüstem Paşa'yla kucaklaşır, tam çıkacakken durur) Bana... Bana sormayacak mısınız sultanım, suçlu muyum değil miyim diye?

HÜRREM SULTAN- Hayır. Çünkü bilirim o yüce ruhunu. Bir baba katili olamazsın sen! (Şehzade Bayezid çıkar)

HÜRREM SULTAN- (Rüstem Paşa'ya döner) Evet Paşa! Bir şey diyecektin sen?

RÜSTEM PAŞA- (Kurnaz gülümser) Deyeceğimi dediniz siz Sultanım! (Işıklar kararır) (Asena 1982: 28-32)

Okuma Önerileri

- Shakespeare, William (2009) *Hamlet*, İstanbul: Türkiye İş Bankası.
- Asena, Orhan (2007), *Toplu Oyunları-2*, İstanbul: Mitos Boyut.
- Cumalı, Necati (2004), *Bütün Oyunları 1-2*, İstanbul: Cumhuriyet.

5

Deneme

Yasemin Dinç Kurt

Bu bölümde

✓ Bir edebî tür olarak deneme üzerinde durulacaktır.

Araştırınız

1. Tanıdığınız deneme yazarı var mı? Hangi yönünü beğeniyorsunuz?
2. Deneme yazdınız mı? Yazdıysa hangi konuları ele aldınız?

İnsan ve insanı ilgilendiren herhangi bir konuda, kesin sonuçlara varmadan; ele alınan düşünceyi, kesin hükümler vererek değerlendirmeden; yazarın şahsî düşünce ve duygularıyla, samimiyetle ve kendisiyle söyleşi tarzında ele aldığı yazılara deneme denir.

Başlangıçta ayrı bir tür olarak değerlendirilemeyen, çoğunlukla diğer türlerle bağlantıları olduğu düşünülen deneme türü, zamanla kendi ölçü ve sınırlarını ortaya koymaya başlamış, bugünse kendine özgü bir tür olarak edebî türler arasındaki yerini almıştır. Denemenin bir tür olarak edebiyatta varlığını kabul ettirmesi Montaigne'le gerçekleşmiştir.

Her konuda yazılabilen deneme türünün Montaigne'den beri var olan örneklerinde diğer türlerden en belirgin fark olarak konu sınırlamasının olmaması görülür. Bunun yanı sıra deneme, bir fikir yazısı olması özelliği ile de diğer türlerden ayrılır. Kanıtlanma ve iddia etme söz konusu olmadığı için deneme yazarının çok güçlü bir bakış açısı ve deneyimlerinin olması gerekir.

Deneme türünde yazar, kendine özgü düşünce ve duygularını, güçlü dünya görüşü ve bakış açısındaki çeşitliliği ile üslubundaki etkileyiciliği ve canlılığı titiz bir işçilikle örer okuyucuya aktarır.

İçten ve samimi bir üslupla yazılan deneme yazılarında yazarın deneyim ve birikimleriyle okuyucuya zevk vermesi esastır. Bunu yaparken öğretme amacı gütmeyen denemenin öğretici tarafı da ortaya çıkar. Bu anlamda deneme türünde estetik yapının kuvvetli ve sağlam olduğunu ifade etmek gerekir.

Bütün edebî türlerde olduğu gibi denemede de diğer türlerle yakınlıklar bulunmaktadır. Örneğin şekil ve içerik olarak denemenin anı, söyleşi, eleştiri, fıkra ve makale ile benzer yönleri vardır. Samimi üslubu, gelişigüzel plansız yazılmasıyla anılara ve günlüklerle yakın duran deneme çoğu kez kısa yazılması ile fıkralara benzer.

Yukarıdaki benzerliklere rağmen deneme öncelikle *senli benli* tarzı ile diğer türlerden ayrılır. Deneme, kendisiyle en çok karşılaştırılan tür olan makale gibi bir plan dâhilinde yazılmaz. Tamamen serbest davranma hakkına sahip olan yazarın akıcı ve farklı

bir üslup kullanması önemlidir. Her yönüyle özgün bir tür olan deneme bu anlamda makaleden olduğu gibi fıkra, eleştiri ve anı türlerinden de kesin çizgilerle ayrılır. Felsefî ve bilimsel yazılardan da farklı olan denemede yazarın doğrulama çabası yoktur. Deneme makale gibi ispatı gerektiren, fıkra gibi güncel konuları işlemek zorunda olan, anı gibi kişinin başından geçen yaşanmışlıkları olduğu gibi ele alan, eleştiri gibi bir düşünceye karşı farklı fikirlerle yaklaşmak zorunda olan bir tür değildir. Kesin yargılar bildirmemesiyle makaleden, kesin sonuçlara ve yargılara varmamasıyla eleştiriden, yazarın kendi içindeki bir konuşma süreci olmasıyla ve olayları açıklayarak sonlandırması ile sohbetten, ince, samimi, zaman zaman içinde ironinin saklı olduğu üslubuyla diğer türlerden ayrılır.

Kesin sonuçlara varmayan denemeye yazarı, bir anlamda denemenin sonucunu okuyucu için açık bırakmalı, okuyucunun daha ileri düzeyde düşünmesini sağlamalıdır. Ürettiklerini kalıplaşmış düşüncelerden uzak tutarken yeniliklere de açık olmalıdır.

Genellikle kısa ve tek seferde okunacak deneme yazılarının uzun olanları da vardır. Bu sebepten sayfa sayısı ile ilgili kesin sınırlar koymak doğru değildir.

İnsan ve insanı ilgilendiren her konuda yazılsa da denemede asıl olan, ön planda yer alan insandır. Deneme yazarı, samimi üslubu, okura sunduğu farklı bakış açıları, deneyimleriyle insanı merkez alarak okuyuculara yeni kapılar aralar. Bu anlamda okumayı sevmek ve alışkanlıkları arasına katmak isteyenler için deneme okumak, bilinen ve vazgeçilmez bir gerçektir. Diğer türlere göre plan ve sınırları daha hassas olan deneme aynı zamanda sanıldığından daha zor yazılan bir türdür.

Deneme türü bilimsel yazılardan daha akıcı ve etkileyici üslubuyla ayrılır. Bu tür, okuru düşündürmesiyle, gerçeklerden hareket etmesiyle, kültürel anlamda yenilikleri haber vermesiyle, insanın toplumla bağlantısını kurması özellikleriyle diğer türlerden daha geniş bir okur kitlesine sahiptir.

Ele aldığı konulara göre denemeleri klâsik deneme, edebî deneme, felsefî deneme, eleştirel deneme, izlenimsel eleştirel deneme olmak üzere beş başlık

altında toplayan kaynaklar vardır. Klâsik denemede yazar, herhangi bir konudaki bakış açısını ve dünya görüşünü samimi bir üslupla okuyucuyla paylaşırken zevk alarak öğrenme sonucuna varılır. Edebî denemede daha çok edebiyat üzerine konulara yer verilerek okuyucuya yeni kapıların aralanması sağlanır. Felsefî deneme bir felsefe yazısı değildir. Ancak yazar, farklı bakış açıları ve yorumlar getirerek dünya görüşüyle okuyucuyu düşünmeye yönlendirerek yeniliklere kapılar aralar. Eleştirel deneme de bir eleştiri yazısı değildir. Ele alınan konunun iyi ve kötü taraflarını ortaya koyarak okuyucuyu düşündürür. İzlenimsel eleştirel denemede yazar özellikle kendi bakış açısı ve deneyimleri sonucunda elde ettiği tespitlerinden hareket ederek deneyimlerini okuyucuyla paylaşır.

İnsanda yeni ufuklar açan deneme türü diğer türlerle benzerlikleri olsa da kendi sınırlarını belirlemiş hâliyle, özgün bir tür olarak bütün dünya edebiyatlarında görülür. Geçmiş çok eski yüzyıllara dayalı, 16. yüzyıldan sonra başlı başına ayrı bir tür olan denemenin ilk örnekleri Montaigne, tarafından verilmiştir. “Essais” (Denemeler) bu türün en önemli temsilcisi aynı zamanda da öncüsüdür. Yukarıda ifade ettiğimiz gibi eserde hemen her konu ele alınmıştır. Yaşam, ölüm, yalnızlık, arkadaşlık, sevinç, keder, savaş, barış, ahlâk, eğitim vb. birçok konuda düşüncelerini ve hislerini dile getiren Montaigne deneme deyince akla ilk gelen isimdir. Daha sonraki dönemlerde yine *Denemeler* adlı eseriyle bu türe farklı bir yaklaşım getiren F. Bacon, denemelerinde özellikle başarı ve mutluluğu esas almıştır. Deneme, ayrı bir tür olarak 20. yüzyılda daha da önem kazanmıştır. Dünyada hızla artan bu türün temsilcileri arasında J. Addison, J. Boswell, T. S. Eliot, A. Huxley, R. De Gourmont, B. Julien, A. Camus, E. C. Alain, J. P. Sartre, M. De Unamuno, R. M. Rilke en bilinen yazarlar arasındadır.

Türk edebiyatında bugünkü anlamıyla deneme türü, pek çok türde olduğu gibi Tanzimat’tan sonra görülmeye başlar. Ahmet Haşim, Ahmet Hamdi Tanpınar, Nurullah Ataç, Sabahattin Eyüboğlu, Mehmet Kaplan, Suut Kemal Yetkin, Nermi Uygur, Ahmet Cemal, Mehmet Fuat, Sabahattin Kudret Aksal, Melih Cevdet Anday, Salah Birsal, Enis Batur, Nurettin

Topçu, Vedat Günyol, Cemal Süreyya, Attila İlhan, Selim İleri bu türün Türk edebiyatındaki önemli temsilcilerindedir.

ÖRNEK 1:

Anadolu Ezgisi’nden

“Anadolu’ya Armağanımız Yaylalar”¹

Sen yağmur ol ben bulut

Yaylada buluşalım.

Anadolu, senin üzerindeki buluşumuzu yaylaların. Bizim güzellik duygumuzun buluşu olarak sana yayaları biz armağan ettik. Bizden önce bazı dinlerin tapmacılarının kurulduğu tepelerinden söz edilir. Orada kâhinler gelecekle ilgili bilgiler vermeye çalışırdı. Bu ümit ve korku tacirlerinin dağlarda aradıkları yalnızca gelecekle ilgili bazı sırları anlamaktı. Yükseklik yalnız onların ruhundaki geleceği bilerek insanlara pazarlama isteğini kabartıyordu. Korkularını gidermek, dertlerine bir çözüm yolu bulmak ve gelecekle ilgili bilgi almak dışında dorukları sevdikleri için dağlara çıkan başka bir toplum yaşamadı senin bağrında.

Oysa biz, çok eskiden beri atalarımızın ruhlarının Tanrı’ya daha yakın olmasını isteriz. Yüksek dağ yamaçlarını gördüğümüz zaman, bu yükseklik ve heybet karşısında şapkamızı çıkarırdık. Çünkü gökyüzünün gizemli derinliği bu tepelerin üzerindeydi ve buna insanoğlu ancak şapka çıkarabilirdi. Ama biz, galiba bütün başı dumanlı dağlarımızı “Sonsuzluğa kalkacak gökyüzünde demirli bir gemi gibi” gördük. Bir tek özlemimiz vardır: Sonsuzluğun kapısını tutmak ve yükselmek... Çünkü bir yerlerden kopup düşüşümüzün izleri ta iliklerimize kadar işlemişti. Yaylalar sonsuzluğa açılan yolun kapılarıydı.

Kır çiçeklerinin bin bir çeşit kokusunu, çimenlerin taze ve yeşilin değişik tonlarında yamaçlara yayılmış güzelliklerini hep yüksek yerlerde bulduk ve ona yayla adını verdik. Dağlar bize insan ayağı basmamış diri güzelliklerini sundu ve biz diri güzelliklerin özlemiyle yanıyorduk. Yaylalar bizi serinletti. Otun en tazesıyla beslenen kekik kokulu hayvanlarımızın sütünü içtik. Doğrusu dağlar bizim dostumuz, yaylalar otağımızdı. Bu yaylaların bin bir

¹ Örnek metinlerde noktalama işaretleri ve yazım kuralları orijinal metinden aynen aktarılmış, metinler üzerinde hiçbir değişiklik yapılmamıştır.

çeşit güzelliklerini taşıyan dağlar bizim dostumuzdur. Yeri gelir ona kızarız. Yeri gelir ona sırtımızı dayarız.

Yaylalar bizim bu topraklarda kalışımızın gizlerini taşıyıcıdır. Çünkü Anadolu topraklarının denizden gelen buğulara karşı direnci yoktur. Fakat o buğular bir tek yaylalara çıkamaz. Çünkü dağların başı dumanlıdır. Çünkü dağlar bizim dağımız, dert ortağımızdır.

İç Anadolu'nun kavurucu sıcaklarında yaylalarımızdaki yatırımlarımız, bizi bir sedir ağacının gölgesinden çağırırdı. Ve biz gittik, üzerine geceleri nur indiğine inandığımız bu dağ yamaçlarında, sıcaklığın yok edici etkisinden korduk. Bu dingin ve siyahî lacivert gökyüzünde sonsuzluğun öteki yüzünü gördük. Bu öteki yüzü evrenin gizli bestesini söyledi bize. Bizim yaylalara çıkışımızda sonsuzluğu izlemenin ruhumuzda doğurduğu doyumsuz zevk yatar. Tanrı'yı ve Tanrı'nın birliğini, yıldızları avucumuzda gibi bulduğumuz yayla gecelerinde anladık. Bu ne zamandı bilmiyoruz. Çünkü bizim varoluşumuz kadar eski bir olaydı.

Yaylalarda, bataklıklarla iç içe olan bölgelerde yazın oluşan sivrisineklerin yaydığı sıtma mikrobuna karşı doğal bir korunma oluşturduk. Çünkü sert yayla rüzgârları sivrisineklerin düşmanıydı. Serin yayla geceleri sivrisinekleri yaşatmazdı. Bunu Anadolu'ya biz öğrettik. Bizden önceki toplumları yüz yıl içinde yok eden bu salgını nasıl dize getireceğimizi gösterdik. Terin oluşturduğu sıcaklığın, rutubetin insan kemiklerini bile çürüttüğü boğucu yaz sıcaklarının etkisine karşı durmanın yollarını bu dağ yamaçlarındaki yaylalarla bulduk.

Bizden önceki toplumların tanrılara bıraktıkları yüce dağ başında bulutlarla, sert ve yakıcı rüzgârlarla arkadaş olmanın zevkini, tanrı taslaklarının elinden alarak insanların emrine verdik. Kazdağları'nda, Bozdoğan yaylasında, Sorkun'da, bin bir çiçeğe yaylalar gibi ad verdik. Yalnız yıldızların aydınlattığı gece yanlarında Samanyolu üzerinde insanların yürüyebileceğini biliyorduk, Anadolu yaylalarında bunu bir kere daha yaşadık.

Külek Boğazının en güzel bölgesine kurduk yaylalarımızı. Yazları Adana cehenneminden, İskenderun cehenneminden Tekir ve Belen yaylalarına çekildik. Anadolu'da nerede bir yayla varsa adı Türkçe'dir. Çiçeği Türkçe'dir. Suyu Türkçe, pınarı Türkçe'dir.

Yayla içimizde depresif bir özlemdir. Bir tutkudur ve onu içimizden söküp atamayız. Çünkü o bizimle var ve var olmaya devam edecek. Bütün basın ve yayın kurumlarının hep birlikte bizi deniz kıyılarına çekme çabalarına

karşı, insanımızın gittikçe artan bir istekle yaylalara çıkması işte bundandır. Yaylalar Anadolu'da oluşturacağıımız bizim, bize özgü toplum düzeninin nirengi noktalarından biridir. O yeniden bizi buldu. Biz de ona yeniden kavuştuk.

Anadolu'da yaylalarını yeniçağda yeniden yaşamalıyız. Her ilde bir yaylamız vardı; şimdi de olacak. Her yayla zamanı gelişinde yerimizden kalkalım ve yaylalara taşınalım. Bu yılda iki kere yapılan değişim, bizim dinamizminin kaynağıdır. Yerimizden kalkalım, ciğerlerimizi oksijen ve kekik kokusu kaplı yayla havasıyla dolduralım. Hücrelerine kadar bütün bedenimizi temizleyelim. Daha renkli, daha değişik, daha temiz. Her şeyimizi iki ayrı dünyaya ayıralım. Yaz sıcaklarında yaylalar, kış soğuklarında kentler. Belki yaşadığımız hayatın monotonluğuna böyle direnebiliriz. Yaylalarımız bizim sayfiyelerimiz olsun, sağlık merkezlerimiz olsun, kendimizi yenilediğimiz, dinçleştiğimiz yörelerimiz olsun.

Bugün 21. yüzyıla giren toplumumuza omuz veren aydınlarımızın bunu görmeleri gerekir. Dünyada tahrip edilen ve yok edilen doğaya karşı durabilmenin ipuçları yaylalarımızdır. Kirlerin, kimyasal atıkların ovalara, vadilere su yataklarına akarak düzlükleri kapladığı dünyamızda, bizi pisliklerden koyacak yaylalarımızdır. Onları aydınlar olarak yeniden keşfetmeliyiz. Yaylarımız bizim güvenliğimizdir. Çünkü onlar düzlükleri tutar. Yayları tutanlar düzlükleri de tutar. Yaylalar bizim sağlığımızdır. Çünkü güneşin, rutubetin, çevre kirliliğinin oluşturduğu sağlık problemlerinden kurtarır. Yaylalar bizim güzelliğimizdir. Çünkü el değmemiş güzelliklerin yeşerdiği, canlandığı ve estiği bölgelerdir. Yaylalarda yeni güzellikler bulmak için de Anadolu'nun yakın geçmişine yönelmeliyiz. Çünkü yayla çiçeği kokulu sevgililerin, elif elif koktukları güzelliklerin olduğu gözelerdir yaylalarımız.

Her birimizin yüreğinde bir gurbet duygusu oluşursa, onda varoluşumuzun anısı yaşıyor demektir. Ve o insanın gönlünü ve beynini kemiren, gökyüzünün derinliklerine tırmandıran bir tutku olmuştur, İnsanoğlunun gönlü biraz divanedir. Gezer durur. Onu eğlemenin yolu Anadolu'da geçmişte içten içe söylediğimiz yayla türkülerimizdir:

"Yörük de yaylasında yaylayamadım Divane gönlümü eyleyemedim."

Aydınlarımız, artık yaylalarında yaylamalıdır. Kendilerine çizdikleri kuytu ve izbe meyhanelerdeki sigara

dumanına karışmış entel dedikodularından kurtulmanın yolu budur. Çünkü dedikodular yüksek sanat duygularını körelten, ilkel merak ve kıskançlık duygularından beslenir. Yazları sıcak ve nemli Akdeniz gecelerinin insanın ruhunu ve tenini kemirdiğini, ilkel cinsellik dürtülerinin yaratıcı sanat yeteneklerini körelttiğini bilmelidirler. Barlar, ışıklı caddeler, içki, kadın ve henüz açığa çıkmamış birçok sapkın duygularla Akdeniz sahillerine bağlı kalanların, sanat edebiyat ürünleri veremediklerini bilmelidirler.

Aydınlarımız bunu düşünmelidirler. Hem kendileri için, hem içinde yaşadıkları toplum için. Yayıllarımıza dayalı daha güzel, daha temiz bir dünyayı oluşturup, karşısında sorumluluk duygusu taşıyarak durduğumuz insanımıza, daha güzel, daha sağlıklı bir geleceğin ipuçlarını vermeliyiz. Sanat dokusunun gençleşmesi ve diri kalması için de yüksek dağ yamaçlarına ihtiyaç var. Çünkü monotonluklar, güzellikleri yok eden bıkkınlıklardır. Bu bıkkınlığın ilacı ise teknolojinin getirdikleri ile doğanın güzelliklerini kaynaştırmaktır.

Bu toprakların geçmişi bu topraklardaki yok oluşu anlattığı gibi, binlerce yıl yaşamanın yollarını da göstermektedir. Bize düşen görev, bunları bulmak ve yılmadan toplumumuza taşımak, göstermek, yaymak ve yaşatmaya çalışmaktır. Elbette bu bütün aydınların görevidir. Ancak önce edebiyatçılara düşer." (Yalçın, 2001: 86-90).

ÖRNEK 2:

Tuncay Terzioğlu'ndan

"Merdiven 40'a Dayanır!..

Merdiven bir kurtarıcıdır her şeyden önce. Öyle olmasaydı, üstünde merdiven taşıyan kırmızı renkli arabalara, trafikte geçiş önceliği tanınır mıydı?

Harfler ile çıkarız sözcüklerin katına. Oradan da tümcelere... Bu yüzdendir ki, bir merdiven görünümündedir, "Harf" sözcüğünün ilk harfi.

Bir oyun alanıdır merdiven. Efendim, basamakları geniş olanlar için bu düşüncemin doğru olduğunu mu söylüyorsunuz!?. Ama ben, basamaktan değil, tırabzandan söz etmek istiyorum. Tırabzan ki, kaydıraktır, annelerinin oyun parkına götürmedikleri çocukların... Ve tahta bir merdiven kızak oluverir çocukların altında, karlı bir kış gününde.

Tırabzandan kayan çocuk neşe içinde gülümserken, yanından hızla geçtiği adam, üç-dört basamakta bir durmakta ve soluklanmaktadır. Ne de olsa çocuk, merdiven dayamamıştır yaşlılığı.

Merdiven dayamak!.. Bir insanın yaşı sorulduğunda yanıt olarak kullanılır bu deyim: "Ellisine merdiven dayadım"... Yirmisine merdiven dayadım, denmez oysa. Ya da otuzuna!..

Kırk!.. Evet kırk yaştır, merdiven dayamak deyiminin kullanıldığı alt sınırdır. Türkçe deyimlerin güzelliğine borçlu olduğumuz şiirlerden biri de, Ahmet Haşim'in "Merdiven" adlı şiiridir:

*Ağır ağır çıkacaksın bu merdivenlerden
Eteklerinde güneş rengi bir yığın yaprak
Ve bir zaman bakacaksın semaya ağlayarak...*

Son basamağında ölüme çıkılan tek merdiven idam sehpasıdır. Amerika'nın Leavenworth hapisanesindeki bir mahkûm, kaldığı tek kişilik hücrenin penceresinden kendisi için kurulan idam sehpasının yapılışını seyrederek. Marangozun birkaç basamaklı merdivenin tırabzanını büyük bir itina ile zımparaladığını görünce de sorar: "Bunu neden yapıyorsun?"... Marangoz alaycı bir şekilde gülümser: "Eline kıymık batmasın diye"... Annesinin çabası sonucu Cumhurbaşkanı tarafından idamdan kurtulan mahkûmun adı Robert Stroud'dur. Ama siz onu "Alcatraz Kuşçusu" olarak tanırırsınız.

Merdivenli sokakları olan kentleri severim. Çocukluğum Trabzon'un "Merdivenli Sokağı"nda geçti ne de olsa. Ne de güzel sokak adları var İstanbul'un: Merdiven Sokağı, Merdiven Yokuşu, Merdivenli Bayır, Merdivenli Çeşme, Merdivenli Hamam Çıkma... Kocaman bir kasabaya dönüşen İstanbul'un "Merdivenköy"ü bile var.

Ama eski İstanbul kartpostallarında gördüğümüz Yüksekaldırım'ın basamakları, dar bir şerit hâlinde, otobillere açılan yolun iki yanına sıkışıp kalmıştır... Rifat Ilgaz, çantası dolu olarak Yüksekaldırım'ı çıkan Postacı İlhami Efendi'yi anlatır "Bu Merdivenlerden" adlı şiirinde:

*Bir düşün, ne demiş Haşim Amcan,
Vermiş de tatar böreğini gövdeye,
Ağır ağır çıkacaksın demiş, bu merdivenlerden,
Böyle soluk soluğa değil!*

Rifat Hoca'nın, dizelerinde Ahmet Haşim'i alaya aldığı şiirin yanı sıra, İrlandalı yazar Bernard Shaw'un da, Hollywood filmlerini eleştirirken merdiven kullandığı görülür: "Hollywood'da bir filmin yüzde doksan beşi,

merdivenlere tırmanıp inmekten ya da arabalara girip çıkmaktan oluşuyor. Oyunlarımız, onların çok ilgi duyduğu merdivenlerde geçmiyor. Böyle olunca da, sinema sanatından anlamadığım söyleniyor.”

Merdiven çıkarken bir başkasının önüne geçmek uğursuzluktur. Merdiven altından geçmeye kalkışmak da öyle!.. Bunun nedeni, merdivenlerin Tanrılara uzanan yollar olduğu inancıdır. Bu inançlar günümüzde varlıklarını sürdürseler de, basamakların tahtadan yapılması inancı terk edilmiştir. Demirden basamak yapılmaz. Tanrılar, yeraltından maden çalan insanlara kızabilir ne de olsa!.. “Maazallah” deyip, kulağımızı çekerek tahtaya vurmali üç kere.

Ne asansör, ne “yürüyen”lileri pabucunu dama atabilmiştir merdivenin!.. Daha doğrusu atmıştır da, o kendisini duvara dayayıp çıkıp almıştır her seferinde. Merdiven güvenilir dostlarından biridir insanlığın.

Başımızın sıkıştığı anda yardımımıza koşar merdiven. Unutmayın, binalarda “Yangın asansörü” değil, “Yangın Merdiveni” vardır!..

Bu yazının sonuna da Sunay Akın’ın şu dizeleri ne de yakışır:

Ah! Şu benim şair yalnızlığım
bir yangın merdiveni gibidir
umut apartmanının arkasında
pas tutarken yüreğim
ayakta duruyorum yıkılmadan
çocukların kayacağı bir tırabzanım olmasa da”

(Akın 2007: 51–54)

ÖRNEK 3:

Eşekler, İkindiler, Yetişimler'den

“Sessizlikten Gürültü – Patırtı İçine

Yalnızlık sonrası gürültü-patırtı içinde yuvarlanıp giderken, aklıma gelip de dilimin ucundan dökülen olumlu yönelimler, keşke artık hep gerçekleştirdiğim, birlikte gerçekleştirebileceğimiz şeyler olsa!

Nasıl olduysa oldu, hangibirini anabilirsin, kimbilir neler ardından, kaşla göz arasında filozofların “metafizik” diye nitelediği ötele’r’e tırmanıvermişim günlerden birgün. Her şey yerinde, zamanında ama. İpinucunu kaçırmadığım inancıyla işte o hepimizin gümbürtülü günübirlik yaşamındayım.

Kat kat yapayalnızlıklardan sonra bana bambaşkıymışım gibi geliyor artık. Kırk yılda bir, börtü- böcek dışında, hiçbir sesin, şamatanın duyulmadığı bir açık havada, dinç bir sevinç içime usul usul yayıldığı zamanlarda, ilerde, sen yokken de böylesi anlar yaşanacak, diye kendi kendime mırıldanırcasına düşündüğümde: doğrusu kendimi tutamayıp birşeyler de çırpıştırıyorum.

Sık sık yazılan yazılardan başka kıvamda şeyler bunlar. Sözümona kuşbakışı pekçok yapmacık söylevden bambaşka, şeyler. Değer-bilirlerin dikkatinden kaçmaya-cağı sanısıyla belirtelim: yalanın yanlışın alınıp satıldığı pazar yeri ortamında, kulak verilmesi gereken eylemler, söylemler bunlar.

Gürültü-patırtının kesilmesinden sonradır ki işler nice özveriyle doğru-dürüst kotarılabilir. Hep böyle değil miydi zaten? Eski savaşlarda atlıların ardından gelen yaya güçlerin omuzlarındaydı savaş yükü. Acele edip günümüzde bu değişti diye kesip atmayalım.

Bakıyorum da, şamatayla kabara kabara heryanımı saran olaylar ortamında, çoğun izlenince taslağı olarak kalıyor gözlem ve özlemlerim. Ne çıkar ama – insansız. Tarih boyunca hep böyle olmamış mıdır: insan- toplum-devlet yaşamını gönlünce katkılındıramasa da, birinin tasarlayıp düşündüğü istenç, ola ki, başka birilerinin düşünme – eyleme esinlerini kımıldatabilir.

Şu sıralar aklıma en çok kurcalayan şeyler mi? Özerin özeti: yaşamın, insan-toplum-devlet odaklı sorun burçaçları...” (Uygur 2004: 125–127)

Okuma Önerileri

- Haşim, Ahmet (1991), *Bütün Eserleri, Bize Göre / İkdamdaki Diğer Yazıları*, (haz. İnci Enginün, Zeynep Kerman, İstanbul: Dergâh.
- Akın, Sunay (2007), *Tuncay Terzihanesi*, İstanbul: Çınar.
- Ataç, Nurullah (2009), *Karalama Defteri-Ararken*, İstanbul: YKY.
- Bekiroğlu, Nazan (2008), *Cümle Kapısı*, İstanbul: Timaş.
- Erdoğan, Aslı (2007), *Bir Delinin Güncesi (Toplu Denemeler-1)*, İstanbul: Everest.
- Göktürk, Akşit (2006), *Sözün Ötesi*, İstanbul: YKY.
- Uygur, Nermi (2004), *Eşekler, İkindiler, Yetişimler*, İstanbul: YKY.

6

Gezi

Yasemin Dinç Kurt

Bu bölümde

✓ Bir edebî tür olarak gezi ele alınacaktır.

Araştırınız

1. Gezmeyi sever misiniz?
2. Herhangi bir gezinizden bir bölümü kısa bir yazıya dönüştürünüz.

Mekânı merkeze alarak bir yazarın, çeşitli sebeplerle yurt içinde ve yurt dışında gittiği yerlerdeki gözlem, tespit, deneyim ve yorumlarını birçok anlatım biçiminden faydalanarak canlı ve etkileyici bir dille aktardığı yazı türüne gezi yazısı denir. Gezi, seyahatname olarak da adlandırılmaktadır.

Gezi türü eserin konusunda bir sınırlama yoktur. Gezilebilecek her yer oraya gitmek, orada bulunmak kaydıyla gezi türü esere konu olabilir. Bu tür eserlerde en önemli husus, gidilen yeni mekâna ait gözlem ve tespitlerdir. Ancak bu gözlem, tespit ve izlenimler arasında bir denge, ölçü olmak zorundadır. Gidilen yerlere ait tabii güzellikler yanında tarih, coğrafya, edebiyat, kültür, sanat, bilim ve teknoloji, gelenek ve görenekler, mimarî, şehircilik, siyaset gibi pek çok alanda tespit ve değerlendirmelerin yapılması; çok yönlü ve hemen her türde ayrı ayrı görebileceğimiz konuların bir arada ele alınması, gezi türünü edebî bir tür olmakla birlikte aynı zamanda başvurulacak kaynaklar arasına koyar.

Gezi türü eserlerin oluşmasındaki en önemli sebep yazarın kendisidir. Bu anlamda gezinin yapılış nedeni çok önemlidir. Görev sebebiyle, bilimsel ve siyasi konferanslar sebebiyle, diplomatik sebeplerle, sağlıkla ilgili sebeplerle, zevk ve eğlence sebebiyle veya başka bir sebeple yapılan gezilere ait izlenimlerin anlatıldığı gezi yazılarında yazarın yaşanmışlıkları, dikkatli gözlemleri, orijinal tespitleri temel unsurlarıdır. Bunları aktaran da çoğunlukla birinci teklik şahıstır.

Gözlem, tespit ve değerlendirmeler edebî bir dille aktarılırken sorularla diyalekt bir yapı oluşturması; diyaloglardan, rivayetlerden, hikâyelerden, ef-sanelerden, anılardan, anekdotlardan, atasözlerinden ve deyimlerden faydalanılması bu türün en önemli özelliklerindedir. Gezi eserinde dilin ayrılmaz parçası, tasvir, diyaloglar ve soru cevap yoluyla anlatım tekniğidir.

Diğer edebî eserlerden farklı bir özelliği daima dinamik yapısını koruması olan gezi türü, dil ve anlatım özellikleri bakımından anı ve günlük türüne, kısmen mektup ve röportaj türüne yaklaşıp da kesin

çizgilerle onlardan ayrılmaktadır. Ancak anlatım tekniği olarak anı ile iç içe girdiği durumlar görülebilir.

Mutlaka bir plana dayalı olarak yazılan gezi türü benzer tarafları olsa da diğer türlerden konu, teknik ve yapısal özellikleriyle ayrılır. Röportaj ve gezi türlerinde gezip görmeye, incelemeye dayalı bir anlatım söz konusudur. İnsanlarla konuşup bilgi edinme röportajda esas, gezi türünde ise kullanılan tekniğin bir parçasıdır. Belge olma niteliği her iki türde olsa da röportajda daha ağırlık taşır. Gezi türünde öncelikli amaç bir belge ortaya koymak değildir. Gezinin en önemli farkı, gerçekleri esas alması yanında yazarın bakış açısı ve yorumlarının esere kattığı zenginlik ve renktir. Röportajda gezi yazılarına göre objektif olmak şartı, daha sade bir dil kullanma mecburiyeti vardır, oysa gezi edebî sanatlardan ve dilin bütün imkânlarından faydalanır.

Hikâye ve romandaki bazı anlatım teknikleri, kurgusal çerçeve, zaman zaman gezi yazılarında da görülmektedir. Hikâye ve romanda yer, zaman, mekân ve kişiler esas unsurken gezi yazısında öncelikli olan gerçek, farklı ve yeni bir mekândır. Bu tarz eserlerde anıda olduğu gibi sadece belli bir zamana ait olay ve durumlar anlatılmaz. Anılarda gezilerden farklı olarak objektif olmak ve kronoloji çok önemlidir. Zaman zaman günlük tarzında yazılmış gibi görünse de gezi yazılarında günlüklerdeki gibi basit bir yer ve zaman kaygısı yoktur. Gezen, anlatan ve yazan kişinin aynı olması sebebiyle gezi, otobiyografilere yakın görülebilir. Ancak gezi yazılarında otobiyografilerdeki gibi tek kişinin hayatı ile sınırlı kalma ve biyografilerdeki gibi yazarın kendi hayatı ile kısıtlanma durumu söz konusu değildir. Mektup türü ile de bağlantılı gibi görünen gezi türünün içerikleri, amaçları, anlatım biçimleri ve yapısal özellikleri birbirinden farklıdır. Mektup, gezi eserine oranla daha öznelidir.

Gezi yazıları genellikle günü gününe yazılmaz. Ancak doğruluk, açıklık ve etkileycilik için bazen günlük alınan notlardan faydalanılabilir. Kitap mutlaka gezi tamamlandıktan kısa bir süre sonra kaleme alınır.

Asıl metinler yanında şiirler, fotoğraflar, resimler, şekiller ve haritalar kullanılarak hazırlanmış gezi türü eserler de vardır. Hatta şiir ve fotoğraflar için ayrı bölümlerin bulunduğu görülmektedir.

Yurt içinde yapılan geziler ve yurt dışında yapılan gezilerden hareket edilerek yazılan eserler olmak üzere gezi türü eserleri ikiye ayırabiliriz.

Dünyanın en eski seyahatnamesi Afrika'nın doğusundaki Pufta ülkesine yapılan yolculuğu konu alan bir rölyeftir. Ardından ilk gezi rehberi sayılan, tarihçi Miletoslu Hekataios'un MÖ 500 yıllarındaki gezisinden sonra Kartacalı Hannibal'in İ.Ö. ikinci yüzyıldaki yolculuğu Antik Çağ'ın en büyük gezilerinden biri olarak karşımıza çıkar. Sonraki dönemlerde dünyadaki keşifler ve ekonomik gelişmelere paralel olarak dünyada seyahat imkânlarının da artmasıyla yolculuklarda önemli artışlar görülmüştür. Eski Yunan'dan bugüne Doğu ve Batı edebiyatlarında gezi türünde yazılmış birçok eser bulunmaktadır. Bunlar arasında Nasır Hüsrev'in *Sefernamesi*, İbn Fadlan *Seyahatnamesi*, İbn Batuta *Seyahatnamesi*, Marco Polo'nun eseri sayılabilir.

Türk edebiyatında ilk seyahatname, Hoca Gıyaseddin Nakkaş'ın *Acaibü'l-Letaif* adlı *Hıtay Seyahatnamesi* diye de bilinen eseridir. En tanınmış seyahatname örnekleri arasında Seydi Ali Reis'in *Mir'atü'l-Memalik* isimli kitabı, Evliya Çelebi'nin *Seyahatname*'si, Kâtip Çelebi'nin *Cihannüma*'sı, Yirmi Sekiz Çelebi Mehmet Efendi'nin *Fransa Seyahatnamesi* adlı eserleri sayılabilir.

19. yüzyıl gezi türü açısından verimli bir yüzyıl olmuştur. Ömer Lütfi'nin *Ümit Burnu Seyahatnamesi*, Keçecizade İzzet Molla'nın *Mihnet Keşan*'ı, bu türün temsilcileri arasındadır. Özellikle Tanzimat'ın ilan gezisi türünde de etkilemiş, gezilen yerler ve bakış açılarında değişiklikler görülmeye başlamıştır. Ahmet Mithat'ın *Avrupa'da Bir Cevelan*, Ahmed İhsan'ın *Avrupa'da Ne Gördüm*, Ahmet Şerif'in *Anadolu'da Tanın*, Ali Suad'ın *Seyahatlerim*, Ahmet Rasim'in *Romanya Mektupları* bu dönemin önemli eserlerindedir.

20. yüzyılda ise iş gezileri ve politik geziler bu edebî türü beslemiştir. Cumhuriyet Dönemi, yurt içi ve yurt dışı gezilerin iyice attığı, gezilen coğrafyaların çeşitlendiği, farklı bakış açılarının getirildiği, bu türün pek çok değişik örneğinin görüldüğü bir dönemdir. Tamamı gezi notları olmamakla birlikte Halide Edip Adıvar'ın *Dağa Çıkan Kurt*, *Yolculuk Notları*; Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun *Alp Dağlarından* ve Miss Châlfrin'in *Albümünden*, Celal sad'ın *Seyahat İntibaları*, Selim Sırrı Tarcan'ın *Bugünkü Almanya*, Faik Sabri Duran'ın *İstanbul'dan Londra'ya Şileple Bir Yolculuk*, Celalettin Ezine'nin *Amerika Mektupları*, Ahmet Emin Yalman'ın *San Fransisko'da Ne Gördüm*, Ahmet Hamdi Tanpınar'ın *Beş Şehir* adlı eseri yanında *Paris Tesadüfleri*, Bedri Rahmi Eyüboğlu'nun *Canım Anadolu*, Hikmet Birand'ın *Anadolu Manzaraları*, Selahattin Batu'nun *İsviçre Günleri*, Reşat Nuri Güntekin'in *Anadolu Notları*, Burhan Arpad'ın *Avusturya Günlüğü*, Falih Rıfkı Atay'ın *Bizim Akdeniz*, Gülten Dayıoğlu'nun *Kafdağının Ardına Yolculuk*, Yavuz Bülent Bakiler'in *Üsküp'ten Kosova'ya*, Buket Uzuner'in *Bir Siyah Saçlı Kadının Gezi Notları*, Fürüzan'ın *Balkan Yolcusu*, Nedim Gürsel'in *Bir Avuç Dünya* adlı eserleri bu dönemdeki kitaplardan sadece birkaçıdır.

ÖRNEK 1:

Beş Şehir'den¹

VIII

"Erzurum, Türk tarihine, Türk coğrafyasına 1945 metreden bakar. Şehrin macerası düşünülürse, bu yükseklik daima göz önünde tutulması gereken bir şey olur. Malazgirt Zaferi'nin açtığı gedikten yeni vatana giren cetlerimizin ilk fethettikleri büyük merkezî şehirlerden biridir.

Tarihimizin ikinci dönüm yerinde, Millî Mücadele'nin ilk temeli gene Erzurum'da atılır. Her şeye rağmen hür ve müstakil yaşamak iradesi ilkin bu kartal yuvasında kanatlanır. Atatürk Erzurum'dan işe başlar. Tıpkı ilk fatihler gibi oradan Anadolu'nun içine doğru yürür; oradan başlaya-

¹ Örnek metinlerde noktalama işaretleri ve yazım kuralları orijinal metinden aynen aktarılmış, metinler üzerinde hiçbir değişiklik yapılmamıştır.

rak yurdumuzu ve milletimizin tarihi hakları adına yeni baştan fethederiz.

Bu iki hadise arasında iki imparatorluk tarihi, bu tarihin acı, tatlı bir yığın tecrübesi içinde meydana gelmiş bir cemiyet ruhu, bir millet terbiyesi, bir hayat görüşü, bir zevk, bir sanat anlayışı kısacası, dünkü, bugünkü çehrelerimizle biz varız. Onun içindir ki Erzurum Kalesi'ni gezerken gözümüm önünde olan şeylerden çok başkalarını görür gibiydim. Sanki vatana çatisından bakıyordum.

Bu çok güzel bir gündü. İlk önce camileri, başı boş dolaşıyorduk. Yolda karşılaştığımız tanıdıklarla durup konuşuyor, her açık dükkâna bir kere uğruyorduk. Kendimi yirmi yıl önce, Erzurum'da lisede edebiyat muallimi olduğum zamana dönmüş sandım.

Nihayet Kale'ye çıktık. Tepesi uçtuğu için Tepsi Minare denen eski Selçuk Kulesi'nden, 1916 Şubatı'nda ordusunun ricatini temin için çocuğu, kadını sipere koşan destanı şehri seyre başladık. Önümüzde henüz sararmaya yüz tutmuş ekinleriyle emsalsiz bir panorama dalgalanıyordu. Doğu, cenupdoğu tarafında çıplak dağlar biter bitmez, küçük köyleriyle, ağaçlık su başlarıyla, enginliğiyle ova başlıyordu. Daha uzakta, Anadolu'nun şiiir, gurbet kaynağı olan, halkımızın duyduğundaki o keskin hüznün belki de sırrını veren dağlar vardı. Günün büyük kısmını orada geçirdik. Sonra şehrin ovaya karıştığı yerde, Belediye Bahçesi'nin biraz ötesindeki yeni bir ilk okul binasına girdik. Erzurum taşı dururken çimentonun kullanılmasını bir türlü aklım almaz. Betonun getirdiği bir yığın kolaylık meydana. Fakat bu kolaylıklar bazen de mimarinin aleyhinde oluyor. Hele mahallî rengi bozuyor. Erzurum taşı, Ankara taşı gibi çok kullanışlı. Her girdiği yere abide asilliği veren bir mimarî malzemesidir.

İlk okul şirin, konforlu. Yirmi yıl önce gördüğüm yapıların hiçbirine benzemiyor. Bütün ovayı ayağımızın altına seren taraçasında, emsalsiz bir gurup karşısında çaylarımızı içtik. Güneş, bulutsuz, dümdüz bir gökte, olduğumuz yerden daha yassılaştırmış, ovaya karışmış görünen Kop Dağı ile Balkaya'nın arasına inmeye hazırlanıyordu. Ne gökyüzü kızarmış, ne güneşin rengi değişmişti; hafif bir sarılıktan başka hiçbir batı alameti yoktu. Bütün değişiklik ovada idi.

İlkin dağların etekleri gümüş bir zırha benzeyen bir çizgiyle ovadan ayrıldı. Sonra düştüğü yerde sanki külçelenen bir aydınlık, bendi yıkılmış bir su gibi, bütün ovayı kapladı, toprağın, ekinin rengini sildi. Gözümün önünde

sadece ışıktan bir göl meydana gelmişti. Bütün ova billur döşenmiş gibi parlıyordu. Dağlar, bu cilalı satıh üzerinde yüzer gibiydiler. Güneş, batacağı yere iyice yaklaşıncaya, ovanın şurasından burasından kalkan tozlar, bu gölün üstünde altın yelkenler gibi sallanmaya başladılar. Bu bir akşam saati değil, tek bir rengin türlü perdeleri üzerinde toplanan bir masal musikisiydi. Zaten güneş o kadar sakin, o kadar hareketsiz bir halde alçalıyordu ki dikkatimiz ister istemez gözlerimizden ziyade kulaklarımızda toplanmıştı. Hepimizde çok derin, çok esrarlı bir şeyi, eşyanın kendi diliyle yaptığı büyük bir duayı dinler gibi bir hâl vardı. Sonra bu billur aynanın üstünde, kendi parıltısından daha koyu ışık nehirleri taşmaya başladı. Nihayet güneş iki dağın arasında kaybolacağı zaman, son bir ışık, olduğumuz yere kadar uzandı. Toprak derin derin ürperdi. Ova yavaş yavaş saf gümüşten erimmiş altın rengine, ondan da akşam saatlerinin esmerliğine geçti.

O gece Erzurum'dan ayrılıyorduk. Biz trene binmek için yola çıktığımız saatte 3 Temmuz 1919 şehri 30 Ağustos zaferini kutluyordu" (Tanpınar 2005: 62-64).

ÖRNEK 2:

Anadolu Manzaraları'ndan

Zavallı Söğütler

"Alfred de Musset söğüt ağacını pek severmiş. Bir şirinde mezarına bir söğüt dikilmesini vasiyet etmiş. Şair öldükten sonra bu dileği yerine getirilmiş; Paris'te Pere-Lachaise'de mezarına bir söğüt dikilmiş. Bu söğüt büyümüş, güzel bir ağaç olmuş. Neden sonra ömrü tükenince kurumuş gitmiş. Lakin o da Musset gibi dünya ünlülerinden olmuş.

Söğüdü ben de severim. Hem benim sevgim Musset'ninki gibi yalnız sembolik de değildir. Söğüt benim sanki hemşerimdir. Yazın bozkırın parlak sıcaklığına serin bir yeşillik katan tek ağaç odur. Onu sevmemiz için yalnız bu fazileti yeter, üstelik başka nice faydaları vardır. Sonra söğütler her zaman güzeldirler: Yazın narin, ince yeşil yapraklı iken, kışın yapraksız koyu, kesik ve ağır başlı iken, baharda sıcak sarı dalları çiçeklerle süslü, keyifli ve iştahlı iken ne güzeldir söğüt ağaçları... Bozkır özlerinin kıyılarında katar katar uzayan, dalgın dalları temiz, şırl şırl sularda yıkanan o mesut söğüt ağaçları...

Fakat burada sözünü etmek istediğim onlar değil, bahtsız söğütlerdir; Sağlık Bakanlığı'ndan Cebeci'ye giden caddenin sağında, otobüs garajının karşısındaki küçük kavak korusunun içindeki talihsiz söğütler. Bu küçük koru kurulurken kavakların arasına söğütler de dikilmiş. Kim bilir neden? Belki söğütle kavak akrabadır, bir ailedendir diye, belki de bulan çabuk yeşersin diye. Fakat olur mu ya? Kardeş olsalar bile kardeşi kardeş yaratmış, rızkını ayrı yaratmış. Şimdi kavaklar büyümüş, delikanlı olmuşlar, boy atmışlar. Bunların aralarına sıkışan söğütler de onlardan aşağı kalmamak için uzamışlar, uzamışlar, fakat söğütlükten çıkarak başka bir şey olmuşlar. Ne yapsınlar, yaşamak için uzamak, kavakların gölgesinden kurtularak ışığa kavuşmak lazım. Çünkü yeşil bitkilerin, en küçüğünden mikroskobik suyosunundan tutun da en büyüklere, ulu çınarlara kadar hepsi, ışıksız edemezler. Karanlıkta yavaş yavaş kurur giderler.

Siz hiç, bir ormanda yeşil bitkilerin kurabildikleri en muhteşem sosyal toplulukta gezdiniz mi? Ve orada orman halkının ışığa hücumunu gördünüz mü? Ormanda dev ağaçların altında parmak kalınlığında, adam boyunda yaşlı fidanlar vardır. Bunlar en az yirmi otuz yaşındadır. Bu ihtiyar delikanlılar ağır ağır büyümek, yoksulluğa, sıkıntıya, ışıksızlığa alışmak zorundadırlar. Bekleyecekler; yanı başındaki, tepelerindeki kodaman ağaçlardan biri gününü bitirinceye, sıradan çekilinceye kadar bekleyecekler. Sonra onların orman havasında kapladığı yeri almak için çabuk çabuk uzayacaklar, ferah ferah büyüyeceklerdir. Ama orman cemaatinde herkes onlar gibi sabırlı olmaz ya! Baktılar ki kodamanların gölgesinden kurtulmak için bunların sırtına binmekten başka çare yok; hemen onlara sarılmaya, tepelerine tırmanmaya başladılar. Bunlar, açığöz sarmaşıklardır. Başkaları, daha kurnazları toprakla ilgilerini büsbütün keserek ağaç dallarının çatallarına, kovuklarına yerleşerek hep yüksekler, hep gün gören yerlere yerleşirler. Bazı fırsat düşkünleri de baharda ağaçlar yapraklanmadan, güneş ışığı çıplak dallar arasından toprağı yaladığı zaman sürerler, bir iki hafta içinde yapraklanır, çiçeklenirler ve ağaçlar yapraklanıp orman altı loş hâle gelmeden önce toprak üstündeki işlerini bitirip bu kısa bahar rüyasını bir daha görmek için bütün yıl uykuya dalarlar.

Her sosyal toplulukta olduğu gibi tabii ormanda da kanaatkâr kişiler bulunur. Bunlar da orman altında yetişen ve gün ışığının onda biri ile yetinen gölge bitkileridir. Bunların üstlerindeki çalılıarın, hatta onların tepesindeki

koca ağaçların alt dallarının yaprakları, orman tacından sızacak kıt ışığın son damlasını kaçırmadan içmek için yüzlerini hep güne doğru çevirirler.

Bütün yapraklar ışık duyularıyla en elverişli yönü seçerek güneşle yer arasına sınımsız bir perde çekerler. Onun için orman altı loş, gün görmez olur.

Fakat bizim söğütler, bu küçük korudaki aksöğütler güneş çocuğudurlar. Hem de güneşin en parlak olduğu yerlerde sere serpe, boyuna enine büyüyen güneş çocukları... Bir ormanda güne kavuşmak için birbirleriyle uzama yarışına çıkan ağaçlar gibi bunlar, kavaklarla boy ölçüşmeye kalkışmışlar, büyümüşler, uzamışlar, bazıları tez canlılıkla kavakları bile aşmışlar. Fakat tabiat herkesin her çeşit kabiliyetine bir sınır çizmiş ve onun için bu zavallı söğütlerin çoğunun şimdiden beli bükülmüş. Aman bunaldık, boğuluyoruz diye bağırıyormuş gibi bir hâlleri var. Kavaklar ağır, temkinli, bildikleri gibi büyüyorlar. Tabii yarışı kazanacaklar. Ve söğütler, son nefesini verirken: "Biraz daha ışık" diyen Goethe gibi ışık ışık diye bağıra bağıra can verecekler. Zavallı söğütler!" (Birand 1999: 53–57)

ÖRNEK 3:

Bir Avuç Dünya'dan

"Rio Günlüğü"

15 Şubat 1985, Rio

Rio Havaalanı'na iner inmez boğulacak gibi oldum. Paris'te akşam uçağa binerken ısı eksi on derecedeydi, Rio'da, gündeğümünde gölgede kırk. Nem oranıysa yüzde seksen. Takside, kuzeyden güneye doğru ikiye böldüm kenti. Sivri tepeler ile okyanus arasına sıkışıp kalmış modern bir kent Rio. Tünellerden geçtik. Gökdelenler, geniş caddeler, yeşil tepelere tünemiş gecekondular. Sonra Copacabana... göz alabildiğine uzanan kumsal. Güzel kızlar, sıcakta çıplak gövdelerin dalgalanışı.

Kolay alıştım Rio'ya. Copacabana, İpanema... Eskiden Portekizlilerin yeni kıtaya ayak basmalarından önce yerlilerin oturdukları bu geniş kumsalda lüks oteller, şık apartmanlar yükseliyor şimdi. Santa Teresa Mahallesi'ni dolaştım ilk gün. Kentin merkezinden tramvaya biniliyor. Neredeyse yüz yaşında, eski mi eski, sarı bir tramvaya. Bir su kemerinin üzerinden geçip tırmanmaya başlıyoruz. Bahçe içinde iki katlı evler, mozaikle kaplı duvarlar. Ve

ağaçlar, kocaman yapraklı bitkiler. Burada meyveleri keşfettim. Guava, mango, kaju, karpuz büyüklüğünde hindistancevizleri. İki Rio var. Yoksulluk ile görkemi bir arada barındıran bir kentteyim. İki Rio var. Birincisi İpanema'da bosanova dinliyor, ikincisi "favela" adı verilen gecekonduların pencerelerinden aşağıda lüks içinde yüzen kente bakıyor. "Favela" korku ve endişe uyandıran bir sözcük burada, ama kesinlikle acıma duygusu uyandırmıyor.

16 Şubat 1985, Rio

Gece herkes uyurken biraz daha yukarıya tırmanıyor gecekondu. Bir zenci çocuk sokak kapısını açınca içeriye bulut giriyor. Derme çatma evler rengârenk. Muz ağaçları arasından kente bakıyorlar. Ama kent onların farkında değilmiş gibi akıp gidiyor caddeler boyunca.

"Şeker ekmeği"nin anlamını bilmiyordum, burada öğrendim. Kervanların yiyecek stokunda önemli bir yeri varmış "şeker ekmeği"nin. Uzun, yuvarlak bir nesne. Rio'nun simgesi. Yüksek ve çıplak bir tepenin adı. Telefrikle çıktım. Kent aşağıda, dağla okyanus arasındaki düzlükte, kayalıklar arasında bir yer bulmaya çalışıyordu kendine. Kayaları delip tüneller açıyor, sırtını dağa verip ilerliyodu. Doğanın elinden çıkmış bunca ayrıntılı bir danteli ilk kez görüyorum. Uçaklar altımızdan hızla dönüp adaların üzerinden yükseliyorlar, göğün mavisinde yitip gidiyorlar. İrili ufaklı körfezler, denize inen orman ve kayalar. Kent aşağıda uğulduyor. Rio da, Konstantin gibi uçurumların, derin boşlukların kenti. Dikey bir kent (Gürsel 2003: 263–264).

ÖRNEK 4:

Balkan Yolcusu'ndan

"Ve Kentler Güzeli Mostar

Hiçbir Hristiyan devleti, kendi topraklarında Türklerin bir camisi bulunmasına müsaade etmez. Oysa Türkler bütün Rumların kiliseleri olmasını hoşgörürler.

Voltaire

Saraybosna'nın ambleminde altı zambak çiçeği vardır, bilir misiniz? Ne zorlu bir hayvan, ne keskin bir kılıç, ne bir taç, ne de dini bir simge...

Bu gördüğüm yakılmış, nefretle bitirilmeye kalkışılmış kente gerçekten bir zamanlar ak zambaklar toplamış diyebilirim.

Mostar için gördüğümüz, imlediğimiz başarılı filmler ve fotoğraflar, orayı ne yazık ki bize yeterince anlatmış olamaz. Ancak seçkin bir şeyin izlerini duyurabilmişlerdir. Titograd'm üstüne, Saraybosna'nın altına düşen bu kendinden ışıklı kent, Doğu ile Batı'nın, Hristiyanlıkla Müslümanlığın yan yana geldiği kenttir. Osmanlı ile Orta Avrupa uygarlıklarının birbirini itmeden, saygıyla yerleşip eserlerini oluşturduğu bir zaman var işte karşımda. Şiir dizeleri gibi köprülerinin altından Neretva Nehri'nin geçtiği bu yere, aldığı yaraların derinliğinden ötürü, ara ara gözlerimi kaçırarak bakıyorum.

Arkitekt dergisindeki verilen onarım bilgilerine bakarsak: Koski Mehmet Paşa Medresesi 1979, Saat Kulesi 1982, Karagözbey Camii 1987, Vuchijakoviç Camii 1988, Ceyvan-Çehaya Camii de 1987–92 arası restore edilmiş.

Şimdi ben savaşın vebal elinin parçaladığı, kanattığı bu yerdeyim.

Bu durumda bile Mostar, güzelliğinden arta kalanlarla kendini tanıtıp bana daha da ağır bir hüznün, ağlama isteği veriyor.

İki sert inen yamacın arasındaki vadide akan suya yansıyan köprülerinden birini 1566'da hassa mimarı Hayrettin Ağa yapmış. Köprü günümüzde bile, mimarının ve teknolojinin başyapıtı olmaya devam ediyor. Köprüyü iki başından kavrayan kulelerden biri havan topu isabetiyle gövdesinden paralanmış.

Kentin elektriği kesik. Kaim kablolarla geçici bir elektrik düzeni yapılmış.

Tepelerden birkaç silah sesi kuru kuru yansıyor Mostar'a...

Sırp Çetnikleri orada olduklarını hatırlatıyorlar...

Dünyada tanınmış kent mimarlarından Sırp asıllı Zlatko'nun 'İğreniyorum bu yaptıklarınızdan' diye bağırışını düşünüyorum.

Bir ulustan çıkan canilerin iyi vatandaşlarına, aydınlarına kötü bir tarihi miras bırakmasının acısını düşünüyorum. Bunun dünya tarihindeki en yakın örneği Hitler Almanyası'dır. Alman aydınları aklın yıkıldığı o yıllan şiddetle kınarlar.

Osmanlıların yerleşimlerinde çevreyle uyum sağlama ustalıkları Mostar'da da görülüyor. Mostar evlerinin kireç taşından yapılmış kiremitleri, onların doğayla olan ilintisini çoğaltıp bir inci pırıltısıyla yansımalarını sağlıyor. Dağlardan, Sırpların sürdürdükleri top atışlarını dağılan

parçalardan geçerken insanlar korunmak için hassa minarının köprüsü üstüne demir çubuklara astıkları ahşap bir korugan yapmışlar.

Köprünün ortasında durdum.

Barbarların çökerttiği, 1917'de Komadina Mustafa Ağa'nın yaptırdığı karşıma düşen yıkık köprünün üstünden akıyordu şimdi Neretva...

Kentin ana caddelerinde HVO'nun askerleri silahla donanmış, değişik yörelere hızla gidip geliyorlardı.

Duvarlara ölüm ilanları yapıştırılmıştı; çoğu da genç kadın, çocuk ve erkeklerindi.

Hristiyan ve Müslüman mahallelerinin bir yokuşun iki yanından yükselişini izledim.

Bütün yapılar parçalanmış, kat aralarından fırlamış demir çapaklarıyla, barut yanığıyla kararmıştı. Evlerini terk etmemiş bir iki sivil, arkalarından koşan sahipsiz köpeklere bir an bakıp yürüyorlardı. Boşnakların söylediği gibi 'Çarşıya'nın yıkık dükkânları, düşmüş kapıları, tezgâhlan, ateşle kavrulup bükülmüştü. Bir penceredeki saksıda çiçekler yanmıştı.

Savaşın ilk aylarında dünya haber ajanslarının yaydığı görüntülerde sık sık, narin bir minarenin tam ortasından aldığı bomba yarasının açtığı oyuk gösteriliyordu. O minarenin yükseldiği caminin yanından geçtim, Mostar'ın evlerine doğru yürüdüm. İnsana baktığında mutluluk veren o saygılı yapıların tümü bombalanmış, yakılmış, değişmişti...

Yarısı çökmüş bir evin üst katından bakan iki yaşlı, bezgin adam bana bakarak işaret ediyorlardı, "Gel" diye.

Ve bana böylece uzak menzilli silahlarla, bazukalarla, havan toplarının, bombaların açtığı yıkıntı ve oyukların farkını öğrettiler. Çocuklarla kadınları yolladıklarını, orada ayrılmadan bekleyeceklerini de anlatabildiler.

O ev, çoktan ev olmaktan çıkmıştı. Tabanın bir yanında duruyordunuz, öteki bölümü alt kata göçmüştü... Pencere kapı gibi kullanılıyordu.

Mostar'da beklemelerinin anlamını kavramak için herhalde orada yaşamak gerekiyordu.

Onlardan vedalaşıp ayrıldım.

Bu yapılan kıyımı dünyanın bilincinde hep canlı tutmanın yollarını bulmalıyız.

İnsanın toplumsal var oluşu içinde, onu en değerli kılabilecek aklıyla birlikte vicdanı değil midir? Tüm bu acıla-

rın, cinayetlerin en yakın örneklerini ikinci Dünya Savaşı'nı gören ve bilenlerin, yaşayan pek çok tanığı var hâlâ dünyamızda. Ben Rumeli'de olanları anlatırken hangi sözcüğü bulmalıyım ki insanları irkiltip vicdanlarını ve akıllarını harekete geçirebileyim, evet evet hangi sözcüğü...

Kana bunca alışmış bu dünyalıları kim kıpırdatabilir yerlerinden, kim kim?

Bir kentin, insanların, amansız katilleri bunca intikam duygusunu 600 yıl nasıl kuşaktan kuşağa iletmış olabilir?

Bir Hırvat yazar, "Katillik Sırların genlerinde midir?" diye sorarken, belki de kendi ulusunun aynı genleri taşıyan faşist, 'Ustaşa' çetecilerini unutup olmalıydı.

Kent estetiğinin çağımız için en iyi örneklerim oluşturan bu yerler, tüm dünya tarafından dikkate alınıp yeniden onarılmalıdır. Bunlar canlandırılarak, geçmişin önemli bir kültür mirası hiç olmazsa bir bölümüyle yeniden insanlığa kazandırılabilir. Çünkü Sırp eşkıyalarının yaptığı öyle bir zaman kıyımı var ki, artık dünya tarihine bir daha geri döndürülemez. Şarkıyat Enstitüsü'nü imha ederek, 200 bin belgeyi de yok etmişlerdir. Vakıf kayıtları, tapu-kadastro üniteleri, nüfus kayıtları da bu tümüyle yok edilenler arasındadır. Onlar durmadan bilinçli olarak tarihin belleğini silmektedirler...

Ünlü Sırp yazar İvo Andrić, 'Drina Köprüsü' adlı romanında Osmanlı yapılarına, köprülerine duyduğu hayranlığı anlatırken yine de, Osmanlı yönetimindeki Sırların da 'hep o günü' beklediğinin altını çizer.

Sırların bugün yaptığı etnik temizlikteki söz konusu olan halk, üstelik yeniden tekrarlıyorum Osmanlı'yla birlikte Saray-Bosna'ya gelmemiştir; oranın yerleşik halkıdır.

Spilt'e dönüyoruz.

Hiç keyfim yok.

Bir ara lokantaya giriyoruz.

Bir delikanlı, elindeki gazeteyi sallayarak, 'Slobodna Dalmacija' diye dalıyor kapıdan. Herkes fırlayıp 'Slobodna Dalmacija'a satın alıyor. Bu da Saraybosna'da yayınlanan 'Oslobodenje' gibi anti-faşist bir dayanışma gazetesi.

Otel Marian'a geç saatte giriyoruz.

Verdiğim sözü tutarak Mısırlı Doktor Abdullah'a telefon edip not bırakıyorum... "Mostar'ı görmek kararı zor, ama doğrudu. Çok sarsıcıydı savaşı görmek. Fakat size yine de her şey için teşekkür ederim."

Sabah gün doğarken Doktor Abdullah beni telefonla arıyor. "Sağ salim döndüğünüz için vicdanım rahattır şimdi," diyor. Vicdan sözcüğü günümüzdeki konuşmalarda, artık ne kadar az geçiyor.

Assuanlı doktoru hep iyilikle anacağım.

Assuan da masal güzeli bir kenti.

Benim güzel kentlerimin en başına, şimdi tarihin cellâtlar tarafından bir anıya dönüştürülen Mostar' ı da katıyorum" (Fürüzan 2003: 108–112).

Okuma Önerileri

- Ahmet Haşim (1969), *Bize Göre- Gurebahane-i Laklan- Frankfurt Seyahatnamesi*, haz. Mehmet Kaplan, İstanbul: MEB 1000 Temel Eser.
- Armağan, Mustafa (2003), *İnsan Yüzlü Şehirler*, İstanbul: Gelenek.
- Ayvazoğlu, Beşir (2008), *Alatav'dan Şardağı'na Kültür Coğrafyamızda Gezintiler*, İstanbul: Kapı.
- Batur, Enis (2002), *Şehren'is*, İstanbul: Literatür.
- Birand, Hikmet (1999), *Anadolu Manzaraları*, Ankara: Tübitak Popüler Bilim Kitapları.
- Fürüzan (2003), *Balkan Yolcusu*, İstanbul: YKY.
- Güntekin, Reşat Nuri (1984), *Anadolu Notları*, İstanbul: İnkılap.
- Gürsel, Nedim (2003), *Bir Avuç Dünya*, İstanbul: Doğan Kitap.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi (2005) *Beş Şehir*, İstanbul: Dergâh.
- Yurdalan, Özcan (2007), *Namaste/Hindistan Yolculuğu Sarı Otobüs 3*, İstanbul: Agora Kitaplığı.

7

Röportaj

Yasemin Dinç Kurt

Bu bölümde

✓ Röportaj ve özellikleri üzerinde durulacaktır.

Araştırınız

1. Kendi seçeceğiniz bir konuda röportaj yapmak için sorular hazırlayınız.
2. Okuduğunuz röportaj yazarı var mı? Varsa ne tür röportaj yaptığını arkadaşlarınızla paylaşınız.

Bilim, sanat, felsefe, siyaset vb. alanlarda bilinen, tanınmış kişilerle yapılan görüşmelerde ele alınan orijinal konularla ilgili sorulara verilen cevapları okuyucuya aktarmak üzere kaleme alınan yazılara röportaj denir.

Gazete ve dergiler yanında radyo ve televizyonlarda da yayımlanan röportaj, öncelikle toplumsal ve sanatsal konuları ele alır. Ancak hangi alanda olursa olsun ele aldığı konu okuyucunun dikkatini çekmeli, ilgisini uyanık tutmalıdır. Bu anlamda röportajlarda işlenen konular öncelikle toplumu yakından ilgilendirenlerden seçilmelidir.

Hem öğretici ve bilgilendirici hem de yaratıcı yazılar arasında yer alması, röportajın çok yönlü bir tür olmasından kaynaklanmaktadır. Herkese hitap edebilecek bir konusunun olması; araştırma, inceleme, tespit etme, değerlendirme, bunları bazen gezip görerek yapma, okuyucuyla buluşması sırasında kurgusal bir yapının kurulması bu tür için önemli ayrıcalıklardır.

Bir yandan okuyucuya zevk ve bilgi veren röportaj diğer yandan gözlem ve tespitlere dayalı olduğu için belge niteliği taşımaktadır. Bu belgeler zaman zaman fotoğraflarla da desteklenir. Yazar, tespitlerini aktarırken tarafsız olmak zorundadır. Bu özelliği ile çoğu kez karıştırılan gezi türünden kesin çizgilerle ayrılan röportajda yazar kendi yorumunu katmaz. Her iki türde konunun ilginç ve çekici, inandırıcı olması; görme ve incelemeye dayalı bilgi toplama, diyalog ve soru sorma yoluyla anlatım benzer yöntemlerdir. Buna dayalı olarak bazı kaynaklarda gezi türü eserlerin röportaj başlığı altında ele alındığı görülmektedir. Ancak bu iki türün sınırları içerik ve yapısal anlamda kesinlikle birbirinden farklıdır. Röportaj güncel konuları irdeleme, ele alınan konuları işleyiş tarzı, duyulan ve anlatılanlardan değil bizzat gerçeklerden hareket edilmesi; tasvir ağırlıklı sanatsal bir dile yer verme gibi, daha çok kısa ve anlaşılır cümlelerin tercih edilmesi özelliği ile gezi türünden ayrılır. Röportaj, gezi türü tekniğinden kısmen faydalanılan bir türdür. Gezi röportaja göre çok daha kapsamlı, çok daha eski bir türdür.

Röportaj, ele aldığı konuları, sorunları sebeplerini de ifade ederek aktarmasıyla ve yapısal anlamda soru cevap tekniği üzerine kurulmasıyla haberden ayrılır. Gerçekleri olduğu gibi ele alırken değişik açılardan yaklaşması da röportajın ayırt edici bir özelliğidir. Denemeden farklı olarak ise röportajda düşünceye dayalı bir plan vardır.

Röportajda anlatılanlar mantık sınırları içerisinde olmalıdır. Verilen bilgiler kendi içerisinde çelişmemelidir. Bu anlamda da planlı bir anlatım türüdür. Dikkat ve titizlikle hazırlanan sorular, düşünceler karşı tarafa belli bir sırayla yöneltilir. Soruların niteliği röportajı yapanın bilgi birikimini, deneyimini ortaya koyar. Sorular zaman zaman teklifleri ve eleştirileri de içerisinde barındırır.

Canlı ve çekici bir üslubu olan röportajda betimleyici, öyküleyici, açıklayıcı, bilgilendirici ve tartışmacı anlatım yollarından faydalanılır. Bu bakımdan diğer türlerle benzer tarafları vardır. Örnekler ve karşılaştırmalar, fotoğraf ve belgeler bu türü güçlendiren diğer unsurlardır. Bu özellikleri ile de röportaj zamanla tarihi bir belge olma niteliği kazanır.

Röportajlar bazen tek yazı bazen de bir yazı dizisi hâlinde yayımlanabilir. Bu anlamda tek röportaj ve röportaj dizisi olarak ikiye ayrılırlar. Dizi röportajlar daha sonra toplanarak kitap hâline getirilir. Günümüzde röportajlar karşılıklı olduğu gibi elektronik ortamda da yapılmaktadır.

Önceleri mülâkat sınırları içerisinde değerlendirilen röportaj, sadece tanınmış kişilere sorulan sorular ve bu sorulara alınan cevaplardan ibaret bir tür iken zamanla soru sorma yanında araştırma ve inceleme de esas alınarak daha uzun vadede hazırlanan bir tür hâline almıştır. Yazarın hazırlık çalışmaları, soru hazırlama yöntemleri, birikimleriyle orantılı olarak daha kapsamlı hâle gelmiştir. Özellikle toplumdaki değişimlerin gereği ve sonucu olarak 1950 ve 1960 sonrasında röportaj daha gerçekçi ve sorunlara el atan, çözüm bulmaya çalışan bir tür olmuştur. Basın ve yayın hayatının hızla gelişmesine paralel günümüzde ise sayılarında oldukça artış görülmektedir. Edebiyatçıların toplum olaylarını aktarırken röportajdan

faydalanması, teknik anlamda da türünün gelişmesine yol açmıştır.

Röportajlarda asıl olan karşılıklı konuşma olmasına rağmen belgesel röportajlar da vardır. Ele aldıkları konulara göre röportajlar çeşitlenmektedir: Siyasî röportajlar, edebî röportajlar, eğitim röportajları vb.

Dünya edebiyatında J. London, E. Hemingway, M. Gorki, N. Mailer, L. Collins, M. Şolohov, J. P. Sartre bu türün önemli temsilcileri arasındadır.

Türk edebiyatında ilk röportaj örnekleri 20. yüzyıl başlarında mülâkat denemeleri olarak karşımıza çıkar. Günümüzdeki şekliyle Türk edebiyatında ilk röportaj örneklerini gazete ve dergilerde yayımlanan yazılarından oluşan *Diıyorlar ki* adlı eseriyle Ruşen Eşref Ünaydın vermiştir. Hikmet Feridun Es, Mustafa Baydar, Yaşar Nabi Nayır, Yaşar Kemal, Mehmet Seyda, Füsün Özbilgen, Leyla Umar, Nuriye Akman, Fehmi Kuru, Hikmet Çetinkaya, Feridun Andaç bu türün temsilcileri arasındadır.

ÖRNEK 1:

Nâm-I Diğer Kaptan'dan

“(…) Gazetecilik, zaman içinde, edebiyatla ilgisi pek olmayan bambaşka bir okur getirdi. Onlar değişik bir üslupla yazdığım için biraz şaşırıyorlar. ‘Edip muharrir’ bizde iyice ortadan kalktı. Şimdi siyasetten bahsederken ‘edip’ düzeyinde yazıyorsanız, yadırganıyor. Hatta, “Niye öyle yazıyorsunuz?” diyenler var. Fakat başka türlü mümkün değil.

Bir dil sevgisi aşlamak, anlatımda bir düzeyin gerisine düşmemek...

Şimdi kendimi övmek gibi olmasın ama, Yakup Kadri Bey'den üslupsuz gazete yazısı beklemek gibi bir şey bu... Neticede gazeteciliğim kabul görmeye başladı. O kadar ki, birçok defa eleştirdiğim, birçok yönden karşı olduğum *Cumhuriyet* gazetesi bile bana sütunlarını açtı. Bu adam konuşmalı, anlatmalı gibi bir yere gelindi. Meseleyi fikir adamı olarak buraya getirmem bence iyi oldu.

Seçilmiş bir yalnızlığa doğru...

(bk. Küçük Antoloji s. 332)

İstanbul'da bu son dönem, sizin bir de dergicilik serüveniniz var. Sanat Olayı...

— *Sanat Olayı'na geleceğim. İstersen sırayla gideyim...*

İstanbul'a gelirken, yanılmıyorsam *Hoca Hanım Vay*'ı yazmaya başlamıştım. Burada ilk önce onunla uğraştım. Arkadan bir şiir kitabı tasarlamıştım. O *Karanlıkta Biz*'in hazırlıkları falan bir taraftan da...

Bunlar olurken, aile içi bazı durumlar ortaya çıktı. Bunlardan bir tanesi Biket'in yeni bir kariyere başlamasıydı. Biket sinemaya çok hazırlanmış durumdaydı, çok istekliydi. Fakat nasıl yapacağımızı bilemiyorduk. O zaman Selim İleri ortaya çıktı. Senin bir filmin yapılıyordu, Fevzi (Tuna) çekecekti yanılmıyorsam.

Evet. Seni Kalbime Gömdüm.

Sen bir akşam otururken, “Biket'e izin verir misiniz?” dedin. Ben de “Kendi bilir,” dedim. Biket de severek girdi işe. Kendine göre başarılı da oldu ve bir yerlere doğru gitmeye başladı sinemada.

Gel gelelim bu çalışmalar, Ankara'daki son zamanlarımızdan beri üstesinden gelemediğimiz bir sorunu çözmeye yetemezdi. O sorun, Biket'le evlenirken yaptığımız anlaşmalardan bir tanesini ihlal edecek bir kararı almamızı gerektiriyordu, ben buna taraftar değildim. Olay şuydu: Biraz yaş ilerleyince Biket çocuk yapmak istedi. Ben de, kırk iki yaşımıdayken yapmadım, elliyi aşmışken niye yapayım düşüncesindeyim. Fikrimi söyledim açıkça. Bunun üzerine dostça ayrılalım dedik. “Sen git yeniden evlen, çocuğunu yaparsın,” dedim Biket'e.

Biket'le dostça ayrılmış olduk. Dostluğumuz sürdü. Benim senaryolarımı film yaptı. Hâlâ konuşuyoruz, dostuz. Fakat o iş bitmiş oldu. Ben tekrar yalnızlığa döndüm. Bu defa ki bekârlığımı, geçmişteki gibi, bohemdi, gezme tozmaydı, öyle olmadı. Tam tersine, daha çok çalışmaya imkân hazırladı bana. Kendimi çalışmaya verdim.

O sırada beklenmedik bir şey oldu, Karacan Yayınları faaliyetine son vermek gibi bir karar aldı.

Sanat Olayı'na başlamış mıydınız?

Hayır, daha başlamadım; onu anlatıyorum. Karacan kitap basmayacak. Peki, benimle anlaşması var; onu nasıl sürdürecektir? O zaman bana dediler ki: “Ülkü Tamer'le *Sanat Olayı*'nı çıkarıyorduk. Ülkü ayrılınca dergi yarım kaldı. Onu çıkart...” Bana cazip geldi, çünkü bende dergi çıkarma fikri var. Olur dedim, yalnız bana bir yardımcı lazım. Ali Saydam'la görüşüyoruz. Ali Saydam işin başında. İşte o sıralar *Yazko*'dan tanıdığım Ülkü Karaosmanoğlu geldi

aklıma. Ona yazı işleri müdürlüğü teklif ettim. Önce te reddüt etti, sonra kabul etti.

Çok riskli bir zamanda, 12 Eylül'ün hemen sonrasında da bir edebiyat-kültür dergisi tasarımına kalkışmıştık. Edebiyat dergisi anlayışında değişiklik yapmak isteyen bir mantıkla girdik o işe. Zaten öteden beri, Türk edebiyat hayatında dergiciliğin yanlış yönde gittiği gibi bir düşünce vardı. Bizde aydın hep seçkin kişi rolü üstlenmiştir, halktan ayrı bir dille konuşan, başka zevklere sahip, üstün kaliteli bir insan... Edebiyat dergileri de, o roldeki aydın düşünülerek çıkıyor ve çok dar bir çevrede kalıyor.

Ben bunu yıkalım diye düşündüm. Resim kullanalım fakat magazine düşmeyelim. Röportajı herkesle yapalım ama kalitesi yüksek olsun... Arkadaş bulur muyuz sorunu çıktı. Meğerse gönüllü ne çok arkadaş varmış! *Sanat Olayı* adeta kadrolu bir dergi gibi çıkmaya başladı. İlgi de görüyor... Sanıyorum Türkiye'de iddialı bir edebiyat dergisinde Muazzez Abacı kapak oldu, ilk defa. Önce çok yadırgandı...

İlginç bir röportajdı. Muazzez Abacı, Edip Cansever'e hayran olduğunu söylüyordu.

Derli toplu laflar etmişti. Şöyle bir soru soruyordu, hâlâ hatırlarım: "Divan şiirini okuturlar da, divan musikisini niye okutmazlar?" Yabana atılacak söz mü?..

Sanat Olayı macerası aşağı yukarı üç sene sürdü. Gençlere olanak tanıdık. Bir sürü insan yetişti. Bizimle çalışan Piraye Şengel'in günün birinde roman yazacağı kimin aklına gelirdi? Ülkü Karaosmanoğlu'nun romanları, senaryoları olacağı... Fakat sonunda Karacan Yayınları rahatsız oldu. Çünkü ilk bakışta her şeyden söz açan bir dergi; derinlemesine irdelenince belli bir dünya görüşünü yansıtıyor.

Bu, onları rahatsız etti. Bir-iki defa karışma teşebbüsleri oldu. Hatta Cemile Hanım, Ercüment Karacan'ın eski eşi, yazı kuruluna girmeye falan başladı. Fakat baktılar ki, kontrol imkânı yok, sudan bir bahaneyle derginin yapımına son verdiler. Ama bir dergicilik anlayışı ortaya çıkmış oldu. Bugün de o anlayışı sürdüren dergiler var ve *Sanat Olayı*'ndan esinlendiklerini belirtiyorlar...

Yine aynı dönemde TRT'yle bağlarımız çok güçlendi. *Sekiz Sütuna Manşet*'in başarılı olmasından sonra, bu kez on iki bölümlük bir dizi istediler. Yapılır mı yapılmaz mı; düşündüm ki, romanlarda yarım bıraktığım bazı meseleleri dizilerde tamamlayabilirim. Çünkü *Aynanın İçindekiler* 1960'larda biten Sonrası yok. Hâlbuki 1960 sonrası, Türk burjuvazisinin legal ve illegal yollardan yükseldiği bir

dönemdir. Bunu anlatabilmek amacıyla *Kartallar Yüksek Uçar*'ı yazdım. Hüseyin de (Karakas) çok gönül verdi işe, çok çalıştı. Sanırım o zamanın çarpıcı dizilerindendi.

Kitleyi televizyon başına çekmişti.

— Tartışıldı, konuşuldu. Hatta taklitleri yapıldı... Böylelikle Türk televizyonunda kaliteyi içeren, ama seyircinin beklentilerini ihmal etmeyen bir dizinin nasıl olabileceği yavaş yavaş ortaya çıkmaya başlamıştı.

Arkasından, ikincisini yaptık: *Yarın Artık Bugündür*. O da bizim sosyal bir sorunumuzu, eski bir yaramızı inceler: Aydınların ille 'büyük şehirler'i tercihi ve lafla vakit geçirmesi, buna karşılık halkın küçük şehirlerde, orada, aydınları beklemesi. *Yarın Artık Bugündür* de tartışmalara yol açtı. Hatta bir arkadaş, "Bu, netice itibariyle *Çalılık-şu*," dedi bana. "Oradan bakarsan, Atatürk'ün *Nutuk*'u da *Çalılık-şu*'dur," dedim. Bu, Türkiye'nin bitmeyen meselesi; hâlâ aynı yerdeyiz...

Bu dönemde özel televizyonlar açılmaya başlamıştı. Star'ın başında TRT'den ayrılıp gelmiş arkadaşlar vardı. Bunlardan biri, benim *Çalar Saat*'in yapımcısı ve yönetmeniydi; geldi, bir sabah programı yapacağını, onun içinde beş dakikalık bir konuşma yapıp yapmayacağını sordu.

Her sabah, canlı yayın?

Haftada bir gün canlı olacaktı, her gün değil. Önce tereddüt ettim, sonra peki dedim. Bunda tabii paraya ihtiyaç da vardı. Başladık ve konuksuz program yapmam gerektiğini öylece fark ettim. *Çalar Saat*'i konuklu yapmıştık. Konuksuz konuştuğum zaman seyirci benimle ilgileniyor, konuyu bölmemiş oluyoruz...

Bu iş bir sene kadar sürdü. Derken Kanal 6 kuruldu, Star'daki arkadaşlar Kanal 6'ya geçtiler. Bu defa bir dizi teklif ettiler bana. Hanidir düşündüğüm konuyu ortaya attım, "Televizyonun içinden, televizyon dünyasından bir film yapayım," dedim. *Teleflaş* öylece ortaya çıktı. Bilet'i önerdim. Fevkalade zor şartlar altında çekilen, imkânların çok zorlandığı, ama yine de hoş bir dizi yapıldı. Bizdeki polisilerin en renklerinden biriydi. İstanbul tipleri, yabancılardan da işin içine girdiği entrikalar, döviz kaçakçılığı, vb... Hepsi vardı dizide ve eğer Kanal 6 iyi yönetiliyor olsaydı, o dizi dört-beş yıl sürerdi...

Bu arada, İstanbul'a bu defaki gelişimden itibaren, hele *Sanat Olayı*'ndan sonra, edebiyat dergileriyle bütün ilişkilerim koptu.

Biraz da siz mi öyle istediniz? Bir seçim...

Şimdi biraz da ben seçmiş olabilirim ama daha çok gazeteciliğin rol oynadığını sanıyorum. Bir tarihte Orhan Kemal'le konuşurken, "Orhan Ağbi, yahu dergilerde hiçbir şey yazmıyorsun," demiştim. "Çok istiyorum ama bir türlü denk düşmüyor," demişti. Bunu hep düşünürüm. Yani üst üste televizyon programı, diziler, romandı, gazete yazısıydı, böylesi bir çarkın içinde, dergilerden ciddi biçimde kopuyorsun. Dergi için ayrı odaklaşma lazım.

Şiir yazıyordunuz. Şiirlerinizi de yayımlamadınız...

Şiirleri yayımlamadım, onun sebebi var: Türkiye'de şiir ortamı bambaşka bir yere geldi. Dergilerde bambaşka şiirler çıkıyordu. Onların arasında kendi şiirimi göremiyordum. Şiirlerimi ancak kitap hâlinde, bir bütün içinde sunmayı tercih ettim. Dergilerdeki şiirleri şiir anlayışıma yabancı sayıyordum artık. Son yirmi sene içinde bir-iki dergide, o da talep üzerine göründüm, yazı ve şiir açısından. Sen, *Argos* için şiir istedin "Ayrılık Sevdaya Dâhil"i verdim. (bk. Küçük Antoloji s. 333); *Gösteri* ya da *Milliyet Sanat*'ta yazılar, hepsi o kadar. Yani ilişkim koptu.

Tuhaftır, bütün hayatım boyunca sinemaya önem verdim; son yirmi yıl içinde sinemayla da ilişkim koptu.

Belki geçmişin deneyimleri...

Koptu. Çünkü yavaş yavaş Öyle bir yere doğru gidiyor. Sizin detaylarıyla işlediğiniz bir senaryoyu kavrayacak rejisörü bulmakta güçlük çekiyorsunuz. Sizin kavramlarınız rejisörde belirmiyorsa, eserlerin beyazperdeye asla yansımayaacağı gerçeği ortaya çıkıyor ve bunu Öğreniyorsunuz.

Oyuncu da handikap olabiliyor.

Oyuncu, ışık, müzik, atmosfer... ne düşünebilersen. O zaman kendi kafanda tasarladığın eseri kısımlar diye birilerine veriyorsun.

Kıyma makinesine teslim ediyorsun...

Evet, teslim ediyorsun, onlar da alıp kıymaya çeviriyorlar. Çünkü orada senin anlatmaya çalıştığın psikolojiye sahip değiller. Benim diziler arasında iyi sayılabileceklerin sonuncusu olan *Yıldızlar Gece Büyür*'ün çekimindeydik; Okan Uysaler'in rejisi. Bir sahneyi çekeceğiz, en önemli, üstelik entelektüel sayılan oyuncuların biri geldi yanıma. "Ağbi, burada, dialogta 'müziç' (müz'ic) diye bir laf var, müziç ne demek?" dedi. Birden anladım, mümkün değil! Çünkü bu oğlan solcu geçinir, kitap okur geçinir, bu işleri bilir geçinir, dizide oynamak için araya torpiller koymuş, müziç ne demektir haberi yok. Yani gidip sözlüğe bakmaya da ihtiyaç duymuyor, kaç zaman önceden

o senaryo eline geçmiş, orada söyleyecek, ne söyleyeceğinden habersiz... Şimdi sen bununla ne yapacaksın?!

Gittikçe soğuttular beni. En sonuncusu, *Baykuşların Saltanatı* tam bir rezalet oldu. Böylece sinemayla, televizyon dizisiyle koştuk. En baştaki düşüncem doğruymuş: Filmimi kendin yapacaksın...

Başkası yapınca düşlediğiniz film olmuyor tabii.

Alakası yok. Ortaya başka bir şey çıkıyor. Birtakım insanlar senin yazdığın lafları yanlış tonlarla, yanlış vurgularla söylüyorlar, oynadıkları kimliği kendi basitlikleriyle karıştırıyorlar.

Edebiyatçıların bu işe girişmesi, gerek Yeşilçam'da, o dönemde gerek televizyonda, mecburen, geçim sıkıntısından oluyor.

Tamamen. Bir arzu kalmıyor, baştaki arzu kalmıyor. Aynısını yaşadım. Belki başta bir tutkunluk, bir tutku var ama...

Olabilir. O tutkuyla girdiğin takdirde başına gelmedik iş kalmıyor. Önümüzde birkaç Örnek var; başlangıçta gayet iyi hikâyeler yazan arkadaşlarımız vardı, sonunda -kendi tabirleriyle- 'kiralık katil' oldular. Kendi hesabıma çok direndim, bu duruma düşmemek için. Ama senin direnmen pek bir şey değiştirmiyor; çünkü aynı direnci rejisör gösteremiyor, direnmeye kapasitesi yetmiyor.

Sen orada öyle bir şey söylüyorsun ki, bir durum, bir ışık, bir mizansen, ona göre bir tavır gerekiyor. Onlar bunu düşünmüyorlar, o günkü çekimi kaçta bitireceklerini düşünüyorlar. Mesele iyice bu hâle geldi. O yüzden, *Baykuşların Saltanatı*'yla bu işi kapattım. (bk. Küçük Antoloji s. 338)

Kesin kararlı mısınız?

Kesin kararlıyım. Bundan sonra senaryo yazmayacağım..." (İleri 2005: 242-249)

ÖRNEK 2:

2009 Yaşar Nabi Nayır Gençlik Ödülleri Öykü Ödülünü Kazanan Aslı Akarsakarya ile Varlık Dergisinde Yapılan Röportaj:

"1980 yılında Ankara'da doğdunuz. Hacettepe Üniversitesi Bilgisayar Bilimleri Mühendisliğinden 2002 yılında mezun oldunuz. Hakkınızda başka neler söylemek istersiniz?"

'Yapmak istediklerim' ve 'yaptıklarım' arasındaki ikilemi eritmeye çalışmak, asli görevim. Oldukça yorucu bir

görev ve daha uzun bir süre tamamlanacak gibi de görünmüyor. Edebiyat, okumak ve yazmak malum. Onun dışında ne yaptım, ne yapıyorum dersiniz; hayatımı bordrolu bir çalışan olmak, seyahat etmek, gitar çalmak ve fotoğraf çekmek arasında, dönem dönem değişen yüzdelere paylaşıyorum.

Öykü ve çevirilerinizi Karakalem, Kül Öykü ve aynı zamanda katkıda bulunduğunuz Yalınayak Edebiyat dergisinde yayımladınız. 2003'te Talip Apaydın Öykü Yarışması'nda mansiyon, 2004'te Ömer Seyfettin Öykü Yarışması'nda 'jüri özel ödülü' aldınız. Yaşar Nabi Nayır Ödülü'ne katılma gerçekçenizi öğrenmek istiyoruz. Sizce ödüllerin genç bir öykücüye ne gibi katkıları var?

Kendi yazdığınız bir metni nesnel bir bakış açısıyla değerlendirebilmek, pratikte bir yere kadar mümkün olabilse de, kavramsal olarak imkânsız bir eylem. El yordamıyla, ağır aksak ilerlediğim yazın yolunda, zaman zaman bir ışığın yolunu aydınlatıvermesi 'Oluyor-aynen devam' ya da 'Yanlış yoldasın-biraz toparlan' diyen tabelaların önüne çıkması, önemi yadsınamaz bir destek. Dereceye girmekten ya da girememekten illaki yapıcı sonuçlar, dersler çıkarıyorsunuz. Ama belki de en önemlisi, ödüle layık görüldüğünüzde gelen o hoş heyecan ve sayfalarca yazmak için enerjinizin, güdünüzün logaritmik artışı.

Yaşar Nabi Nayır Ödülü... 2008 sonbaharında ani bir kararla, yazmayı hayatımdaki en ciddiye aldığım şey hâline getirdim. İstemli ve planlıydı. İşimden istifa ettim, bohçamı yüklenip Bursa'dan Ankara'ya taşındım ve elimden geldiğince dört duvar arasına kapandım. Bu süreci yaşamak, şu cümleyi telaffuz etmek kadar kolay olmadı elbette. Ne denli inatçı olursanız olun motivasyonu sadece telkin ile besleyemiyorsunuz. "Ee, şimdi ne yapacaksın" sorusuna "Yazar olacağım," diye cevap verirken gözleriniz ister istemez yere düşüyor, zira maruz kaldığınız bakışlar bunun bir şaka olup olmadığını merak ediyor. Ayaklarımı yolumda tutacak, yüzümü güldürecek, önümü gösterecek bir işarete, desteğe ihtiyacım vardı. Öykü dosyamı Varlık dergisine gönderirken böyle bir ruh hâli içindeydim. Şimdi önümde güçlü bir ışık yanıverdi.

Öykü ile nasıl bir serüveniniz oldu? Yerli-yabancı hangi kaynaklardan beslendiniz? Ustalarınız kimler? Günümüz yazarlarından kimleri izliyorsunuz? Kendi kuşağınızdan aranızda kan bağı olduğuna inandığınız öykücüler var mı?

İlk okumalarımı, okuduğum şeylerin öykü olduğunun pek de idrakinde olmadan yaptığımı itiraf edeyim.

Romana nazaran çok daha vurucu bulduğum, bir solukta bitiriverdiğim o ince kitaplar hoşuma gidiyordu. İlk Murathan Mungan, sonra da G. G. Marquez girdi hayatıma. Fantastik, biraz da masalsı havayı seviyorum deyince, edebiyat hocam "O zaman bir de Borges oku, seveceksin" demişti. Borges'i okumuş, ilk üç öyküden sonra anlamayıp kitaplığımın raflarından birine kaldırmıştım. Yıllar sonra o kitap, sıkıştığı raftan çıkıp tekrar elime gelecekti. Sonra bir diğeri, bir diğeri... "Ee, şimdi anlıyor musun?" diye sorarsanız, açık yüreklilikle "Hayır," derim. O büyük dehayı hâlâ okuyamıyorum.

Gözümü kapatıp etkilendiğim öykücülerini düşünecek olursam; Sartre, Poe, Cortazar, Yusuf Atılgan, Oğuz Atay ve ve ve Sait Faik aklıma ilk geliverenler. Sait Faik'i çok geç bulduğumu söylemeliyim. Pek akla yatkın bir kronoloji değil aslında bu, ama artık çok hayıflanıyor da değilim. Zira belki de iyi ki geç bulmuşum – kıymetini çok iyi biliyorum.

Kan bağı biraz iddialı bir betimleme olsa da, günümüz yazarlarında Hulki Aktunç, Aslı Erdoğan, Sema Kaygusuz ve Murat Gülsoy'u hayranlıkla okuyorum.

Ödüle değer görülen Düşe Kalka adlı dosyanızdaki öykülerinizin konuları oldukça çeşitlilik gösteriyor: kadın-erkek ve aile ilişkileri, toplumsal normlardan ayrılan bireyin üstündeki düzenleyici baskılar ve bunlara karşı bireylerin direnişi, rüya ile gerçek arasındaki geçişkenlik ve bireysel hafıza gibi temalar ağır basıyor. Kısacası hayatın her alanına temas ediyorsunuz. İçerik olarak birbirinden farklılık gösteren öyküleri Düşe Kalka'da bir araya getiren unsur nedir?

Aslında Düşe Kalka'da toplanma fikirlerinde önce, her biri birbirinden bağımsız öyküler olarak dizi dizi biriktikler. Kendimi bir konu ya da his üzerine yoğunlaştırmaya çalışmadım. Kendiliğinden zaman içinde ortaya çıkan kurgular birbirlerinin peşinde sıralandılar. Onları aynı dosya içerisinde toplayan ortak nokta, sadece şu an itibarıyla öykülerim arasında en sevdiğim olmaları. Karakterle ya da konular arasında altını çizmek istediğim bir bağlantı yok. Üsluplar da öyküden öyküye oldukça değişiklik gösteriyor. Böyle olması da hoşuma gidiyor. Kesme şekeri sürekli dilin aynı yerinde tutunca kısa süre sonra tat zayıflamaya başlar. Hâlbuki yuvarlayıp yerini değiştirdince tat, koku daha bir keskinleşir, diyerek de kendime bir kılıf uydurayım.

Hâl böyle olunca, bu harmana isim bulmak da bir hayli güçleşti. Yine de kolaylaştırıcı birkaç unsur saya-

bilirim. İstisnasız tüm öykülerin buruk bir tadının olması, hepsinin –masalsı da olsalar- şu inişli çıkışlı hayattan tomurcuklanmış olmaları ve hayatımın düşmeli kalkmalı bir döneminde birbirlerini bularak aynı dosyanın içine sığışverişleri.

Karakterleriniz de en az işlediğiniz konular kadar farklılık gösteriyor doğal olarak. Zira özellikle “Büyük Balık Küçük Balığı Yutar”, “Kısa Boylular” ve “Gak” adlı öykülerinizde ailesel ya da toplumsal otorite figürleri tarafından bastırılan ve kimlik oluşumları değişik seviyelerde şiddet uygulanarak kontrol altına alınmaya çalışılan kişiler göze çarpıyor. Örneğin “Gak”ta kendini karga sanan küçük bir çocuğun hayal gücünün bir “hastalık” olarak tanımlanması ve daha sonra çocuğun babası tarafından “iyileştirilmeye” çalışılması söz konusuydu. “Kısa Boylular”da ise herkesin kısa boylu olduğu bir yaşam alanında uzun boylu yüz karası haline gelen bir çocuğun fiziksel şiddet içeren bir yöntemle normlara uydurulmaya çalışılması anlatılıyor. İnsanları yola getirmeye çalışan unsurları ve “Ekşili Bulgur Pilavı vb. Hint Usulü Ananaslı Ekvator Tavuğu”, “Huzursuz Bacak” adlı öykülerde olduğu gibi bu baskı unsurlarına karşı direnişi anlattığınızı söyleyebilir miyiz?

Düşe Kalka'nın sınırları belli olup da şemaline biraz uzaktan bakmak kısmet olduğunda, ben de yaklaşık sizin söylediklerinizi hissettim. Bu bir anlamda yazarın karakter tahlili tadını alınca, sıkıntılarımın ayan beyan ortada olmasından hafif huysuzlandım ama ‘Yazar derdini yazar,’ diyen bir deyiş aklıma gelince tekrar yatıştı. Kafa kurcalayan, dikkat çeken, dilde büyüyen ne ise, kalemde akan da o oluyor ister istemez.

Ama itiraf edeyim, bu ortak boyutları sizin kadar kapsamlı ifade edemeyebilirdim, teşekkürler. Doğrudur, bu konu –otorite ile birey ilişkisi- benim yumuşak karnım, takıntılı olduğum hususlardan biri. Buna bir ekleme yapacak olursam; “Duvar”, “Kabih” ve “Bartolomeu Dias ve Şemsi” öykülerinde de yine diretilen güzellik mefhumunun sorgulanması, onunla ilgili geçimsizlik su yüzüne çıkıyor. Bu da bir başka baş ağrım.

“Buluş ve Unutuş”, “Kısa Boylular” ve “Kabih” adlı öykülerinizdeki masalsı dil dikkat çekiyor. Tarih, mitoloji ve mellelerle hangi ölçüde ilgilisiniz?

İlgiliyim'den ziyade ‘meraklıyım’ sözcüğü durumumu daha iyi ifade edecek. Sistemik ve aynı yoğunlukta bir tarih ya da mitoloji okuma yaptığımı iddia edemem. Fizik, tıp ya da felsefeye olan ilgimden daha fazla değil. Dö-

nemler şeklinde gelen heyecanlı ataklarım vardır. Örneğin bunların en sonucusu Herodot’un Tarih’ini elimden düşüremediğim dönemde; anlatısından, yazdığı fantastik dünyalardan öyle hoşlanmışım ki, en sonunda bir pasajını çok vurucu bulup üzerine öykü yazmaya giriştim.

Okura karakterlerinizin iç dünyasına girme imkânı tanıyor sunuz sık sık, izlenimci bir anlatıcı değilsiniz. Ayrıca öykülerinizde şimdiki zaman sürekli anıların taarruzunda. Kitabınıza bir girizgâh niteliği taşıyan “Buluş ve Unutuş”ta öykü anlatmak, hatırlamak, unutmak arasında masalsı bir gezinti yapıyorsunuz. “Akis”te genç bir kadının, babaanne-siyle geçmişte yaşadığı bir anı film gibi dışarıdan izlediğine tanık oluyoruz. “Atman”da ise anlatıcı bir problemi dolaşısıyla geçmişe dönüyor. Karakterlerinizin kimliklerinin ve düşüncelerinin okuyucuya yansıtılmasında hafızalarından kopup gelen parçaların anlatıya yerleştirilmesinin ne derece önemi olduğunu düşünüyorsunuz?

İzlenimci bir anlatımcı mıyım, değil miyim, bunu söylemek benim için o kadar kolay değil. Zira karakterlerin iç dünyasına pek dokunmadan geçtiğim “Büyük Balık Küçük Balığı Yutar”, “Huzursuz Bacak”, “Gak”, “İşaretler”, “Kabih”, “Kısa Boylular” gibi ekseri üçüncü şahıs ağızından yazdığım öyküleri, önermenize anti-tez olarak ileri sürebilirim.

“Hafızalardan kopup gelen parçalar” olarak tanımladığınız olgu, okurken de yazarken de bana keyif veriyor. Bunun dışında, yöntemin çok elzem ya da biricik olduğunu düşünmüyorum. İllaki farklı tekniklerle de anlatılabilir. Ama bana sorarsanız bu yöntem, yazıyı durağanlıktan ve sıradanlıktan bir nebze kurtarıyor. Geri dönüşler, kahramanın düşüncelerinde yolculuklar; kanımca yazıya dinamizm katan unsurlar. Yine de bu, üçüncü şahıs ağızından yazdığım öykülerde çok sık kullandığım bir yordam değil. Böyle öykülerde anlatıcıyı sadece keskin bir gözlemci olarak tanımlar ve sınırlarını çizerim. Genelde anlatıcıya kahramanların hatıralarını bilme, duygularını etrafıca tasvir etme yetisi tanımam. Ama birinci şahıs anlatımda –ister istemez-, düşüncenin doğasının, anlatımın akışının beni sürüklediği yol; geçmişe dönmeler, hatıraları çağırılmalar, onları anmalardan geçer ki, bundan hiç şikâyetçi değilim.

Günümüz okurunun öyküye ilgisi hakkında ne düşünüyorsunuz? Sizce nasıl bir öykü yazılıyor ve yazılmalı?

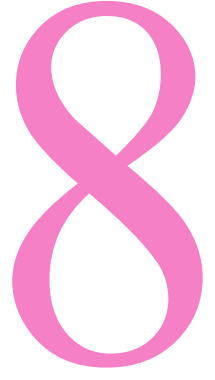
Öykünün günümüzde okurun heyecanla beklediği, yazarın da geniş kitlelere ulaşabileceği bir tür olduğunu

düşünmüyorum. Daha evveli için ahkâm kesmeyeceğim ama 21. yüzyılda okumayı ciddiye alınan bir 'iş' olarak yapamıyoruz. En iyi ihtimalle yanımızda gezen kitabı, metroda, banka kuyruğunda ya da yarım saatliğine gittiğimiz parkta okuyoruz. Hal böyle olunca, örneğin sık sık karşılaştırıldığı romana nazaran daha derin, anlaşılması biraz daha yoğunlaşma ve düşünce gücü gerektiren öykü ikinci, üçüncü plana itiliyor. Kısıtlığı sebebiyle sık sık günümüzün hızlı temposuna çok uygun olduğu ileri sürülse de, katılmadığımı belirtiyim. Rahat, hızlı ya da tek gözle okunmuyor çünkü öykü. İhtiyaç duyduğu yoğunlaşma ve düşünce gücünü bulamadığı okuyucuyu çok kolay sarmalayamıyor." (Varlık, Temmuz 2009: 8-10)

Okuma Önerileri

- Andaç, Feridun (2005), *Adalet Ağaoğlu Kitabı*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- İleri, Selim (2005), *Nâm-ı Diğer Kaptan*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Oral, Zeynep (1990), *Sözden Söze*, İstanbul: Cem.
- Seyda Mehmet (1970), *Edebiyat Dostları*, İstanbul: Kitaş.
- Ünaydın, Ruşen Eşref (1985), *Diyorlar ki*, Ankara: Kültür Bakanlığı.

Anı

Salim onođlu

Bu bölümde

✓ Anı türü üzerinde durulacaktır.

Araştırınız

1. Unutamadığınız bir anınızı yazmayı deneyiniz. Anlattığınız biçimle yazılı biçim arasında fark oldu mu? Varsa ne tür farklar olduklarını arkadaşlarınızla paylaşınız.
2. Hiç anı kitabı okudunuz mu?

Anı, Arapçada “hatıra” sözcüğünün karşılığıdır. Terim anlamı olarak “bir kimsenin başından geçen ya da kendi döneminde ortaya çıkan olay ve olguları gözlemlerine, bilgilerine dayanarak anlattığı yazı türüdür” (Özdemir 1972: 398). Anıyı, “kişinin özel ya da toplumsal yaşamı için yazdığı yazılar” olarak değerlendirmek de mümkündür (Olgun 1972: 403). Anılar, yaşanan olayların insan belleğinde bıraktığı izlerdir. Anı yazarı, yaşanmakta olanı değil, yaşamış yansıtmaya çalışır.

Anıda önemli olan, görülen ve bilinenlerin bütün çıplaklığı ile anlatılmasıdır. Ancak çoğu yazar buna uymaz. Bazı yazarlar kendileri ile ilgili gerçekleri örtmeyi yeğler ama başkaları ile ilgili gerçekleri açıklığıyla dile getirirler; bazıları görüp işitmediği şeyleri de anılarına katar, kimileri ise Tolstoy gibi, anılarını romanlaştırmayı tercih eder. Anı kitaplarında, yazarların dünyaya bakış açıları ve olayları hangi pencereden gördükleri kolayca anlaşılır.

Anı yazarları, gerçeğe bağlı kalabilmek için zaman zaman mektuplardan, günlüklerden, dergi ve gazetelerden, görgü tanıklarından yararlanabilirler. Anılar iki şekilde yazılabilir. Bazı anı yazarları, anılarını bir sıraya göre yazmayı tercih ederler. Bazıları ise akıllarına estiği gibi yazar. *Gerçeğe uygunluk* ve *içtenlik*, anı yazarının dikkat etmesi gereken özelliklerdir.

Diğer Edebî Türlerle İlişkisi

Anı ve Günce: Günlükte de anıda da yazarlar kendi iç dünyalarından hareket ederek dış dünyayı anlatmaya çalışırlar. Her iki türde de yazarlar kendilerini tanımak ve tanıtmak isterler. Suut Kemal Yetkin’e göre anı ile güncenin farkı, “güncenin ileriye doğru, anıların ise geriye doğru gitmeleridir. Biri yaşarken, öbürü yaşadıktan sonra yazılır” (Yetkin 1965: 43) Anı yazarları olayları ve olguları toplumsal bir yaklaşımla ele alır ancak bunu yaparken öznelliği ihmal etmez. Günlüklerde ise bu öznelilik daha fazla hissedilir. “Günlük, günü gününe saptanan olaylar, düşünceler, duygularla oluşur. Anı ise üstünden uzun yıllar geçmiş olayları dile getirir. Onun için, gerçeğe uygunluk bakımından günlüklerin daha inandırıcı olma şansı vardır” (Birsell 1972: 378).

Anı ve Öz yaşam öyküsü: Anıda, yazarlar duydukları, tanık oldukları olayları anlatır ancak öz yaşam öyküsünde özel yaşamlarından söz ederler. “Başka bir deyişle, öz yaşam öykülerinde yazarın kendi özel dünyası daha ağır basar” (Birsell 1972: 379). Öz yaşam öyküsünde yazar sadece kendisinden söz eder. Yazar, kişiliğini oluşturan çevreyi odak noktası yapar. Bu çevrenin dışına pek çıkmaz. Anı yazarı da kendi iç dünyasına yönelmekle birlikte, kendi yaşamının dışına çıkar. Hafızasında kalanları yazarken, olayların nedenleri üzerinde de durmaya çalışır.

Anı ve Anı Niteliği Kazanmış Yazılar: Anı niteliğindeki yazılarla anıları birbirine karıştırmamak gerekir. Herhangi bir dergi veya gazetede yayınlanmış olan bir başyazı veya açıklama yazısı, o dergi veya gazetenin yayınlanış öncesini anlatıyor olabilir. Bu bir anı değildir. Ancak aynı yazı, yıllar sonra o dergi veya gazeteyi çıkaranın anıları içinde yer alıyorsa anı niteliği kazanır. Mektuplar da zaman zaman anı ile karışabilir. Yazıldığı günlerde yayınlanan mektuplarla anıların içinde yer alan mektuplar başka şeydir.

Anı ve Portre: Portrelerin, anılarla çok yakın ilişkisi vardır. Fransızca *portrait-souvenir* olarak isimlendirilen portre, bir yazarı, bir kişiyi tanıtıcı nitelikte olursa anı türü içinde değerlendirilir.

Anı ve Tarih: Anı yazarları, her ne kadar kendi hayatlarından yola çıksalar da yaşadıklarını, gördüklerini olduğu gibi anlatmaları bakımından tarihe yaklaşırlar. Ancak anı, tarih demek değildir. Anı yazarları tarihten çok, bir romancı gibi kişisel bir tutum içinde olmalıdır.

Anı ve Roman: Bazı romanlar anı biçiminde yazılabilir. Bazen de anı, bir roman tekniği olarak kullanılabilir. Bazı romanlarda, roman kahramanlarının anıları, olayların ilerleyişini sağlayan önemli unsurlardan biri olur.

Batı Edebiyatında Anı

Edebiyat türü olarak anının başlangıcı ilk çağlara kadar dayanır. Birçok araştırmacı, ilk yazarı olarak Ksenehon’u kabul eder (Birsell 1972: 381). Milattan önce II. yüzyılda Romalıların da anı türünde eser

yazdıkları görülmüştür. Buyurgan Silla'nın anıları bunlardan biridir. 13. ve 14.yüzyılda bazı tarih olaylarını saptayan kitaplar da anı türünde kabul edilmişlerdir. Bu tür kitaplarda genellikle savaşıardan söz edilir. Anı, Ortaçağ ve Rönesans boyunca Avrupa'da gittikçe gelişen bir tür haline gelir. Söz konusu dönemlerde Avrupa'da yazılan anı kitaplarında, ya savaşlardan ya da saray hayatından söz edildiği görülmektedir.

17. yüzyılda sayısı artan anıların roman biçiminde yazılmaya başlandığı göze çarpar. Antoine Hamilton'un (1646-1720) *Gramont Kontu'nun Anıları*, Daniel Defoe'nun (1660-1731) *Bir Atlının Anıları*, Flaubert'in (1821-1880) *Bir Delinin Anıları*, Dostoyevski'nin (1822-1881) *Yer Altında Yazılan Anılar* roman biçimindeki anılara örnek olarak verilebilir.

18. yüzyıldan itibaren ise anıların öz yaşam öyküsü niteliğinde olduğu dikkat çeker. Rousseau'nun *İtirafılar* adlı kitabı, öz yaşam öyküsü özelliği gösteren anı türüne bir örnektir. Goldoni'nin *İyiliksever Somurtkan* adlı eseri de aynı özelliktedir. Aynı yüzyılda, keyifle okunan anı kitapları da yazılır. Voltaire'nin Edward Gibbon'un anıları da bu türdendir. Goethe'nin *Şiir ve Gerçek* adında yayınlanan anı kitabı da anı türünde yazılmış önemli bir eserdir.

19.yüzyıl anıları daha çok siyasi ve politik niteliktedir. Yine bu yüzyılda edebiyatçıların birçoğunun anı türünde eser yazdığı görülür. Bunlar arasında Chateaubriand ve Alexandre Dumas'tan başka, Stendhal'ın *Bencilik Anıları*, Victor Hugo'nun *Gördüklerim*, George Sand'in *Hayatım* adlı kitapları vardır.

20. yüzyılda yayınlanan anılar içinde Macar Türkolog Ármin Vámbéry'nin ve Gandhi'nin anılarından söz edilebilir. Bu yüzyılda yazılan anıların özelliklerinden biri, belli amaçlar için yazılmış olmalarıdır. Özellikle *siyasi ve politik anılar* bu türdendir. İngiliz yazarlarından George Orwell'in *Homage To Catalonia* adlı kitabı 1936-1937 yıllarındaki İspanya iç savaşını anlatır. Fransız yazar Jules Romains'in II. Dünya Savaşı günlerini anlattığı anılarında, savaşın nedenleri üzerinde de durulur. 20. yüzyılda yazılan anıların bir başka özelliği de *edebiyat anılarının* ço-

ğalmış olmasıdır. Amerikan yazar Faulkner'in Henry James'in, George Moore'un, Thomas Mann'ın, Stefan Zweig'in, Andre Gide'in anıları edebiyatçıların yazdığı anılara örnektir. Bu yüzyılda *ressamların yazdığı anılar* da önem kazanmaya başlar. Salvador Dali'nin *Salvador Dali'nin Gizli Yaşamı* adlı eseri bu türdendir. Tiyatro anıları da bu yüzyılda önemli bir yere sahiptir. 19. yüzyıl tiyatro anlayışında bir değişme meydana getiren Constantin Stanislavski ve Gordon Craig'in, Fransız tiyatrocularından Jacques Copeau'nun, Charles Dullin'in anıları bu türe örnek olarak gösterilebilir. Felsefeciler ve ruhbilimciler de anılarını yazmışlardır. Bu alanda, Freud'un *Yaşantılarım ve Ruhçözümü*, Alman filozofu Karl Jaspers'in *Felsefesel Öz yaşam öyküsü* adlı eserlerinden söz edilebilir. C. G. Jung, anılarını kendisi yazmamış ancak ölümünden dört yıl önce Aniela Jaffé'ye not ettirmiştir. Jung'un anıları, 1961 yılında bayan Jaffé tarafından *Anılar, Düşler ve Düşünceler* adıyla yayınlanır.

Türk Edebiyatında Anı

Arapçada "hatır", "gönül" anlamlarına gelen "hatıra" sözcüğü günümüzde "anı" olarak kullanılmaktadır. Arapçada "anma" anlamına da gelebilecek olan "zıkr" kökünden türemiş olan "tezkire" veya "tezakir" sözcükleri de eskiden anının karşılığı olarak kullanılmıştır. Tercüme-i hâl, şerh-i hâl gibi türler, öz yaşam öyküsü olarak eski edebiyatta anı ile iç içe girmiştir.

Doğuda anı yazarlarının hayatları, toplum tarafından örnek alındığından, anıların didaktik bir yönü vardır. Anı, bizim kültürümüze Tanzimat'la birlikte batıdan gelen bir türdür. Ancak Tanzimat'tan önceki dönemlerde *şuara tezkireleri, vakayinameler, menakıpnameleler gazavatnameler* anının yerine kullanılmıştır. Bazı şairlerin mesnevileri de anı türünün karşılığı olarak nitelendirilebilir. Örnek olarak Keçecizade İzzet Molla'nın *Mihnet-Keşan* adlı eseri verilebilir.

17. yüzyılda Kâtip Çelebi *Mizanü'l-Hakk, Cihan-nüma, Keşfü'z-Zünun* gibi eserlerinde sırası geldikçe öz yaşam öyküsünden ve anılarından söz etmiştir.

Aynı yüzyılda Evliya Çelebi'nin *Seyahatname*'si de anı türünde bir eser olarak değerlendirilebilir.

II. Mahmut devrinin tanınmış kişilerinden olan Sahaflar Şeyhizade Mehmet Esad Efendi, eski nesir tarzında yazdığı ve Yeniçerilerin kaldırılışını anlatan *Üss-i Zafer* adlı eseri ile anı türünün Osmanlı tarihindeki örneklerinden birini verir.

Akif Paşa, *Tabsıra* adlı eserinde Pertev Paşa'nın düşüşünü ve idamına sebep olan jurnalleri anlatır ki bu eser de anı niteliğindedir.

Tanzimat'ın ilanından sonra Avrupa'ya gönderilen elçilerin yazdıkları *sefaretnameler*, anı niteliği taşıyan yazılardır. Padişah III. Ahmet tarafından Fransa'ya gönderilen Yirmi Sekiz Çelebi Mehmet'in *Fransa Sefaretnamesi*, bu alanda akla gelen ilk eserlerden biridir. Tanzimat'ın ilk yıllarında, Osmanlı İmparatorluğunun yarım yüzyıllık hayatını anlatan Cevdet Paşa, *Tezâkir-i Cevdet* ve *Maruzât* adlı eserleri ile anı türünün başarılı örneklerini verir. Tanzimat'tan sonra edebiyatımıza giren roman, makale, tiyatro gibi türlerin yanında anı türünde daha az eser yazılmasına rağmen, bu alanda da önemli örnekler vardır. Ebüzziya Tevfik'in, edebiyatımızın ilk nesir antolojisi olarak da kabul edilen *Nümune-i Edebiyat-ı Osmaniye* adlı eserinde o dönemin pek çok ünlü siması ile ilgili anılar bulunmaktadır. Ali Suavi de çıkardığı *Muhbir* ve *Ulûm* gibi gazetelerde zaman zaman kendi anılarından söz etmiştir. Tanzimat'ın ilk kuşak yazarlarından olan Ziya Paşa'nın, Rousseau'nun *Emil* adlı çocuk eğitimine değinen kitabına yazdığı ön söz olan *Defter-i Amâlim* adlı yazısı anı türündedir. Ziya Paşa bu yazıda kendi çocukluğundan söz etmiştir. *Harabat* antolojisinin manzum ön sözünde ise şiire nasıl başladığını anlatan bir kısım vardır. Namık Kemal, tüm anılarını içeren bir eser yazmamıştır; ancak *Magosa Mektupları*'nda ve Rezaizade Mahmut Ekrem'in bir çevirisi için yazdığı *Mes Prisons Muahezesi*'nde sürgün anılarından bahsetmiştir. Çok sayıda eserin sahibi olan Ahmet Mithat Efendi'nin *Menfa* adlı eseri anı türünün tipik örneklerinden biridir.

Tanzimat'ın II. kuşak sanatçılarından Rezaizade Mahmut Ekrem ve Abdülhak Hamit'in anı niteliği taşıyan bazı yazıları vardır. Rezaizade Mahmut

Ekrem'in *Tefekkür* ve *Nejad-Ekrem* adlı eserleri tam olarak anı olmasa da şairin hayatına değindiği bazı ifadeleri içerir. Muallim Naci'nin anı türünde birkaç eseri vardır. *Sünbüle* adlı kitabının üçüncü bölümü olan *Ömer'in Çocukluğu*'nda, çocukluğunun bir bölümünü anlatır. Bunun yanı sıra, imparatorluğun o dönemdeki eğitim sistemi ile ilgili bilgileri içerir. *Medrese Hatıraları* Muallim Naci'nin anılarını içeren başka bir kitaptır. Burada da Muallim Naci'nin gençlik ve yetişme yılları anlatılır. Samipaşazade Sezai'nin, yurt dışında geçen gençlik yıllarının anlatıldığı anıları *Londra Hatıraları* adıyla yayınlanmıştır.

Servet-i Fünûn döneminde yazılan anıların özelliği, Servet-i Fünûn edebiyatçılarının bir araya gelişlerini, hedeflerini, devrin diğer aydınlarıyla olan tartışmalarını içermeleridir. Bu özelliği ile Servet-i Fünûn döneminde anının, edebiyatçıları tarafından bir araç olarak kullanıldığı görülür. Halit Ziya Uşaklıgil'in *Kırk Yıl*, *Saray ve Ötesi*, *Bir Acı Hikaye*; Hüseyin Cahit Yalçın'ın *Kavgalarım* adlı eserleri Servet-i Fünûn döneminde yazılmış olan anı kitaplarındandır.

II. Meşrutiyet'i takip eden ve İttihat ve Terakki, Balkan ve I. Dünya Savaşları'nı içine alan yıllarda, bazı devlet adamlarının siyasi ve politik içerikli anılar yazdıkları görülür. Bu tür anıların ortak özelliği, çoğu II. Abdülhamit döneminde görev alan yönetici kadronun II. Meşrutiyet'in ilanından sonra kendilerini savunma ihtiyacı hissetmeleri ve anılarında da bu durumu dile getirmiş olmalarıdır (Olgun 1972: 421).

1908'den sonra eser veren pek çok edebiyatçı, anı türünde yazmayı ihmal etmemişlerdir. Bu yazarlardan bazıları ve eserleri şunlardır: Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Anamın Kitabı*, *Gençlik ve Edebiyat Hatıraları*, *Vatan Yolunda*, *Zoraki Diplomat*, *Politikada 45 Yıl*; Yahya Kemal Beyatlı'nın ölümünden sonra Yahya Kemal Enstitüsü tarafından çıkarılan *Siyasi ve Edebî Portreler* ve *Yahya Kemal'in Hatıraları*; Refik Halit Karay, *İstanbul'un İç Yüzü*, *Üç Nesil-Üç Hayat*, *Tanıdıklarım*; Abdülhak Şinasi Hisar, *Boğaziçi Yalıları*, *Geçmiş Zaman Köşkleri*, *Geçmiş Zaman Fıkraları*, *İstanbul ve Pierre Loti*, Halide

Edip Adıvar, *Türk'ün Ateşle İmtihani, Mor Salkımlı Ev*; Halit Fahri Ozansoy, *Eski İstanbul Ramazanları, Şehir Tiyatrosunun 50. Yılı, Edebiyatçılarımız Geçiyor*; Reşat Nuri Güntekin, *Anadolu Notları*; Yusuf Ziya Ortaç, *Portreler*; Samet Ağaoğlu, *Aşına Yüzler*.

ÖRNEK 1:

Uzak, Yakın, Bölük, Pörçük Anılar'dan

Geldi Olayı

Köpekleri oldum bittim çok severim. Kedilerle benim pek hoş değil. Köpeklerle dost olmak ne denli kolaysa, kedilerle dost olmak o denli güçtür. Öyle köpek gibi alçakgönüllü değildir, okşanıp sevilme ister, ama uzun boylu sürdürmez dostluğunu. Köpeğe tam tersi, bir kez sevmeye görsün, her koşulda dosttur, insanı düş kırıklığına uğratmaz. Çocukluğumda çok köpeklerle tanıştım. Çoban köpeklerine pek yaklaşmazdım, yarı korku, yarı çekingenlikle.

Yıl 1936 olmalı. Beşiktaş Abbasağa yokuşundaydı, küçük bahçeli iki katlı evimiz. Bir gün kapı önünde oyalanırken, kara kıvrıkcı tüylü, orta boy bir köpek yanaştı bir tanıdık edasıyla. İlkten sürtüştük birbirimize, sonra iki ayağını omzuma geçirip, yüzümü yalamaya başladı. Bir ev köpeğiydi besbelli. Yolunu şaşırması olmalıydı. Ama hiç de gideceğe benzemiyordu. İçeri aldım, evin havuzlu küçük bahçesinde konuk ettim hep sırnaşa koklaşa.

Ertesi sabah erkenden uyanmıştı. İyi günler demeye getirip okşamaya başladım. Alışık görünüyordu sabah merhabasına. Sonra evdekilerle, annemle, kardeşlerimle merhabalaştı.

Yıllardır yanımızdaymış gibi davranıyordu. Adını "Geldi" koyduk. Gerçekten Geldiydi. Adına hemen alıştı. Günler geçtikçe Geldi ev halkına alıştı; yitirdiği evini, dostlarını bulmuş gibiydi. Geldi zamanla komşuların da sevgilisi olmuştu.

Geldi evin dışına çıkıp dolaşırken, yine kapımızı tırma-lıyor, "ben geldim"e getiriyordu.

Bir an Geldi kayboldu. Bir hafta, iki hafta ses seda çıkmadı. Beşiktaş'ın uzak bir yerinde onu görenler olmuştu. Bir dostu yitirmenin acısını çekiyordum. Bu acı ve özlemle günler gün yollara düştüm, sonunda bahçeli bir evin kapısında gördüm onu, geçkin, yaşlı bir adamın yanın- da.

Bir coşku, bir umut. Bahçe kapısını itip içeriye girdim. Geldi seğirterek boynuma sarıldı. "Bakın" dedim ev sahibine, "köpek beni seviyor. Bırakın da alıp götürüyemim."

"Olmaz oğlum, o köpek benim köpeğim, bir yıldır onu arıyordum, sonunda buldum. Onu size veremem", dedi.

"Peki ara sıra olsun onu görmeye gelebilir miyim?"

"Olmaz", diyerek kestirip attı.

Bu, büyük bir düş kırıklığı oldu benim için. Aldığım ders de şu:

"Benim olmayan bir şeye ölesiye bağlanmamak.

Başkasının hakkına saygı göstermek.

Sahiplik duygularını gemlemek."

İşte Geldi ile benden giden ve bana gelen. Ömrüm boyunca bir ders oldu bu benim için, acı dolu bir ders (Günyol 2004).

ÖRNEK 2:

Denemeler: Konuşmalar, Geçmişle Gelecek ve Başka Yazılar'dan

Beyoğlu Üzerine

Benim gençliğimin, daha da önceleri çocukluk- tan gençliğe dönüşüm yıllarımın geniş bir zamanı Beyoğlu'nda geçti. O dönemin sanata bulaşmış tüm kişileri gibi ben de bu geleneğin dışında kalamadım. O günlerde bize gizemsel gelen bir tutkuyla bağlıydık Beyoğlu'na, zamanımızın önemli bir bölümünü o cad- dede soluduk. Gerçi Salah Birsel'in büyük boyutlarla bi- leşimini yaparak özgün anlatımıyla sunduğu o caddeyi, o dönemi şimdilik küçük bir çerçevede sınırlamanın ge- reği var mı bilmiyorum, ama bir kez de ben, kısacık bir bakışla da olsa, o geçmişe sarkmayı deneyeceğim. Çünkü o günlerde, giderek daha da eskilerde, yaşamlarını sana- tın ekseninde döndürmeye adanmış kişilerin olduğu gibi, benim de geçmiş zamanımın küçümsenmeyecek bir payı orada saklıdır.

Şimdi geçmişe bakıyorum da, akşama doğru o semte yönelmiş taşıt araçlarında ne çok yüz görüyorum. Gece yarısından sonra ne çok gölge ya Gümüşsuyu'ndan ya Unkapanı'ndan yayan evlerine dönüyorlar. Çevremiz dar gelmiş de daha geniş bir alanda soluk almak gerek- sinimiyle, olanağımızca erken saatlerde semtlerimizden

ya da işimizin gerektirdiği yerlerden sıyrılmaya bakarak, nice gün Beyoğlu pastanelerinden birine kapağı attık. Pastaneleri meyhaneler, sinemalar izledi. Sinema çıkışlarında kahvelerde oturduk. Gece, geç saatlerde bir yaşamı yarıda bırakmanın yıkımıyla evlerimize döndük. Sanki sanatçı olmak için Beyoğlu'na gelmek, o kahvelerdeki küçük kalabalıklara sanatçı kişiliğini onaylatmak gerekiyordu. Bu türden bir onay almanın mutluluğuna erenler o çevrede uzun yıllar kalıyorlar, alamayanlarsa birkaç kez görüldükten sonra yitiyorlar ya da gelmelerini seyrekleştiriyorlardı. Kuşkusuz, böyle bir onaya ulaşmasa da toplulukların gedikli olmaktan karar kılanlar vardı. Bunlarsa ermiş soyundan, tadına doyum olmayan kişilerdi. Çok kez onaylanmamaktan yakınmazlar, gülümseyerek geleceği beklerlerdi. Arada bir de, özellikle içkiyi çokça kaçırdıkları akşamlar ya da içtenliğine güvendikleri bir kişiyle yalnız kaldıklarında boşalırlar, demediklerini komazlardı. İstanbul dışından gelenler de tezden soluğu Beyoğlu'nda alırlardı. Eleştiri terazisi orada dengeleniyordu. O terazide tartmayı özledikleri, birikmiş ne çok yükleri vardı.

O günlerden daha geriye dönsek gene benzeri görünümle karşılaşacağız: Yakup Kadri Karaosmanoğlu, edebiyat anılarında, Beyoğlu'nda Ahmet Haşim'den, Abdülhak Şinasi Hisar'dan söz eder. Löbon pastanesinde akşamları konuşmaya doyamadıklarını anlatır. Saatler dakikalar gibi geçer. Birinci Dünya Savaşı'nın hemen bitimindeki yıllardır bunlar. Kadıköy tarafında oturanları evlerine ulaştıracak son vapur Kadıköy iskelesinden akşamın aşığı yukarı yedisinde kalkmaktadır. Ama söyleşi uzamıştır, kuşkusuz onların da terazisinde tartılacak pek çok yük vardır. Yargılar yargıları izlemektedir. Gecikerek son vapuru kaçırdıkları için ne çok akşamlar yakın tanıdık evlerinde konaklamak zorunda kalmışlardır. Bizden bir önceki dönemin insanları için de böyledir bu, o kuşağın yaşamını belirleyen Fikret Adil, kitabının adını Beyoğlu'nun ara sokağından almıştır: Asmalımescit, onlar da sinekler gibi kavanozun içinde çırpınıp durmuşlardır.

Neydi Beyoğlu? Şimdi ona, Beyoğlu'nun o dönemine uzaktan bakmanın, onu bir anı gibi görmenin olanağı vardır. Daha doğrusu o dönemdeki Beyoğlu'nu bir anı gibi görmekten başka olanak yoktur. Anı kavramının bende uyandırdığı çağrışım, Stephane Mallarmé'nin ünlü "Edgar Poe'nun Mezarı" adlı şiirinin ilk dizesidir: "Tam kendi olunca en sonu ölümsüzlükte". Ozan, bu dizesiyle, insanoğlunun varlığının kesinliğe ulaşmasını, bir başka deyimle tümlenmesini, yaşamının sona ermesi, devingenlikten

durağanlığa geçmesi koşuluna bağlamaktadır. Gerçek yüz, türü içindeki oluşum sona erince kesinlenir. Ölümle bir başka yaşam, değişim olanağı bulunmayan bir yaşam başlar. İnsanlar için geçerli olan saptayış, çağlar için olduğu gibi, kentlerle semtler için de kuşkusuz geçerlidir. İnsanlar gibi çağlar da, semtlerle kentler de zaman dışına çıktıklarında tümlenirler, kesinliğe ererler. Artık daha nesnel bir gözle bakılabilir onlara, kesin tanımları yapılabilir. Beyoğlu bugün de var, bir semtin adı. Ama örneğin Yahya Kemal'in şiirindeki Kocamustafapaşa bugün aynı adı taşıyan semtten ne denli ayrı nitelikteyse, bugünkü Beyoğlu da geçmişteki Beyoğlu'ndan o denli uzaktır. Evet, neydi Beyoğlu? Bizans döneminde adı Peran Bağları'dır, daha çok bostanlarla meyve bahçelerinin yer aldığı kırık bir bölgedir. Gerçek yerleşim Osmanlı egemenliğinde yavaş yavaş başlar. İstanbul'un öbür semtleri gibi, özellikle on sekizinci yüzyılda yangınlar geçirir, bugünkü görünümüyle de on dokuzuncu yüzyıl ortalarında kurulur, gelişir. Beyoğlu'nun bu yeni düzeye belirmesinin tarih bakımından ülkemizin batıya yönelişini belirleyen Tanzimat'la yakın düştüğünü görmek, insanda ister istemez, bu toplumsal çıkışla Beyoğlu'nun o dönemden başlayarak benim için İkinci Dünya Savaşı'nın ortalarına dek sürecek Avrupalı yüzü arasında bir çağrışım uyandıracaktır. Öyle sanıyorum ki, Birinci Dünya Savaşıyla İkinci Dünya Savaşı arasındaki sanatçı kuşaklarını Beyoğlu'na çeken de batılılaşma özlemidir. O dönemde yapılarının genel görünümüyle olsun, sabahlara dek açık pastaneleriyle olsun, sinemaları, tiyatroları, gazinodaki küçük kadın orkestralarıyla olsun, o cadde iki dünya savaşı arasındaki insanlara batının bir simgesi olarak görüldü. Art arda sanatçı kuşakları orada, kentin başka kesitlerinde bulamadıkları bir özgürlüğü topluca yaşamak olanağı buldular. O dönemin batı özlemi içinde olan aydın kişisi Taksim'den Tünel'e dek uzayan caddeyi özleminin ekseri saydı. Denilebilir ki bu kolayca, bir tramvay parasına Avrupa'da yaşamının bir çaresiydi (Aksal 1998).

Okuma Önerileri

- Urgan, Mina (1998), *Bir Dinazorun Anıları*, 2. baskı, İstanbul: YKY.
- Ayvazoğlu, Beşir (2008), *Defterimde Kırk Suret*, İstanbul: Kapı.

9

Günce

Salim Çonoğlu

Bu bölümde

✓ Günce üzerinde durulacaktır.

Araştırınız

1. Günlük tutar mısınız? Neden günlük tutma gereği duyuyorsunuz?

Yabancı kaynaklarda “diary” ve “journal” olarak tabir olunan “günlük” veya “günce”, günü gününe ve yazıldığı günün tarihi belirtilerek tutulan notlardan meydana gelmektedir. Ancak düzenli olmayan ve yazıldığı günü belli olmayan günceler de vardır. Çotuksöken’in ifadesiyle günce, “bir yazarın duygularını, düşüncelerini yaşadığı olayları, gözlemlerini tarih belirterek günü gününe yazmasıyla” oluşur (1992: 85). Güncede kişi, düşüncelerini, duygu ve gözlemlerini günü gününe, o günün tarihini de atarak içinden geldiği gibi yazar. Kısaca günce bir tür anıdır. Ancak günce, günü gününe yazılır, anı ise olayların yaşanmasından sonra kaleme alınır. Uluğlar’ın ifadesiyle “günlüklerde düşünceler aynı gün içerisinde yazılmaktadır ve bu nedenle aradan fazla zaman geçmediği için daha güvenilirlerdir. Ayrıca yayımlamak amacıyla yazılmazlar, kişilerin bireysel tercihi olarak sadece kendini rahatlatma gayesiyle bile yazılmış olabilirler” (2006: 10).

Düşünceler, duygu ve gözlemler tarih atılarak günü gününe kaleme alındığından günce metinlerine yazan kişinin kişiliği, görüşleri, ruhsal durumu da yansır. Yaşanılan olayların günü gününe aktarılması, bu yönüyle içten ve samimi oluşları, yazarın kişiliğini, hayata bakış açısını, düşüncelerini yansıtmaları, herkesin anlayacağı bir dille ortaya konmaları, tarih, hatıra vb. türler içinde belge niteliği taşımaları güncenin önemli özelliklerindedir.

Kişinin ruh dünyasından, hayatla hesaplaşmasına kadar her türlü sosyal meselenin anlatıldığı türün kesin çizgilerle belirlenecek bir sınırı yoktur. Günceyi karşılaştırabileceğimiz en önemli edebî türlerden biri anıdır. Her iki edebî türde de yazarlar iç dünyalarına yönelerek dış dünyayı ortaya koymaya çalışırlar. İçtenlik ve olayları saptırmadan anlatma ortak özelliktir. İkisi arasındaki fark, günlüğün gözlenen günlük olaylardan ve düşüncelerden oluşması, anının ise üzerinden yıllar geçmiş olayları dile getirmesidir. Anı türünü hatırlatan günceler, anlık duyguların hemen yazıya dökülmesiyle anıdan ayrılırlar. Suut Kemal Yetkin’in ifadesiyle, “günlük ileriye doğru gider, hatıra geriye doğru gider” (Yetkin 1962: 433).

Özellikle yaşanırken yazılmaları, satırlarda dile gelen duyguların ve düşüncelerin daha samimi ve daha içten ifade edilmelerini sağlar. Günce yazımı

konusunda iki gruptan söz etmek mümkündür. İlk gruptakiler yaşadıkları çağın önemli olaylarını, tarihi, sosyal arka planını dile getirirler. İkinci gruptakiler ise daha çok yazarın iç dünyasını yansıtır niteliktedir. Eleştirmenler günlüklerin içeriğiyle yazarı arasında bağlantı kurarak günlükleri doğru, yarı doğru ve yanlış olarak üç gruba ayırırlar. Doğru olan günlüklerde yazar okuyucu için değil kendisi için yazar. Yazarlar tamamen şahsidir. Okuyucuyla bağlantıları yoktur. Yarı doğru günlüklerde yazar yazdıklarının bir gün okuyucunun eline geçeceğini bildiği için kimi zaman samimiyetten uzaklaşır ve okuyucuya göre tavır takınır. Yanlış günlüklerde ise geleceğin okuyucusu düşünüldüğü için verilen bilgilerde gerçeklik payı çok azdır.

Usta kalemler tarafından yazılan günceler, güncenin edebî bir tür olmasını ve sıradan güncelerden ayrılmasını sağlamıştır. Güncenin birkaç türü vardır: Edebiyat güncesi, eleştiri güncesi, sanatçı güncesi, okuma güncesi, şair güncesi.

Batı Edebiyatında Günce

Şerife Doğan, güncenin tarihteki ilk örneklerinin eski Yunan ve Roma dönemine ait olduğunu söyler. Yazara göre, eski Yunanda bazı almanaklar, yılın belli zamanlarında oluşan gökyüzü hareketlerini günü gününe aktarmıştır (Doğan 1995: 93). Halman’a göre de, günlükler önceleri sadece gündelik işleri görmek için tutulmaktadır. İlk olarak günlük kullanan Romalıların “commentarii” adı verdikleri belgeler, yapılmış işlerin unutulmaması için kişilerin ya da kamu kuruluşlarının tuttıkları notlardan oluşmaktadır (Halman 1962: 436). Günlük yazarları tabiatlarına göre iki grupta toplanabilir: Ruhbilimciler ve fıkracılar. Fıkracılar alay ve soğukkanlılıkla her olaya el atarak anlatırlar. 15. yüzyılda kimin tarafından yazıldığı bilinmeyen *Bir Parisli Asilzadenin Günlüğü*, 16. yüzyılda İtalyan Hümanistlerden Martin Sanudo’nun günlüğü, 17. yüzyılda İngiltere’de İngilizce yazılmış ilk güncenin sahibi Samuel Pepys’in 2. Charles dönemini tarihi ve günlük olaylarıyla aktardığı günce, Victor Hugo’nun *Görölmüş Şeyler* adlı eseri, Fransa’da Goncourt kardeşler, Almanya’da Herder’e ait “Özel Gezi Notlar” niteliği taşıyan günce ve bunun dışında büyük Alman yazar Goethe’nin seyahat

notları ve güncelerden oluşturduğu otobiyografisi bu gurup içerisinde sayılabilir. Ruhsal bilimciler ise gözlemlerini kendi üzerlerine çevirirler. Fransa’da bu türün kurucu Maine de Biran’dır. Ustası ise İsviçreli Amiel’dir (Halman, 1962: 422).

19. yüzyılın ortalarına doğru, romantizm akımının en yoğun dönemini yaşamasıyla birlikte günlükler, edebî değeri ve içeriği bakımından çoğalmaya, yaygınlaşmaya ve yazarlarının iç dünyasını yoğun duygularla yansıtmaya başlamıştır. Şerife Doğan’ın ifadesiyle, 19. yüzyılda Fransa ve Almanya’da görülen ilk örneklerle modern bir günce edebiyatı da doğar. Ancak günceler özel gezi notları özelliğinden kopar. 1882’de Fransız Henri Frederic Amiel’in *Çok Özel Günce*’si, 1885/87’de Alman Friedrich Hebbel’in *Kalbimin Not Defteri ve Dünya, Yaşam ve Kitaplar Üzerine Ama Esas Olarak Kendim Üzerine Düşünceler* en önemlileridir. Rus ressam Marie Bankitseff’in *Günce*’si, bittikten 50 yıl sonra yayınlanan Andre Gide’nin *Günce*’si, 1920 yılında Ernst Jünger ve Hans Carossa’nın *Romen Güncesi*, 1950 yılında Anne Frank’ın güncesi, 1954 yılında Virginia Wolf’un eşi tarafından yayınlanan *Bir Yazarın Güncesi* de önemli günce örnekleri arasındadır.

20. yüzyılda günce diğer edebî türlerde olduğu gibi geleneksel görünümünden kopar ve böylece edebî günceler de gelişme fırsatı bulur. Max Frisch, Franz Kafka, Thomas Mann, Brecht bu dönemde önemli günce örnekleri verirler (Doğan 1995: 98-100).

Türk Edebiyatında Günce

Günce, Türk edebiyatına Tanzimat’la birlikte girmiş, ama diğer türler gibi gelişme gösterememiştir. Klasik dönemin ruznameleri ve Evliya Çelebi’nin *Seyahatnamesi* tam olarak bu türün özelliklerini taşımasa da ilk günce örnekleri olarak dikkati çekerler. Batılı anlamda ilk günce Direktör Ali Bey’in 1898 tarihli ve *Seyahat Jurnalı* adını taşıyan gezi kitabıdır. Servet-i Fünun döneminde Nigar Binti Osman tarafından yazılan ve ölümünden sonra 1959 yılında basılan *Hayatımın Hikâyesi* adlı kitap batılı ölçülerde ilk günce örneklerinden biridir.

Ahmet Refik’in *Kafkas Yollarında* adlı seyahat güncesi, Sultan Reşad ve Vahdettin dönemlerinde sarayda başmabeyncilik yapan Lütfi Simavi’nin

notları da günce olarak değerlendirilebilir. Ömer Seyfettin’in *Ruznameler*’i ve İbnülemin Mahmut Kemal İnal’ın günlükleri de türün örnekleri içerisinde yerini alır; ancak yeterli ilgiyi göremez. Güncenin aslı gelişimi 1950 sonrası Nurullah Ataç’la başlar. Ataç’ın yazdıklarını günü gününe gazetede yayınlaması türün gelişimine yardımcı olmuştur.

Nurullah Ataç’la birlikte bir başka önemli isim olan Salâh Birsal, *Kuşları Örtünmek*, *Nezleli Karaga*, *Bay Sessizlik*, *Aynalar Günlüğü*, *Yaşlılık Günlüğü* gibi kitaplarıyla çağdaş edebiyatımızın önemli günce yazarlarından birisi olmuştur. Salâh Birsal’le aynı kuşaktan sayabileceğimiz Nuri Pakdil ve Orhan Burian’ın günlükleri de bu iki önemli ismi tüm yönleriyle tanıma bağlamında seçkin örnekler olarak göze çarpar. Türk edebiyatının önemli öykücülerinden Tomris Uyar’ın *Gündökümleri* adıyla yayımlanan günlükleri, Cemil Meriç’in iki cilt halinde yayımlanan *Jurnal*’i, Oğuz Atay’ın *Günlük*’ü, Cemal Süreya’nın *Günler*’i, Cahit Zarifoğlu’nun *Yaşamak* adlı günlükleri de türün önemli eserlerindedir. İlhan Berk’in *Günlüğü El Yazılarına Vuruyor Güneş* ise şairin önemli düzyazı kitapları arasında yer alır. Bunların dışında Hilmi Yavuz’un *Geçmiş Yaz Defterleri*, Adalet Ağaoğlu’nun *Damla Damla Günler* adıyla iki kitap halinde yayımlanan günlükleri, Oktay Akbal’ın, *Anılarda Görmek*, *Geçmişin Kuşları* ve *Yeryüzü Korkusu* adlı üç *Günlüğü*, Muzaffer Buyrukçu’nun uzun günlükleri, Fethi Naci’nin eleştiri günlükleri, Memet Fuat’ın son yıllarını anlattığı günlükleri de türün önemli örnekleri arasında sayılır.

ÖRNEK 1:

Hacivat’ın Günlüğü’nden

27 Şubat

Dolmuşta yanıma yaşlı bir kadın oturdu. Arkasından otomobile atlayan adam:

- Manton yerlerde sürünüyor.

- Ben kendim sürünüyorum, mantom sürünmesin mi?

Ağzı kalabalık bir kadındı. Araba kazası geçirdiğini, ayaklarının bu yüzden sakat kaldığını çakçaka ile anlattı.

Ben, Dil Kurumu durağına gelince dolmuştan nasıl çıkacağımı düşünüyordum. Kadın inmezse benim çıkmam çok zor olacaktı. Bir gün önce de ayağı sakat bir adam vardı dolmuşta. Tam kadının oturduğu yerde. Ben de

ikinci sırada aynı yerdeydim. İnmek için iyiden iyi cam-bazlık yapmak zorunda kalmıştım.

Kızılay'a geldiğimiz vakit dolmuş şoförü kadına nere-ye gideceğini sordu.

Çankaya'ya.

Ver paranı

Benden para alma, yoksulum ben.

Buraya kadar geldin (Büyük postanenin önünden binmişti), artık in de yeri boşuna kapatma.

Bari elli kuruş vereyim, yok param.

Ben bir an kadının inmesiyle, Dil Kurumu durağında benim de sıkıntı çekmeyeceğimi düşündüm ve şoförün, kadını indirmek istemesini çok yerinde buldum. (Evet, evet sevindim)

Nedir, o anda Hans Fallada'nın *Küçük Adam Ne Oldu Sana*'sındaki Karla'nın sözleri geçti kafamdan: Ama ben onları hırpalamak istemiyordum. Onlardan hoşlanmak, onları sevmek istiyorum. Bir canavar olmak istemiyorum."

Bu kez, biraz önceki canavarlığımı kendime bağışlatmak için çıkardım, kadının dolmuş parasını verdim. Benim bu davranışım, en arkada oturan bir başka kadını da coşturdu. O da yaşlı kadına bir iki buçukluk tosladı.

Bununla dönüş parası yaparsın.

Ey gelecekteki okur, bu sözlerimde bir sahtecilik sez-dinse memnun olurum. Evet, var burada bir sahtecilik. Çünkü arka sıradaki kadın, kesesine benden sonra mı, benden önce mi davrandı, kesin olarak bilmediğim halde önceliği kendime mal ettim.

Ama bu, iyilikseverliğin, budalalık gibi bulaşıcı oldu-ğunu söylememe engel olmaz sanırım (Birsal 1982: 302).

ÖRNEK 2:

Günlüklerin Işığında Tanpınar'la Başbaşa'dan

10 Şubat 1959

Şiirler biraz toplandı. Fakat eksikleri var. Hiçbir şey tembelliğimizi veya Kutsi'nin dedikleri doğruysa ki İlhan bu meselede başka yoldan aynı düşünür, mazeretleri-mizi bu birkaç manzume kadar iyi gösteremez. Bazıları hemen hemen kötü bir lisan egzersizi, bir kısmı zayıf, yer yer müzikalite ve şimşeklenmeler. Hakikatte hepsinde maddeyi o derinden kavrayış, onu değiştirip başka bir şey, hakiki şiirin malı yapmak eksik. Ayrıca estetiğime, şiir hakkında düşüncelerime de pek uymuyorlar. Sanki asıl ben ortada yokum da bir başkası, ben uyurken bu şiirleri yazmış gibi.

Une terrible aridité, une certaine et vraiment décourageant, même désespérant discontinuité paralyse toutes mes productions. (Korkunç bir çoraklık, verimsizlik, bir çeşit ve hakikaten cesaret kırıcı, hatta ümitsizlikten mütevellit bir durgunluk bütün eserlerimi felç ediyor.)

Evvela büyük bir kısırlık. Sonra da hiçbir şeyi duymamış ve ciddiye almamış olmak. Küçük oyunlarda kalmak, kendinden evvelkilerle gerektiği gibi hesaplaşmak. Valéry'nin bitirdiği yerden başlamalıydım. Bu da merhum ustamızı iyi okumamızı isterdi. Vakia iki üç kişi daha vardı: Mallarmé, Nerval. Bu sonuncusu başlangıcında Baudelaire'le beraber bana çok tesir ettiler. Şiirleri toplayınca eksiklikleri görüldü. "Ne İçindeyim Zamanın" gibi birkaçı şüphesiz fena değil. Beni onlar kabul ettirdi. "Bursa'da Zaman", bütün gevşekliğine rağmen kendini müdafaa eder. Zaten ona ilişmemem.

Fakat "Ömrün Çemberi", "Raks", hatta "Eşik", bilhassa "Eşik" kötü. "Bir Gül Bu Karanlıklarda" çok kötü. Bunlar değişecek.

Fakat kitabı kurtarmak istersem, "Deniz", ("Yalıda Akşam", "Ağaç" ve bir iki manzume) şiiriyle yeni başladığım veya benzerini bitirmek mümkünse "Eşik"i yeniden yazmak lazım. "Eşik"i eksik olarak yeniden yazmak, kitaba büyük kıymet verebilir.

Vaéry'nin akademi nutkunu okudum, çok güzeldi.

Saat beş buçuk, ben davetliyim, gitmem lazım. Fakat her şeyi birden isteyen istikametsiz bir iştiha içinde yerimden kımlıdayamıyorum.

"Un mot est un gouffre sans fond" 686. Existence des symbols... (Kelime, dipsiz bir kuyudur. Sembollerin varlığı...) (Enginün, Kerman 2008: 154-155)

Okuma Önerileri

- Süreyya, Cemal (2002), *Günler*, İstanbul: YKY
- Zarifoğlu, Cahit (1997), *Yaşamak*, Beyan.
- Ağaoğlu, Adalet (2004), *Damla Damla Günler*, Alkım.

10

Yaşam Öyküsü

G. Gonca Gökalp Alpaslan

Bu bölümde

✓ Yaşam öyküsünün ne olduğu ve yaşam öyküsü türleri üzerinde durulacaktır.

Araştırınız

1. Yaşamını merak ettiğiniz ve araştırdığınız tanınmış biri var mı? Hangi kaynaklardan yararlanarak araştırdınız? Ne tür bilgilere ulaştınız?

Yaşam öyküsü (biyografi, eski adlandırmasıyla tercüme-i hal), edebiyat, sanat, siyaset, spor gibi alanlarda başarı göstermiş, önderlik etmiş kişilerin yaşamının anlatıldığı kısa veya uzun metinlere verilen genel addır.

Yaşam öyküsü yazılan kişinin, belirli bir okur kitlesi tarafından çeşitli özellikleriyle merak edilen biri olması gerekir. O kişinin yaşamının ve yaptıklarının anlatılması yoluyla hem tanıtılması hem de bilinmeyen yanlarının ortaya konması beklenir. Okurlar da daha çok bu noktaya eğilir aslında; hayranlık ya da sevgi duyduğu kişinin, bilinmeyen yanlarını keşfetmek, onu daha yakından tanımak, merak ettiği ayrıntıları öğrenmek ister. Birinin yaşam öyküsünü yazan kişinin de o kişiye bir nedenle yakınlık, ilgi ya da sevgi duyduğu fark edilir. Bu kişi ailesinden biri olabileceği gibi, yaşam öyküsünü merak ettiği için üzerine eğilip araştırmaya giriştiği biri de olabilir.

Herhangi bir nedenle toplumda iz bırakan, merak uyandıran, öldüğü için anılmak istenen birinin hayatını tüm yönleriyle anlatmaya dayanan yaşam öyküsünün temelleri yazıtlara, mezar taşlarına, destanlara, kahramanlık hikâyelerine, evliya ve enbiya menkıbelerine (Batıda azizlerin hikâyelerine), ağıtlara dayandırılabilir. Çünkü bu türlerin hepsinde, bir kahramanın, bir liderin, bir hükümdarın ya da dinsel açıdan önemli birinin hayatının anlatılması ve övülerek, yüceltilerek topluma örnek gösterilmesi amaçlanır. Nispeten daha gerçekçi sayılabilecek biyografilerin başlangıcı olarak eski Yunan'da Plutarkhos'un *Hayatlar* adlı eseri gösterilir. 17. yüzyılda İngiltere'de William Roper'in Thomas Moore hakkında yazdığı biyografiyi ve 18. yüzyılda Samuel Johnson'un, James Boswell'in yazdığı biyografileri bu türün ilk önemli örnekleri arasında saymak gerekir. 20. yüzyıla dek yazılan biyografilerde, yaşamı anlatılan kişinin hayatının yanı sıra erdemleri, ahlakî özellikleri önemliydi. Modern biyografinin doğduğu 20. yüzyıldan itibaren yaşamı anlatılan kişiye daha nesnel yaklaşılmaya başlandı.

Türk edebiyatında da yazıtlardan, mezar taşlarından, ağıtlardan, destanlardan, menakıpnameler-

den sonra peygamberlerin hayatını anlatan siyerleri, belirli bir meslekte insanları, peygamberleri, tarikat ulularını, evliyalrı, padişahları, bilginleri ve Divan edebiyatında daha çok şairlerin hayatlarını anlatarak eserlerinden örnekler veren tezkireleri, yaşam öyküsü türünün ilk örnekleri arasında saymak mümkündür. Tezkireler, yazıldığı devrin tanınmış sanatçılarından yanı sıra pek bilinmeyen şairlerine de yer verdiği, sadece divanı olan şairlerin değil divan sahibi olmayan sanatçıların da eserlerinden örnekler sunarak bir antoloji ve edebiyat tarihi işlevi gördükleri için son derece önemlidir. 20. yüzyılla birlikte tezkireler yerini antolojilere bırakmıştır.

Türk edebiyatında modern anlamda yaşam öyküsü yazımının ilk örneklerine 19. yüzyılda, Tanzimat edebiyatından itibaren rastlanır. Namık Kemal'in, Beşir Fuad'ın, Ahmet Midhat'ın ve Fatma Aliye Hanım'ın yazdıkları yaşam öykülerini bunlar arasında sayabiliriz (Çelebioğlu 2007). 20. yüzyılda yaşam öyküsü türünde eserlerin sayısı ve çeşitliliği hızla artmıştır. Aşağıda çeşitli türlerine değinirken yaşam öyküsünün günümüzdeki yazarlarını da anacağız.

Yaşam öyküsünün en çok karıştırıldığı türlerden biri, öz yaşam öyküsüdür. Otobiyografi olarak da anılan öz yaşam öyküsünün yaşam öyküsünden en belirgin farkı, kişinin kendi hayatını kendisinin anlatmasıdır. Yaşam öyküsü yazımında, hayatı yazılan kişi yaşıyorsa ondan destek almak, onunla yapılan görüşmeleri esere ya da araştırmaya dayanak olarak kullanmak mümkündür ancak metin ikinci kişi tarafından yazılır, yani metinde tekil üçüncü şahıs anlatımı hakimdir. Oysa öz yaşam öyküsünde, kişi kendi yaşamını kendisi anlatır ve doğal olarak tekil birinci şahıs anlatımını benimser. Ve kişi kendi başından geçenleri anlattığı için daha öznel, daha duygusal, daha özgürdür yazarken.

Yaşam öyküsünün sıklıkla karıştırıldığı, çoğu kez iç içe geçtiği edebî türlerden biri de anıdır. Bazen birinin yaşam öyküsünü yazan kişinin, o kişinin yaşamıyla çok yakından ilişkili olduğu görülür. Bu tür eserlerde, yazan kişi çoğu kez kendi anılarına, o kişiyle ortak yaşantılarına sıklıkla başvurur. Ya da

bir araştırmacı, yaşam öyküsünü yazdığı kişiyle ilgili etraflı bilgiye erişebilmek için o kişinin yaşamında yeri olan kişilerle görüşür, onların anılarını derler ve eserinde kaynak olarak kullanır. Bu durumda anılar, yaşam öyküsünü destekleyici bir bilgi sağlar ama araştırmacının nesnel davranması gerekliliğini değiştirmez.

Yaşam Öyküsünün Temel Özellikleri

Yaşam öyküsü, kişinin kendisi tarafından değil, onunla ilgili araştırma yapan, bilgi ve belgelere ulaşan veya onun yaşamına yakından tanıklık etmiş kişiler tarafından kaleme alınır. Yaşam öyküsü yazılırken tarafsız ve gerçekçi olunmalıdır. Aktarılan bilgiler belgelere, kanıt ve tanıklara dayandırılmalıdır; bunun için kişi hakkında daha önce yazılmış yazılardan, kitaplardan, yapılmış araştırmalardan, resmi bilgi ve belgelerden, kayıtlardan, günlüklerden, mektup ve benzeri yazışmalardan, onunla yapılmış söyleşilerden, anekdotlardan, o kişinin yaşamında yeri olan insanlarla yapılan görüşmelerden, fotoğraflardan... yararlanılabilir. Yazarın, her tür ayrıntıya ulaşmaya çalışması ve dikkatle ele alması, bir zorunluluktur. Söylenti ve dedikodulara, asılsız bilgilere yer verilmemelidir. Özne bir tutum izlenmemeli; eleştirel, yargılayıcı, okuru yönlendirici bir tavır benimsenmemelidir. Kişinin yaşamı aşırı yüceltmeden ya da yerin dibine geçirmeden sergilenmelidir. Kişinin önemi, değeri, benzerlerinden farkı belirlenmelidir. Yaşam öyküsü yazılan kişinin doğumu, aile çevresi, eğitim süreci, kişiliği, arkadaşlık ve akrabalık ilişkileri, sosyal yaşamı, aşkları, evliliği ve çocukları, alanındaki başarısına ulaşma süreci, ulusal ve uluslararası başarıları, yaşadığı ve gittiği yerler, resmi görevleri, eserlerini yaratış süreci, sağlığı, ölümü... konu edilmelidir. Çalışmada/eserde kronolojik (zamandizinsel) sıra izlenebileceği gibi yaşamının belirli bir dönemi üzerinde yoğunlaşılabilir ya da geri dönüşlü anlatım benimsenebilir. Bu, yaşam öyküsü yazarının bireysel tercihinin, yaşam öyküsünü sanatsal ya da akademik amaçla ele alıp almamasına bağlıdır.

Yazılış biçimlerine göre yaşam öyküsü türündeki eserler şöyle sınıflandırılabilir:

Ansiklopedik Yaşam Öyküsü

Ansiklopedilerde, özel bir alanla ilgili başvuru kaynaklarında yer alan kısa yaşam öyküleridir. Söz konusu kişinin yaşamının önemli kesitleri, belli başlı eserleri, ulusal ve uluslararası ödülleri hakkında bilgi yer alır; kişisel yaşamına dair bilgi aktarılmaz. Amaç, okurun bilgiye en hızlı ve kesin biçimde ulaşmasını sağlamaktır; daha çok genel bilgileri içerir, ayrıntılara pek yer verilmez. Aziz Çalışlar'ın *Türk ve Dünya Edebiyatçıları Sözlüğü*'nü, Behçet Necatigil'in *Edebiyatımızda İsimler Sözlüğü*'nü, Meydan Larousse, Ana Britannica gibi temel başvuru ansiklopedilerindeki madde başlarını örnek olarak verebiliriz.

ÖRNEK 1:

Edebiyatımızda İsimler Sözlüğü'nden

UYAR, Turgut- Günümüz şairlerinden, 1927-22 Ağustos 1985, do. Ankara, ölm. İstanbul. Askerî Liseyi (1946), Askerî Memurlar Okulu'nu (1947) bitirdi. Posof, Terme ve Ankara'da subay olarak, ordudan ayrılınca da (1958) sivil görevlerde çalıştı, emekliye ayrılıp (1969) İstanbul'a yerleşti. İlk şiiri *Yedigün* dergisinde (sayı 46, Haziran 1947) çıkmıştı. *Kaynak* dergisinin bir şiir yarışmasında (1948) "Arz-ı Hal" şiiri ikincilik kazanınca Nurullah Ataç'ın güvendiği şairler arasında girdi. İlk dönem şiirlerinde kişisel yaşantılarının ve çevresinin izdüşümleri üzerinde durmuştu. Sonraları (1952) toplum ve törelerle çatışan bireyin yenilgisine yakılmış ağıtlar diyebileceğimiz şiirler yazdı. 1950 sonrası şiirimizi biçim ve öz bakımlarından yenileştirmesiyle İkinci Yeni'nin ilk akla gelen şairlerinden; deneme ve yorumlarıyla da günümüz Türk şiirini anlayışla, yetkiyle değerlendiren yazarlarımızdan biri oldu. Şiir kitapları: *Arz-ı Hal* (1949), *Türkiyem* (1952), *Dünyanın En Güzel Arabistanı* (1959), *Tütünler Islak* (1962), *Her Pazartesi* (1968), *Divan* (1970), *Toplandılar* (1974), *Kayayı Delen İncir* (1981). *Toplu Şiirler I* (ilk dört kitabının toplu basımı) 1981'de yayımlandı. Yeni şiirler ilavesiyle bütün şiirlerini *Büyük Saat* (1984) adlı kitapta topladı. Şiir üzerine düzyazıları *Bir Şiirden* (1983) adlı kitabındadır. Hüseyin Cöntürk *Turgut Uyar* (1961) incelemesine ikinci ve üçüncü kitaplarını konu edinmiş, şairin *Tütünler Islak* kitabı 1963 Yeditepe Şiir Armağanı'nı kazanmıştı. Daha sonra *Kayayı Delen İncir* ile 1982 Behçet Necatigil Şiir Ödülü'nü, *Büyük Saat* ile de 1984 Sedat Simavi Vakfı Edebiyat Ödülü'nü kazandı (Necatigil 1991: 315).

Belgesel Yaşam Öyküsü

Tanınmış bir kişinin yaşamını bütün yönleriyle aktarırken akademik bir tavrın egemen olduğu çalışmalarlardır. Genellikle akademik tez (yüksek lisans, doktora, doçentlik gibi) düzeyinde yapılan araştırmalar ve bazı makaleler buna örnek olarak verilebilir. Bu tür araştırmalarda yazar, kendini tamamen geri planda tutarken yaşamını aktardığı kişi hakkında son derece nesnel ve belgesel bir tutum içindedir. Çalışmanın odak noktasını sadece o kişinin hayatı oluşturmaz; eserleri hakkında derinlemesine bir incelemeyi de içeren bu tür araştırmalarda ele alınan kişinin yaşamı eserlerinin anlaşılmasını sağlamaya yardımcı olur. Yeni Türk edebiyatı araştırmacılarından Prof. Dr. Mehmet Kaplan'ın *Namık Kemal ve Tevfik Fikret, Devir Şahsiyet Eser*, Prof. Dr. Kenan Akyüz'ün *Tevfik Fikret*, Prof. Dr. Niyazi Akı'nın *Yakup Kadri Karaosmanoğlu*, Prof. Dr. Bilge Ercilasun'un *Ahmet İhsan Tokgöz*, Prof. Dr. Şerif Aktaş'ın *Refik Halit Karay ve Ahmet Rasim*, Prof. Dr. İsmail Parlatur'ın, *Recaizade Mahmut Ekrem*, Prof. Dr. Nazan Bekiroğlu'nun *Şair Niğâr Hanım* başlıklı çalışmaları akademik tarzda kaleme alınmış yaşam öykülerine örnek verilebilir. Beşir Ayvazoğlu'nun *Ömrüm Benim Bir Ateşti: Ahmet Hâşim'in Hayatı, Sanatı, Estetiği, Dramı ve Yahya Kemal: Eve Dönen Adam* adlı kitapları, akademik olduğu kadar yazınsal zevk de veren eserlerdir. Üniversitedeki araştırmacıların dışında da edebiyat ve tarih araştırmacıları tarafından kaleme alınmış yaşam öyküleri vardır. Sennur Sezer'in *Türk Sapho'su Mihri Hatun: Divan Edebiyatının Tek Kadın Şairinin Yaşam öyküsü* adlı eseri, Asım Bezirci'nin *Orhan Veli, Abdülhak Hamit Tarhan* gibi araştırmalarını buna örnek verebiliriz.

ÖRNEK 2:

Tevfik Fikret: Devir-Şahsiyet-Eser'den

Fikret bütün hayatınca tek mizaç ve karakterin inkişafını göstermekle beraber, tezahür şekilleri birbirinden ayrı olan dört merhale geçiriyor: Yirmi bir yaşına kadar, ileriki şahsiyetinin bazı taraflarını önceden haber veren oldukça sakin, fakat içli bir aile ve mektep devresi yaşıyor. Yirmi birler yirmi dört yaş arasında, kısa bir bahara benzeyen ilk gençlik çağını idrak ediyor. Yirmi dörtle

otuz yaşları arasında, bütün hayatınca devam edecek olan karakteri kazanıyor. Bu tarihten ölümüne kadar olan devre, aynı şahsiyetin muhtelif şartlar altında gelişen safhalarından ibarettir

(...)

Fikret'in çok küçük yaşlardan itibaren, aşırı derecede hassas olduğunu gösteren bazı vak'alar zikrediliyor. İsmail Hikmet'in anlattığına göre Fikret, daha üç buçuk yaşında iken bir komşu kızına âşık olmuştur: "Aksaray'da buldukları zaman birçok misafirler gelirdi. Bunlar arasında bir de paçacılar kâhyasının kızı Naciye Hanım vardı. Fikret işte bu Naciye Hanım'a âşık olmuştur. Ne zaman evlerine gelse yanından ayrılmaz, ayrılınca da başını yastığının altına sokar saatlerce ağlardı". (Kaplan 1987: 66)

Ömrüm Benim Bir Ateşti: Ahmet Hâşim'in Hayatı, Sanatı, Estetiği, Dramı'ndan

Konya'dayken merkezden aldığı bir emir üzerine Ulukışla, Niğde, Arapsun, Bor ve Ürgüp'ün iâşe işlerini teftiş etmek üzere bir arkadaşıyla yola çıkan Hâşim, Ulukışla'da tahmininin aksine altı leziz gün geçirir. Hele, Toros eteklerinde üzüm fidanlarıyla ve kavak ağaçlarının gölgeleriyle yemyeşil duran bir vadide, berrak bir su kıyısında seccadeler üzerine uzanarak geçirdikleri köy gecesi unutulacak gibi değildir. Bir taraftan ayrılar hazırlanmakta, bir tarafta "berrak ve âteşin" çaylar içilmekte, diğer taraftan mahzun nargilekeşler bir salkım üzümü gurub ışığına tutup tebesüm edenlere "nâmütenâhi sözler teati" etmektedirler.

Ulukışla'da yaşadıklarını anlatırken âdeta bir diyonizyak âyin tablosu çizen Hâşim, oradan dünyanın en güzel armutlarını ve en rayihalı elmalarını iştahla dişlediği Niğde'ye geçer; bu mektubu yazdığı gün öğleden sonra da Nevşehir'e hareket eder. 3 Eylül 1333 tarihinde yine Niğde'den gönderdiği mektupta, Anadolu insanı hakkındaki genel kanaatlerini yazan Hâşim –ki keskin bir gözlemci olduğu anlaşılmaktadır- ihmal edilmiş ve uzun savaşıardan çıkmış yoksul Anadolu'nun o yıllardaki içler acısı halini gözler önüne sermektedir. Çalakalem yazılmış bir mektup olmasına rağmen, Hâşim'in çarpıcı nersinin ilk örneklerinden biri sayılabilecek bu metin, aynı zamanda son devir Osmanlı aydınının Anadolu hakkındaki derin bilgisizliğine ve onunla karşılaşınca yaşadığı büyük şokun niteliğine dair ipuçları taşıması bakımından da önemlidir. Hâşim'in bu mektubuyla arkadaşı Yakup Kadri'nin *Yaban*'ını müjdelediğini söylemek mübalağa sayılmamalıdır (Ayvazoğlu 2006: 98-99).

Yazınsal Yaşam Öyküsü

Ünlü bir kişinin (yazar, sanatçı, devlet adamı, lider, pop şarkıcısı ya da sinema yıldızı, model...) yaşamının yazınsal bir değer taşıyacak şekilde, roman ya da başka bir türde kaleme alınmasıdır. Roman şeklinde kaleme alınan yaşam öykülerine “biyografik roman” ya da “yaşam öyküsel roman” adı verilir. Burada araştırmacının belgeselci kimliğiyle yaratıcı kimliği birleşir. Belge ve bilgiler kurmacaya dönüşür; bu da okuru metne bağlar. Yazarın amacı bir kahraman yaratmak değildir ama insanların kahraman olarak gördükleri kişilerin insanî yanlarını, duygusal dünyalarını anlatır. Öte yandan yazar, insanların pek de yakından tanımadığı kişilerin toplumun, insanların, ülkesinin yararına neler yaptığını gözler önüne sererek o kişinin hak ettiği saygının oluşmasını sağlamak, onun erdemlerini örnek göstermek amaçındadır. Yazar, yaşamını anlattığı kişiyi kurmacanın olanakları çerçevesinde ele almakla birlikte, kurmacadan farklı olarak o kişiyle ilgili topladığı bilgi ve belgelere dayanarak eserini yazmak, elindeki verilere sadık kalmak, kendi sanatsal kimliğini ortaya koyarken bile konu edindiği kişiye nesnel yaklaşmak zorundadır. Şevket Süreyya Aydemir’in *Tek Adam*, *İkinci Adam* ve *Enver Paşa*, Mehmet Emin Erişirgil’in *Bir Fikir Adamının Romanı: Ziya Gökalp* ve *İslamcı Bir Şairin Romanı: Mehmet Akif*, Tahir Alangu’nun *Ülkücü Bir Yazarın Romanı: Ömer Seyfettin*, Oğuz Atay’ın *Bir Bilim Adamının Romanı: Mustafa İnan*, Zeynep Oral’ın *Tutkunun Romanı: Leyla Gencer*, Ayşe Kulin’in *Füreya* ve *Adı Aylın*, Mine Söğüt’ün *Adalet Cimcoz: Bir Yaşam öyküsü Denemesi*, Gündüz Vassaf’ın *Annem Belkis*, Ayşe Sarısayın’ın *Çok Şey Yarım Hâlâ: Ayşe Sarısayın Babası Behçet Necatigil’i Anlatıyor* ve *Erdal Öz* adlı eserleri yazınsal yaşam öyküsüne örnek olarak verilebilir.

ÖRNEK 3:

Çok Şey Yarım Hâlâ: Ayşe Sarısayın Babası Behçet Necatigil’i Anlatıyor’dan:

“Babam genellikle sessiz, az konuşan, içe dönük bir insandı. Onun rahat konuşabilmesi, üstündeki o çekin-

gen, tutuk görüntüyü atabilmesi için “havasını bulması” gerekirdi; bu da çok sık yaşanan bir durum değildi. Annem, nişan gecesi babamın nasıl sıkıldığını, yerinde durmadığını, sonunda bir ara evin dışına kaçıp “işleri bitince ben gelip alırım babamları” diyerek sokakta volta attığını anlatmıştı bize. Bu olaya hem çok gülmüş hem de hak vermiştim babama. İnsanların pek çoğunun kendisini rahatsız hissedeceği böylesi bir seremoni, babam için kim bilir ne büyük bir işkence olmuştu. Ama annemin ailesinin, zaten kızlarını pek de istekli olmadan vermeye razı oldukları damat adayına duydukları tepkiyi de artırmıştı mutlaka bu volta olayı.

Evllenme hazırlıkları dönemi oldukça sıkıntılı geçmiş. Annemin maddi sorunları, bu sorunları babama yansıtmama çabaları; babamın ise ailesinden borç olarak aldığı parayla kuracakları evin asgari ihtiyaçlarını karşılamaya çalışması her ikisini de oldukça zorlamış. Bu arada babamın ailesinin yaşadığı Beşiktaş, Valideçeşmesi, Dibekçi Kâmil Sokağı (şimdi Enis Akaygen Sokağı), 22 numaralı evde, aile bireyleri, bir nikâh memuru ve iki şahitle nikâhları kıyılmış (Ekim 1949, babamın nikâh şahidi Oktay Akbal, anneminki ise yakın aile dostları Müvedded Ermert). Ardından da bir yemek yenilmiş ve herkes kendi evine geri dönmüş (evleri hazır olmadığı halde nikâhlarının kıyılmış olması, annemin ailesinin tutuculuğundan olsa gerek!). Evlenmeleri bir ay kadar sonra gerçekleşebilmiş. Bu süre zarfında annem “nikâhlı kocası” ile birkaç kez akşam yemeğine çıkmak gibi bir ayrıcalığı yaşama fırsatı bulmuş, tabii dönüşte geç kalmamak şartıyla! Yine Valideçeşmesi, Setüstü Sokak, 22 numarada bir kiralık ev bulunup temel ihtiyaçlar iyi-kötü karşılandıktan sonra ise ikisinin de yaşamında yeni bir dönem başlamış: Evlilik (Kasım 1949).

İlginç bir rastlantıdır ki, yıllar sonra bu ahşap evin yerine yapılan apartmanın bir dairesinde Hilmi Yavuz yaşadı. Babamın ölümünden sonra Hilmi Yavuz’u bu evde ilk ziyaret ettiğimizde hepimiz değişik duygular içindeydik. Özellikle annem çok etkilendi bu durumdan. Evliliğinin ilk yıllarını geçirdiği eve yıllar sonra yeniden gitmenin yanısıra, bu evde babamın çok sevdiği bir öğrencisinin/ dostunun yaşıyor olması gerçekten de heyecan vericiydi (Sarısayın 2001: 83-84).

ÖRNEK 4:**Bir Bilim Adamının Romanı: Mustafa İnan'dan**

"Belki de böyle yaşamının kendine göre bir güzelliği vardır" dedi profesör; "Belki de bir gün insana ödül verirler bilime hizmet ettiği için". Genç adama baktı: "Mesela sana". "Efendim?" diye kendine geldi delikanlı: "Ne verirler?". "Bilim hizmet ödülü". Parmağını salladı: "Ama odana kapanıp kitaplara gömülmekle olmaz sadece; ekol de kuracaksın". "Sahi bu 'ekol kurmuş'u anlatacaktınız bana. Orta yaşlı adam oturduğu sıradan kalktı; bir süre konuşmadan yürüdüler. "Bilmem ki nasıl anlatsam. Mesela ben şimdi sana bilim adamı olmanın yararlarını açıklamaya çalışırken, belki de küçük çapta bir 'ekol' kurmaya çalışıyorum, ne dersin?". "Nasıl?" dedi delikanlı, "Biraz daha anlatın". "Çok sevinirim" diyerek genç adamın koluna girdi profesör. "Bir yere gidip oturalım, olur mu?". Bir çekingenlik geldi esmer delikanlıya; bu şehirlilerin göreneklerini bilmiyorum, sizi sonra rahatsız ederim bir gün demeliyim herhalde. "Korkma" dedi profesör, "Rahatsız olmam, paralar da benden". "Onu demek istemedim de...". Profesör güldü: "Bir de demek isteyecek miydin? Bunu ben teklif ettim; yani seni rahatsız etmek, yani bilime karşı bir ilgi uyandırmak istiyorum sende. Bunu becerebilsem hemen bir ödül vereceğim kendime".

Önce pastalarını yediler, çaylarını içtiler. "Mesel mühim" dedi profesör, "Seni hemen tedirgin etmemeliyim. Mustafa da olsa böyle yapardı; ama benim yaptığım gibi durumunu belli etmezdi açıkça". "Benimle eğlenmiyorsunuz ya?". Profesör kaşlarını çattı. "Bundan daha ciddi bir iş olur mu? Yeter ki sen benim sözlerimi ciddiye al; çünkü her şeyi hemen öğrenemezsin. Bilimle ilgileneceksen bunu bilime yakışır biçimde yapmalıyız. İnsanların yaşantılarında dedikodunun ötesinde birşeyler bulmaya çalışmalıyız değil mi?". "Evet" dedi genç adam. "Öyleyse dinle:

"Mustafa İnan doktorasını yaparak İsviçre'den döndüğü zaman Yüksek Mühendis Mektebi'nde Teknik, Mekanik ve Mukavemet muallim muavinliğine tayin edilmişti. Aynı yıl, yani 1944'te Yüksek Mühendis Mektebi'nin İstanbul Teknik Üniversitesi olması üzerine doçentliğe getirildi. Aslında Mustafa İnan'ın doçentliği, bir bakıma çok eskiydi: Daha öğrencilik yıllarında, üçüncü sınıfta olduğu sırada Mustafa'yı çok seven matematik profesörü Kerim Erim, onu "doçentim" diye tanıtıyordu öğretmen arkadaşlarına. Sonunda Mustafa İnan gerçek doçent oldu; ama

şartları görünüşte pek değişmedi; asistanlarıyla birlikte oturduğu küçük 'Mekanik Odası'nda çalışmaya başladı. Oysa İsviçre'de doktora yaparken şartlar ne kadar başkaydı. Zürih Teknik Üniversitesi'nin geniş laboratuvarlarında yıllarca deney yaparak geliştirmişti doktorasını. Burada laboratuvar filan yoktu, herkese bir oda bile yoktu. Adı değişmişti ama mühendis mektebiydi henüz burası. Oysa Mustafa İnan yeni bir hava getirmek istiyordu: Mektebin Teknik Üniversite olmasını istiyordu, kürsüler kurulsun, araştırmalar yapılınsın istiyordu. Öğretim üyeleri de araştırma işine alışmalıydı. O zamanlar Mustafa belki 'ekol'ün ne olduğunu pek iyi bilmiyordu; ama belki de ilk 'ekol'ünü küçük mekanik odasında asistanlarıyla birlikte kurdu, Bekir Tekinalp ve İlhan Kayan'a araştırma yapmanın önemini aşıladı. Bir yandan da üniversitede ilk seminerleri düzenlemeye başladı. Ve üniversitede ilk doktora yaptıran hoca oldu sonra. Hayatının sonuna kadar büyük bir titizlikle yürüttüğü Uygulamalı Mekanik seminerlerinde yalnız öğrencilere, asistanlara değil, hocalara bile bir şeyle öğretti".

"Sonra?" diye sordu genç adam. "Sonrası yok" dedi profesör. "Hepsi bu kadar. İşte bütün Mustafa İnan'ı öğrendin". "Olur mu ama..." diye heyecanla itiraz etti delikanlı. Profesör güldü: "Ne bekliyordun yani? Yarım saatte koca Mustafa İnan'ı öğrenmek mi istiyordun? Bu uzun bir iştir, belki de seni ilgilendirmez". "Olsun siz gene anlatın biraz daha" (Atay 1975: 13-15),.

Söyleşi Biçiminde Yaşam Öyküsü

Son yıllarda giderek yaygınlaşan bir yaşam öyküsü yazma biçimidir. Bunun diğer yaşam öyküsü yazımlarından farkı, kişi hayattayken yazılması, dolayısıyla bilgilerin birinci elden aktarılmasıdır. Genellikle uzun süren bir ön araştırmanın ve yine uzun süren bir söyleşi ve yazım sürecinin ürünüdür. Araştırmacının ön araştırmayla edindiği bilgiler ve belgeler, söyleşi yapılan kişinin ışık tuttuğu gerçeklerle birleşir. Böylece edinilen bilgiler, yaşam öyküsü yazılan kişinin tanıklığıyla somutluk ve açıklık kazanır. Feridun Andaç'ın *Herkesten Bir Şey Öğrendim: Emre Kongar*; Nuri Dikeç'in *Silinmiş Alkışlar İçinde: Mücap Ofluoğlu*, Şengül Kılıç Hristidis'in *Erozyon Dede: Hayrettin Karaca ve Sinemada Ulusal Tavrı*:

Halit Refiğ, Emine Algan'ın *İki Kalas Bir Heves: Erol Günaydın*, Figen Yanık'ın *Doğaperest: Ali Demirsoy*, Ümit Bayazoğlu'nun *Hayat Tatlı Bir Zehir: Aydın Boysan*, Halit Kıvanç'ın *Ağlama Palyaço Makyajın Bozulur: Müjdat Gezen*, Mehmet Zaman Saçlıoğlu'nun *Güneş Umuttan Şimdi Doğar: Türkân Saylan*, Selim İleri'nin *Nâm-ı Diğer Kaptan: Attîlâ İlhan*, Kaan Özkan'ın *Görünmez Adam: Tahsin Yücel Kitabı* adlı eserini son yıllarda nehir söyleşi biçiminde gerçekleştirilmiş yaşam öyküsü yazımlarına örnek verebiliriz. Sosyal, sanatsal, bilimsel çalışmalarıyla toplumda iz bırakan kişilerle gerçekleştirilen söyleşilerle oluşan bu tür yaşam öyküleri, bir yönleriyle öz yaşam öyküsel de sayılabilirler. Çünkü söyleşi gerçekleştiren kişilerin sorularıyla yön kazansa da, metnin odak kişinin içsel bir yolculuğa çıkmasına yol açarlar ve kişinin o sorular sayesinde kendisi ve yaşamıyla bir tür iç hesaplaşmasını da içerirler. Bununla birlikte, yaşam öyküsü üzerinde yoğunlaşan araştırmacının ayrıntıcı çalışmalarına, uzun soluklu bir araştırma ve söyleşi sürecine, dikkatli bir yeniden gözden geçirme ve yazım sürecine dayandıkları için aslında söyleşi gerçekleştiren kişilerin ürünüdür bu eserler. Onların sayesinde yaşamımızda belirli bir özellikleriyle yer eden kişilerin farklı yönlerini tanıma şansı elde ederiz.

ÖRNEK 5:

Adalet Ağaoğlu Kitabı: *Sen Türkiye'nin En Güzel Kazasının'dan*

- Bu aşinalığın ardından, isterseniz, önce tiyatroya "ilk adım"ı nasıl attınız, onu anlatın bize.

- Tiyatroya ilk adım... Evet, üniversitenin son sınıfındaydım. 1950'de bitirdiğime göre, 1949 yılında ilk oyunumu yazdım. Söyledim ya, bizim alt katta Sevim (Uzgören) abla oturuyordu. O benim gizli gizli yazdığımı, şiire, giderek tiyatroya ilgimi biliyor. Doğrusu, iç dünyamı bir biçimde dile getirmek istiyordum.

- Kendini ifade edebilme çabası da var değil mi?

- Evet bu da var. Örneğin roman yazıyorum. O tarihe kadar lisede hep yazdım ama hepsini yırtıp atıyorum, beğenmiyorum. Onu beğenmiyorum, şiirimi beğenmiyorum, bunu beğenmiyorum, kendimden utanıyorum, yırtıyorum.

Bu sefer yeni bir şey arıyorsunuz. Yeni bir biçim arıyorum. Takılmışım Sevim ablaya: "Hadi, piyes yazalım". Adalet Sümer- Sevim Uzgören: *Bir Piyas Yazalım*. O da ısrar etti bunu yazacaksın diye.

- Konuyu nasıl buldunuz?

- Sevim abla çok sevdiğim biriydi, o biraz esin verdi bana. Konu kafamda şöyle oluşmuştu: Çok iyi iki arkadaş var. Bu iyi iki arkadaşın arası nasıl bozulabilir ve nasıl yanlış anlaşılır.. Tabii arkasında dedikodular, şunlar, bunlar ve bir hastalıktan doğma gizliliğin yarattığı kuşku, güvensizlik çelişkisi var. İşte böyle bir oyundu. Sevim ablaya insani açıdan kendi duygularımı söyledim, onunla duygularımı paylaşıyordum. "İşte bunu yazacaksın" dedi. Yazacağım da nasıl yazacağım? Aileler yakınlaşmıştı iyice. Annesi yaşlı ama annemle çok iyi anlaşılıyorlar. Biz tek bir evde gibiydik. Onların başında erkek de yok, babam sabah gidiyor akşam geliyor. Ben onlara inmişim, o bana çıkmış, hiçbir şey fark etmiyordu. Sevim abla benim gece eğitimimdi aynı zamanda. Söylüyordu "Şimdi ben sana şöyle diyorum. Ne diyeceksin bakalım? Yaz". Cevap arıyorduk, diyalog kuruyorduk. Oynayarak yazdık. Ve o oyunu Devlet Tiyatrosu'na verdik, kabul edildi. Yine de Sevim ablanın bunu bir yere verme gayreti olmasaydı, ben o işi yapamazdım, açık söyleyeyim.

- Kime götürdünüz yazdıklarınızı?

- Bizim daracık sokakta- İtalyan sokağı gibidir evimizin bulunduğu sokak-, karşıda sabaha kadar odasının ışığı yanan bir bey vardı. Kimdi biliyor musunuz? Refik Ahmet Sevengil. 1950 yılıydı, CHP iktidardan düşmüş, Refik Ahmet Sevengil'in milletvekilliği elden gitmiş ve parasız pulsuz Ankara'ya taşınmış. İşte bu, benim yazarlık hevesimi biliyor. "Ona verelim" dedi Sevim abla. O sırada bir gazetenin Ankara temsilcisiymiş, *Yeni İstanbul*'un. O benim yazmaya hevesim olduğunu ilk keşfeden büyüğümdür, Sevim abladan sonra. Bir gün Halim'i karşısına çağırıp "Bu kız çok yetenekli, sakın ha evliliğe kurban etme onu" demiş. Benim nikâh tanışım oldu sonra. 1951'de sınavla Ankara Radyosu'na girmiştim..

- O yıl bir radyo oyunu yazmıştınız yanılmıyorsam...

- Evet, benim ilk radyo oyunumdu. Bir gün radyodaydım, Grieg'in piyano konçertası çalıyordu, dayanamadım. O kadar etkilenmişim ki, *Aşk Şarkısı* adlı oyunu yazdım. İlk yıllarda radyo için o kadar çok "hikâye" yazdım ki... Sözlü yayınları yönetiyordum. Mikrofon çok açgözlü, durmadan yiyor. Sanatçılara, yazarlara örnekse "Beş ayrı

aşk" üstüne ismarladığım oyunlar zamanında gelmiyor; oturup bunları sabahlara kadar kendim yazıyorum. Bir de "Hayat Güzeldir: Her Şeye Rağmen Hayat Güzeldir" başlığıyla bir programım vardı; kendim yazar, kendim okurdum, canlı. Programa adını veren cümleyle başladık (Yıl 1954-55).

- Ankara Radyosu'na girmeden önce gazete ve dergilerde de yazıyordunuz değil mi?

- Evet. Sürekli yazdığım gazetede küçük çeviriler yapıyor, magazin haberleri "naklediyordum". Bir de boyuma bakmadan tiyatro eleştirileri yazdım. Çok şaşıracaksınız ama radyoya girince, basın kartımı "memur oldun" diyerek elimden aldılar. Halbuki ben Basın Yayına memur ol-

muşum, vermeyebilirdim. Ama bilmiyordum, bürokrasiyi de bilmiyordum. Ailede bürokrat yok... (Andaç 2000: 44-46).

Okuma Önerileri

- Atay, Oğuz (2000), *Bir Bilim Adamının Romanı*, İstanbul: İletişim.
- Kulin, Ayşe (2009), *Adı Aylın*, İstanbul: Everest.
- Ayvazoğlu, Beşir (2009), *Ömrüm Benim Bir Ateşti: Ahmet Hâşim'in Hayatı, Sanatı, Estetiği, Dramı ve Yahya Kemal: Eve Dönen Adam*, İstanbul: Kapı.

11

Öz Yaşam Öyküsü

G. Gonca Gökalp Alpaslan

Bu bölümde

✓ Öz yaşam öyküsü ve türleri hakkında bilgi verilecektir.

Araştırınız

1. Hiç yaşam öykünüzü yazmayı denediniz mi? Hangi yönlerinizi öne çıkardınız?

Öz yaşam öyküsü (otobiyografi), bir kişinin kendi yaşamını kendisinin yazılı olarak anlatmasıdır. Kişinin kendisiyle ilgili vermek istediği bilgilerin yanı sıra belge ve fotoğrafları da içerebilir.

Yazınsal öz yaşam öykülerinde edebiyat, sanat, siyaset, spor vb. alanlardan ünlü bir kişi kendi yaşamını bir kitap veya kısa bir yazı biçiminde kaleme alır. Öz yaşam öyküleri, kişinin diğer insanlar tarafından bilinmeyen yönlerinin, ünlü olduğu alan dışındaki yaşamının tanınmasını, geçmişinin -en doğru kaynaktan- öğrenilmesini, hakkında söylenen ya da bilinenlerin bir kez de bizzat kendisi tarafından aktarılmasını, alanındaki başarısını nelere borçlu olduğunu ve nasıl kazandığını ifade etmesini sağlar. Kişinin gelecek kuşaklar tarafından tanınmasına fırsat yaratır. Alanının önde gelen kişilerinin öz yaşam öykülerini yazmaları, onların diğer insanlara olumlu örnek olması bakımından son derece önemlidir.

Öz yaşam öyküsel metinlerde çoğunlukla birinci tekil kişi anlatımı benimsenir; bu nedenle öznedir. Bununla birlikte gerçekleri yansıtmalıdır. Anı ve yaşantılara dayanır. Yazarın eklemek istediği belge ve fotoğraflarla desteklenebilir.

Öz yaşam öyküsü, sıklıkla öz geçmişle karıştırılır; çoğu zaman birbiri yerine geçerek adlandırılır. Öz geçmiş ya da İngilizceden aktarılarak son günlerde sıklıkla kullanılan haliyle CV, kişinin iş yaşamını, uzmanı olduğu konudaki deneyim ve birikimlerini resmi bir dil ve biçimle aktardığı; daha çok iş başvurularında kullanılan bir metinlerdir. Öz geçmiş, yazınsal bir değere ve özelliğe sahip değildir, dilekçe gibi günlük yaşamın kulanımsal/işlevsel değere sahip yazı biçimlerinden biridir ve herkes tarafından (bir öğrenci, yeni işe başlayacak biri, uzun zamandır iş yaşamının içinde yer alan biri, bir akademisyen vb.) yazılabilir. Öz geçmiş sayesinde o kişi hakkında resmi bilgilere (doğum yeri ve tarihi, okuduğu okullar, iş deneyimi, alan bilgisi, o alandaki yayınları vb.) kısa ve açıkça ulaşabiliriz. Öz yaşam öyküsüyse res-

mi bir metin değildir; yazınsal bir türdür ve o kişi hakkında sadece resmi bilgilere değil, yaşantısını belirleyen birçok olaya, o olayların yarattığı duygulara, farklı yaşantı ve kişilerin bıraktığı izlere, yani o kişinin yaşamıyla ilgili duygusal, düşünsel, izlenimsel birçok ayrıntıya dair bilgiye erişilir.

Öz yaşam öyküleri en çok anı türüyle benzeşir. Anılardan farkı, öz yaşam öykülerinde genellikle zamandizinsel bir sıra izlenmesi ve kendini anlatan kişinin yaşamını ilk gününden itibaren kaleme almasıdır. Sık sık anılarına başvuran yazar, bunları öznel bir yaklaşımla dilediği, aklında kaldığı gibi aktarır. Anı türünde kaleme alınan eserlerde, sadece anıyı aktaran/yazan kişi değil hakkında anlatılan anılar nedeniyle başka kişiler hakkında da bilgiler edinilir. Anı aracılığıyla bir dönemin, bir sürecin genel atmosferi, o süreci paylaşan birçok kişiyi kapsayacak şekilde aktararak aydınlatılır. Bu nedenle de anılar, sadece anıyı yazan kişiyi değil, onun çevresindeki birçok kişiyi içerir. Öz yaşam öykülerindeyse, yazarın merkezi, kendisidir, kendi yaşamı ve başından geçen olaylardır.

Yaşam öyküsü (biyografi) türüyle de karıştırılabilen öz yaşam öykülerinin ondan farkı, öz yaşam öykülerinde yaşamı anlatılan kişinin o yaşamı kaleme alan kişiyle aynı olmasıdır. Yani öz yaşam öykülerinde yazar aynı zamanda metnin anlatıcısı ve baş kişisidir; her şey onun bakış açısıyla, onun izlenimleriyle aktarılır; dolayısıyla gerçekliği görecelidir. Yine de yazarın gerçeğe sadık kalması beklenir.

Öz yaşam öykülerinde yazarın gerçeğe sadık kalması tam olarak beklenemez; çünkü öznedir. Öz yaşam öyküsü yazarının bu konuda nasıl hassas bir denge tutturması gerektiğini Emin Özdemir şöyle ifade eder:

Öz yaşam öyküsünün değeri, geniş ölçüde yazarının içtenliğine, gerçeğe bağlılığına, doğallık ve yalınlığına bağlıdır. Bunları umursamayan, kendini olduğu gibi değil de özlediği, düşlediği gibi anlatan bir

yazarın öz yaşam öyküsü pek ilgilendirmez okurları. Önemli olan yaşanılanı, **benin** içinde kalarak vermesidir. Bu yönden öz yaşam öyküsünde ‘benmerkezci-lik’ ağır basar; yazar sürekli olarak belleğini yoklayarak kendi içine bakar (Özdemir 1981: 175).

Yazarı yaşamını anlatmaya iten neden, yaşadıklarını paylaşma ve geçmişini canlandırma arzusu olabileceği gibi, geçirdiği büyük bir değişimi veya çatışmayı aktarma ya da itirafta bulunma isteği olabilir. Bu anlamda öz yaşam öyküsel metinler, yazarın kendisiyle ve çevresindekilerle, yaşamıyla, geçmişiyle bir iç hesaplaşmasını da içerir.

İlk öz yaşam öyküsel metinlerle Antik Yunan döneminde karşılaşılır. MS 400’de Augustinus’un *İtirafı*’nı, 18. yüzyılda Jean Jacques Rousseau’nun *İtirafı*’nı, 19. yüzyılda Chateaubriand’ın *Mezar Ötesinden Hatıralar*’ını, Benjamin Franklin ve Dostoyevski’nin eserlerini bu türün gelişiminde önemli örnekler olarak sayabiliriz.

Türk edebiyatında öz yaşam öyküsel metinlere çok geç rastlanır. Cevdet Kudret, ilk örneklerden biri olarak Kâtip Çelebi’nin *Mizanü’l-Hak* adlı eserinin “Hatime”sini yani son sözünü gösterir(1980: 327). Muallim Naci’nin *Ömer’in Çocukluğu*, Yusuf Akçura’nın *Ta Kendim yahut Defter-i Âmalim*, Nigâr Hanım’ın *Hayatımın Hikâyesi* adlı eserleri 19. yüzyılda, Halikarnas Balıkcısı’nın *Mavi Sürgün*, Aziz Nesin’in *Böyle Gelmiş Böyle Gitmez* adlı eserleriyle 20. yüzyılda yazılmış öz yaşam öykülerine örnek verilebilir.

Öz yaşam öyküsel metinler şu alt türler ayrılabilir:

Belgesel Öz Yaşam Öyküleri

Edebiyat, sanat, bilim dergilerince ya da kurum ve kuruluşlarca istenen öz yaşam öykülerine sanatçıların verdiği yanıtları içeren metinlerdir. Uzun ya da kısa bir anlatı biçimindedir. Yazan kişinin sanatsal

kaygısından çok bilgi aktarma, kendini tanıtmaya kaygısı öndedir.

ÖRNEK 1:

Öz Yaşamım ve Kendim’den:

1982’de bir yıl önce tanıştığım ABD’ye bu kez öğrenci olarak uçuyordum. University of Michigan’ın Public Health Okulu’nun Çevre ve Su Kirliliği Bölümü’ne “Joint Doktora” öğrencisi olarak kabul edilmişim. Amerika’da gözlemlediğim ilk şey, Avrupa’nın aksine, insanın nereli olduğu yerine, ne başardığının daha önemli oluşuydu.

1984’te ODTÜ Çevre Mühendisliği Bölümü’nde araştırma görevlisi olarak çalışmaya başladım. Bu dönemden anımsadığım en güzel şey, çevre mühendisliği son sınıf öğrencilerine verdiğim ekoloji dersiyle ilgilidir. Can sıkıcı, yer yer üzücü akademik sorunlar baş gösterdi.

1985’te bu kez aşk projesi nedeniyle yola çıktım. Yolculuk Kuzey Afrika’yaydı. O yıl yazı Kuzey Sahra’da geçirdim ve çölde ay’a sevdalandım. Bu arada sıcak iklimi ne benim ne de bedenimin sevmediğini ve böylece kuzey sevgimin fiziksel bir yanı olduğunu da ayımsadım. Ben sonbahar ve kış sevenlerdenim. Doğru kuzeye yollandım. Kışı geçirmek için Helsinki’ye indiğimde cebimde on dolarım vardı.

Zor, çok zor bir yıldır. Finlandiya bir yabancıya yaşayacağı en zor ülkelerden biridir. Buna karşılık Finlandiya ve Finlilerin yüreğimde özel bir yeri vardır.

(...)

Bir yazarın okuması ve çalışması kadar, “yaşamaması” ve “görüp geçirmesi” gerektiğine inananlardanım. Gözleyebilmek, hissedip bütün bunlar arasında bir ilişki kurabilmek, ancak “yaşamakla” pratik edilebilecek yetenek özellikleridir. Bunlar da içsel dürtülerin şiddetli baskısıyla oluşur ancak. Maço olması dışında yazarlığına pek dil uzatamayacağım Hemingway, yazdıklarını oturduğu yerden kurarak oluşturmuştu, asla aynı yere ulaşmazdı. İşte bu yüzden olmalı, farklı işlerde çalışmış ve kendi kuşağımın en gezgin kadın yazarlarından olmak beni mutlandırıyor (Uzuner 1992: 35-36).

Yazınsal Öz Yaşam Öyküleri

Sanatçıların yaşamlarından kesitler hemen her zaman eserlerine doğrudan ya da dolaylı olarak yansır aslında. Fakat yazınsal yaşam öyküsü denildiğinde sanatçının küçük kesitler ya da belli belirsiz izler halinde bireysel yaşamından, geçmişinden olayları aktarmasını değil, eserinin temel konusunu öz yaşam öyküsüne ayırmasını anlamak gerekir. Bazen roman bazen öykü bazen de şiir biçiminde kaleme alınan öz yaşam öyküsel metinler, diğer türlerle kesişme noktaları da taşırlar. Örneğin öz yaşam öyküsel romanlar anı romanlarla benzerdir. Bu anlamda bir ayırıştırma ya gitmek pek de kolay değildir. Yazarın doğumunda itibaren hayatını roman biçiminde kaleme almasıyla oluşan öz yaşam öyküsel romanlara Türk edebiyatında henüz çok rastlanmamaktadır; son yıllarda bu türün en güzel örneklerinden birini Ayla Kutlu, *Zaman da Eskir* adlı eseriyle vermiştir. Yazınsal öz yaşam öykülerinin en önemli özelliği, okuduklarımız sayesinde o sanatçıyı yakından tanıma şansı elde ederken, aynı zamanda bir sanatsal eser okumanın hazzını duymamızdır. Yani sanatçı öz yaşam öyküsü aracılığıyla kendisiyle, geçmişiyile hesaplaşsa da yazınsal bir eseri yarattığının ayırındadır ve başka eserlerini (romanlarını, öykülerini, şiirlerini...) yaratırken taşıdığı estetik kaygıları burada da sürdürür.

ÖRNEK 2:

Zaman da Eskir'den

Bir buçuk ay kadar sonra, Ağustos'un 14'ünde, Antakya'da, Saray Caddesi'ndeki kapıdan girdikten sonra, Ortodoks kilisesinin avlusunu geçerek arka kapının açıldığı sokağa girince, hemen baştaki evde doğdum.

Bunlara benzeyen anılarımı çocuk dilimle anlattığımda herkesin çok hoşuna gidiyordu. Her ailenin bir maymunu vardır ya, bizimkilerin maymunu küçükken bendim. Daha sonraları o çalçene kızdan öyle sessiz ve kapalı bir kız çıktı ki, annem zamanın bir yerinde yanlış bir insanın huyunu kapıp geri döndüğümü düşündüğünü söyledi durdu.

Anılarım aile içinde şaka konusu olsa da, babamla annemin anlattıklarını birleştirdiğim andan beri –o an ne zaman oluştuyorsa- anlattığım her şey gözlerimin önünde gibiydi. Şimdi hâlâ o gün Antakya'da olan biteni gördüğüme yemin gerekse, herhalde ederim. Anlatılanların insanın bilincinde görseleğe dönüşebileceğinin bendeki ilk örneğiydi o temmuz günü. Bir yazar için gördüğüyle gördüğünü varsaydığı arasında öznel doğruluk yönünden bir farklılık olmaması doğaldır. Yıllar sonra annem benim yazıya yakınlığımı çok eskiden bildiğini söylediğinde, kanıtı bu olaydı.

Bu işitsel tanıklık, sonraları gerçekten tanık olduğum olayları ve durumları anlatmaya kalktığımda ailemde şaka konusu olmaktan çıktı, alaya dönüştü. Beni marifet sergilemeye yönlendirmeleri de belki bu yüzdendi. Çocukluğumda, 1941 yılı sonbaharından kalan bir anımı anlattığım gün, annem kestirip atmıştı: "Uyduruyorsun..." Uydurmuyordum: Babam boz renkli yedek subay giysi-siyleydi. Annemle birlikte masada oturuyor, denizi seyrediyorlardı. Biz, ağabeyimle birlikte kıyı boyunca koşuyorduk. Çakıllı bir yerd. Denizden karaya vurmuş kömürler vardı. Orası babamın ikinci kez askerlik yaptığı Çınarcık'tı. Annem direniyordu:

"Yine bizim anlattıklarımızı anlatıyorsun."

"Hayır, gördüğümü anlatıyorum. Hatta senin sırtında, yakasında ve omuzlarında kırmızı işlemler olan yeşil bir entari vardı."

Annem şaşkınlıkla kabul etti: Elbiseyi oradan ayrılırken nişanlanan bir kıza vermişti. Savaş yılları olduğu için kızcağızın nişanında giyebileceği hiçbir şeyi yokmuş. Bundan haberli olmam olanaksızdı. Yaptığını, babamdan bile saklamıştı çünkü.

O sırada üç yaşındaymışım (Kutlu 2006: 8-9).

Öz yaşam öyküsel şiirlerse kimi zaman şairlerin, dizeleriyle yaşamlarını anlatmasıyla oluşurlar. Türk şiirinde çok sıklıkla karşılaşılacakla birlikte Nazım Hikmet'ten Orhan Veli'ye, Cahit Külebi'ye, Cemal Süreya'ya, Behçet Necatigil'e dek birçok şairin kendi yaşam çizgilerini bazı şiirlerine açıkça yansıttığı görülebilir. Bu tür şiirler bir yandan sanatçının yaşamı hakkında bilgi içerirken bir yandan da estetik değer taşıması bakımından ilginç ve özeldir.

ÖRNEK 3:

Ben Orhan Veli

Ben Orhan Veli,
 “Yazık oldu Süleyman Efendiye”
 Mısra-i meşhurunun mübdii...
 Duydum ki merak ediyormuşsunuz
 Hususi hayatımı,
 Anlatayım:
 Evvela adamım, yani
 Sirk hayvanı falan değilim.
 Burnum var, kulağım var,
 Pek biçimli olmamakla beraber.
 Bir evde otururum,
 Bir işte çalışırım.
 Ne başımda bulut gezdiririm,
 Ne sırtımda müh-ü nübüvvet.
 Ne İngiliz kralı kadar
 Mütevazıyım,
 Ne de Celal Bayar'ın
 Ahır uşağı kadar aristokrat.
 İspanağı çok severim
 Puf böreğine hele
 Bayılırım.

Malda mülkte gözüm yoktur.
 Vallahi yoktur
 Yayan dolaşırım.
 Mütenekkiren seyahat ederim,
 Oktay Rifat'la Melih Cevdet'tir
 En yakın arkadaşlarım.
 Bir de sevgilim vardır pek muteber;
 İsmi söyleyemem,
 Edebiyat tarihçisi bulsun.
 Ehemmiyetsiz şeylerle de uğraşırım
 Meşgul olmadığım “ehemmiyetsiz”
 Sadece üdeba arasındadır.
 Ne bileyim,
 Belki daha bin bir huyum vardır...
 Amma ne lüzum var
 Hepsini sıralamaya?
 Onlar da bunlara benzer (Orhan Veli 1991a: 194-195).

Okuma Önerileri

- Kutlu, Ayla (2007), *Zaman da Eskir*, İstanbul: Bilgi.
- Nesin, Aziz (2006), *Böyle Gelmiş Böyle Gitmez*, İstanbul: Nesin.

12

Makale

Hayrunisa Topçu

Bu bölümde

✓ Makale üzerinde durulacak, makalenin farklı anlamları ele alınacaktır.

Araştırınız

1. Kendi uzmanlık alanınızla ilgili makalelerle gazetelerdekiler arasında ne tür farklar vardır? Genel bilginizle belirlemeye çalışınız.

Bir görüşü kanıtlarıyla birlikte açıklamak, savunmak veya yermek için yazılan düşünce yazılarına makale denir.

Türk Edebiyatındaki Gelişimi

Makaleler günümüzde bilimsel makaleler ve gazete makaleleri olmak üzere iki grupta toplanabilir. Fakat makalenin Türk edebiyatındaki serüveni gazetenin yayın hayatımıza girmesiyle başlar. Türk edebiyatının ilk gazetesi 1831’de çıkarılan *Takvîm-i Vekâyi*’dir. Tamamen hükümet denetiminde çıkarılan gazeteyi 1840’ta yarı resmî yarı özel olarak çıkarılan *Cerîde-i Havâdis* izler. Şinasi’nin Agâh Efendi’yle birlikte 1860’ta çıkardığı *Tercümân-ı Ahvâl* ise batılı anlamdaki ilk gazete kabul edilir. Şinasi’nin 1862’te tek başına çıkardığı *Tasvîr-i Efkâr* ikinci özel gazetedir. Şinasi, adı geçen gazeteler aracılığıyla “makale”nin yazılı bir tür kapsamında temellerini atmıştır. Bu gazetelerde özellikle güncel konular hakkında yayımlanan makaleler Türk edebiyatında türünün ilk örnekleri kabul edilirler.

Makalenin, Türk edebiyatına ilk olarak gazeteyele girmesi tesadüfî değildir. Makale, Türk toplumunun düşünce hayatına yeni bir bakış açısı getirmiştir. Olayları sorgulama, neden-sonuç ilişkisi çerçevesinde değerlendirme, çözüm önerileri getirme, kanıtlara dayandırma bu türün bünyesinde taşıdığı özelliklerdir. Gazete ise halka ulaşmanın en yaygın araçlarından biridir. Dolayısıyla Şinasi gazete aracılığıyla halka ulaşabilmiş, makaleler aracılığıyla ise ele aldığı konuyu açık, anlaşılır bir şekilde ve her yönüyle insanlara anlatma imkânı bulmuştur.

Özellikleri

Makale yazılırken ele alınan düşünce kanıtlarla desteklenmeli, yazar, her tür iddiasına kanıt göstermeli, ortaya atılan düşünce her yönüyle değerlendirilmelidir. Makalenin kısa ve özlü olma gibi bir hedefi yoktur. Bu sebeple düşünce ayrıntılı bir şekilde işlenmelidir. Yazar, öne sürdüğü kanıtlar aracılığıyla düşüncelerini savunmalı, tartışmalı ve buradan bir sonuca varmalıdır.

Makalenin, nesnel bir bakış açısıyla ve resmî bir üslupla kaleme alınması beklenir. İfade, açık ve anlaşılır olmalıdır.

Türleri

Makalenin Türk Edebiyatındaki Gelişimi bölümünde de söylediğimiz gibi makaleler, bilimsel ve gazetelerde yayımlananlar olmak üzere iki grupta toplanabilir. Bu gruplandırmanın temel ölçütü makalelerin yayımlandıkları yerlerdir. Bilimsel makaleler genellikle akademik alanda yayımlanan dergilerde, gazete makaleleri ise gazetelerde yer alır. Farklı yerlerde yayımlanmaları, iki grup arasındaki makalelerde kendilerine özgü bazı özelliklerin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Bilimsel Makaleler

Bilimsel makale, belirli bir alanda uzmanlaşmış bilim adamları tarafından yazılır. Öncelikle makalenin girişinde bir “sorun” ortaya atılır, sınırları çizilir. Burada “sorun” sözcüğü bir engel veya bir çıkmaz anlamında değil daha kapsamlı olarak düşünülmelidir. Herhangi bir durumun tespiti, sonucu, bir şeyin varlığı veya yokluğu makale yazmak için “sorun”u oluşturur. Gelişme bölümünde daha önce o konuda söylenenler değerlendirilir, “sorun” farklı yönleriyle ele alınır, yazar kanıtlar sunarak kendi görüşlerini belirtir, bunları tartışır ve verilerden yola çıkarak bir sonuca ulaşır.

Bilimsel makaleler yazılırken yazar daha önce o konu hakkındaki çalışmalardan faydalanabilir, alıntılar yapabilir, göndermelerde bulunabilir. Fakat tüm bu kullanımların makalenin içinde ve sonunda belirtilmesi gerekir. Çünkü başka yazarlara ait görüşleri kaynak belirtmeden kullanmak ahlakî bir davranış değildir ve bu tür alıntılar “intihal” (aşırma) olarak nitelendirilir. İntihal etik suçtur ve yasal sonuçları vardır.

Makalenin yazımı sırasında başka kaynaklardan belirli yöntemler çerçevesinde faydalanılır. Bu yön-

temlerin yaygın bir şekilde kullanılanları ve bunların örnekleri aşağıda verilmektedir.

Alıntı: “Alıntı, bir yazarın, başka bir yazarın eserinden kısa ya da uzun bir parçayı kaynağını açıkça belirterek, olduğu gibi kendi metnine aktarmasıdır” (Gökalp-Alpaslan 2007: 17). Alıntı tırnak içerisinde verilir. Sonunda yazarın soyadı, kullanılan eserin basım yılı ve alıntının yapıldığı sayfanın numarası belirtilir. Yukarıdaki tanım da alıntı yöntemiyle verilmiştir. Bu yöntem için şu şekilde ikinci bir örnek verilebilir. “Dondurmacı yuvarlak kapları tek tek açarak yassıca, oluk ağzılı kaşığına yoğun kıvamlı renklere daldırıyor, kaşığa gelen gül yaprağı biçimindeki parçaları külahta istifliyor, bu hareketi -küçük kızın büyülemiş bakışları altında- külahta yükselen kıvrımlı bir gül goncası elde edene kadar sürdürüyor” (İrepeoğlu 2009: 134).

Gönderme: Makale içerisinde bir eserin veya yazarın adını anarak okuyucuyu adı geçen esere/yazara yönlendirmeye *gönderme* adı verilir. Göndermenin tek bir yöntemi yoktur. Önemli olan göndermenin, doğruluğu kontrol edebilecek biçimde açık verilmesidir. Gönderme yapılan kaynak akışında parantez içinde soyad, yayın yılı ve sayfa numarası şeklinde verilebilmektedir. Örnek: “Tevfik Fikret içe dönük bir kişiliğe sahiptir.” (Kaplan 2005: 260). Bazı bilim dallarında kaynağı dipnotta vermek de yaygındır. Dipnotta tıpkı alıntıda olduğu gibi yazarın soyadı, kitabın yayın yılı ve sayfa numarası verilir. Alıntının yapıldığı kaynağın tamamına gönderme yapılmışsa sayfa numarası verilmesine gerek yoktur.

Kaynakça: Makalenin sonunda yazıda kullanılan kaynakların yazarları, adları, yayın tarihleri, yerleri ve makalelerin sayfa numaraları belirtilir. Bu bölüme *Kaynakça* adı verilir.

Bir bilimsel makale alıntıları, göndermeleri, kaynakçası vb. açılarından kendi içinde tutarlı olmalı, bir bütünlük arz etmelidir.

Alıntı ve *gönderme* bölümlerinde kullandığımız eserlerin künyelerini örnek olarak verelim:

İrepeoğlu, Gül (2009), *Fiyonklu İstanbul Dürbünü, Giysilerin Penceresinden*, İstanbul: Doğan Kitap.

Kaplan, Mehmet (2005), *Tevfik Fikret Devir-Sahsiyet-Eser*, İstanbul: Dergâh Yayınları, (8. baskı).

Kaynakça yazımında biçime dair birtakım özellikler (noktalama işaretlerinin kullanımı, yazı karakteri, yayın yerinin, sayfa numarasının sıralaması) yayın organının (dergi, kitap) veya resmî kurumun (YÖK, enstitü) kararları doğrultusunda farklılık gösterebilir. Ama bir yazı kendi içinde tutarlı olmalıdır.

Gazete Makaleleri

Gazete makalelerinin yazılış tarzları -bir sorunun ortaya atılması, değerlendirilmesi sonuca varılması-bilimsel makalelere benzer. Fakat yayımlandıkları yer dolayısıyla güncel konuları işlerler. Oysa bilimsel makalelerin güncel konuları işlemek gibi bir zorunlulukları yoktur.

Gazete makalelerinin halkı aydınlatmak, bilgilendirmek gibi bir amaçları olduğu için bir konuyu hem ayrıntılarıyla değerlendirmeleri hem de merak uyandırıcı olmaları gerekir. Çünkü gazetenin ülkedeki gelişmeleri halka duyurmak şeklinde bir görevi ve kamuoyu oluşturmak gibi bir özelliği vardır. Dolayısıyla gazete makalelerinin üslupları bilimsel makalelere göre daha keskin ve dikkat çekici olmalıdır.

Gazete makalelerinde kaynakça verilmez. Dipnot, alıntı ve göndermelerin belli bir sisteme bağlı olarak yapılması beklenmez.

ÖRNEK 1:

Gazete Makalesi Örneği:

TBMM “Türkçe Komisyonu”ndan Basına Yansıyan Bazı Görüşlere Dair

Nurettin Demir

TBMM “Türkçede Bozulma ve Yabancılaşmanın Araştırılması ve Türkçenin Korunması ve Etkin Kullanımı İçin Alınması Gereken Önlemlerin Belirlenmesi” amacıyla bir Araştırma Komisyonu kurdu. Türkçe kirlendi, yozlaştı, öldü bitti feryatları göğe yükseldiği için doğrusu böy-

le bir gelişmede şaşılacak bir şey yok. Dile bu kadar ilgi gösterilmesi elbette sevindirici bir şey. Herhangi bir soruna çözümün komisyonlarda değil, bazen uzun yıllar sürebilecek ciddi, zahmetli, zaman zaman sinir bozucu araştırmalarla bulunabileceğini düşünen birisiyim. Yine de komisyonun yararlı bilgiler ortaya koymasını yürekten arzu ederim. Ne var ki komisyondan, epeyce taraftarı olan "Türkçe yozlaşıyor, kirleniyor, bozuluyor" vb. gibi bir sonucun ortaya çıkma olasılığı da yüksek. Komisyona yardımcı olabilecek birkaç soru: Hem standart Türkçe hem de yabancı dil öğretiminde neden bu kadar başarısız? İnsanlar, Türkçe kelime bulamadıkları için mi iş yerlerine yabancı isimler veriyor? Neden dil konuları "ciddi" havasındaki programlarda bile şaşılacak bir sıklıkla tartışılır? Türkiye'de satılan malların Türkçe açıklamaları olması için neler yapılmalıdır? Dil zaptiyeliği yapan dernekler, mesela Türkçe *kılavuz* kelimesini niçin *klavuz* biçiminde yazarlar? Türkiye'de üretilen bilgi yabancı dilde yayınlanırsa neden daha itibarlı olur? vb. vb. Soruları çoğaltmak mümkün, ama yazının asıl amacı o değil?

Komisyonadaki konuşmacılardan bazılarının görüşleri basına yansıyor. Mesela şu sözler, özellikle bilgisayar terimlerinin Türkçeleştirilmesine büyük emeği geçmiş olan Prof. Dr. Aydın Köksal'a ait: "Türkçe, eşi emsali olmayan bir bilim dilidir. İngilizce'ye her yönden fark atar. /.../ Türkçede bir kirlenmeden bahsediliyor. Türkçede kirlenme yok... Türkçe çöküyor. Türkçe, kendisini ölecek diller arasında ilan etti. Üstelik bunu da devlet eliyle yapıyor. Eski bir YÖK Başkanı, 'Türkçe bilim dili olamaz' dedi. Osmanlı döneminde halkın yüzde 90'ı okur-yazar değildi. Bu yüzden Türkçe halk arasında korunmuştur. Fakat şimdi durum tersi. Aydınlarımız, gençlerimiz, yöneticilerimiz, Batı'nın propagandalarına teslim oldular. Bazı insanlar, 'Türkçe'deki Ğ, Ş, Ö ve Ü harflerinden öğreniyoruz' diyorlar. Eğer bir yirmi yıl daha üniversitelerde yabancı dille öğretim devam ederse, Türkçe, silinme tehlikesiyle yüz yüze kalacak" (21 Mart 2007, *Bugün*, s. 5).

Prof. Köksal, vahim öngörülerde bulunmuş. Ancak bu öngörüler dilbilim verileriyle örtüşmüyor. Yabancı dille eğitimi, eski YÖK başkanının ipe sapa gelmez görüşlerini eleştirirken topuzu biraz değil, epeyce fazla kaçırmış. Yabancı dille eğitimin yararları zararları, Türkçenin bilim dili olamayacağı gibi bir safsatayı eleştirmek ayrı bir yazı konusu. Yine de yüreklere su serpecek bir bilgi vermekte yarar var. Türkçenin konuşulduğu alanlarda eğitim yüz yıllarca yabancı dillerde yapılmış, devleti yönetenler ya-

bancı dilleri konuşmuş, şairi yabancı dilde yazmış. Ama Türkçe yok olmamış. Kaç kişinin yüksek eğitim aldığı ve bunun dile yansımalarının ne olduğu apayrı bir araştırma konusu. Türkiye'de her üniversitede yabancı dille eğitim verilmediği gibi, yabancı dille yirmi yıl eğitim sonucu ortadan kalkmış bir dil de yoktur. Prof. Köksal, eğer gazete haberi doğruysa, biraz abartmak suretiyle konuya dikkat çekmek istemiş olmalı. Ancak Prof. Köksal'ın sözleri tam aktarılmamış olsa bile bu tür görüşlerin epeyce yaygın olduğu göz ardı edilemez. Bu nedenle dillerin nasıl yok olduğuna kısaca değinmekte ve Türkçenin durumuna bakmakta yarar var.

Bugün yeryüzündeki dillerin sayısıyla ilgili farklı görüşler mevcuttur. Verilen sayılar 5.000-6.900 arasında değişiyor. Bu dillerin hepsi, konuşurlarının sosyal ve psikolojik ihtiyaçlarına cevap verecek zenginliktedir. Hiçbiri, bir şekilde insan doğasına daha uygun olma anlamında üstün değil. Hepsi de son derece karmaşık sistemler. Hiçbirinin diğerine "fark atması" diye bir şey de söz konusu değil. Antropolojik anlamda ilkel topluluklar olduğu gibi ilkel diller olacağı inancı uzun zaman taraftar bulmuş ise de yapılan çalışmalar bunun doğru olmadığını göstermiştir...

Yaşayan dillerden bazıları ölüm tehlikesiyle karşı karşıyadır. Konuşur sayısı bir görüşe göre altı bin, bir başka görüşe göre de on binin altında olan diller bunlar ve dünyadaki bütün dillerin yarısından fazlasını oluşturuyorlar. Ama dillerin yok olmasında nüfus azlığı tek etken değil. *En kritik* durumda olan diller, 70 yaşın üstünde ve az sayıda konuşura sahip olanlardır. 40 ve üstü yaştan konuşuru olanlar, *ciddi tehlikede*, 20 yaş ve üstü konuşuru olanlar ise *tehlikede* sayılıyor. Buna karşılık, bir dilin çocuk ve yaşlı konuşuru olduğu halde çocukların hepsi bu dili konuşmuyorsa o dilin güvende olmadığı düşünülüyor. Çocuk ve yaşlı konuşuru olmakla birlikte, konuşur sayısı az olan diller de istikrarlı görülmeyle birlikte güvende kabul edilmiyorlar. Her ortamda ve herkeşçe konuşulan dillerin ise güvende oldukları düşünülüyor.

Yok olma tehlikesi altındaki dillerde yabancı dillerden yoğun alıntılar görülse de dillerin yabancı dilden kelime almak, yabancı dille eğitim, iş yerine yabancı isim vermek vb. nedenlerle yok olduğu görülmemiştir. Araştırmacılar dillerin yok olmasında en önemli rolü sosyal işlev kaybının oynadığını söylemektedirler. Dilin toplum içerisinde herhangi bir işlevinin kalmaması, ailelerin çocuklarına

ana dillerini aktarmaktan vazgeçmeleri dillerin asıl yok olma nedenidir.

Dil yitimi konusuna hümanist bakış açısıyla yaklaşan bilim adamları, bir dilin ölümüyle birlikte o dille üretilmiş yaşama biçimi ve kültür zenginliğinin, bitkiler ve doğal yaşam hakkındaki bilgilerin yok olacağı, mesela Avusturya yerlilerinde olduğu gibi, konuşurlarda kimlik kaybı sonucunu ortaya sosyal sorunlar çıkacağı, diller üzerinde yapılan karşılaştırmalı çalışmalar için her dilin vazgeçilmez olması vb. nedenlerle dillerin yok olmasını engellemek için çalışıyorlar.

Devlet idaresinin dili, halkın dili, edebiyatın dili, eğitimin dili olarak, bir doğal dilin kullanıldığı her yerde kullanılan ve her türlü işlevi yerine getiren Türkçe, konuşur sayısı, yayılma alanı ve işlevleri açısından, yok olmak bir tarafa, tarihinin en güçlü dönemini yaşamaktadır. Türkçe, tarihte konuşulduğu alanı sürekli genişletmiş bir dildir. Kelime alışı, başka bir dilde eğitim vb. gibi nedenlerle yok olacak olsaydı şimdiki dek izinin kalmamış olması gerekirdi. Türkçenin ne gelecek yirmi yılda ne yüz yirmi yılda ne de öngörülebilir herhangi bir zamanda ölümünü ilan ettiğini gösteren bir şey vardır. Varsa da bir dilci olarak ben göremiyorum. Kim bilir, belki görme becerim bu kadardır.

Radikal İki, 2 Nisan 2007: 8.

ÖRNEK 2:

Bilimsel Makale Örneği:

Romanda Dramatik Aksiyonu Sağlayan Değerlerin Görüntü Seviyeleri Üzerine Bazı Öneriler

Ramazan Korkmaz, Ardahan Üniversitesi

Öyküleme tekniğine bağlı edebî anlatılar, aynı veya karşı yöndeki güçlerin oyunuyla şekillenen dramatik aksiyon üzerine kurulur.

Dramatik aksiyon eserde var olan öykü, epizot ve entrika bağlantılı güçler sisteminin birlik prensibinden doğan üst bir organizasyonudur.

Bir anlatıda sıradan öykü, anlatı kişilerinin genel anlamda eyleme dönüşen yaşantılarını; epizot, eylemin dizisel boyuttaki en küçük anlamlı birimini; entrika ise, okuyucuyu öyküye bağlayan onu kendine çeken tematik bir cazibe gücünü içerir. Entrika, anlatıdaki kişilerin sıra-

dan davranışlarını öykü ve epizot seviyesinden kurtarıp bir nedensellik dizgesi ve bir anlam oluşturma çabasıyla dramatik aksiyon denilen büyük birlik prensibine taşır.

Etienne Souriau, dramatik aksiyonu kuran güç veya güçler sistemini, kişiler ağırlıklı bir değerlendirmeyi esas alarak önce altı sonra da yedi gruba ayırır (Bourneur - Qellet 1989, 152-155; Aktaş 1991, 153-156). Bunlar;

- I- başkahraman (protaganiste),
- II- hasım kahraman (antagoniste),
- III- istenilen- istenilmeyen obje,
- IV- verici kahraman (destinateur),
- V- alıcı kahraman (destinataire),
- VI- yardımcı kahraman (adjuvant) ve
- VII- hain, başlıklı kategorilerden oluşur.

Bu güçler, farklı kombinezonlarla romanda/ anlatıda sayısız ilişkiler ağının doğmasına neden olurlar. Yalnız ilk iki temel gücü takip eden diğer unsurlar, çoğu zaman karakter veya tematik değer olarak karşımıza çıktığından onları ayrı kategoriler halinde sıralamanın incelemedeki dikkati asıl güçten kaydırma tehlikesi taşıdığını belirtmeliyiz. Sözcü Etienne Souriau'nun istenilen ve istenilmeyen obje diye III. kategoride değerlendirdiği güç (istenilen- istenilmeyen obje); "değerli olanı takdim" ile ilgili bir simge değerdir. V. ve VI. kategoriler, W.J. Harvey tarafından norm karakter (ficelle) (Harvey 1966, 67-68) olarak belirtilen ve genellikle tematik güce ait bir eleman/değer özelliği göstermektedir. E. Souriau'nun VII. olarak eklediği *hain* faktörü ise, daima karşı gücü -genellikle- kişiler bazında temsil eden bir elemandır.

Aynı işlevin farklı görüntülerini, ayrı ayrı kategorik değerlendirmenin kuramsal çözümleme çalışmalarında fazlaca pratik bir yarar sağlayamayacağı görülmektedir.

Yukarıda anlatılan aynı işlevli farklı görüntüleri, iki ana güç başlığı altında fakat üç değişik görüntü seviyesinde tanımlamanın çok daha işlevsel olacağı kanısında olduğumu belirtmek istiyorum. Yaşamın özünü kuran ve bütün değişmelere rağmen değişmez olan bu iki temel güç, yaşamın hemen hemen bütün alanlarını kapsayan ebedi ve ezeli karşıtlığın, romanda, daha geniş bir söylemle anlatı türlerindeki görünümünden başka bir şey değildir; karanlık ve aydınlık, hep ve hiç, sevinç ve keder, dişil ve eril, varlık ve yokluk, yaşamak ve ölmek gibi.

Bu bağlamda yaşamın özünü, karşıtlıklar eyleşiminin oluşturduğunu söylemek; bir anlamda bu ikili ana kategorinin kendisini kesinleyen ontik varlık alanlarına da

işaret eder. İşte en geniş anlamıyla edebî eser, bu iki ezeli ve ebedi karşıtlığın, kurmaca bir yapıda, *var olanlar* metaforuyla kendi varlıklarını saklama/ açma mücadelesidir.

Fenomenolojik anlamda varlık, arkada durandır. Var olan ise, öne sürülendir (Farber 1967, 63). Öne sürülenler, görüntülerdir; bir amacı, bir duyguyu, bir itkiyi, bir mesajı kendisinde saklayan/ açan simgelerdir. Bu bakımdan, görüntülerin şimdiki varoluş biçimlerini bu ezeli ve ebedi tezadın onların yüzüne sinen anlamları olarak okumak; bir edebî eserin çözümlenmesinde araştırmacının temel hareket noktası olmalıdır. Homo Semioticus anlamda bu okuma eyleminin yapı(a)mayışı okuyucuyu, dinleyiciyi veya muhatabı kuru bir öyküye veya bütünselliğin anlamını kuramayan açılımsız, bağlamsız bir epizoda tutuklu kılar.

Oysa ki anlatıdaki çeşitli anlam birimleriyle örgülenen değer duygusuna ulaşma ve onu çözümlenmenin temel hareket noktalarından birisi, kişilerin eylemleri yanında –ve hatta ondan daha çok- anlatıya eklenen simgesel anlatımın dilini çözmektir. Zaten edebî metnin çokkatlılığı, -en gerçekçi anlatısal yapılarda bile- simgesel söylemi bir nevi zorunlu kılar. Bu bakımdan William York Tindal, gerçeğin bizzat kendisini değil bir üst kurgudaki yaratımını, şiir gibi yoğun ve dönüşümlü bir yapıda işlemesi dolayısıyla bütün romanların sembolik olduğunu söyler (Tindall 1962, 68).

Böyle bir değerlendirme, bizi büyük ve muazzam bir varlık prensibinin anlatısal yapılardaki mikro planlı ve gerçeğimsi (fictif) (Tural 2000, 54) dünyasına götürecektir. Bu mikro planlı ve gerçeğimsi varlık dünyası, kendini ifade etmek için daima biri birine zıt kategoride farklı iki gücü öne sürer. Bunlar:

1- Ülküdeğerler (Tematik Güç)

2- Karşıdeğerler (Karşı Güç)'den oluşurlar.

Ülküdeğer, ruhunu eserin merkezine yerleştiren yazarın benimsenmiş değerlerini, doğrularını, özlemlerini, arzularını, varlık kaygısını, kısaca anlatıcının yaratıcı ben'ini temsil eden bir varoluş dizgesi içerir. Dramatik aksiyon, ülküdeğerleri genellikle kişi bazında temsil eden bu gücün ilk görüntü seviyesi tarafından kurgulanır. Zaten romanın veya herhangi bir anlatı türünün asıl varoluş nedeni de; başkişinin yaşamına gizlenen evrensel nitelikli ebedi değişmezleri, bireysel bir bazda okuma ve yansıtma amacı taşır.

Karşıdeğer ise, sanatkarın olumsuzladığı değer, kabul ve inanışların oluşturduğu ve Etienne Souriau'nun 'la force opposante' dediği karşı gücün varlık alanını temsil eder. Dramatik aksiyonu kuran çatışmanın sağlanabilmesi için bu gücün kişi, kavram veya simge değer olarak mutlaka var olması gerekir.

Bu iki ana değer, anlatısal yapılarda üç farklı görüntü seviyesi oluşturarak kendini gerçekleştirme olanağı bulur. edebî bir eserde bu değerler; eyleyen olarak *kişi*, düşünsel anlamda *kavram* ve derin hakikatleri söylemekten çok sezdirme, anırttırma ve çağırıştırma bağlamında *simge* olarak karşımıza çıkarlar.

Bu durumu *kora şeması* olarak adlandırdığımız sınıflandırma ile şöyle şematize edebiliriz:

	<i>Ülküdeğer</i> (Tematik Güç)	<i>Karşıdeğer</i> (Karşı Güç)
Kişi		
Kavram		
Simge		

Doğrusu dünyayı ve bütün evreni böyle bir yapı bütünlüğü içinde düşündüğümüzde değişen fazla bir şeyin olmadığını görürüz. Bu görüntü seviyeleri içerisinde, eylemlerini takip ederek temsil ettiği değerlere en çabuk ulaşabildiğimiz fenomen, bu değerlerin *kişi* olarak görüntüleridir

Bir anlatıdaki *kişiler düzlemi*, görünen eyleyenler dizgesidir. Anlatının gizini eylemleriyle varılmaya, kurmaya ve geliştirmeye çalışırlar. Onların insan olarak görünüşleri, en alışılmış ve en çok benimsenmiş olan bir tavrın yansımasıdır. Anlatıdaki eyleyenler dizgesi, insan görünümü dışında, somut (canlı-cansız) varlıklardan ve/ya soyut ve muhayyel kavramlardan, simgelerden oluşabilir. Anlatı eyleyenleri, kişiler düzleminde görüntü seviyeleri oluştursalar bile, kendilerini ancak kavram ve simge boyutunda ifade ederek evrensel hakikate açarlar. Bu açılış, insan bilinçaltındaki derin devininin metaforik yolla kendini gerçekleştirmesidir. Anlatı metinlerinin çokkatlı yapısı, kavram ve simge düzlemindeki metaforik anlam yoğunluğu ile herkesleşen bir açılıma kavuşur ve her okuyucu bu çokkatlılık içinde kendini –bireysel ve kültürel kazanımları düzeyinde– mütemediyen yeniden okur.

Arka-plan kültürü zayıf sıradan bir okuyucu veya vasat bir zeka, yaşamın sürekli kişiler düzlemindeki basit öykü kısmı ile ilgilenirken, varlık, kendisini orta düzeyde kavram ve derin boyutta ise, simge konumunda açım-lamaya, gerçekleştirmeye çalışır. Bu bakımdan anlatı

türlerine ait "metinlerin okunması"nda, kuru bir olay dizgesinden çok, bu dizgelerden doğan değer duygusuna ve bu değer duygusunun simgesel öne sürümlerine dikkat edilmelidir.

Kavramlar, genellikle ülküdeğer ve karşıdeğerleri temsil eden güçlerin hedef objeye varma savaşımında takındıkları tavrı, değer anlayışlarını, varoluş amaçlarını ve yönelişlerini bildiren ara değerlerdir. Anlatı kahramanlarının kişilik yapılarını, değer anlayışları ve tipolojilerini, hedef objeye erişme uğruna meşru saydıkları ve kendilerini yansıtmak için aracı bir değer olarak kullandıkları kavram dizgesinden çıkarmak mümkündür.

Kavramlar, anlam üretimi için bizi birliğe taşıyan sıktırılmış, yoğunlaştırılmış nitelikte düşünsel araçlardır. Anlatı türlerindeki kavramsal görünüm, daha çok bilinç ve bilinçüstü düzeylere ait oluşları açıklamak üzere görevli unsurlardır.

Oysa ki, *simgeler* bize doğrudan hiçbir şey söylemezler ve kendini saklayan derin bir hakikatin öne sürümü olarak karşımıza çıkarlar. Arkada olan'la daima kendisi olmayan'ı temsil eden öne sürülen arasında; muhakeme, çağırışım veya benzeşme yollu ve önkabullere bağlı göreceli bir ilişki bulunur. Bu görece nitelik ilişkisi simge'yi, varlığın öne sürdüğü üç farklı boyutun en gizemli olanı, en çok anlaşılmayı bekleyeni olarak karşımıza çıkarır. Bu bağlamda simge, buzdağı'nın suyun altındaki kısmını işaret etmekle, sezdirmekle yükümlü bir değerdir. Sanat eserlerinde görülen evrensel anlamdaki insani öz, bilinçaltının zamanı ve mekanı aşan yönleriyle ancak simge değerlerle ortak görüntü seviyeleri oluşturabilir. Sanat eserinin evrensel dille 'herkes'i kucaklaması'ndaki başarısı, onun simgesel anlamdaki değer derinliğinin bir göstergesi olarak kabul edilmelidir.

Şerif Aktaş, metinde veya eserde ortaya çıkacak bu değer sisteminin çözümünü, üslup inceleme çalışmalarının ana hedefi saymaktadır (Aktaş 1988, 27). Okuyucunun, anlatı sistemindeki yapıyı çözebilmesi için kişiler ve kavramlar düzleminden çok bu simge değerler üzerinde yoğunlaşması ve bu değerleri çözümlemesi gerekmektedir.

Sözgelimi *Gün Uzar Yüzyıl Olur* (Cengiz Aytmatov) adlı romanda Yedigey ve Abutalip kişiler düzleminde ülküdeğerleri (tematik gücü) temsil ederken; "kendisi olma", "dua", "aile" ve "tarih bilinci" gibi ifadeler kavramsal boyutta; Aral Gölü, Ana Beyit, ev, Altın Mekre Balığı ve Dönenbay Kuşu gibi unsurlar da simgesel boyutta ülküdeğerleri temsil etmektedirler. *Gün Uzar Yüzyıl Olur*'da

dramatik aksiyonu sağlayan asıl çatışma daha çok kişiler ve kavramlar aracılığı ile bu simgesel değerlerin derin düşünsel yapıyı öne çıkarmalarından kaynaklanır.

Sözgelimi *kora şemasında* su metaforuyla ülküdeğerleri simge düzleminde temsil eden ve kuruyarak yatağından çekilen Aral Gölü; bir su kütlesi olmaktan öte, varoluş kaynaklarının gizini içinde barındıran bir simge değer olarak karşımıza çıkar. Su, dişil ve doğurgan bir öge olması itibarıyla evrensel varoluşu önceleyen, içeren ve daima olanaklı kılan bir fenomendir. Gölün çekilmesi, bir anlamda bizim kaygısızlığımızın evrensel varoluş esprisince protesto edilmesidir. Yani varoluş kaynakları bizi sırasıyla uyarmakta, kınamakta ve terketmektedir.

GÜN UZAR YÜZYIL OLUR ADLI ROMANDA

	ÜLKÜDEĞER (TEMATİK GÜÇ)	KARŞİDEĞER (KARŞI GÜÇ)
KİŞİ	- Yedigey - Abutalip - Zarıpa - Kazangap	- Sabıtcın - Tansıkbayev
KAVRAM	- kendisi olma - tarih bilinci - barış - aile - huzur - güven - ana dil - Tanrı - inanmak - dua - ninni - efsaneler - destanlar - insan	- başkalaş(tır)ma/ ötekileş(tır)me - pragmatizm - despotizm - şovenizm - sloganlar - mankurtaş(tır)ma - ideolojik koşulla(n)ma - sloganik söylem
SİMGE	- ana - ana dil - ev - yazı - Anabeyit Mezarlığı - Akmaya/ Nayman Ana - Aral Gölü (su) - doğa - Altın Mekre Balığı - bebek başını andıran dünya - bellek - dönenbay kuşu - yürek - - ev	- mankurt - yakıt insan - kara çizme - demir yolu - tren - boş içki şişesi - tel örgüler - çöl - çölleşme - silahlar -avcılar - parti - yatılı okullar

Gün Uzar Yüzyıl Olur romanındaki *su* unsuru, dişil işlevi itibarıyla kadını ve anayı da temsil etmektedir. Bu bağlamda Nayman Ana'nın öldürülmesi ile Aral Gölü'nün çekilmesi arasında analogik bir benzerlik vardır. Nayman Ana, her türlü varoluş olanağını içeren su kaynakları gibi, ötekileşen/başkalaşan insana yönelik yapılan *kendine çağırının sesi*'dir. Kendisi olma'nın sesidir. İnsan yaşamda ötekileşme talihsizliğine uğradığında, başkalaştığında, mankurtaşığında; onu kurtaracak tek güç, varoluşsal anlamdaki kendine çağırının sesidir. Bu sesi susturmak

ebedi anlamda insanın kendisini ötekiliğe mahkum etmesidir. Abutalip, ölüme giderken Yedigey'e çocuklarını kastederek "Onlara gölü anlat diye fısıldar" Aral Gölü'nün kilometrelerce içeri çekilmesi, önlem alınmadığı takdirde yaratıcı güçlerin bizi nasıl terk edeceğinin simgesel anlatımını içermektedir. Oysaki yaratıcı aktiviteyi en çok içinde barındıran bir simge olan "ana", Mankurtlaştırılmış oğulun onu öldürmesine rağmen, bütün içtenliğiyle bir kuşa (Dönenbay Kuşu) dönüşerek, talihsiz oğlunu rastlantısallıkla kurulan ötekilik tutsaklığından kurtarmaya çalışır.

Romadaki diğer simge unsurları ayrı ayrı bu tarzda çözümlenmek mümkündür. *Gün Uzar Yüzyıl Olur* adlı romanda ülküdeğerleri kişiler bazında temsil eden Yedigey, Abutalip ve Zaripa, kendilerini çağıran bu sesin daha görünür biçimlerinden ibarettir. Onların sadece yaşam öykülerini takip eden sıradan okuyucu, bu sesi genellikle duyma şansına sahip değildir. Sabitcan ve Tansıkbayev ise, başkalaştırılmanın ve ötekileştirilmenin ebedi kölesi olacak zavallılardır.

Gün Uzar Yüzyıl Olur adlı romanda en önemli simge değerlerden birisi de yazı'dır. Yazının bireysel ve toplumsal belleğin oluşumunda nasıl taşıyıcı bir işlev üstlendiğini görüyoruz. Yaşamın yok etmek üzere sıkıştırdığı Abutalip, kendi içsel varlığını yazı ile çocuklarına açmak ister: "Yaşamın özünü, savaşta görüp geçirdiklerimi yazıp bırakacağım çocuklarıma. Eh başkaca zenginliğim yok. Sarı Özek çöllerine işte bu düşünceyle geldim. Yaşam dört bir yandan beni sıkıştırdı; yok olayım, yitelim diye ite ite buraya kadar sürdü. Eğer gördüklerimi, öğrendiklerimi yazıp çocuklarıma bırakırsam bir gün varlığım onların benliğinde uzar gider." (s. 159)

Alıntı metinde görüldüğü gibi "yit"mesi için yaşam tarafından *itilen, sürülen* insan, bir tutunma noktası arayarak çocuklarında devam etmek, yaşamak ister. Tıpkı ondan önceki nesillerin söze dönüşen varlıkları gibi o da bir taraftan bu kolektif tinselliğe ulanmak ister. Çocuklarının benliğinde uzamak isteyen insan, tarihselliğini kavramış bilincin simgesidir. Tarihsellik insanlığın ontolojik bir kazanımıdır. Ne var ki, kazanılan her şeyin korunması ve gelecek nesillere aktarılması da önemli bir sorunsaldır.

Bu bağlamda yazı, tarihin kaotik boşluğunda yiten'i durdurmaya çalışan emeğin en kutsal yüzüdür. Yazı, varoluşun gizini sular gibi içinde barındıran ve ölümsüzlüğe taşıyan ırmaktır. Yazı, yaşamın yok etmek üzere sıkıştırdı-

ğı Abutalip'in sessizliğe indirgenmiş ama ebedi var olma potansiyeline sahip bilincin sesidir. Çocukları, insanlar, yaşamın yok etmek istediği herkes, her çağda bu sessizliğe indirgenmiş sesi dinleyerek/okuyarak yeniden var olmanın bir yolu olduğunu öğrenecek ve evrensel anlamdaki insanın nasıl bir kutsallıkla biri birine bağlandığını anlayacaktır. Abutalip'in "uzayıp giden" varlığı, haksızlığa ve baskılara karşı duran herkesi aynı safta birleştirecektir.. Bu durumda yazı, "yok olma" ve "yitme"nin karşısına dikilen koruyucu bilinç'in simgesidir. Metnin edebî niteliği ve çokkatlılığı da genellikle bu bitegen kaynaktan beslenir.

Romadaki diğer simge değerleri de aynı doğrultuda yorumlamak mümkündür. Sözelimi karşıdeğerler grubunu simgesel anlamda temsil eden *kara çizme*; bir varlık alanına tecavüz eden zorbalığı, *demiryolu*; her türlü alternatif düşünceyi ve duyarlılığı "kara tren"ler gibi homurdanarak ezip geçen despot bir yönetim biçimini, *mankurt oğul*; evrensel boyuttaki bir varoluş kaynağını yok eden körleştirilmiş gücün "öteki" boyutlu tükenişini anlatan değerlerdir.

Aynı biçimdeki değerler sınıflamasını Sabahattin Ali'nin Kuyucaklı Yusuf adlı romanı için de yapabiliriz.

KUYUCAKLI YUSUF ADLI ROMANDA

	ÜLKÜDEĞER (TEMATİK GÜÇ)	KARŞİDEĞER (KARŞI GÜÇ)
KİŞİ	- Yusuf - Muazzez - Kaymakam Selahattin - Bakkal Ali - Çinelî Kübra	- Hilmi Bey - Hacı Ethem - Şakir - Dağ eşkiyaları - Şahinde
KAVRAM	- masumiyet - vefa - sağduyu - vakar - ciddiyet - insana ve emeğine saygı - eşitlik - başkaldırı - yalnızlık	- yozlaşma - çözülme - sünepeleşme - sömürü - adaletsizlik - eşitsizlik - güvensizlik - istismar - nemelazımcılık
SİMGE	- tekbaşinalık - dağ - at - ışık - kar - yol	- kalabalık - şehir - köpek - karanlık - oda - masa - okul - eşkiya

Kuyucaklı Yusuf'ta yapılan değerler sınıflamasında, romandaki dramatik aksiyonun genellikle kişiler ve kavramlar düzlemi üzerine kurulmaya çalışıldığını görmekteyiz. Kavram düzleminde ülküdeğerleri temsil eden masumiyet, kaba ve tensel bir iştihanın yönlendirdiği sömür tarafından sürekli tehdit edilmekte, varlık alanı ihlal ve iğfal edilmek istenmektedir.

Kuyucaklı Yusuf'ta, bireysel anlamda Muazzez'de simgeleşen masumiyet duygusu, toplumsal anlamda güvensiz, korumasız ve istismara açık yapısıyla bütün Anadolu insanını temsil eder. Romanın başlangıç noktası da zaten "eşkiyaların baskını ve cinayeti" ile adeta alışılmış bir gazete haberi gibi başlar. Olay yerine durum tespiti için gelen hükümet ekibinin geçtiği yerlerin tasviri, bu ihmalin insandan mekâna kayan topyekûn bir sömürü düzeneğine de gözler önüne serer.

Anadolu insanının masumiyeti, kırsal bölgelerde kanunlarca yasaklı, dağ eşkiyalarınca; şehirlerde ise, kendilerini gösterişli sıfatlar (ağa, bey, ilçe parti başkanı, kaymakam, vekil vb.) arkasına saklamış şehir eşkiyalarınca sömürülmekte, istismar edilmektedir. Birincileri kanunca eşkiya tanınıp -etkisiz de olsa- önlem alınma gereği duyulduğundan legal eşkiyalar, ikincileri ise kanunun tanımadığı ve çoğu zaman sıfatları nedeniyle koruma yanılığısına düştüğü illegal eşkiyalardan oluşmaktadır. İlegal eşkiyalar, kaymakam Selahattin Bey'in pasif ve istismara açık kişiliğinde devletin masum yüzünü, kimsesiz ve güvensizliği bakımından Kübra'da Anadolu insanının suskun masumiyetini ve daima okuyucuda koruma duygusu uyandıracak kadar saf ve temiz Muazzez'de kişinin bireysel masumiyetini iğfal ederek sömürmektedirler.

Yazar, kavram düzlemindeki bu çatışmayı kişi bazında Kuyucaklı Yusuf ve Hilmi Bey/ Şakir ilişkilerinde yansıtır. Kuyucaklı Yusuf, tematik gücü/ ülkü değerleri simgesel anlamda temsil eden dağ'ların görüngüsü olarak ortaya çıkar. Yusuf, dağlar gibi dirençli, vakar sahibi ve baş eğmezdir. Oysa kişisel ihtirasların aracı olarak sunulan partiler, okullar ve diğer toplumsal kurumların baskılarınca köleleştirilen/ sünepeleştirilen (köpek simgesiyle) şehirliler insanlar, sömürüye bir direnç noktası oluşturmakta pek de becerikli değillerdir. Şehrin kolektif kimliği, sürüleşerek baş eğmeyi, büyük bir yüceltimle (sublimation) gençlere bir değer olarak sunar. Romandaki simgesel değerlerdeki dağ/kır ve şehir/kasaba karşıtlığından doğan çatışma işte böyle bir sorunsalın derin boyutuna işaret etmektedir.

Romanda ayrıca görülen ışık/aydınlık-karanlık, başkaldırı-sünepeleşme (boyun eğme, ya da tiranlığı kutlama; köpek gibi), bireyleşme-sürüleşme vb. karşıtlıklar eyitişimi yine bu doğrultuda değerlendirilmelidir. Yusuf, tiranlığın kutsandığı, eşkiyalığın, zorbalığın/sömürünün legal bir boyut kazandığı şehir/kent yaşamını bir çıkmaz sokak olarak görür. Karanlık bir gecede bu çürüme imgelerinin üzerine kurşun yağdırarak, yine ülküdeğerleri simge olarak temsil eden atıyla, dağ'a sığınır.. Bu sığınış, tıpkı mitik düşüncedeki gibi, yıpranan zamanların ilga edilmesiyle oluşan sessiz belirsizlikte yeniden doğuşa bir hazırlık niteliği taşımaktadır.

KARA KİTAP'TA

	ÜLKÜDEĞER (TEMATİK GÜÇ)	KARŞİDEĞER (KARŞI GÜÇ)
KİŞİ	- Galip - Rüya - Celal - Bedii Usta	- kürtajcı doktorlar - modacılar
KAVRAM	- kendisi olma - bireysel özgünlük - toplumsal değerler	- başkalaşma/ ötekileşme - sürüleşme/ kalabalıklaşma - tekleş(tir)me - arabeskleşme - moda - imaj
SİMGE	- ak - mavi - yazı - Rüya (tinsel varlığımın içinde barındığı yer) - hafızanın bahçeleri - ev - mahzen - Bedii Usta - Celal - Galip	- kara - kara kitap/ kara kadıllak - karanlık (daireler, sokaklar) - karanlık yüzlü insanlar - sahipsiz kol ve bacaklar - kuyu - apartman - kesik baş - incir kavanozundaki ağlayan bir kellenin gözleri - Cellat, modacılar, kürtajcı doktorlar

Kara Kitap'ta Orhan Pamuk, büyük bir ustalıkla dramatik çatışma dizgesini kişi boyutundan soyutlayarak kavram ve daha çok simge boyutuna taşır. Öyle ki, romanda hedef obje olarak yönelinen Rüya bile, bir roman karakteri olmaktan çok; bireysel ve kolektif arayışların, iç-

tenlik düşlerinin kendilerini gerçekleştirmeleri için açılan bir özgürlük alanına dönüşmüştür.

Aynı alegorik benzerliği diğer roman kişilerinde de görmekteyiz. Sözelimi, fabrikasyon manken üretiminin mahzene ittiği Bedii Usta, yine bir simge değer olarak karşımıza çıkar. Ülküdeğerleri kişi görünümünde fakat simge ölçütünde temsil eden Bedii Usta; modernitenin, teknolojik ilerlemenin tek tip insan dayatmasına karşı bireysel özgünlüğü ve bu bireysel özgünlüklerin üst bir toplamından oluşan toplumsal *kendilik duygusunu* temsil eder. Bedii Usta'nın kendisi olma yerine *başkası olma'yı* kendine hedeflemiş tüketici bir kitle karşısında tutunamayıp mahzen'e inmesi, çekilmesi; daha doğrusu sığınması; mahzen'i, aşığılanmış kendilik bilinçlerimizin barınağı simge bir değer durumuna taşır. O halde mahzen, yeniden kendisi olmaya kalkışacak birey ve toplumların ilk uğrak yerlerinden birisi olacaktır. Nitekim Galip, parçalanmış çocukluk anılarının ışığında bir kendilik bilinci geliştirmeye çalışırken "hafızanın bahçeleri" olarak tanımladığı mahzen imge'den yararlanır. Cellat'ın kendi olma sorunsalı da yine bilinçaltındaki kaotik yönlendirmeler üzerine kurulur.

Kara Kitap'ta ülküdeğerleri veya tematik güçleri simge düzeyinde temsil eden *ev*; *yuva* ve *ana çağrışımlarıyla* içtenlik düşlerimizin barınağını, *yazı*; tüm gelişme ve değişme olanaklarını içinde taşıyarak insanı, geçmiş ve gelecek bağlamında ölümsüzlüğe götüren gizemli bir varoluş biçimini temsil etmektedir. *Ev* imgesinin bütün sıcak ve bitegen çağrışımlarını yıkan *apartman* ögesi ise; ilişkilerin ölümünü, modern çıkmazımızın tersine çevrilmiş kuyusu'nu, yalıtılmışlığımızı ve yalnız kalmışlığımızı açmılayan bir karşıdeğer simgesidir.. *Ev* ve *apartman'ın* kavramsal ve çağrışımsal değerleri, romandaki çatışma odaklarının ana kaynaklarından birisini oluşturmaktadır. Romandaki *cellat* ve *kürtaj yapan doktorlar* yine karşıdeğerleri simge düzleminde temsil eden fenomenlerdir. Modern yaşamın ürettiği kendi utançlarıyla kendi sularında boğulan kötücül ve soğuk çağrışımlı imgeler olarak sunulan bu insanların çocuksu yanları -oysa ki ne kadar da sıcak, sevecen ve zavallıdır..

Anlatı türleri bir bütün olarak değerlendirildiğinde, dramatik aksiyonu sağlayan güçler ya da değerler düzeyinin her zaman kişiler düzleminde karşımıza çıkmadığını görürüz. Özellikle soyutlama tekniğine bağlı (tecrit türü) anlatımlarda, tematik cazibe gücü, kendini genellikle kavram ve simge görünümünde açıklamaya çalışır. Sözelimi masal, efsane, destan ve mesnevi gibi öykülemeye bağlı anlatı türlerinde, gerçeküstü ve dolayısıyla

örtük bir söylem hakimdir ve kişiler bağlamındaki anlatı kahramanları genelde simgesel unsurlardan oluşmaktadır. Dede Korkut anlatılarındaki Tepegöz, her ne kadar bir anlatı kişisi olarak karşımıza çıksa da; asıl anlamda; varlık tabakaları arasındaki geçilmezlik ilkesi'nin ihlal edilmesiyle dengeleri bozulan doğanın azmanlaşan yüzünü yansıtan simge bir değerdir. Doğa, bozulan dengesinin faturasını, Tepegöz gibi çevrimsel bir felaketler dizgesi oluşturarak insanlara ödetmekte ve insanları, başka varlık alanlarına karşı saygılı olmaya davet etmektedir (Korkmaz 2000: 259-269).

Doğu edebiyatlarındaki mesneviler, bu kapsamda mutlaka değerlendirilmesi gereken hayli ilginç ve zengin bir birikime sahiptir. Sözelimi Şeyh Galip'in Hüsn ü Aşk'ında kişiler düzlemi, tamamen kavramsal ve simgesel değerlerden kurulmuştur; Hüsn, Aşk, Sühan, Molla Cünun, Gayret, İsmet vb. isimler, bir kişiden çok bir durumun, bir duyusun imkanlarını sezdirmekle görevli değerlerdir. Bu metaforik kişilikler ve diğer sembolik unsurların göstergebilimsel açıdan mutlaka değerlendirilmeleri gerekmektedir. Şeyh Galip, Hüsn ü Aşk'ta Divan şiirinin tıkanma noktasındaki klasik söylemine yaratıcı öğeler içeren yayılgan imgelerle (the expansive) (Wells 1961: 169) yeni bir soluk kazandırmak isterken yine simgesel söylemin örtük ve derin dilini kullanmakta idi.

Anlatı dünyasındaki yeni eğilimler, türlerin derin ve çokkatlı yapılarından doğan değere ulaşmak için kişiler ve basit olay'dan çok simgeler ve durumlar üzerinde dikkatleri yoğunlaştırmaktadır. Yeni roman tarzının öncülerinden Alain Robbe-Girillet'in "Romanı kişilerden kurtaralım." (Nadeau 1964) sözü, romanı soyut resme yaklaştırmak isteyen bir anlayışı yansıtmaktadır. Nitekim N. Sarraute da; yeni roman'ın soyut resim gibi konu ve kişiler başta olmak üzere pek çok ağırlığı silkip atarak kendini bulduğunu söyler (Yetkin 1965: 733). Anlatı türlerinin soyut yapısına duyulan geleneksel ilgi, bu yapıların çözümünde simgesel söylem'in ne kadar önemli olduğunu göstermektedir.

Romanda dramatik aksiyonu sağlayan değerlerin *kora şeması* doğrultusunda görüntü seviyeleri üzerine yaptığımız bu çalışma; dikkatleri, metne çokkatlılığını sağlayan simgesel düzlemin açıklanmasına yoğunlaştırmayı esas aldığından diğer anlatı türlerinin çözümlenmesi için de kullanılabilecek iyi niyetli bir arayışın önerisidir. Her öneri gibi, uygulanabilir alanlarda geliştirilmeye ve eleştirilere açıktır.

ÖRNEK 3:

Kaynaklar

- Aktaş, Şerif (2000), *Roman Sanatı ve Roman İncelemesine Giriş*, 2. baskı, Ankara: Akçağ.
- Aktaş, Şerif (1998), *Edebiyatta Üslup ve Problemleri*, 3. baskı, Ankara: Akçağ.
- Bourneur, Roland, Real Quillet (1989), *Roman Dünyası ve İncelemesi*, çev. Hüseyin Gümüş, Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Harvey, W. J. (1966), *Character and the Novel*, Ithaca, New York: Cornell University Press.
- Farber, Marvin (1967), *Phenomenology and Existence*, New York: Harper and Row.
- Korkmaz, Ramazan (2000), "Fenomenolojik Açıdan Tepegöz Yorumu", *Uluslararası Dede Korkut Bilgi Şöleni, Bildiriler*, Ankara: AKM, 259-270.

- Nadeau, Maurice (1964), "Yeni Roman", çev. Tahsin Saraç, *Türk Dili 154, Roman Özel Sayısı: 736-737*.
- Tindall, William York (1962), *The Literary Symbol, Third Printing*, Bloomington: Indiana University Press.
- Tural Sadık (2000), *Tarihten Destana Akan Duyarlılık*, 4. baskı, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi.
- Wells, Henry Willis (1961), *Poetic Imagery*, New York: Russell & Russell.
- Yetkin, Suut Kemal (1964), "Fransız Edebiyatı: Yeni Roman Üstüne Düşünceler", *Türk Dili 154, Roman Özel Sayısı: 732-735*.
- Lars Johanson Armağanı*, Ed. Nurettin Demir, Fikret Turan, Ankara 2002: 271-282.

13

Eleştiri

Hayrunisa Topçu

Bu bölümde

- ✓ Eleştiri türü ele alınacak, gelişimi üzerinde durulacak ve eleştirinin özellikleri belirlenmeye çalışılacaktır.

Araştırınız

1. Elinizdeki kitaba yönelik eleştirileriniz var mı? Varsa eleştirilerinizi bizimle paylaşınız. (Bir eleştiri yazısı haline getirip editörlerin e-mail adreslerine de gönderebilirsiniz. Editörler bundan memnun olacaktır.)

Tanımı

Bir sanat eserini çeşitli ölçütler çerçevesinde değerlendirmek, bir bütün olarak ele alıp her yönüyle ortaya koymak, anlaşılmasını ve değerinin belirlenmesini sağlamak amacıyla yazılan yazılara eleştiri adı verilir. 19. yüzyılda ve 20. yüzyılın başlarında aynı kavram için *tenkit*, bu işi yapan insanlar için de *münekkit* terimi kullanılırdı. Günümüzde bilimsel çalışmalarda bu ifadeler görülmeye devam etse de *eleştiri* ve *eleştirmen* ifadeleri daha yaygın olarak kullanılmaktadır.

Batı Edebiyatındaki Gelişimi

Aristonun sanat ve sanat hakkındaki düşüncelerini açıkladığı *Poetika* isimli eserinde eleştiri türünün tohumları atılmıştır. Bir sanat eserini değerlendirmek için kullanılacak ölçütler keşfedilmiştir. Klasik eleştiri anlayışının hâkim olduğu bu dönemden sonra Ortaçağ'dan 19. yüzyıla kadar Neoklasik eleştiri anlayışı hüküm sürmüştür. Bu eleştiri anlayışı edebiyat yaratıcılığının kaynağını, eserin yapısını, okuyucunun eser karşısındaki tavrını, insan psikolojisiyle eser arasındaki ilgiyi anlamaya ve çözmeye çalışır. 19. yüzyılda romantik eleştiri anlayışı doğar. Bu anlayışın ön planda olduğu dönemde eleştiri kavramı daha etraflıca ele alınmaya başlar. Eleştirinin malzemesi ve yöntemleri artar. Bugün hâlâ tartışılmaya devam eden birçok görüş -realizm, natüralizm, sembolizm vb.- 19. yüzyılda doğmuştur. 20. yüzyılda ortaya çıkan modern eleştiri anlayışı çeşitli ülkelerde farklı anlayışların doğmasına neden olmuştur. Fransa'da Anatole France, Almanya'da Hermann Bahr, İngiltere'de T. S. Eliot eleştiride yeni görüşlerin temsilcilerinden bazılarıdır. Yani modern eleştiri anlayışı, tek bir görüşün değil, farklı ülkelerde ortaya çıkan birden çok eleştiri anlayışının genel adıdır. Bu anlayışların temel özellikleri eleştiriye ayrı bir tür olarak kabul etme ve edebî eseri yazarından bağımsız olarak kendi içerisinde bir bütün olarak değerlendirmedir.

Türk Edebiyatındaki Gelişimi

Divan edebiyatında şairler hakkında biyografik bilgi veren *tezkire* adındaki eserlerde eleştirinin izlerine rastlamak mümkündür. İlk olarak Ali Şir Nevaî'nin *Mecâlisü'n-Nefâis* 'iyle 15. yüzyılda ortaya çıkan tezkireler 16. yüzyılda gelişimlerini hızla devam ettirmişlerdir. Tezkirelerde şairler hakkındaki biyografik bilgi verilmesinin yanında şiirlerin değerlendirmesi de yapılmıştır. Ayrıca bu eserler şairi, eseri ve onun çevresini ele aldıkları için bir bütün olarak edebiyat eleştirisinin örneğini sunmaktadırlar.

Divan şairlerinin, belli kurallar doğrultusunda şiirlerini dizerek meydana getirdikleri eserlere *divan* adı verilir. Edebiyat terim ve kavramları hakkında açıklamalarda bulunan kitaplar ise *belagat kitapları* olarak nitelendirilirler. Tezkireler dışında eleştiri türünün ilk örneklerinin görülebileceği eserler arasında divan ön sözleri ve belagat kitapları da vardır.

Türk edebiyatında batılı anlamdaki ilk eleştiriler Tanzimat dönemiyle birlikte başlamıştır. Şinasi tam anlamıyla bir eleştirmen olarak kabul edilmese de bu türün doğuşuna zemin hazırladığı düşünülebilir. Makalelerindeki dil ve edebiyat konusundaki görüşleri bu türün gelişiminde adının anılmasını gerekli kılmaktadır. Şinasi'den sonra değerlendirilecek olan Namık Kemal ise tam anlamıyla eleştirmen kimliğine sahip bir yazardır. *Celaleddin Harzemşah* adlı tiyatro oyununun önsözü olan *Celal Mukaddimesi* bu türün önemli örneklerindedir. Namık Kemal'den sonra Ziya Paşa *Harâbât Mukkadimesi* ve *Şiir ve İnşa* adlı yazılarıyla türün örneklerini sürdürür. Tanzimat dönemindeki eleştiri anlayışı "eskinin reddi ve yenin yaratılması" (Ercilasun 2004: 35) üzerine kuruludur. Servet-i Fünûn döneminde ise eleştiri bağımsız bir tür olarak kabul edilmiş, önemi anlaşılmış ve bu tür üzerinde daha sistemli çalışmalar yapılmıştır. Ahmed Şuayb, Halid Ziya, Hüseyin Cahid bu dönemin eleştiri yazarlarından bazılarıdır. Servet Fünûn dönemi yazarları çoğunlukla Fransız realist ve romantik yazarlardan etkilenmişlerdir. Türk edebiyatına yeni bir eleştiri anlayışı getirmeyi hedeflemişler ve batılı anlamdaki eleştirinin bizim edebiyatımıza yerleşmesine öncülük etmişlerdir.

Özellikleri

Eleştirmen, bazı ölçütler çerçevesinde bir sanat eserini ele alır. Bu ölçütler eleştirinin türünü belirler. Eleştiri yazılarını bakış açılarına göre gruplandırmak bizim konuyu daha rahat bir şekilde kavramamızı ve net bir şekilde bütün yönleriyle görmemizi sağlayacaktır. Eleştiri türleri her kaynakta farklı şekillerde yer alabilmektedir. Bazı kaynaklarda yalnızca temel birkaç eleştiri türünün adı verilirken bazı kaynaklarda bu sayı artabilmektedir. Eleştiri türlerinin çokluğu veya azlığı bazı anlayış ve bilim alanlarının ortaya çıkmasıyla paralellik göstermektedir. Çünkü eleştiri yazısı herhangi bir sanat görüşünü veya düşünce sistemini temel alabilir. Dolayısıyla eleştiri türlerinin doğuşu düşünce sistemlerinin çeşitliliğiyle doğru orantılıdır, görüşü bize toparlayıcı bir çerçeve çizer. Örneğin feminizm, feminist eleştiriyi, dilbilim, dilbilimsel eleştiriyi beraberinde getirmiştir. Biz ise bu bölümde genel bir çerçeve kapsamında verdiği için Bilge Ercilasun'un *Servet-i Fünûn'da Edebî Tenkit* adlı eserindeki gruplandırmayı esas alacağız. Aşağıdaki ölçütler "Eleştiri neye dayanarak yazılır?" sorusunun cevabını verecek ve sanılanın aksine bu yazıların eleştirmenin kişisel görüşleri doğrultusunda gelişigüzel yazılamayacağını da kanıtlayacaktır.

Yazarın Kendisi ve Çevresi

Bu bakış açısında yazarın yaşamı, yetiştiği ortam, beğeni ve eğilimleri esas alınır. Bu bakış açısı zamanla çeşitlenmiş, yazarın hayatını temel alan biyografik eleştiri, psikolojik durumunu temel alan psikolojik eleştiri ve yazarın fiziksel özelliklerini dikkate alan fizyolojik eleştiri gibi türlere kaynaklık etmiştir.

Çağdaş Başarı Kriteri

Bu görüşe göre eseri, yazıldığı dönemin ölçütlerine göre değerlendirmek gerekir. Yani, eserin yazıldığı dönemde bir sanat eserinin başarılı kabul edilmesi için gereken ölçütler dayanak kabul edilmelidir.

Devirlerin Hükümü

Tarihteki tanınan eleştirmen ve filozofların görüşlerini esas alan bakış açıdır. Ünlü eleştirmen ve filozofların görüşleri doğrultusunda eseri değerlendirir.

Mutlakçılık

Bir sanat eserini veya bir görüşü değişmez yani mükemmel kabul ederek sanat eserlerini o "değişmez"e göre incelemeyi savunan görüştür. Bir sanat eserinin veya görüşün değişmez olduğu kabul edildikten sonra incelenecek sanat eserleri "değişmez" in özellikleri ve kuralları çerçevesinde eleştirilir.

Görecelik

Eleştiriyi bir görüşün prensipleri doğrultusunda yapmaktan kaçınır. Herkesin beğenisi, eğilimleri ve kişisel görüşleri esas alınır.

İzlenimcilik

Eserin eleştirmende bıraktığı izlenimleri dikkate alan görüştür. Eserin eleştirmene hissettirdikleri temel alınır.

Yeni Tenkitçilik

Bu görüş, eserin bir bütün olduğunu ve kendi içerisinde bir yapısının bulunduğunu savunur. Dolayısıyla eleştiri yapılırken eserden yola çıkılmalıdır.

Eleştiri yazıları sadece edebî metinler için değil, sanatın her dalı için yazılabilir. Film, tiyatro oyunu, resim sergisi hakkında da eleştiri yazıları yazmak mümkündür. Çünkü eleştirinin amacı sanat eserini bir bütün olarak ele alıp onu incelemek, açıklamak ve değerinin ortaya çıkmasını sağlamaktır.

ÖRNEK:**Roman ve Yaşam Eleştirisi Günlüğünden
“Kasımpatları”**

Gençlik yıllarımızda ne çok okurduk John Steinbeck’i! Rasih Güran’ın çevirdiği *Bitmeyen Kavga*’yla Gazap Üzümleri’ni okumamış olmayı bağışlanamaz bir eksiklik sayardık. Vietnam savaşındaki tutumu soğutmuştu bizi Steinbeck’ten... ‘Biz’ derken, ilk iki cümlede 1940’ların ‘solcu gençler’ini düşünüyorum; bu ‘solcu gençler’, üçüncü cümlede artık ‘orta yaşlı solcular’ olmuşlardı.

Doğrusu, Steinbeck’in romanlarını okumayı düşünmüyorum artık; ama iki hikâyesi var ki zaman zaman öz-lüyorum onları, yeniden okuma isteği duyuyorum. Okuyorum da. Bunlardan birinin daha önce sözünü etmiştim: “Steinbeck’in ‘Kahvaltısı’ ile (Çehov’un) ‘Güzeller’(i) arasında bir ilişki zamanla: ‘Kahvaltı’daki hikâye kahramanı da o sabah kahvaltısını anımsadıkça içinde garip, ılık, tadına doyumaz bir şeyler duyar. Neden bu iki hikâyeyi hep birlikte anımsıyorum diye düşünürken Nâzım’ın o ünlü oyunundaki birkaç sözcük gerekli açıklamayı getirdi: ‘Ferhad Usta! Ferhad Usta! Bu güzellik niçin mahzun eder seni! Evet, hep hüzün’. (‘Bir Dostu Özler Gibi’, *Eleştiri Günlüğü* [Özgür Yayın Dağıtım, 1986] içinde, s. 16)

Steinbeck’in çok sevdiğim, zaman zaman yeniden okuma isteği duyacak kadar çok sevdiğim öteki hikâyesi ‘Kasımpatları’dır. Adam Yayıncılık’ın 1992 martında dördüncü baskısını yaptığı Steinbeck’ten seçme hikâyeler kitabı, bu hikâyenin adını taşıyor. Kitaba bu adı verdiğine göre, belli hikâyeleri dilimize çeviren (Ne çeviri! Tek sözcükle nefis.) Memet Fuat da en çok bu hikâyeyi sevmiş. (‘Sabah Kahvaltısı’ da bu kitaptaki hikâyelerden biri.)

‘Kasımpatları’ da, ‘Sabah Kahvaltısı’ gibi, Çehov’un ‘Güzeller’ adlı hikâyesi gibi, Nâzım’ın “Bu güzellik mahzun eder seni!” cümlesini anımsatan bir hikâyeye. Hikâyede yaratılan hava sarıp sarmalıyor sizi; Elisa’yı anlıyorsunuz: Ruhsal durumunu, özleyişlerini, dahası, kocasından bıkmışlığını, kocasına hiçbir zaman söyleyemeyeceği sözleri bir yabancıya söyleyebilmesini, o yabancıyla aynı duygularda buluşmak isteğini: “Gece, karanlıkta, yıldızların uçları sivri sivri, sessizlik. Yükseliyor, yükseliyorsun. Yıldızlar bütün içine doluyor. Tıpkı öyle değil mi? Ilık, canlı, güzel.” Elisa, bir an tutamaz kendini: “Çömeldiği yerden adamın yağlı pantolonuna, bacaklarına doğru uzandı. Parmakları

kumaşa değdi degecek. Birden eli toprağa düştü. Bir yavru köpek gibi büzüldü.”

Elisa, Salinas Vadisi’ndeki çiftliklerinde, kocasıyla birlikte yaşıyor. Tekdüze bir yaşam. Elisa çiçeklerle uğraşiyor, kocası çiftlik işleriyle: “...ekin toplanmış, ambarlara doldurulmuş, beklenen yağmurlar iyice işlesin diye, meyvelikler sürülmüştü. Yamaçların yukarılarında dolaşan hayvanlar tüylenmeye başlamıştı.”

Bir gün, “garip hayvanların çektiği, garip bir araba” çıkagelir. “Sakalları uzamış iriyarı bir adam arabanın önüne oturmuş, hayvanları sürmekteydi.” Bir de “çadır bezi”ne yazılmış bir yazı: “Çanak, çömlek, bıçak, makas, çimen makineleri, Tamir edilir.”

Elisa’nın gözünden: “...kapı gibi bir adam. Saçı sakalı beyazlaşmaya başlamışsa da yaşlı görünmüyordu.”

Adamın bütün derdi, bir ‘tamir’ işi yapmak, ekmek parasını çıkarmaktır. Gerçekçidir. Bir tamir işi için (yoksa aç yatacaktır) yalan söylemeye hazırdır. Steinbeck ne güzel belirtir bunu... Adamın bir tamir işi koparabilmek için dört girişimi olmuş, Elisa dördünü de reddetmiştir: 1. “Hayır, hayır. Yok, hiçbir şey yok.” 2. “Yok. Benim makaslarımın hepsi keskindir.” 3. “Söyledim ya, bende tamir edilecek, bilenecek hiçbir şey yok.” 4. “Ne yapayım. Bende tamir edilecek hiçbir şey yok.”

Ama adam kasımpatlarıyla ilgilenmeye başlayınca, ayaküstü bir hikâyeye uydururince, Elisa teslim olur: Hem kasımpatı filizlerini hazırlar, hem de -sonunda- “Evin arkasında, üst üste yığılmış maden kapların arasında, iki tane eski, delik deşik alüminyum tencere buldu. Onları getirip adam verdi. ‘İşte bunları tamir edebilirsiniz.’”

Adam ayrılırken, Elisa’nın akli hep kasımpatı filizlerindedir: “Eğer oraya (Adamın kasımpatı filizlerini götüreceğini yere) varman uzun sürerse, kumu ıslatmayı unutma.” der; adamın cevabı Elisa’nın her şeyi anlamasına yeter: “Kumu mu? hangi kumu? Ha, öyle ya! Kasımpatlarının kumunu demek istiyorsun. Elbette, elbette.” Kasımpatları da umurunda değildir adamın, kum da; her çeşit çiçeği olup da yalnızca kasımpatı olmayan bahçeyi de, bahçe sahibi kadını da, Elisa’yı yumuşatarak iş koparabilmek için uydurmuştur. (Elisa’nın da bu oyunun farkında ve içinde olduğunu iki sayfa sonra açıklar Steinbeck: “Kendi kendine üzüntüyle fısıldadı: ‘Onları pekâlâ yolun kıyısına atabilirdi. Bir zorluğu yoktu bu işin, hiç zorluğu yoktu, ama atmadı. Atamazdı o saksıyı. Başka hiçbir nedeni yok, atamayacağı için atmadı.’”)

Tamircinin gelmesi, kasımpatlarına gösterdiği ilgi, arabasında sürdürdüğü yaşam; Elisa'nın kocasına evlilikleri boyunca söyleyemediği şeyleri bu yabancıya söyleyebilmesi, bu yabancıya duyduğu yakınlık, sonunda bir tamir işi uydurarak elli sent vermesi ve adamın arkasından söyledikleri: "Işıklı bir yol bu. Bir parıltı var orada." ... Bütün bunlar kadınlığını anımsatır Elisa'ya: "...Kurulanınca, yatak odasında aynanın önüne geçti, vücuduna baktı. Karnını içeri çekti, göğsünü ileri çıkardı. Döndü, omzunun üzerinden arkasına baktı." Kocasını Elisa'yı görünce "Vay, vay, vay, Elisa, çok hoşsun." demek gerektiğini duyar. Bir erkek ilgisinin, özlenen bir yaşamın, çabalarının beğenilmesinin (kasımpatları) şavkı vurmuştur Elisa'nın yüzüne. (Kocasının boks maçlarına gitme önerisini reddeden Elisa'nın, tamirciyi -"kapı gibi adam"- gördükten sonra boks maçı sözü etmesi ilginç değil mi?) Elisa "Irmak boyunca uzanan yola" bakınca, söğüt ağaçları(nı), ıslak, sarı yapraklarıyla, kalın, külrengi sisin altında, güneş ışığından yapılmış ince bir kuşak gibi" gören bir kadındır. Ko-

cası ise, "Elisa çok hoşsun" deyince, Elisa'nın "Hoş mu? Hoş muyum? Ne demek istiyorsun?" sorusuna ancak "Dizinin üzerinde bir danayı bölecek kadar güçlü, sonra da oturup onu karpuz niyetine yiyecek kadar canlı görünüyorsun." diye cevap verebilen bir... bir... bir ayıdır!

Hikâye, Elisa'nın, kocası görmesin diye, paltosunun yakasını kaldırarak sessiz sessiz ağlamasıyla sona erer.

'Kasımpatları', bir hikâye başyapıtı bence. Ruhsal durumların sadece diyaloglarla ve hareketlerle verildiği, işlevsel olmayan tek konuşmanın, tek hareketin bulunmadığı, böylesine ustaca kurulmuş çok az hikâye anımsıyorum. Steinbeck düz, sade bir anlatımla 'yazınsal dil'e örnek gösterilebilecek bir hikâye yazmış: Söylemek istediklerini açıkça söylemiyor, söylenenlerden siz çıkarıyorsunuz bunları.

'Kasımpatları', edebiyat derslerinde üzerinde çalışılacak örnek bir hikâye.

(Naci 1992)

14

Fıkra

Hayrunisa Topçu

Bu bölümde

✓ Bir edebî tür olarak fıkra üzerinde durulacaktır.

Araştırınız

1. Fıkra deyince ne anlıyorsunuz?
2. Edebî tür olarak fıkra hakkında bir fikriniz var mı?
3. Herhangi bir gazetede düzenli olarak okuduğunuz bir fıkra yazarı var mı? Hangi yönünü beğeniyorsunuz?

Tanımı

Fıkra sözcüğü, Türkçede iki tür anlatıyı karşılamaktadır. Bunlardan birincisi güldürücü küçük hikâyelerdir. Dursun Yıldırım bu tür fıkraların tanımını şu şekilde yapar: “Fıkra, hikâye çekirdeğini hayattan alınmış bir vak’a veya tam bir fikrin teşkil ettiği kısa ve yoğun anlatımlı, beşeri kusurlarla içtimaî ve gündelik hayatta ortaya çıkan kötü ve gülünç hadiseleri, çarpıklıkları, zıddiyetleri, eski ve yeni arasındaki çatışmaları sağduyuya dayalı ince bir mizah, hikmetli bir söz, keskin bir istihzâ yoluyla yansıtan; umumiyetle bir fıkra tipine bağlı olarak nesir diliyle yaratılmış, sözlü edebiyatın müstakil şekillerinden ibaret yaygın epik-dram türündeki realist hikâyelerden her birine verilen isimdir” (1976: 4). Bu tip fıkraların en bilinenleri Nasreddin Hoca, Bektaşî, Bekrî Mustafa ve Karadeniz fıkralarıdır.

Güncel ve siyasî konular hakkında genelde gazete ve dergilerde yayınlanan kısa yazılara da fıkra ismi verilir. Bunlar “gazete fıkrası” şeklinde de nitelendirilirler. Bu bölümde *Fıkra* başlığı altında bu ikinci gruptakiler ele alınacaktır.

Türk Edebiyatında Fıkra

Türk edebiyatında gazete fıkraçılığını gazetenin ortaya çıkışıyla birlikte başlatmak gerekir. Türk edebiyatının ilk gazetesi 1831’de çıkarılan *Takvîm-i Vekâyi*’dir. Tamamen hükümet denetiminde çıkarılan gazeteyi 1840’ta yarı resmî yarı özel olarak çıkarılan *Cerîde-i Havâdis* isimli gazete izler. Şinasi’nin Agâh Efendi’yle birlikte 1860’ta çıkardığı *Tercümân-ı Ahvâl* ise batılı anlamdaki ilk gazete kabul edilir. Şinasi’nin 1862’te tek başına çıkardığı *Tasvîr-i Efkâr* ikinci özel gazetedir. Gazetenin yaygınlaşmasının ardından Şinasi başta olmak üzere Namık Kemal, Ahmet Mithat Efendi gibi birçok yazar gazetelerde yazı yazmaya başlar. Fakat fikranın bir tür olarak belirginleşmesi, gazete makalelerinden ayrılması 19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başlarında gerçekleşmiştir. Bundan önce gazetelerde yer alan yazılar arasında makale-fıkra şeklinde kesin bir ayırım yoktur. Günlük ve siyasî olaylara dair olan yazılar ço-

ğunlukla makale olarak nitelendirilmektedir. Gazetenin yaygınlaşması, gazete yazılarının çeşitlenmesi ve batı edebiyatıyla temasların artması sonucu fıkra, Türk edebiyatında diğer türlerden ayrılmıştır. Ahmet Rasim, Refik Halit Karay, Ahmet Haşim Cumhuriyet öncesinin önemli fıkra yazarlarındandır. Falih Rıfkı Atay, Yaşar Nabi Nayır, Yakup Kadri Karaosmanoğlu ise Cumhuriyet dönemi fıkra yazarlarından bazılarıdır.

Özellikleri

Gazete ve dergilerde yer alan fıkralar bir düşünceyi, yazarın başından geçen bir olayı veya alelade bir konuyu da işleyebilirler. Günümüzde gazete ve dergilerde hemen her konuda fıkra yazılabildiğini görmekteyiz. Edebiyat, televizyon, siyaset, sinema, gezi, tiyatro bu konulardan bazılarıdır.

Fıkralar kısa ve yoğun anlatılardır. Yazarın üslubu fıkroda rahatlıkla sezilebilir. Üslubun sezilmesi demek, yazarın bir birey olarak yazıda varlığını, kimliğini görebilmemiz demektir. Yazar, mizahî, alaycı veya ciddi bir edayla yazısını kaleme alabilir. Bu, tamamen onun tercihinine bağlıdır. Fıkra türünde bir yazı yazıyor olması onun üslubuna bir sınırlama getirmez.

Fıkra yazarı, ele aldığı konuda kişisel düşüncelerini açıklar. Onun bir düşünceyi savunma veya çürütme gibi bir amacı yoktur. Dolayısıyla kanıtlar sunması gerekmez.

Fıkra ve Makale Arasındaki Farklar

Makalede ortaya atılan düşünce etkin bir şekilde, kanıt gösterilerek savunulmalıdır. Oysa fıkroda yazar, kişisel düşüncelerini açıklamakla yetinir.

Makaleler bir düşünceyi ayrıntılı olarak ele alan yazılar oldukları için resmî, anlaşılır, açık bir üslupları olmalıdır. Fıkroda ise yazarın bireyselliği ön planda olduğundan farklı üsluplar görülebilir.

Fikranın sorgulayıcı, açıklayıcı bir bakış açısı olmadığı için makaleye göre daha kısa bir yazı türüdür.

ÖRNEK:**Ayça Şen****Arkadaşlık üzerine**

Bugünkü çok değerli yazımızda takdir edersiniz ki son derece önemli bir konuya değineceğim: Arkadaşlık dünyasına!

Bu son derece korkunç konuda yazmaya başlamadan önce dostluk ve arkadaşlık arasındaki farklara değinmeyeceğimi de ısrarla belirtmek isterim sevgili dostlar.

Benim için dost ile arkadaş aynı şeylerdir zira. Bir insan dost olmadığı biriyle arkadaş olmamalı kanımca sevgili arkaaşlar. Çünkü bu ayıptır, içten pazarlıktır, terribiyesizliktir, şerrefsizliktir, aşşşşgılılık bir harekettir. Şaka şaka sevgili okur. Mübalağa etmemdeki sebep öncelikle şimşekleri üzerime çekip bütün adrenalinizi toplayarak dikkatinizi yoğunlaştırmaktır.

Efendim, dün tanıdığım en enteresan insanlardan biriyle eşine az rastlanır bir gün daha geçirdim. Zaten onunla geçirilen her günün bir benzeri daha yoktur. Sizi kıskandırmamak için kim olduğunu söylemeyeceğim. Ancak onun arkadaşlık anlayışını hazmetmek de her babayığidin harcı değildir. Mesela dün telefondaki bir arkadaşına yaptığı şakayı duyunca ‘Eyvah dedim, adam ya intihar edecek ya bir daha gün yüzü görmeyecek.’

Dedi ki, ‘İstersen sen de bize katıl. Ne, önce spora gidip oradan da erkenden yatman mı gerek?! Sen eğer Kızılderili olsaydın adın ne olurdu biliyor musun; Mazbut Köpek’ dedi. Telefonu kapatınca bunu duyduğunda nasıl davrandığını sordum, ‘Galiba biraz alındı’ dedi. Ama ben şahidim, hakikaten tamamen samimiyet, sevgi ve makara olsun diye söylenmiş bir laftı.

Arkadaşlar arası samimiyetin çok sert olması gerektiğine inanırım. Mesela Deniz’le birbirimizi hep ‘salak’ diye çağırırız. Elbette bu hiç de hoş bir şey değil. Ama salaaak.

Şaka şaka tabii ki salak değil, o bana daha fena salak diyor diye küçük ve tatlı bir intikamdı.

Biz mesela birbirimize salak deyince çok mutlu oluyoruz.

Bir insanın en büyük vazifelerinden biri de, kendisine kötü söz söyleyen bir arkadaşına sevinmek ve boynuna sarılmak olmalıdır.

Eğer taraflardan biri alingan bir dönem geçiriyorsa, o alingan dönemiyle de alay etmeliyiz. Mesela geçen gün Deniz bana ‘kahve falına konsantre olmuyorsun ve

sen zaten hep böylesindir’ dediği için çok alınıp içime kapandım ve ortama son derece samimiyetsiz bir hava yayıldı. Bu havayı kırmak da epey bir vaktini alıyor insanın. İstiyorum ki, bir an önce ortam rahatlasın, samimi olup birbirimize kızdığımız şeyleri söyleyelim, gerekirse, evet gerekirse küfür edelim ama küfürden daha beter olan soğukluk duygusunu alt edelim. Bu çok yıpratıcı bir şey zira.

Bakınız hayat kısa. Ne zaman ne olacağı belli olmuyor. Belki size saçma bir örnek gibi gelecek ama tarih ne kadar haklı olduğumu bir gün ispatlayacaktır. Toprak ailesinin üzerinde kara bulutlar dolaşiyor sevgili okur. Bundan bir hafta önce iki oğlu akıl sağlığı yerinde değil diye babalarının mal varlıklarına el koymak istedi. Daha sonra çok sayıda kızı ‘Kardeşlerimiz yalan söylüyor, babamız son derece sağlıklı’ dedi ama aradan birkaç gün geçmeden 70 yaşında adam 17 yaşında bir kız çocuğuyla evlenince bu kez kızları da sinirlendi. Yani akıl sağlığı yerindeyse o kadar da demedik dediler.

Yani bu örneği şu yüzden verdim; hayat kısa. Üstelik yaşlandıkça insan kafayı sıyrabiliyor.

Siz siz olun, yaşlılıktan kafayı yarmadan önce arkadaşlıklarınızın ve dostluklarınızın değerini bilin. Öyle afedersiniz osuruktan hemen soğuk algınlığı geçirip de ortamı soğutmayın.

İki dakika ağır laf kaldırın.

Ama arkadaşlarınız ve dostlarınızdan. Öyle tanımadığınız birinin ağır lafını da kaldırmayın. Hatta, size ağır şakalar yapan arkadaşlarınızla birlik olup o insana baskı kurun. Bakın o zaman o da birden bire nasıl da samimi bir arkadaş haline gelecektir.

İşte arkadaşın kelime manasına geldik nihayet! Sırt sırta verebiliyorsan, sırt sırtıtabildiğin kadar.

Bu pekiştirici ve bağdaştırıcı yazımız size ördek suya vırt demiş gibi gelmesin. Eğer öyle gelirse başa sarıp tekrar okuyun. Samimi söylüyorum. Bu çok önemli bir konu. Yemin ederim. Valla billa.

Ayça Şen

Radikal, 6 Ağustos 2009.

15

Öz Geçmiş - Mektup - Dilekçe

Hafize Şahin

Bu bölümde

✓ Öz geçmiş, mektup ve dilekçe üzerinde durulacaktır.

Araştırınız

1. Öz geçmiş niçin yazılır? Kendi öz geçmişinizi hazırlamayı hiç denediniz mi?
2. Mektup biçiminde yazılmış romanlar veya hikâyeler var mı? Mektuplardan diğer disiplinler nasıl yararlanabilir?
3. Bir konuda dilekçe yazmayı deneyiniz.

Öz Geçmiş

Günümüzdeki yaşamın hızına uygun olarak kişinin de kendini anlatması beklendiği için olsa gerek, kişinin öz geçmişini de karşısındaki işverenin/kurumun aynı hızla değerlendirebileceği bir biçimde yazması beklentisi öz geçmişi ortaya çıkarmıştır diyebiliriz.

Öz geçmiş sözcüğünü CV'nin Türkçesi kabul edenler olduğu gibi öz geçmişin CV'den farklı olduğunu düşünenler de vardır. CV, Curriculum Vitae sözcüğünün kısaltılmışıdır ve kişinin belirlenmiş bir tablodaki başlıklar altında kendini kısaca tanıtabileceği bir yazı türüdür. "Öz yaşam öyküsü"nde kişinin kendini ayrıntılı olarak tanıtmaya niyetiyle CV'nin

karşılığının öz geçmiş olduğu belirtilir. Öz yaşam öyküsü daha uzun, daha ayrıntılı ve anıların ya da kişiye özgü başka bilgilerin de bulunabildiği bir yazı türüdür. Oysa, öz geçmişte kısalık, meslekî bilgiyi gösteren belgeler, kayıtlar, resmiyet esastır. Öz geçmiş öz yaşam öyküsünden/otobiyografiden belirgin biçimde ayrılrsa da, öz geçmiş ifadesinin CV'nin tam karşılığı olup olmadığını zaman gösterecektir.

Kişilerin herhangi bir nedenle öz geçmiş yazması gerektiğinde içeriği konusunda kararsızlık yaşamaması, bu türün bir standardının oluşmadığını göstermektedir. CV ise bir formatın adıdır aynı zamanda ve ithal edildiği için de olsa gerek daha yaygındır.

ÖRNEK 1:

Öz Geçmiş / CV Ad-Soyad	
Doğum Yeri ve Tarihi	
E-posta	
Web sitesi	
Adres	
Telefon Numarası	
EĞİTİM	
Yüksek Lisans	
Lisans	
Lise	
EĞİTİM TECRÜBESİ	
Staj	
Kurs	
YETERLİKLER	
Bilgisayar	
Yabancı Dil	
DİĞER BİLGİLER	
Projeler	
Sertifikalar	
İlgi Alanları	
Kişisel Özellikler	
Referanslar	

Not: Örnekteki başlıklar değiştirilebilir ya da yeni başlıklar eklenebilir.

ÖRNEK 2:

Öz geçmiş/CV

Ad-Soyad:

I. Kişisel Bilgiler:

Doğum Tarihi:

Doğum Yeri:

Medeni Hâli:

İletişim Adresi:

Ofis Tel:

Cep Tel:

E-posta:

II. Eğitim:

Yüksek Lisans:

Lisans:

Lise:

III. Yabancı Dil:**IV. Burs****V. Staj****VI. İş Deneyimi:****VII. Referanslar**

Fotoğraf

Not: Örnekteki başlıklar değiştirilebilir ya da yeni başlıklar eklenebilir.**Mektup**

Mektup, bir haberi iletme veya bir şeyi sormak/ istemek üzere kaleme alınır. Mektup sözcüğü, yazmak anlamındaki “ketb” sözcüğünden türetilmiştir ve *yazılan şey* demektir. İnsanların düşünce alışverişi gereksiniminden doğmuş bir anlatım yoludur (Demiray 1974: 88).

Dünya Edebiyatında Mektup

Mektubun ortaya çıkışı ilköğretilere kadar uzanır. Ancak XV. yüzyıla kadar bir iletişim aracı olarak görülüş-

tür. Mektubun edebî bir tür olarak kabul edilmesi XVIII. yüzyıldan sonra gerçekleşmiştir. Bu yüzyıldan sonra siyaset adamlarından sanatçılara, edebiyatçılara kadar pek çok kişinin mektupları kendileri ya da başka biri tarafından kitaplaştırılmıştır (Okay 2004: 17).

Türk Edebiyatında Mektup

Edebî anlamda olmasa bile ilk Türkçe mektup örnekleri bin yıl öncesine, Doğu Türkistan’daki Uygurlara aittir. Mektubun, Türkçe karşılığı “betik/bitik”tir.

İslamiyet'in kabulünden sonra "mektup" sözcüğü yaygınlık kazanmıştır.

Divan edebiyatında ise, mektup *inşa* (düzyazı) içinde değerlendirilmiştir. İnşa *secili düzyazı* demektir; ancak edebiyatımızdaki ilk yazıya geçmiş mektup örnekleri olarak "münşeât" kitaplarındaki bu inşalar kabul edilmektedir. Tanzimat dönemine kadar, mektup *inşa* başlığı altında yer alır. Halk edebiyatında da türkülere, mânilere ve âşıkların manzum/mensur mektuplarına, asker mektuplarına –ki anonim kültür içinde değerlendirilebilir– yansıyan bir mektup kolu daha vardır.

*Bir of çeksem karşığı dağlar yıkılır
Bugün posta günü canım sıkılır
Ellerin mektubu gelmiş okunur
Benim yüreğime hançer sokulur*

(Köktürk 2006: 56)

Tanzimat/Yenileşme dönemiyle her alanda kendini gösteren değişim, mektup türünün gelişimine de yansımıştır. Sosyal yaşamda okur-yazar oranının artması, posta hizmetlerinin düzenlenmesi ve posta pulunun kullanılması gibi nedenlerle mektup -bugün ileti/e-posta gibi- sosyal yaşamda yerini almıştır (Kaplan 1999: 7).

Tanzimat döneminde Namık Kemal ve Abdülhak Hâmid'in mektupları edebiyatımız için olduğu kadar; tarihi, dönemin ruhunu ve dilini anlamak açısından da dikkate değerdir. Namık Kemal mektuplarını Midilli, Magosa, Avrupa ve İstanbul'dan yazmıştır. Resmî mektuplarının dili dönemdeki dil anlayışı gibi ağdalıdır; ancak özellikle kızı Feride'ye yazdığı mektuplarındaki dil zamanın konuşma dilinden farklıdır (Demiray 1974: 89).

Servet-i Fünûn sanatçıları ise, mektuplarını kitap olarak yayımlamamışlardır; ancak bu dönemin Halit Ziya Uşaklıgil ya da Tevfik Fikret gibi önemli isimlerinin mektuplarına farklı kaynaklarda yer verilmiştir.

Cumhuriyet döneminde Ahmet Haşim, Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Hüseyin Rahmi Gürpınar,

Yahya Kemal Beyatlı, Cahit Sıtkı Tarancı, Ziya Osman Saba, Nurullah Ataç, Sabahattin Ali gibi pek çok yazar/şairin mektuplarının bazıları veya tümü kendisi veya bir yakını tarafından kitaplaştırılmıştır (Demiray 1974: 92).

Günümüzde Mektubun/ İletinin/ E-posta'nın Hayatımızdaki Yeri

Günümüzde iletişim yollarının çeşitlenmesi ve teknolojinin getirdiği olanaklarla mektup tercih edilen bir haberleşme aracı olmaktan çıkmıştır. Telefon, cep telefonu ve sonrasında internet kullanımının giderek yaygınlaşması bunda başlıca etkidir. Ancak elektronik postalar/ileteler yoluyla ve cep telefonlarındaki yazılı bilgi/ mesaj gönderme seçenekleri sayesinde mektup yüzyılımızda da farklı bir biçimde yaşamaya devam etmektedir.

Günümüzde iletişim özelliğini kaybeden mektup, edebî bir tür olarak da ortadan kalkmıştır. Mektubun ortadan kalkmasının nedenlerinin başında bireyin haberleşme özgürlüğünün genişlemesi gelir (Abak 2006: 106). Kenan Çağan, toplumsal değişimin metaforu olarak mektubu değerlendirdiği bir yazısında iki iletişim aracı arasındaki farkları şöyle gösterir (2006):

Mektup	İleti/ e-posta
Gerçek adres (mekân)	Adres yok (mekân)
Mekâna bağlı zaman	Mekânsızlıktan gelen zamansızlık
Mahremiyet	Mahremiyetin ortadan kalkması
Güven duygusu (Mekânı ve zamanı tanımlayabilmenin sağladığı)	Güvensizlik (Mekândan ve zamandan kopuşun neden olduğu)
Kimlikli olma hali	Kimliksizlik
Özne (derinlikli, duygusal, aidiyet duygusu)	Özne (derinliksiz, ayağının altından yerin kaydığı bir kayboluş süreci, nesneleşmeye gidiş)
El/kalem/kâğıt/duygu	Bilgisayar
Anı/ Hafıza	Delete/ sil / yok et; anısızlık

Mektup Yazarken...

Mektup türü için diğer türlerde olduğu gibi nasıl yazılacağı veya hangi özelliklere sahip olması gerektiği gibi konularda belirlen(ebil)miş kurallar söz konusu değildir. Mektubun sınırlarını tam olarak belirlemek mümkün değildir, çünkü yazan kişiye sınırsız konuları sınırsızca yazma özgürlüğü tanır ve yazan kişi farklı meslek, kültür, yaş ve statülerden olabilir. Bununla birlikte, mektup yazarken dikkat edilmesi gereken noktalar vardır. Mektup türünün nasıl yazılması gerektiği tanımlanamasa da mektup yazımından yola çıkarak her mektubun olmazsa olmazları vardır diyebiliriz:

- Mektuplar mutlaka bir hitapla başlamalıdır.
- Resmî bir makama mektup yazılıyorsa çizgisiz bir kâğıt ve renksiz bir zarf kullanılmalıdır; ancak özel mektuplarda renkli, desenli kâğıt ve zarf mektup kullanılabilir.
- Mektup, yazılan kişiye/kuruma göre bir üslupla kaleme alınmalıdır.
- Sağ üst köşeye tarih düşülmeli, yine mektubun sonuna kişi adını yazarak imzalanmalıdır.

E-posta/iletide de dikkat edilmesi gereken noktalar vardır. Konu başlığına mutlaka hangi konuda yazdığımıza dair bir iki sözcük yazılmalıdır. Mektupta olduğu gibi, e-postalar/ iletiler de hitapla başlamalı ve bitiş sözcüklerine yer verilmelidir. E-posta'nın/iletinin kime ya da kimlere gönderildiği dikkatli bir biçimde belirtilmelidir. Bir gruba e-posta/ileti gönderilecekse kişilerin e-posta/ileti adresleri *to/kime* alanına değil *Bcc* alanına yazılmalıdır. Bu şekilde, alıcıların birbirlerinin e-posta/ileti adreslerini görmesi engellenmiş olur. Her e-posta/ileti adres sisteminin bu özelliği mevcuttur.

Mektupların Adlandırılması/

Sınıflandırılması

Mektuplar konularına göre adlandırılabilceği gibi, yere veya mesleklere göre de adlandırılabilir. Bizim burada yer vereceğimiz sınıflamada/adlandırmada ise, Kemal Demiray'ın sınıflaması esas alınmıştır.

Düzyazı olarak yazılan mektuplar

1. Özel mektuplar
2. Resmî ya da iş mektupları
3. Mektup biçiminde yazılan başka yazılar:
  - a. Tartışmalar, eleştiriler
  - b. Romanlar, öyküler
  - c. Gezi yazıları
4. Koşuk (Şiir/ Manzum) biçimindeki mektuplar

Düzyazı olarak yazılan mektuplar

1. *Özel mektuplar*: Hemen her konuda yazılabilir. Yakın arkadaşlar, karı-koca, anne-oğul, baba-kız, teyze-yeğen... gibi kişiler arasında iletişimin gerçekleşmesini sağlar. Bu mektupların gizliliği vardır.

2. *Resmî ya da iş mektupları*: Kurumlara işle ilgili yazılan mektuplardır. Kullanılan dil daha resmîdir ve amaç özel mektuplarda olduğu gibi bir iç dökme, kendinden haber verme vb. yerine konuyla ilgili bir bilginin/isteğin iletilmesi esastır. Burada dikkat edilmesi gereken nokta, üst makama yazılıyorsa "arz ederim", ast makama yazılıyorsa "rica ederim" gibi kullanımlardır.

3. *Mektup biçiminde yazılan başka yazılar*: Roman, öykü, şiir, gezi yazıları, tartışma, eleştiriler de mektup biçiminde kurgulanabilir. Ayrıca mektup metin ekleme yöntemiyle de diğer edebiyat türlerini besler. Halide Edip'in *Handan* romanı, Nurullah Ataç'ın *Okuruma Mektuplar* deneme/eleştiri kitabı mektup biçiminde yazılmış diğer türlerden örneklerdir.

Koşuk (Şiir/ Manzum) biçimindeki mektuplar:

Burada şiir biçiminde yazılmış mektuplar söz konusudur. Orhan Seyfi Orhon'un *Sevgiliye Mektup*, Aziz Nesin'in *Atatürk'e Mektup*, Kemalettin Kamu'nun *İzmir Yollarında Son Mektup* şiirleri bu şekilde yazılmış mektuplara örnektir. Aşağıda O. Veli Kanık'ın bu tür bir şiir-mektubu verilmiştir:

Bella,

Bir gazeteci evinde mürekkep bulunamadı.

Bu yüzden mektubumu kurşun kalemle yazmak zorunda kaldım,

özür dilerim.

Benim hakkında İstanbul gazetesinde çıkan yazıdan dolayı

yazdıklarınıza teşekkür ederim.

Bununla beraber beni daha evvel yazılmış yazılardan daha iyi

tanımak mümkündü

Burada, Seza geldiğinden beri, çok güzel vakit geçiriyoruz.

Birkaç defa, Ralfi'ye, Lüküs Hayat operetinden parçalar söyledim.

Bugün de o parçaları tekrar ettim.

Benden, bilhassa bu noktayı yazmamı isteyen Seza'dır.

Bu hafta Ankara'da at yarışları başlıyor.

Belki de kazanırız.

Benimle ortaksınız.

Bir vurgun vurursak haber veririm.

Orhan Veli Kanık

ÖRNEK 1:

Yaşar Nabi Nayır'a

V 20.06.1946

Yaşarcığım,

Mektubunu büyük bir sevinçle aldım. "Varlık Yayınları" serisine başlamağa niyet etmiş olman alkışlara sezadır. Ben de kitabımın bu seriden olarak yayınlanmasından memnuluk duyuyorum.

Kitabım dokuz ile on formadır. Şiirlerin sayısı yüz on kadardır. Kitabın içinde bölüm ve saire olmayıp hayatın tenevvürleri, inişleri, çıkışlarıyla, devamlılığı ve yekpareliği görülecektir. Asgari iki bin basılmasını ve bana yüz nüsha verilmesini istiyorum. Para hususunda ise, kitabın satmak ihtimalinin kuvvetini ve benim bitmek tükenmek bilmez ihtiyaçlarımı göz önünde bulundurarak ona göre

davranmanı çok isterim! Temmuzda olmazsa ağustosta İstanbul'a geleceğim. Şiirlerin çoğu tape edilmiş halindedir.

Varlık'ın adresime gönderilmesini de ayrıca rica edeceğim. Ziya'ya selâmlar. Senin de muhabbet ve hasretle gözlerinden öper, mektubunu beklerim.

C. S. Tarancı

ÖRNEK 2:

Ankara, 24 Kasım 1972

Sayın Ömer Asım Aksoy

Türk Dil Kurumu Genel Yazmanı

Ankara

Gönderdiğiniz ifadeleri okudum. Düzelmeleri gereken kısımları düzelttim veya işaret ettim.

Dikkatle okunursa düzeltmelerimi daha uygun bir şekilde düzeltmeniz için sizi serbest bırakıyorum.

İddiasız dil üzerine görüşlerimi teveccühle karşılamanız benim için değerli bir teşvik olmaktadır.

Size yürekten teşekkür borçluyum.

Dil tarihimizin müstesna çehresi olarak sizi hatırıma naksettim.

Daima başarınızı dilerim,

Gözlerinizden öperim.

İsmet İnönü

Okuma Önerileri

- *Türk Dili* dergisi mektup özel sayısı, XXX, 274, 2. baskı.
- *Hece* dergisi mektup özel sayısı, 2006, sayı 31.
- *Tercüme* dergisi mektup özel sayısı, 1964, MEB Yayınları.
- Kefeli, Emel (2002), *Anlatım Tekniği Olarak Mektup*, İstanbul: Kitabevi.

Dilekçe

Dilekçe de aslında bir resmî/iş mektubu olarak değerlendirilmektedir. Ancak dilekçenin hem günlük yaşamda hem iş hayatındaki öneminden dolayı ve ayrıca mektup bütünlüğü içerisinde konunun akışını kesmemek için dilekçeye ayrı bir başlık açılması uygun görülmüştür. Dilekçe yazımı ile ilgili genel kurallar şöyle sıralanabilir:

- Çizgisiz kâğıda yazılmalı.
- Anlatım açık, net, dolaysız olmalı.
- Hangi kuruma verilecekse o kuruma hitap edilmeli.
- Yazım kurallarına dikkat edilmeli ve elle yazılıyorsa okunaklı olmalı.
- Bir istek ya da dilek öz bir biçimde yansıtılmalı.

- Konuyla ilgili dilekçenin metin kısmında belirtilen ve bilgi olarak sunulan belgeler varsa ekler bölümünde (sol alt köşede), tek tek adları yazılarak belirtilmeli.
- Kâğıdın sağ, sol, üst ve alt kenarlarından boşluklar bırakılmalı; yazılacak metnin uzunluğu/ kısalığı göz önünde tutularak kâğıt kullanılmalı.
- Sağ üst köşeye tarih atılmalı.
- Dileğini, şikâyetini bildiren kişi kendi iletişim adresini, telefon numarasını sol alt köşeye, eklerin üstünde bir yere yazmalı.
- Sağ alt köşeye dilekçeyi yazan kişi adını yazarak imzalamalıdır. İmzalanmayan dilekçeler işleme konulmaz. Tarihsiz dilekçeler de yine kişiye sıkıntılar yaşatabilir.

ÖRNEK:

20.05.2003

Hacettepe Üniversitesi
Türk Dili ve Edebiyatı Bölüm Başkanlığına,
Ankara

Kapsamının genişliği nedeniyle "Abdülhak Hâmit Tarhan'ın Servet-i Fünûn Şairleri Üzerindeki Etkisi" konulu tez çalışmam için bir dönem uzatma süresi talep etmekteyim.

Durumu bilgilerinize sunar, gereğini saygılarımla arz ederim.

İmza
Ad-Soyad

Adres

16

Sözlü Anlatım

Cafer Gariper

Bu bölümde

- ✓ Hazırlıklı ve hazırlıksız sözlü anlatım türleri üzerinde durulacak,
- ✓ Sözlü anlatım türleri örneklendirilecektir.

Araştırınız

1. Üniversitenizde yapılan sempozyum, panel, söyleşi gibi sözlü anlatımın baskın olduğu toplantılardan birine katılıp konuşmaları gözleyiniz ve notlar alınız. Not alırken nelere dikkat ettiğinizi arkadaşlarınızla tartışınız.
2. Topluluk karşısında ilk defa ne zaman konuştuğunuzu hatırlıyor musunuz? Neler hissettiğinizi arkadaşlarınızla paylaşınız.
3. İlginizi çeken bir siyasetçi veya sanatçının konuşmasını gözleyiniz, konuşmacının kendine özgü özelliklerini belirlemeye çalışınız.

Sözlü Anlatım/Konuşma

İnsanlar duygu ve düşüncelerini, isteklerini sözlü veya yazıyla ifade ederler. Yazıdan önce söz vardı. Günlük hayatta iletişim kurmada yaygın biçimde kullanılan anlaşma aracı da sözlü ifadedir. Hayatımızı geniş olarak sözlü iletişim yoluyla düzenleriz. Yaşama alanının değişim ve gelişimi içerisinde topluluk karşısında konuşmalara, hazırlıklı sözlü anlatımlara da ihtiyaç duyulur. Bu tür konuşmalarda zamanla konuşma biçimleri ve uyulması gereken kurallar belirmiştir. Bununla birlikte her şeyden önce konuşmacının topluluk karşısında kendisini konuşma yapacak şekilde hazırlaması gereği vardır.

Konuşma, insanların sahip olduğu en önemli özelliklerden biridir. Güzel ve etkili konuşma işleminin yoluna girmesine ve her alanda başarımıza katkıda bulunur (Tansel 1987: 327). Birçok bilgili ve kabiliyetli insan güzel konuşamadıkları için elde edebilecekleri başarının daha azıyla yetinmek zorunda kalırlar. Buna karşılık bilgili ve yetenekli kimseler söz söyleme sanatını bilmeleri dolayısıyla çevrelerinde etkili olur, başarı kazanır (bk. Casson 1937: 5-6). Ancak iyi bir konuşmacı olmak kolay değildir. İyi bir konuşmacı durumuna gelebilmek için ses terbiyesine, vurgu ve tonlama bilgisine, diksiyon eğitimine ihtiyaç vardır. Ayrıca konuşmanın formuna, yapıldığı zamana ve yere de dikkat edilmesi gerekir. Çünkü söylenen söz, içeriğinden söyleniş biçimine, söylendiği yerden söyleniş amacına kadar bütünlük taşır.

Konuşma, yalnızca birtakım sesleri karşı tarafa iletme değildir. Konuşmada kişinin bütün kişilik özellikleri yansıma alanı bulur. Yapılan konuşmanın güven verici olup olmaması, samimiyeti, konuşmacının sesinde ve hareketlerinde gizlidir. Sözün anlamı yanında konuşan kişinin ses tonu ve vurguları da olaylara ve gelişmelere bakış tarzını, hayat anlayışını yansıtır. İyi bir konuşmacı bütün bunları göz önünde bulundurur.

Konuşmacı her şeyden önce konuşacağı konu hakkında gerekli bilgiye sahip olmalıdır. Sözlerine konuşma yapacağı konuyu ortaya koyarak başlamalıdır. Konuşmasının devamında gerekli ayrıntılara

ve açıklamalara yer vermeli, bitirirken de konuyu toplamalı ve bir yargıya varmalıdır. Sözü gereksiz uzatmak yahut gereken açıklamalarda bulunmamak konuşmanın etkisini azaltır.

Çoğu insan kendini sözlü olarak yazılı olarak ifade ettiklerinden daha başarılı şekilde ifade eder. Bu durum, sözün yaygınlığından ve günlük yaşamın bir parçası olmasından kaynaklanır. Bazı insanlar, etkili sözler, düzgün cümleler, yerinde vurgu ve tonlamalarla dinleyenleri kendilerine bağlar. Fakat sözlü olarak ifade ettiklerini aynı etkiyi uyandıracak biçimde yazamayabilirler. Yazı, ayrı bir çalışma alanıdır. Bazı zamanlar başvurduğumuz yazıya karşılık konuşma, hayatımızın her alanını kaplamış durumdadır. İlişkilerimizi düzenleyebilmek, günlük yaşamımızda ve iş hayatımızda başarılı olabilmek için etkili ve güzel konuşma becerimizi geliştirmeliyiz.

Etkili ve güzel konuşmada şunlara dikkat edilmelidir:

1. Sesin işitilebilmesi,
2. Kelimelerin doğru söylenmesi,
3. Cümlenin düzgün kurulması,
4. Söylenmek istenenin doğru ifade edilmesi,
5. Söylenmek istenenlere uygun kelimelerin seçilmesi,
6. Vurgu ve tonlamanın yerinde yapılması,
7. Konuşmanın mimik ve jestlerle abartıya kaçmadan desteklenmesi,
8. Konuşmanın konu üzerinde toplanması, başka konulara kaymaması,
9. Konuşmanın mantık örgüsünün iyi kurulması, çelişkili ifadelerle yer verilmemesi,
10. İnsanların işitmekten rahatsız olacağı argo ve uygunsuz sözlerin bulunacağı ifadelerle yer verilmemesi.

İyi bir konuşma için bazen bunlar da yetmeyebilir. Çünkü hazırlıksız konuşmaların yanında kimi zaman topluluk karşısında belirli bir bilgi birikimine ve hazırlığa dayanan konuşma da yapmak gerekir. Bu tür konuşmalarla bilgi şölenlerinde, açık oturum-

larda, panellerde, forumlarda, tartışma programlarında karşılaşırsınız. Ayrıca konuşmacının güler yüzü; kıyafetinin temiz, bakımlı ve iyi seçilmiş olması da dinleyiciler üzerinde olumlu etki yaratır.

Burada sözlü anlatıma dayanan konuşma çeşitlerini ele almak doğru olacaktır.

Hazırlıksız Konuşmalar

Günlük hayatımızda iletişim kurarken sıkça başvurduğumuz konuşmalar hazırlıksız konuşmalar içerisinde yer alır. Alışveriş sırasında yaptığımız konuşma, yolda karşılaştığımız bir arkadaşımızla sohbet yahut bir topluluk içerisindeki konuşmalarımız hazırlıksız konuşmalardır. Günlük hayatımızı düzenlememizde bu konuşmaların önemli payı vardır. En basit faaliyetlerimizde bile doğru ve güzel konuşmaya ihtiyacımız bulunmaktadır.

İkili Konuşma

“İnsanlar topluluk hâlinde yaşarlar. Bu toplulukta düşündüklerini, duyduklarını, bildiklerini anlatmak isterler. Çeşitli olayların kendilerindeki akislerini dile getirirler. Bu, insan olmanın bir gereğidir.” (Yavuz vd. 1996: 339). İki arkadaş, meslektaş, eşler, birlikte yolculuk yapan insanlar vb. birbirleriyle sohbet etme ihtiyacı duyarlar. Sohbetinde insanlar birbirlerini daha iyi tanır, dostluklar sohbetlerle gelişir. Sohbet aynı zamanda insanı zenginleştirir. Çünkü insan sohbet sırasında başka insanların bilgi, görgü ve hayat anlayışlarıyla karşılaşır. Başkalarının birikimini tanımak yoluyla kendi görüşlerini, bilgi ve tecrübelerini gözden geçirme şansına kavuşur.

Sohbette söylediğimiz sözlere dikkat etmeliyiz. Karşımızdaki kişiyi rahatsız edecek, bizi küçük düşürecek ifadelerden kaçınmalıyız. Küfürlü, argolu, abartılı sözler konuşmayı sohbet olmaktan çıkarır. Bir süre sonra dinleyeni de rahatsız etmeye başlar. İkili konuşmada dikkat edilmesi gereken bir başka nokta kendi düşüncelerimiz kadar karşımızdaki insanın düşüncelerine de değer vermemizdir. İkili konuşmalarda taraflardan biri konuşur, diğeri hep

dinlemek durumunda kalırsa böyle bir durumda sohbetten değil monologdan söz edilebilir. Kişi, kendi düşüncelerine değer verilmesini bekliorsa başkalarının düşüncelerine de değer vermeyi ve dinlemeyi bilmelidir. Bildiklerini, inandıklarını sesini gereğinden fazla yükseltmeden, sakın bir şekilde karşı tarafa iletmelidir (Yavuz vd. 1996: 339). Kendi düşüncelerinde veya kararlarında hatalı taraflar gördüğünde düzeltme yoluna gitmelidir. Karşımızdaki insan olayları ve olguları bizden daha sağlıklı şekilde kavramış ve değerlendirmiş olabilir.

Grup İçerisinde Konuşma

Grup içerisinde konuşma ikili konuşmadan fazla dikkat ister (Yavuz vd. 1996: 339). Toplulukta bulunan herkesin farklı görüşü ve bakış açısı olabilir. Konuşmacı, diğer konuşmacıların ileri sürdüğü düşünceleri takip etme ve değerlendirme becerisine sahip olmalıdır. Grup içerisinde konuşma keyfi ve gelişigüzel olursa orada sohbetten söz etmek güçtür. Bir yığın laf kalabalığının yarattığı gürültü ortaya çıkar. Oysa grup içinde konuşma bundan farklı olmalıdır. Böyle durumlarda konuşma, daha çok hayat tecrübesi yüksek biri tarafından yürütülür. Sohbetin konulu olması yapılan konuşmaların daha yararlı olmasını sağlar. Belirli bir konu etrafında şekillenmeyen, isteyenini istediği şeyi söylediği konuşmalar pek yarar sağlamaz.

Grup içerisinde konuşmada söz alma şekline ve söz sırasına da dikkat edilmelidir. Bunu yapmak beceri ister. Çünkü istemeyerek de olsa, bir başkasının sözünü kesme yahut bizim sözümüzün kesilmesi durumuyla sıklıkla karşılaşabiliriz. Sözlerin üst üste çakışması hiç de hoş bir ortam sağlamaz. Belki bundan daha fazla özen gösterilmesi gereken yan, başkalarının bize doğru görünmeyen tespit ve görüşlerine karşı takınacağımız tavidir. Bunun tersi de olabilir. Başkaları da bizim tespit ve görüşlerimizi beğenmeyebilir. Önemli olan medeni ölçüler içerisinde eleştirel bakış getirebilmek, düşüncemizi kırıcı olmadan, yanlış anlamlara çekilmesine ortam hazırlamadan, işi kişiselleştirmeden açıkça ortaya koyabilmektir.

Tartışma

“Tartışma, bir konuda ayrı görüşe sahip kimselerin kendi görüşlerini ölçülü bir şekilde savunmalarıdır.” (Yavuz vd. 1996: 339). Her insanın farklı yaşama tarzı, hayat tecrübesi ve bakış açısı vardır. Bu sebeple insanların değişik düşüncelere sahip olması kaçınılmazdır. Tartışmada insanlar medeni ölçüler içerisinde görüşlerini ortaya koymalıdır. Tartışma, yarışa veya kavgaya dönüşmeden yürütülmelidir. Tartışmada kişilerin yarışması, birbirine üstünlük kurması değil, ele alınan konunun veya problemin etraflıca ortaya konması, çeşitli yönlerinin değerlendirilmesi beklenir. Sonunda kavga edenler, bağırıp çağırانlar değil, görüşleri geçerli olanlar, tutarlı düşünceler ile sürenler dinleyiciler üzerinde etkili olur.

Tartışmada ses tonu, el kol hareketleri iyi ayarlanmalıdır. Dikkat edilecek konulardan biri de söz hakkına uymak olmalıdır. Başka konuşmacıların sözünü kesmek, onları alaya almak doğru bir yol olmaz. Söz sırası geldiğinde her katılımcı söyleyeceklerini belirli bir sraya göre açık bir şekilde ifade etmelidir. Konunun uzmanlarınca kuralları çerçevesinde yapılan tartışmalar dinleyicilere önemli katkılar sağlar, bilgilerinin artmasına, bakış açılarının genişlemesine zemin hazırlar.

Hazırlıklı Konuşmalar

Belirli bir amaca yönelik olarak önceden kararlaştırılmış ve planlanmış, nelerden söz edileceği belirlenmiş konuşmalar hazırlıklı konuşmalardır. Bu tür konuşmalar için ön hazırlık gerekir. Bilgi ve belge toplama, yapılacak konuşmayı yazıya geçirme, sorulabilecek sorulara karşı hazırlıklı olma bunlar arasındadır.

Açış ve Takdim Konuşmaları

Çeşitli toplantıların açılışında yapılan konuşmalardır. Açış konuşmasında yapılan toplantının yapılış sebebi, amacı, hedefi, konusu, çerçevesi ve süresi belirtilir. Daha önce benzer toplantılar yapılmışsa onlara değinilir. Gelecekte yapılacak toplantılar hak-

kında bilgi verilir. Kısacası açış konuşması, yapılan toplantıyı dinleyicilere takdim eden, ön bilgi veren konuşmadır.

Açış konuşmasıyla birlikte düşünebileceğimiz bir başka konuşma takdim konuşmasıdır. Açış konuşmasında daha çok yapılan toplantı dinleyicilere tanıtılırken, takdim konuşmasında konu ve konuşma yapacak kişi sunulur. Konu veya kişi ana özellikleriyle kısaca tanıtılır. Takdim edilen konuşmacıysa, yaşamından, çalışmalarından, başarılarından söz edilir. Açış konuşmaları gibi takdim konuşmaları da kısa tutulmalı, övgüde ileri gidilmemeli, abartılı ifadelerden kaçınılmalıdır. Gereksiz övgü dinleyicileri olduğu kadar konuşmacıyı da rahatsız eder.

Açış ve takdim konuşması yapacak olan kişi, daha önce hazırlık ve araştırma yapmalıdır. Sunacağı, takdim edeceği konu veya kişi hakkında yeterli bilgiye sahip olmalıdır. Bunun için de daha önceden gerekli bilgileri not almaya ve onları düzenlemeye ihtiyaç vardır.

Konferans

“Fransızca ‘conférence’ sözcüğünden gelen bu terim, dilimizde başlıca iki kavramı ile yerleşmiştir.

Birincisi, dinleyicilere bilim, sanat, edebiyat vb. konularda bilgi vermek ve açıklamalı anlatıma dayalı konuşma yapmak anlamındadır ve yaygın olarak bu kavramı ile kullanılmaktadır.

İkincisi, diplomatik alanda, uluslararası bir sorunun tartışılması ve incelenmesi amacıyla oluşturulan toplantıdır.” (Parlatır 2001: 293-394).

Bilim adamı, yazar, düşünür ve sanatçıların yahut alanında uzman kişilerin önceden belirlenmiş herhangi bir konuda, toplumun geniş bir kısmını veya bir kısmını ilgilendiren gündemdeki bir konuyu açıklamak ve bilgi vermek veya bir çalışmayı tanıtmak amacıyla kapalı bir salonda ve topluluk önünde yaptıkları konuşmaya konferans adı verilir.

Konferansın amacı, bir düşünceyi, görüşü dinleyicilere aktarmak, onlara benimsetmektir. Bunun için konferansın konusu dinleyicilerin ilgisini çeke-

cek şekilde olmalı, düşünceler bir bütünlük içinde verilmeli, örneklerle ve belgelerle desteklenmeli, dinleyiciyi sıkacak derecede uzun değil açık, anlaşılır ve akıcı olmalıdır (Aktaş-Gündüz 2008: 294).

Konferansı verecek kişi önceden ön hazırlıklarını yapmalı, daha önce konu hakkında ortaya konulan görüşleri gözden geçirmeli, gerekli notları almalıdır.

Konferansta önce konuşmacı dinleyicilere takdim edilir. Konuşmaya, konferansı tertipleyenlere ve dinleyicilere teşekkür ve saygı bildiren, iltifat edici birkaç sözle başlanır. Sonra konu, çerçevesi çizilerek ortaya konulur; konuşmacı, maksadına göre konusunu bir plan çerçevesinde açar, o konudaki farklı görüşleri kırıncı ve tahkir edici olmayan ifadelerle eleştiri süzgecinden geçirir. Bayağı ve argo sözler kullanmaktan kaçınır. Zaman zaman örnekler ve fıkralarla, konuşma tarzını değiştirmesiyle, ses tonuna verilecek iniş ve çıkışlarla dinleyicilerin dikkatini ve ilgisini uyanık tutmaya çalışır (Yavuz vd. 1996: 244).

Konuşmanın dinleyiciler üzerinde etkili olabilmesi için konuşmacı sözlü anlatım tekniklerine uymalı, elindeki notları okumak yerine, onlara gerektiğinde hatırlamak ve konudan uzaklaşmamak için bakmalıdır. Dinleyicilerle göz temasını kaçırmadan söylemek istediklerini ifade etmelidir. Kısa bir konferansta konu gereğince ele alınmayacağı gibi, uzun bir konuşma, konunun dağılmasını ve ilginin azalmasını getirecektir. Bunun için süreye dikkat edilmelidir. Konuşmacı bitirirken yaptığı konuşmayı kısaca özetlemeli, dikkat çekmek istediği konuları vurgulamalı ve dinleyicilere teşekkürle konuşmasını tamamlamalıdır. Konuşmacı, konuşma konusuyla ilgili kendisine yöneltilebilecek sorulara hazırlıklı olmalıdır.

Bilgi Şöleni (Sempozyum)

Bilgi şöleni, bilimsel bir konunun farklı yönlerinin değişik kimseler tarafından belirli program çerçevesinde dinleyicilere sözlü olarak aktarılmasıdır. Bilgi şöleninde ele alınacak konu ve her konuşmacının üzerinde duracağı husus önceden belirlenir. Bunun için konuşmacı, konuşmasını konunun kendisine ve

rilen bölümüne ve zamana göre ayarlamalıdır (Yavuz vd. 1996: 258).

Bilgi şölenine katılan bilim adamları, önceden bir kitapçık içinde oturum yeri, zamanı ve içeriği duyurulmuş olan bildirisini okuyarak oturum başkanının denetiminde tartışmaya açar. Konuşma sonrasında konuya ilgi duyan dinleyicilerin sorularını cevaplandırır. Sempozyumun son gününde düzenleme heyeti başkanı tarafından bütün etkinliklerin genel bir değerlendirilmesi yapılır. Toplantılarda sunulan bildirimler, yapılan tartışmalar ve alınan kararlar, bilimsel değer taşıdığı için basılarak kamuoyuna duyurulur (Aktaş-Gündüz 2008: 308). Bilgi şöleni aynı veya yakın bilim dallarında çalışan, farklı üniversitelerde ve değişik kurumlarda bulunan insanların bir araya gelmesine, düşünce alışverişinde bulunmasına yardımcı olması bakımından da değer taşır. Bu yolla bilim adamları birbirlerinin araştırma ve çalışmalarından haberdar olurlar. Böyle bir durum bilim hayatının gelişmesine katkıda bulunur.

Bildiri (Tebliğ)

Bilimsel konular üzerine, bir topluluk karşısında yapılan konuşmadır. “Bildiri de her şeyden önce aranan nitelik, bilimsel bir yenilik getirmiş olması ve orijinal bir konuyu ele almasıdır. Bunun yanında bildiri, bilinen bir konuya yenilik getirme, değişik görüş ve düşüncelerle yeni tezler ortaya koyma, bu tezleri bilimsel delillerle doğrulama veya bir önceki tezi çürütme gibi özellikleri de bünyesinde taşır.

Bu değerlendirmeye göre, bildiriye kısaca, bilimsel bir konuda yenilik getirmek, orijinal bir buluş ortaya koymak amacıyla kaleme alınmış bir yazı türü olarak tanımlamak yerinde olacaktır.” (Parlatır 2001: 314).

Bildiri, bir topluluk karşısında okunması bakımından konferansla benzerlik gösterir. Ancak, bildirinin dinleyicileri genellikle o konunun uzmanı kişilerden oluşur. Konferans da bilimsel olmakla birlikte öznel ve duygusal konular da yer alabilir. Oysa bildiri nesnel olmak durumundadır. Bildiri sunan kişi metne bağlı kalır. Konferansta konuşmacı

zaman zaman metinden uzaklaşabilir. Konferans tek kişinin konuşmasına dayanırken bildiri genellikle sempozyumlarda belirli bir konu etrafında bir dizi konuşmayla birlikte yer alır. Konferansa göre daha kısadır. Genellikle konuşma on beş yirmi dakika ile sınırlandırılır. Sunulan bildiride ileri sürülen görüşler hakkında soru ve cevaplar yer verilir, tartışmalar yapılır.

Bildiriler uzmanlık dalının gerektirdiği dil, terim ve ifade yapısıyla yazılır. Bildiri, dinleyicilere okunmakla kalmaz, yayımlanmak üzere hazırlanır ve genellikle de yayımlanır.

Anket (Soruşturma)

Toplumı yakından ilgilendiren herhangi bir konuda farklı toplum kesimlerinin düşüncelerini ortaya koymak için, bu farklı kesimlerden kimselere sorulan sorulara ve alınan cevaplara anket ya da soruşturma adı verilir. Ankette şu noktalara dikkat etmek yararlı olur:

1. Konu tespiti,
2. Soruların belirlenmesi,
3. Soru sorulacak kimselerin seçilmesi.

Konunun isabetle tespiti yapılacak anketin başarılı sonuç vermesinde ilk adım olacaktır. Soruların maksada göre belirlenmesi, açık olması ve kısa tutulması alınacak cevapların sağlıklı olmasına yardımcı olur. Soruların yöneltileceği kimseler toplumu yansıtacak şekilde belirlenmelidir. Soruları sadece benzer düşünce ve kanaatlere sahip kişilere yöneltilmek yanıltıcı olur. Ankette önemli olan, bir konu hakkında insanların ne düşündüğünü doğru bir şekilde ortaya çıkarmaktır.

Bugün çok sayıda konu üzerine anket düzenlenebilmektedir. Çeşitli bilim dallarının çalışmalarında anket önemli bir yere sahiptir. İşletmeler ve siyasi organizasyonlar da ankete sıkça başvurur. Altta *Yeditepe* dergisinin yaptığı ankete Edip Cansever'in verdiği cevapları bulacaksınız:

Neler Okuyorlar?

1. Şu sıralarda hangi kitabı okuyorsunuz?
2. En son okuduğunuz kitap üzerine izlenimlerinizi kısaca anlatır mısınız? (Yeditepe)

Edip Cansever:

1. T. S. Eliot'ın *Denemeler*'ini okuyorum.
2. *Milletlerin Karakterleri*'ni okumuştum. Özellikle, "Rus Mistisizmi" bölümü beni çok ilgilendirdi. Doğu insanının temel özelliklerini bilmek, bu özelliklerin oluşumuna, inceliklerine, kökenlerine uzanmak, olumlu etkiler yarattı bende. Doğu dünyasının Batı dünyası içindeki varlığı, bunun etkileyici, ekleyici yanları öteden beri düşündüğüm bir konu. Böylesi aydınlatıcı kitaplar, hele André Siegfried gibi usta bir yazarın elinden çıkmış olursa, çok yararlı oluyor.

Yeditepe, S. 50, 1-15 Kasım 1961

Açık Oturum

"Açık oturum, güncel bir konunun değişik kimseler tarafından farklı yönlerden ele alınması ve bir topluluğa sıra ile ve bir oturum hâlinde aktarılmasıdır. Bazı konular, bazı sosyal fikir ve olaylar bakış açılarına göre yorumlanırlar. Açık oturumlarda bu yorumlar sergilenir. Her zaman tek doğru yoktur, doğrular vardır. Demokrasinin, çok sesliliğin fazileti de buradadır. Önemli olan, doğruların tartışılması, ülke ve toplum için en uygun olanın öne çıkarılmasıdır." (Yavuz vd. 1996: 258).

Açık oturumda her konuşmacı, bildiği, inandığı düşünceleri savunur. Görüşlerinin haklılığını, doğruluğunu, yararlı olduğunu öne sürer. Karşıt görüşlerin geçerli olmayan taraflarını ortaya koymaya çalışır. Bunları kendisine verilen süre içerisinde yapmak zorundadır. Bu süre içinde temel görüşlerini açıkça ve kanıtlarla ortaya koymalı, karşı fikirleri yumuşak ifadelerle tenkit etmelidir (Yavuz vd. 1996: 258).

Açık oturumun sonunda konuşmacılara yeniden söz verilir. Konuşmacılar, ilk turda söyleyemediklerini dile getirerek açık oturumu tamamlarlar. Diğer konuşmacıların görüşlerini eleştirirler. Son olarak oturum başkanı, konuşmacıların tezlerini özetleyerek ve bazı sonuçlar çıkararak oturumu kapatır.

Açık oturum günümüzde belli bir dinleyici kitle-sinin karşısında yapıldığı gibi radyo ve televizyon-larda da yapılmaktadır (Özdemir 1999: 224). Aşağı-da bir açık oturum örneği yer almaktadır:

ÖRNEK 1:

Yaş ve Şiir Üstüne

Sorular: Tomris Uyar

Katılanlar:

Edip Cansever

Cemal Süreya

Turgut Uyar

Tomris Uyar: Konuya şöyle girelim isterseniz. Bir süre önce üçünüz de geniş yankılar uyandıran şiir yazıları yazıyordunuz. Aklıma ilk gelenler, Edip Cansever'in "Mısra İşlevini Yitirdi", Cemal Süreya'nın "Folklor Şiire Düşman", Turgut Uyar'ın "Çıkmazın Güzelliği" başlıklı yazıları. Bunlar o kadar çok yankı yaptı ki, kendileri fikir üretmeyen birtakım eleştirmenler, bu yazılardaki sloganlarla uzun süre geçinebildi. Bugünse, Cemal Süreya dışında şiir üstüne yazan yok içinizde, Cemal de genel olarak edebiyat üstüne yazıyor zaten, özellikle şiir üstüne değil. Bunun nedenlerini nasıl saptayabiliriz, dersiniz?

Edip Cansever: Değindiğin gibi, bazı yargılarımız gerçekten eleştirmenler tarafından kullanıldı, kullanıldı ama eş anlamda kullanılmadı. Sözelimi ben "Mısra İşlevini Yitirdi" dediğim zaman, o gün yazdığım şiire göre, o gün ele aldığım, ürettiğim, türettiğim şiire göre böyle bir çıkış yaptığımı sanıyorum. Gerçi bu çıkış orada bitmiş değil, son yazdığım kitaplarda da "Mısra İşlevini Yitirdi" yargısında direniyorum. Ama çıkışım yanlış anlaşıldı. Mısra işlevini yitirdi, öyleyse, mısra şiirin en küçük birimi olduğuna göre, şiir de işlevini yitirdi gibi kolay yargılara varıldı. Ülkemizde yazıların karşılığı çoğu zaman böyle alınıyor. Yavaş yavaş yazı yazmaktan soğudum. Düzyazıyı çok daha iyi yazanlar var, istediğim birçok şeyi diğer yazılarda buluyorum. Türkiye'de yazılan, Türkiye'yi, Türk ede-

biyatını ilgilendiren yazıları, sözelimi Cemal Süreya'nın yazılarını severek okumuşumdur; her birinde kendime ve topluma yarayan özer, değerler bulmuşumdur.

Tomris Uyar: Yani şu anda, senin, üstünde çok yazmak istediğin, ama başkasının değinmediğini gördüğün bir konu yok mu?

Edip Cansever: Yalnızca şiir düşünüyorum. Biraz da tembellik denebilir, ama şiirden başka hiçbir yazı biçimi beni ilgilendirmiyor artık.

Tomris Uyar: Şimdi de Turgut Uyar'a soralım aynı soruyu...

Turgut Uyar: Edip'in demin söylediklerine katılıyorum. Andığın "Çıkmazın Güzelliği" başlıklı yazım, aslında çıkmazın, çıkmazı zorlamanın insaniliğini, güzelliğini göstermek için yazılmıştı ama bunun yorumu şöyle oldu: Şiir çıkmazdadır, dolayısıyla Turgut Uyar çıkmazdadır. Bu, beni hiçbir şekilde kırmadı. Bu yaştan sonra -gerçekten böyle demek zorundayım- sadece şiir yazmak istiyorum, şiir üzerine düşünmek değil.

Tomris Uyar: Deminki soruyu zorlarsak... Senin bütün bir şiir serüveninden sonra kafanda uyanan, özellikle şiire ilişkin birtakım sorunlara eğilen yazılar okuyabiliyor musun? Yazılanlar yeterli mi?

Turgut Uyar: Hayır, gerçekten değil. Yani şiirin doğrudan kendisine yönelik yazılar görmüyorum ama edebiyatın genelinde çok sağlam yazılar görüyorum.

Tomris Uyar: O zaman Cemal Süreya ayrıcalıklı bir durumda, en azından ayrı bir konumda. Hemen her konuda yazıyorsun Cemal, edebiyata uzaktan ilişkin konular üstüne bile. Bu arada özellikle şiir üstüne yazmamanın nedeni var mı?

Cemal Süreya: Şiir üstüne çok yazdım. Aslında insanın düşünceleri belli. Yani bir yerde tekrara düşüyor çok fazla yazdığı zaman; ama güncelliğe bağlı olarak şiir üstüne de, -bilirim ki, bu, şiir yazmamı, şiirle fazla uğraşmamı önlemiş- öbür sanatlar üstüne de yazmak bana çekici geliyor. Diretiyor zaman zaman. Eskiden, yazmak, geniş araştırmalar yapmak istiyordum, şimdi yeniden onlara dönmek istiyorum. Bakıyorum da, son sıralar, yazı yazmak da bir çeşit şiir yazmak olmuş benim için, bir bakıma onun yerini de tutmuş. Şiir üstüne yazdığım yazılarda, ilk sıralarda hep kendi şiirimi savunduğum ileri sürüldü. Tuhaf bir şekilde, şiirimiz üstüne genel olarak söylemek istediğim şeyler değiştirilmek istendi. Yani Edip'in ve Turgut'un söyledikleri aynen başıma geldi. Sözelimi "Folklor Şiire Düş-

man" yazısının -ki belki 25 yıl önce yazılmıştır- folklorun kötüye kullanılmasından söz ediliyordu. Özellikle Oktay Rifat'ın o dönemdeki şiiri ele alınıyordu. Bu, çarpıtıldı ve folkloru ben düşmanmışım gibi bir sonuç çıkarıldı. Son zamanlarda yine buna değinen, yazıyı bilmedikleri halde, aynı düşünceyi ileri süren arkadaşlar var. Bir, bir buçuk yıldır daha çok şiirle uğraşıyorum, yazı yazmak şimdi bana biraz daha zor geliyor.

Turgut Uyar: Burada katılabilir miyim? Cemal ile benim yazı yazdığımız sıralarda bir şiir savaşı vardı, yeni bir şiir yerleştirilmeye çalışılıyordu. O zaman yazmaya mecbur hissediyorduk kendimizi bir bakıma. Kendi adıma ben öyle hissediyordum. Şimdi öyle bir durum söz konusu değil, özellikle üstüne yazılacak bir şiir ya da şiir gelişimi yok.

Edip Cansever: Benim de değinmek istediğim bir nokta var. Bütün dünya kültürlerini ve edebiyatlarını yakından-uzaktan izleyebilme olanağımız yok. Öncelikle, dilimiz yaygın bir dil değil. Ama ülkemizde bir, bazen birkaç yaygın yabancı dili bilen, eleştirmen ya da inceleme-ci olmayan okurlardan da bir T. S. Eliot çapında deneme yazabilen çıkmadı şimdiye kadar. Diyelim ki bir Lukacs gibi tezler öne süren bir incelemeçi çıkmadı. Bu örnekleri çoğaltabiliriz. Ben de şöyle düşünmüştüm bir zamanlar: böylesine kapsamlı yazılamayacaksa, yazıdan vazgeçmeli dedim ve en iyi bildiğimi -eğer becerebiliyorsam- şiirin daha iyisini yazmayı seçtim.

Tomris Uyar: Burada konu kendiliğinden bir noktaya geldi. Edip Cansever dışında ikiniz çok az ürün veriyorsunuz. Adları 'İkinci Yeni' akımı çerçevesinde birleştirilen şairlerden İlhan Berk'i ve Ece Ayhan'ı da katıyorum. Edip'in yanına hele biraz daha kıdemli şairleri, Sabahattin Kudret Aksal, Necati Cumalı, Fazıl Hüsnü Dağlarca vb.yi göz önünde tutarsak, sizin tutumunuz suskunluk sayılabilir. Nedenleri ne? Türkiye'de sizin şiirlerinizi besleyen kaynakların kurumaya yüz tutması mı?

Turgut Uyar: Şiirin kaynaklarının kuruyacağını hiçbir zaman düşünmedim. Olsa olsa bir doygunluk olabilir ya da şimdiye kadar yazdıklarıyla yetinmek gibi saçma bir duygu olabilir. Biraz da tembelliği katabilirsin (kendi adıma söylüyorum tabii). Ayrıca, bizden daha kıdemli kuşağın yazdıklarının pek parlak olduğunu söyleyemem. Canım istediği zaman, canımın çektiği iyi bir şiir yazmak isterim. O bakımdan kendimi zorlamıyorum.

(...)

Tomris Uyar: Demin Cemal, elli yaşınızı aştığınızı söyledi. Biz de bilmezden geliyorduk.

Edip Cansever: Çoktan aştık, çoktan.

Tomris Uyar: Elli yaşı aşmak, genç ve taze şiir yazmak isteyenler için bir sorun olmasa gerek, ama yaşlandıkça yazılan şiirin insanın yaşamında ayrı bir yeri oluyor mu? Burada "yaşlanma" sözcüğünü yalnızca bir birikime sorumlulukla sahip çıkma olarak kullanmıyorum. Düpedüz, yazarken bir değişiklik oluyor mu?

Turgut Uyar: Şiir yazanda yaşlanmak... Laf olsun diye söylüyoruz, bence böyle bir yaşlanma söz konusu değil. Yirmi yaşında ne kadar heyecanla yazıyordusam, şimdi de aynı heyecanla yazıyorum. Ne var ki elli yıllık bir geçmiş, bende biraz dikkatli olma duygusu yaratıyor. Kendi ustalığımı kullanıp kolaya kaçmak istemiyorum. Elli yaşından sonra da -tekrar söylüyorum- aynı heyecan var, ama daha temkinli bir heyecan.

Tomris Uyar: Daha "az hormonal" bir heyecan mı?

Turgut Uyar: İnsan hormonal etkilerle şiir yazıyorsa, o otuzunda biter.

Tomris Uyar: Belki düşünceye daha çok yaslanılıyor, şiir daha bir damıtılıyor, deneyler gözden geçirilebiliyor demek istiyorum.

Edip Cansever: Kendi deneylerime bakarak, yüzde yüz inanarak söylüyorum. İleri yaşlarda (bunlar değişebilir) şiir daha iyi anlaşılıyor, daha iyi yazılıyor. Bak, birdenbire açık, net bir şey söylemiş oldum. İnsan, yirmi-yirmi beş yaşında sözgelimi, aşk şiiri yazar. Ama aşklar eskidikçe, eskitildikçe, aşkın tortusu insanda daha başka türlü kalır. Yazarken, aşkı gündemden çıkarıp genele götürebilir, daha anlayışlı olur ve o anlayışlı olmanın verdiği filozofça tavrı diyelim, iyi şiire gitmesini kolaylaştırır belki. Nitekim birtakım ustalıklar elde etmiştir zaten, kalemi eline alınca yazabilecek durumdadır, ama bu deneyler birikiminden çıkan şiir daha yoğun olacaktır, inanıyorum.

Tomris Uyar: Cemal Süreya'ya bir sorum var. Son şiirlerinde daha yalın (yalınkat anlamında değil tabii) bir anlatım, dağınık imgelere yer vermeyen bir kurgu göze çarpıyor. Yanılıyorsam, söyle. Bu yalınlık, bilinçli bir arayışın sonucu mu? Yoksa yaşla kendiliğinden varılan bir durulma mı?

Cemal Süreya: Yaşın şaire etkisi, deneylerin çoğalmasıyla, bazı deneylerin anı haline gelmesiyle, bazı anıların geçersizleşmesiyledir. Demin "hormonal" demiştin;

gerçekte burada “memorial” bir durum meydana geliyor. Birkaç yıl önce bir şeyler bitti bende. Bir sürü yönden sağlıklı bir adamım, ama eskiden bir sürü idealim vardı, çok küçük, kişisel idealler; birine yeniden rastlama olasılığı... Bir-iki yıl önce kendi yaşımı düşündüm... Bir de baktım ki, onların yaşı da benim kadar. Hepsi yaşlanmış. İnan olun böyle. Çevirdiğim Gönül ki Yetişmekte’de var. Sonunda kahramanın karşısına ak saçlı biri çıkıyor. Oradaki konuşmalarda adamın öyle bir vazgeçışı var ki... Yani duyguların bazıları ölüyor. Hangileri ama? Küçük hesaplar falan ölüyor. İnsan, daha filozofça bir kişiliğe bürünüyor. Demin şiirimle düşüncem arasındaki kopukluktan söz ettim, on yıl önce bunu söylemezdim; en azından, şu banda söyleyemezdim. İnsan bir hoşgörü kazanıyor, biraz daha düşünceye yaslanıyor. Bu bizim için bir tehlike olabilir mi acaba? Çünkü biz bir duygu şelalesiyle geldik.

Edip Cansever: Ben burada Turgut’a bir soru yöneltmek istiyorum.

Turgut Uyar: Galiba çaktırmadan yaşlılığın övgüsünü yapıyoruz burada. Tabii yaşlanmadık ama!

Cemal Süreya: Olsun yahu. Konuştuğumuza göre bu da bir yaşlanmadır.

Edip Cansever: Bir konuşmamızda Turgut, “İnsan bir yaşa gelince, bazı temel yapıtları örnek alarak bundan modern bir çoğaltmaya geçebiliyor,” demişti. Örnek olarak da Melih Cevdet Anday’ın “Ölümsüzlüğün Ardında Gılgamış” şiirini göstermişti. Benim kafama takıldı bu. Gerçi böyle bir niyetim yok ama...

Cemal Süreya: Burada sözünü kesiyorum. Bence insan, sonradan düşünce şiirine geçebilir. Değişimlere evet, tabii. Evet ama, insan, altmış beş yaşından sonra büyük çelişkilere düşmemeli. Melih Cevdet, ömrü boyunca lirizmle alay etmiş, şimdi lirizm arıyor. Bu, yaşlanmayı hiç istemiyor demektir, doğaya karşı koyuyor demektir. Zaten şiirinden de belli. Tabii ki bir mizah yapıtında da lirizm olabilir, o başka; ama Melih Cevdet “şinanay lirizm” dediği şeye, bir zaman reddettiği lirizme dadanıyor. Bunun için derim ki Allah kimseyi o duruma düşürmesin.

Turgut Uyar: Bizim için tehlikeli olabilir mi? Bu çok önemli. İnsan, kendindeki şiir kaynağının, gücünün tükendiğini belli belirsiz de olsa fark etti mi...

Cemal Süreya: Belki de fark etmez.

Tomris Uyar: Yarıda kalmış bir soruyu tamamlayalım. Demin Oktay Rifat’tan söz açılmıştı Perçemli Sokak’tan

ötürü. İkinci Yeni bağlamında. Bu konuya açıklık getirir misiniz biraz?

Cemal Süreya: Bak. Oktay Rifat, “İkinci Yeni’yi ben kurdum” diyor. İyi de bizim 1950’den sonra çıkmaya başlıyor şiirlerimiz, ama kitap çıkaramıyoruz. Oktay Rifat, Perçemli Sokak’ı 1956’da çıkardı, kitaptaki şiirlerin hemen hiçbirini önceden yayımlanmamıştı. Ve bir ön sözle akımı üstlenmeye kalkıştı. Şimdi Özdemir İnce buna dikkat etmiş. Ben yazdığım bir yazıda “bir yıl önce” diyorum, ama Özdemir hesaplamış üç ay önce oluyor, Yeditepe Şiir Ödülü’nü aldıktan sonra kendisiyle yapılan bir konuşmada “Şiir nedir?” sorusunu şöyle yanıtlıyor Oktay Rifat: “Şiir, halkın sosyal dertlerine deva bulmaktır.” Özdemir’in hesabına göre bundan üç ay sonra da İkinci Yeni akımını kurduğunu ileri sürüyor. Bunu Oktay Rifat’ın takvim yanlışlığına verelim. Demek o şiirleri, önce dergilerde yayımlanan şiirlere, bizimkilere göre yazmış. Üstelik çok mekanik şiirlerdir onlar, tam oturmamıştır.

Turgut Uyar: Ben Forum’da yazmıştım bu konuda. Aynı şeyleri söyledim.

Edip Cansever: Ben de a dergisinde... Şöyle toparlarsak: İkinci Yeni’liği kabul etmiyoruz hiçbirimiz, ama tutalım ki bir an kabul ettik, biz belli bir kuramdan yola çıkmıyoruz ki bu kurama uygun olanı daha önce Oktay Rifat bulmuş olsun. Mantiğa uymuyor. Hepimizin şiiri başka bir şiir, ortak bir kurama bağlayamayız. Peki olmayan bir şey daha önce nasıl yapılabilir?

Cemal Süreya: Şu da geçsin zapta: İnsanın birtakım etkilenebilirliği vardır. Ben kendi adıma Oktay Rifat ile Melih Cevdet’in Türkçe tutumundan etkilendim. Bu da var. Bu iki şair aslında değerli üstadlar, ama gereğinden fazla kişisel politika yapıyorlar ve bugün politikaları artık geçerli değil. Oktay Rifat’ın o günkü sözleriyle, Melih Cevdet’in yazılarından ve tavrından çıkan bazı ipuçları beni yaraladı aslında, onları sevme adına yaraladı.

Edip Cansever: Onları, bizden önce yazdıkları için söz konusu ediyoruz burada. Ama sözünü ettiğin Türkçe tutumu ancak iyi bir şairi etkileyebilir. Sen iyi bir şair olmasaydın...

Cemal Süreya: Canım daha belli değil.

Edip Cansever: Buraya birbirimizi övmeye gelmedik ama yermeye de gelmedik.

Turgut Uyar: Benimki genel bir karşı çıkış. Senin yaptığın bir kadirbilirlik Cemal. Ama kimse dilini başkasından öğrenemez.

Cemal Süreya: Onların Türkçeyi kullanışları, bir bakıma somutlamaları etkilemiş beni demek istiyorum. Sözelimi "Tohum" şiiri. O kitabın genel tutumuna aykırı düşse de.

Turgut Uyar: Hece şiiridir o.

Cemal Süreya: Evet ama bu ustaların Türkçeyi materyalize etmede 1940 kuşağı denen şairlerden çok daha büyük katkıları vardır. Ama şiirsel planda aldığımız zaman... Bakın çok açık konuşuyoruz burada, kardeş gibi; yaşlılık falan dedik ya, yarın ölecekmişiz gibi... Geriye baktığımızda çok eskimiş buluyorum o şiirleri. Yahya Kemal bile eskiliği içinde daha iyi. Çünkü çok spekülative şiirler bunlarınkı.

Tomris Uyar: Aman söylenmedik bir şey kalmasın.

Cemal Süreya: O zaman bu konuşma bizim ölünce yayımlansın da, para etsin bari.

Turgut Uyar: İnsan tabii kendiliğinden yaşlı, önemli şairlerden etkilenebilir ya da dilin nasıl kullanılacağı doğrultusunda etkiler çıkarabilir, ama şiir etkilenme alanı değildir, tam tersine alınan etkilere bir tepkidir.

Cemal Süreya: Bak, bu çok güzel.

Turgut Uyar: Ben de Melih Cevdet'ten, Oktay Rifat'tan etkilendiğimdir ama yapmak istediğim, onların yazdığı'nın tam karşısında bir şiirdi.

Tomris Uyar: Demek ki bir edebiyatçıda -sanatçıda - kendi tutarlılığını, kendi dünyasını kurma adına verdiği savaşta ufak tefek tutarsızlıkları bağışlanır sayıyorsunuz ama sanat anlayışı ya da ideoloji açısından tutarsızlığı, çelişki olarak nitelendiriyorsunuz.

Cemal Süreya: Şöyle diyebilir miyiz Tomris? İnsan, gerici-tutucu bir aşamadan ilerici bir aşamaya geçebilir, ama ilericiden tutucuya dönmesi, yaşla bile açıklanamaz.

Edip Cansever: Hesaplı, planlı sayılır.

Turgut Uyar: İhtidadır, o başka bir şey.

Tomris Uyar: Daha nice söyleşilerde buluşmak üzere hepinize teşekkür ederim. İsterseniz, bir söyleşiyi de özelleştiriye ayıralım.

(*Varlık*, Mart 1983).

Panel

Panel, yapısı bakımından açık oturuma benzer. Bir tür grup tartışmasıdır (Özdemir 1999: 219). Konusunda uzman en az üç konuşmacının katılımıyla yapılır. "Panelin açık oturumdan farkı, bir konunun çeşitli yönlerinin uzmanlar tarafından ele alınarak genişletilmesidir. Açık oturum ise, aynı konuda farklı görüşlere sahip kimselerin tartışmasıdır" (Kavcar, Oğuzkan, Aksoy 2003: 339). Herhangi bir konu, oturum başkanının yöneticiliğinde çeşitli yönleriyle dinleyiciler önünde ele alınır. "Panelde bir gerçeğin ortaya çıkarılması ya da bir sonuç ve karara varılması amaçlanmaz. Seçilen konu üzerinde değişik düşüncelerin ortaya çıkmasına" imkân tanınır. Konuşmacılar, konunun değişik boyutlarının farklı bakış açılarıyla irdelenmesine özen gösterir.

Panel, başkanın konuyu ana hatlarıyla sunmasıyla başlar. Başkan, sıra ile konuşmacılara söz hakkı verir. Konuşmacılar 10-15 dakikalık konuşma süreleri içinde, ele aldıkları konuyu, çeşitli yönleriyle dikkatlere sunarlar (Aktaş, Gündüz 2008: 307). Katılımcılar, açık oturumda olduğu gibi, gerekiyorsa yanlarında, görüşlerini ispatlamak veya desteklemek için birtakım belge, doküman hatta konuşmalarının planını içeren notlar bulundurabilirler. Oturum başkanı panelin sonunda konuşmacıların düşüncelerini özetleyerek kendi düşüncelerini de ortaya koyar. Dinleyiciler de sorular sorar, konu hakkında kendi görüşlerini dile getirirler. Panel, tartışmalı bir anlatım türü olduğu için metinden okumak yerine doğrudan bir konuşma yöntemi benimsenir. Konuşmacılar ve yönetici yeri geldikçe konuşmalarının aralarına fıkralar, espriler serpiştirerek samimi bir ortam oluşturmaya çalışırlar.

Forum

Adını eskiden Romalılarda halk toplantılarının yapıldığı alandan alan forum, toplumu ilgilendiren bir konu veya problem üzerinde bir başkanın denetiminde yapılan konuşmalardır.

Panel ve açık oturuma benzer. Onlardan farkı konuşmaların sonunda dinleyicilerin de tartışmaya ka-

tılıp düşünce ve görüşlerini ifade etmeleridir (Aktaş, Gündüz 2008: 307). Bu sebeple panelin devamı ya da geliştirilmiş türü sayılabilir. Forumun amacı kamuoyunu ilgilendiren bir konuda sadece uzmanların görüşlerine değil dinleyicilerin de düşüncelerine yer vermek, böylece çok sesliliği ve katılımcılığı sağlamaktır.

Forumda oturum başkanının tartışma konusunu iyi bilmesi, tartışmacıları ve dinleyicileri tanınması, kavrayış gücünün yüksek olması, olaylar ve konuşmalar arasında bağ kurabilmesi, konuşmaları özetleyerek sonuçlar çıkarabilmesi, gerektiğinde tartışmayı yatıştırabilmesi gerekir. Oturum başkanından söz vermede konuşmacılara eşit davranması ve konu dışına çıkılmaması için özen göstermesi de beklenir. Forumda konuşmaya dinleyicilerin de katılması, görüşlerini ifade etmelerinin yanında dikkatlerinin canlı tutulmasını da sağlar.

Söylev

Bir topluluğun önünde bir düşünce ve inancı savunmak, savunduğu düşünce ve inancı o topluluğa aşılama amacıyla yapılan konuşma türüdür. Hitabeti, dokusuna duygu ve coşkunun karıştığı bir tür konferans olarak da değerlendirmek mümkündür (Özdemir 1999: 230).

Hitabet sanatı, daha çok söz söyleme serbestliğinin bulunduğu toplumlarda gelişmiştir. Konuşmacı bir konudaki düşüncelerini, duygularını ve heyecanını kendisini dinleyen kişilere aşılama ister. Bunu yapabilmesi için de bazı özelliklere sahip olması gerekir:

“1. İyi bir konuşmacı, kendini dinleyenlere karşı duyarlılık olmalıdır. Onların ilgilerini, tepkilerini göz önünde tutmalıdır.

2. İyi bir konuşmacı, söz söylediği konuda zengin bir bilgi ve düşünce birikimine sahip olmalıdır.

3. İyi bir konuşmacı, söyleyeceklerini amacına uygun bir yönde duygu ve düşünce akışını bozmadan dile getiren kişidir. Bunun için de dinleyicilerini

yakından tanır. Onların düzeyine göre söylevine öz ve biçim kazandırır.

4. İyi bir konuşmacı, konuşmanın akışında ve oluşumunda önemli bir yeri olan fiziksel öğeleri çok iyi bir biçimde kullanmasını bilir. Sesin tonları, dalgalanmalarının yanı sıra tüm jestler, hareketler, duruşlar ve yüz ifadeleri konuşmayı oluşturan öğelerdir. İyi bir konuşmacı, dinleyicileri etkilemek için bunlardan ustalıkla yararlanır.” (Özdemir 1999: 230-231).

Hitabeti konularına göre değişik alt başlıklara ayırmak mümkündür:

Siyasi hitabet: Siyasi ve politik konularda yapılan konuşmalardır. Bu tür konuşmalara genellikle mecliste, seçim meydanlarında, mitinglerde rastlanır.

Askeri hitabet: Komutanların askerleri duygulandırmak, coşturmak, onların kahramanlık ve vatanseverlik duygularını harekete geçirmek için yaptıkları konuşmadır.

Hukuki hitabet: Mahkemelerde görülen davalarla ilgili, farklı hukuk konularında yapılan konuşmalardır. Savcıların ve avukatların yaptığı konuşmalardır.

Dini hitabet: Daha çok havra, kilise ve cami gibi ibadet yerlerinde hatibin yaptığı konuşmadır. İnsanlara doğruluk, güzel ahlâk, yardımlaşma, iyilik duygusu aşılarmaya çalışılır.

Akademik hitabet: Bilimsel toplantılarda, genellikle akademik kurumların açılış ve ödül törenlerinde yapılan konuşmalardır (Özdemir 1999: 230-231).

Söylevin başarısı söylev veren kişinin konuşma yeteneğine, inandırıcılığına ve etkileme gücüne bağlıdır. Altta Mustafa Kemal Atatürk'ün 1927'de verdiği *Nutuk*'tan *Türk Gençliğine Hitap* kısmı yer almaktadır:

ÖRNEK 1:**“Ey Türk Gençliği!**

Birinci vazifen; Türk istiklâlini, Türk Cumhuriyetini ilelebet muhafaza ve müdafaa etmektir. Mevcudiyetinin ve istiklalinin yegâne temeli budur. Bu temel senin en kıymetli hazinendir. İstikbalde dahi seni bu hazineden mahrum etmek isteyecek dahili ve harici bedhahların olacaktır. Bir gün istiklal ve Cumhuriyeti müdafaa mecburiyetine düşersen, vazifeye atılmak için, içinde bulunacağın vaziyetin imkân ve şeraitini düşünmeyeceksin. Bu imkân ve şerait, çok namüsaıt bir mahiyette tezahür edebilir. İstiklal ve Cumhuriyetine kastedecek düşmanlar, bütün dünyada emsali görülmemiş bir galibiyetin mümessili olabilirler.

Cebren ve hile ile aziz vatanın bütün kaleleri zapt edilmiş, bütün tersanelerine girilmiş, bütün orduları dağıtılmış ve memleketin her köşesi bilfiil işgal edilmiş olabilir. Bütün bu şeraitten daha elim, daha vahim olmak üzere, memleketin dahilinde iktidara sahip olanlar gaflet ve dalalet ve hatta hıyanet içinde bulunabilirler. Hatta bu iktidar sahipleri şahsi menfaatlerini müstevlilerin siyasi emelleriyle tevhit edebilirler. Millet, fakr ü zaruret içinde harap ve bitap düşmüş olabilir.

Ey Türk istikbalinin evladı,

İşte bu ahval ve şerait içinde dahi vazifen, Türk istiklalini ve Türk Cumhuriyetini kurtarmaktır. Muhtaç olduğun kudret damarlarındaki asil kanda mevcuttur!”

Münazara

Açık oturuma benzeyen bir tartışma şeklidir. Daha çok okullarda, iki grup öğrenci arasında başvuru bir yoldur. Ortaya atılan bir tezin olumlu ve olumsuz yönleriyle savunulması üzerine kurulur. Bir görüşü her iki yönden görmeye, düşüncüyü düşünceyle çürütmeye yönlendirmesiyle zihin jimnastiği sayılır. Bir görüşün olumlu yanlarının yanında olumsuz yanlarının da savunulmasını getirir. Böylece olaylara ve olgulara iki farklı bakışla yaklaşma yeteneği geliştirilme çabası içinde olunur. Münazaraya katılanlar dinleyicileri etkileyerek kendi savundukları görüşü kabul ettirmeye çalışırlar. Savunulan düşün-

cenin doğruluğu veya yanlışlığından çok savunulmadaki ustalığa bakılarak gruplara onay verilir. Bu durumda geçersiz bir görüşü savunanlar da başarılı olabilir.

Münazarada önce konu seçilir. Üçer kişiden oluşan iki grup oluşturulur. Ekiplerin konuşmalarını değerlendirecek ve puan verecek bir de jüri kurulur. Önceden belirlenen gün ve saate kadar gruplar hazırlanır. İçlerinden başkan ve sözcü seçerler. Savunacakları düşünceleri belirlerler. Önce konuya olumlu bakan ekip, sonra olumsuz bakan ekip söz alır. Birbirlerinin görüşlerini çürütmek için tezler ileri sürerler. Son konuşmalar yapıldıktan sonra ekiplerin etkileme gücüne ve düşüncelerini savunmadaki başarılarına göre jüri değerlendirmesini yapar (Özdemir 1999: 225-226).

- Roman okumak insana yarar mı sağlar zarar mı?
- Turizmin ülke kalkınmasına yararı mı yoksa zararı mı var?
- Bir ülke için kültür varlıkları mı ekonomi mi daha önemlidir?

gibi değişik konular üzerinde münazara yapılabilir. Önemli olan yetişme çağındaki insanların bakış açılarının genişlemesi, birbirleriyle rekabet edebilmesi, olayları ve olguları değişik yönleriyle değerlendirme becerisine ulaşmasıdır.

Münazara,

“Bir izleyici topluluğu karşısında etkili konuşma alışkanlığı kazandırır. Düşünme gücünü geliştirir. Eleştirme gücü kazandırır. Araştırma ve incelemeye yöneltir” (Kavcar vd. 2003: 340). Grup hâlinde hareket etme ve dayanışma becerisini artırır.

Toplum içerisinde yaşayan, diğer insanlarla dil aracılığıyla iletişim kuran, hayatını dil yardımıyla düzenleyen insanın ana dilini doğru, güzel ve etkili bir şekilde kullanması gerekir. Bunun için de vurgu, tonlama ve diksiyondan başlayarak dil kurallarını, konuşma türlerini öğrenmesine ihtiyaç vardır.

Kaynaklar

- Abak, Şaban (2006), "Mektuptan e-Posta'ya", *Hece, Mektup Özel Sayısı* 114/115/116: 106-108.
- Abasıyanık, S. Faik (1990), *Bütün Eserleri I. Semaver - Sarnıç*, 10. b., Ankara: Bilgi.
- Açıkalın, Işıl (1991), "Türk Gençlerinin Yaşıtları Arasında Kullandıkları Konuşma Biçimleri", *Dilbilim Araştırmaları*: 75-78.
- Akatlı, Füsün (1998), *Öykülerde Dünyalar*, İstanbul: Boyut.
- Akı, Niyazi (1989), *Türk Tiyatro Edebiyatı Tarihi I*, İstanbul: Dergâh.
- Akın, Sunay (2007), *Tuncay Terzihanesi*, İstanbul: Çınar.
- Aksal, Sabahattin Kudret (1998), *Denemeler: Konuşmalar, Geçmişle Gelecek ve Başka Yazılar*, İstanbul: YKY.
- Aksan, Doğan (1982), *Her Yönüyle Dil, (Ana Çizgileriyle Dilbilim)*, III. Cilt. Ankara: TDK.
- Aksan, Doğan (1993), *Şiir Dili ve Türk Şiir Dili*, Ankara: Engin.
- Aksan, Doğan (2000), *Türkçenin Söz varlığı*, Ankara: Engin.
- Aksan, Doğan (2004), *Cumhuriyet Döneminden Bugüne Örneklerle Şiir Çözümlemeleri*, Ankara: Bilgi.
- Aksan, Doğan (2006), *Anlambilim*, Ankara: Engin.
- Aktaş, Şerif (1998), *Edebiyatta Üslup ve Problemleri*, 3. baskı, Ankara: Akçağ.
- Aktaş, Şerif (2000), *Roman Sanatı ve Roman İncelemesine Giriş*, 2. baskı, Ankara: Akçağ.
- Aktaş, Şerif, Osman Gündüz (2008), *Yazılı ve Sözlü Anlatım*, Ankara: Akçağ
- Akyüz, Kenan (1995), "Tanzimât Devri Edebiyatı", *Modern Türk Edebiyatının Ana Çizgileri 1860-1923*, İstanbul: İnkılâp, 23-86.
- And, Metin (1970), "Tiyatroda Açık Biçim ve Türk Tiyatrosu Bakımından Önemi", *AÜDTCF Tiyatro Araştırmaları Dergisi* 1: 19-31.
- And, Metin (1977), *Dünyada ve Bizde Gölge Oyunu*, Ankara: İş Bankası.
- And, Metin (1983), *Şair Evlenmesi'nden Önceki İlk Türkçe Oyunlar*, İstanbul: İnkılâp ve Aka.
- Andaç, Feridun (1999), *Öykücünün Kitabı*, İstanbul: Varlık.
- Andaç, Feridun (2000), *Edebiyatımızın Yol Haritası*, İstanbul: Can.
- Anday, Melih Cevdet (1998), *Ölümsüzlük Ardında Gilgamiş: Toplu Şiirleri II*, İstanbul: Adam.
- Arıkan, Rauf (2004), *Araştırma Teknikleri ve Rapor Hazırlama*, Ankara: Asil.
- Aristoteles (1993), *Poetika*, çev: İsmail Tunalı, İstanbul: Remzi.
- Arslan Nihayet (2007), *Türk Romanının Oluşumu, Dış gerçeklik Açısından Bir İnceleme*, Ankara: Phoenix.
- Asena, Orhan (1982), *Ya Devlet Başa Ya Kuzgun Leşe*, Ankara: Devlet Tiyatroları.
- Aslan-Demir, Sema (2008), *Türkçede İsteme Kipliği. Semantik-Pragmatik Bir İnceleme*. Ankara: Grafik.
- Aslan-Demir, Sema (2009), "Martine Irma Robbeets, *is Japanese Related to Korean, Tungusic, Mongolic and Turkic?* Turcologica 64, Harrassovitz Verlag, 2005", *bilig* 48: 255-260.
- Atay, Oğuz (1975), *Bir Bilim Adamının Romanı: Mustafa İnan*, Ankara: Bilgi.
- Austin, John Langshaw (1962), *How to Do Things with Words*, Oxford: Oxford University Press.
- Aydın, Mehmet (2005), "İki Örnek Çerçevesinde Popüler Yayınlar ve Ağız Araştırmaları", *Workshop on Turkish Dialects Orient Institute of the German Oriental Society 18-19 November 2005*, İstanbul.
- Aydın, Mehmet (2008), "Kurmaca Metinlerde Ağız Öğelerinin Kullanımı", *VI. Uluslararası Türk Dili Kurultayı*, 20-25 Ekim 2008, TDK, Ankara [bildiri metni].

- Ayvazoğlu, Beşir (2006), *Ömrüm Benim Bir Ateşti: Ahmet Hâşim'in Hayatı, Sanatı, Estetiği, Dramı*, İstanbul: Kapı.
- Baldauf, Ingeborg (1993), *Schriftreform und Schriftwechsel bei den muslimischen Russland- und Sowjettürken (1850-1937)*, Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Balter, Michael (2004), "Hint-Avrupalıların İzinde", çev. Aslı Zülâl, *Bilim ve Teknik*, Mart 2004 özel eki, 10-11.
- Banguoğlu, Tahsin (2004), *Türkçenin Grameri*, Ankara: TDK.
- Barthes, Roland (1971), "Eleştiri Nedir", çev.: Tahsin Yücel, *Türk Dili* 234, *Eleştiri Özel Sayısı II*: 436-439.
- Benzing, Johannes (1959), "Classification of the Turkic Languages", *PhTF I*, 1-10, Wiesbaden: Steiner.
- Berk, İlhan (1997), *Poetika*, İstanbul: YKY.
- Birand, Hikmet (1999), *anadolu Manzaraları*, Ankara: Tübitak.
- Birsel, Salah (1972), "Anı Üzerine", *Türk Dili* 246, *Anı Özel Sayısı*: 378-397.
- Birsel, Salah (1982), *Hacivat'in Günlüğü*, İstanbul: Ada.
- Bodrogligeti, András (1971), "A Grammar of Mameluke-Kipchak", *Studia Turcica*, ed. Lajos Ligeti, Budapest: Akadémiai Kiadó, 89-102.
- Booij, Geert (2005), *The Grammar of Words, An Introduction to Linguistic Morphology*, Oxford: Oxford University Press.
- Booij, Geert (2006), "Inflection and Derivation", *Encyclopedia of Language & Linguistics*, ed. Keith Brown, Elsevier Ltd., 654-661.
- Buring, Daniel (1997), *The Meaning of Topic and Focus, The 59th Street Bridge Accent*, Routledge: Taylor and Francis Group.
- Bussmann, Hadumod (2002), *Lexikon der Sprachwissenschaft*, dritte, aktualisierte und erweiterte Auflage, Stuttgart: Kröner.
- Bybee, Joan L. (1985), *Morphology: A Study of the Relation Between Meaning and Form*. Amsterdam: John Benjamins
- Candansayar, Selçuk (2009), "Zihnin dili: Ayna nöronlar", *NTV bilim* 5: 49-53.
- Canpolat, Mustafa (1967), "Behcetü'l-Hadâ'ik'in dili üzerine", *TDAY-Belleten* 1967: 165-175.
- Casson, Herbert N. (1937), *Söz Söylemek Sanatı "Rhetorik"*, çev. Ertuğrul Muhsin, İstanbul: Reklâm Basımevi.
- Choi, Han-Woo (2009), *Türkçe, Korece, Moğolca ve Mançu-Tunguzcanın Karşılaştırmalı Ses ve Biçim Bilgisi*, Ankara: TDK (baskıda).
- Comrie, Bernard (1989), *Language Universals and Linguistic Typology*, Second edition, Oxford: Blackwell Publishers.
- Comrie, Bernard (2005), *Dil Evrensellikleri ve Dilbilim Tipolojisi*, çev. İsmail Ulutaş, Ankara: Hece.
- Corballis, Michael C. (2003), *İşaretten Konuşmaya*, İstanbul: Kitap.
- Coşkun, Volkan (2000), "Türkiye ve Özbek Türkçelerinde ğ Sesi", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi* 9: 251-260.
- Crystal, David (1985), *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*, Oxford: Blackwell.
- Crystal, David (1995), *Die Cambridge Enzyklopädie der Sprache*, Frankfurt-New York.
- Crystal, David (2007), *Dillerin Katli*, İstanbul: Profil.
- Crystal, David, (2009), *Language and the Internet*. Cambridge: Cambridge University Pres.
- Çağan, Kenan (2006), "Toplumsal Değişim Metaforu Olarak Mektup", *Hece, Mektup Özel Sayısı* 114/115/116: 92-102.
- Çelebioğlu, Sinem (2007), *Türk Edebiyatında Modern Biyografinin Doğuşu*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- Çotuksöken, Yusuf (1992), *Dil ve Edebiyat Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Cem.
- Demir, Nurettin (2002a), "Türkiye'de Özel Diller", *Yeni Türkiye* 43, *Türkoloji ve Türk Tarihi Araştırmaları Özel Sayısı I*, 422-428.
- Demir, Nurettin (2002b), "Ağız Terimi Üzerine", *Türkbilgi* 4, 105-116.
- Demir, Nurettin (2005), "Talat Tekin ve Dil, Lehçe, Şive Tartışmaları", *Talat Tekin, Makaleler* 3, *Çağdaş Türk Dilleri*, haz. Emine Yılmaz, Nurettin Demir, Ankara: Grafiker, 25-30.

- Demir, Nurettin (2006), “Türkiye’de Dil-Lehçe-Şive-Ağız Tartışmaları”, *Türkiye’de Dil Tartışmaları*, der. Astrid Menz, Christoph Schroeder, İstanbul: Bilgi Üniversitesi, 119-146.
- Demir, Nurettin (2009), “Edebî Metinlerde Ağız Kullanımı Hakkında Bir Ön Çalışma”, *Turcological Letters to Bernt Brendemoen*, Edited by Éva Á. Csátó vd. (The Institute fo Comparative Research in Human Culture.), Oslo: Novus forlag, 97-108.
- Demir, Nurettin, Emine Yılmaz (2002), “Ural-Altay Dilleri ve Altay Dilleri Teorisi”, *Türkler*, c. I, Ankara: Yeni Türkiye, 394-402.
- Demir, Nurettin, Emine Yılmaz (2003), *Türk Dili El Kitabı*, Ankara: Grafiker.
- Demir, Nurettin, Emine Yılmaz (2007), “Uygur Edebiyatı (VIII-XIV. yüzyıl): Nesir”, *Türk Edebiyatı Tarihi 1*, Ankara: TC Kültür Bakanlığı, 154-176.
- Demiray, Kemal (1974), “Tanzimattan Günümüze Değın Mektup”, *Türk Dili, Dil ve Edebiyat Dergisi* 274, *Mektup Özel Sayısı*, 2. baskı, 88-96.
- Dittmar, Norbert (1997), *Grundlagen der Soziolinguistik, Ein Arbeitsbuch mit Aufgaben*, Tübingen: Niemeyer.
- Dino, Güzin (1954), *Tanzimattan Sonra Edebiyatta Gerçekçiliğe Doğru*, Ankara: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi.
- Dixon, R. M. W. (1977), “Where have all the adjectives gone?”, *Studies in Language* 1, 19-80
- Doerfer, Gerhard (1969), “İran’daki Türk Dilleri”, *TDAY-Belleten* 1969: 1-11.
- Doerfer, Gerhard (1998), “Turkic Languages of Iran”, *The Turkic Languages*, eds. Lars Johanson/Éva Ágnes Csátó, London: Routledge, 273-282.
- Doğan, Nuh (2008), “Bir Toplumsal Katman Olarak Sam-sun Pazarcılarının Dil Edimi Üzerine Toplumdilbilimsel İnceleme”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 102-13. http://www.sosyalarastirmalar.com/cilt1/sayi2/sayi2pdf/dogan_nuh.pdf.
- Doğan, Şerife (1993), “Otobiyografi ve Anı Korelasyonunda Anlatıcı ve Protagonist Özdeşliği Üzerine”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi X/1*, Temmuz: 105-114.
- Doğan, Şerife (1995), “Kurgu ve Gerçek Arasında Bir Tür: Günce. Sonnenhang’da Bir Yılın Güncesi”, *Littera Edebiyat Yazıları* 6: 92-100.
- Dwyer, Arienne M. (1998), “The Turkic strata of Salar: An Oghuz in Chaghatay clothes?”, *Turkic Languages* 2: 49-83.
- Eckmann, János (1988a), “İslâmî Orta Asya Türk Edebî Dilinin Özellikleri”, *Türk Dünyası Araştırmaları* 1988: 1-9.
- Eckmann, János (1988b), *Çağatayca El Kitabı*, çev. Günay Karaağaç, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi.
- Eker, Süer (2005), *Çağdaş Türk Dili*, Ankara: Grafiker.
- Eker, Süer (2007), “Modern Türk Yazı Dillerinin Oluşumu”, *Türk Edebiyatı Tarihi 1*, Ankara: TC Kültür Bakanlığı, 628-642.
- Elverskog, Johan (1997), *Uygur Buddhist Literature*, (Silk Road Studies I), Brepols: Turnhout:
- Enginün, İnci (1991), *Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları*, İstanbul: Dergâh.
- Enginün, İnci (2003), *Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatı*, İstanbul: Dergâh.
- Enginün, İnci, Zeynep Kerman (2008), *Günlüklerin Işığında Tanpınar’la Başbaşa*, İstanbul: Dergâh.
- Eray, Nazlı (1986), *Eski Gece Parçaları*, İstanbul: Adam.
- Ercilasun, Bilge (2004), *Servet-i Fünûn’da Edebî Tenkit*, Ankara: Akçağ.
- Erdem, Mevlüt (2004), “Zamirler Anlamlı Kelimeler midir Yoksa Görevli Kelimeler mi?”, *Türk Dili* 641: 444-449.
- Erden, Aysu (1998), *Kısa Öykü ve Dilbilimsel Eleştiri*, Ankara: Gündoğan.
- Ergin, Muharrem (1998), *Edebiyat ve Eğitim Fakültelerinin Türk Dili ve Edebiyatı Bölümleri İçin Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Bayrak.
- Erkman-Akerson, Fatma (2007), *Türkçe Örneklerle Dile Genel Bir Bakış*, Genişletilmiş yeni baskı, İstanbul: Multilingual.
- Eyüboğlu, Sabahattin (1974), *Sanat Üzerine Denemeler*, İstanbul: Cem.
- Feraizcizade Mehmet Şakir (1974), *Evhâmî*, (Yeniden düzenleyen Cevdet Kudret), İstanbul: Varlık.

- Forster, Edward Morgen (1985), *Roman Sanatı*, 2. baskı, çev. Ünal Aytür, İstanbul: Adam.
- Fromkin, Victoria, Robert Romdan (1993), *An Introduction to Language*, Harcourt Brace College Publishers.
- Fuat, Memet (1962), “Günlük Konusunda”, *Türk Dili* 127, *Günlük Özel Sayısı*: 434-435.
- Fürüzan (2003), *Balkan Yolcusu*, İstanbul: YKY.
- Gabain, Annemarie von (1988), *Eski Türkçenin Grameri*, çev. M. Akalın, Ankara: TDK.
- Gordon, Raymond (2005), *Ethnologue: Languages of the World, Fifteenth edition*. Dallas, Tex.: SIL International (online version).
- Gökalg Alpaslan, Gonca (2006), “Modern Edebiyatta Sözlü Kültür Etkileri”, *Türk Edebiyatı Tarihi* III, Talat Sait Halman vd., Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 393-410.
- Gökdayı, Hürriyet (2006), “Takısız Ad Tamlamaları”, *Turcology in Turkey, Selected Papers*, ed. Nurettin Demir, Emine Yılmaz, Szeged: Studia Uralo-Altaica, 243-242.
- Göksel, Aslı, Celia Kerslake (2005), *Turkish, A Comprehensive Grammar*, London: Routledge.
- Grayson, J. H. (2006), “Korean”. *Encyclopedia of Language & Linguistics*, ed. Keith Brown Oxford: Elsevier Ltd., 236-238.
- Graddol, David, Jenny Cheshire and Joan Swann (1994), *Describing Language*, Buckingham-Philadelphia: Open University Press.
- Guzev, Viktor (1990), “Die Denkmäler des Osmanisch-Türkischen in nicht arabischen Schrift”, *Handbuch der Türkische Sprachwissenschaft*, Teil I, Hrsg. von György Hazai, Budapest: Akadémiai Kiadó, 63-73.
- Günay, Doğan (2004), *Dil ve İletişim*, Multilingual Yay., İstanbul.
- Günyol, Vedat (2004), *Uzak Yakın, Bölük Pörçük Anılar*, İstanbul: Dünya Kitapları.
- Gürsel, Nedim (2003), *Bir Avuç Dünya*, İstanbul: Doğan Kitap.
- Halliday, Michael A. K. (1985). *An introduction to functional grammar*. London, Baltimore: Edward Arnold.
- Halman, S. Talat (1962), “Yaşadıkça Yazılan”, *Türk Dili Günlük Özel Sayısı*, 127: 436-437.
- Harvey, W. J. (1966), *Character and the Novel*, Ithaca, New York: Cornell University Press.
- Haslett, Beth (1990), “Social Class, Social Status and Communicative Behavior”, *Handbook of Language and Social Psychology*, New York: Jony Wiley & Sons, 329-360.
- Haspelmath, Martin (2002), *Understanding Morphology*, London: Arnold.
- Holden, C. (2004), “İlk Nasıl Konuştuk?”, çev. Zeynep Tozar, *Bilim ve Teknik*, Mart 2004 özel eki, Ankara: Tübitak, 4-6.
- Huddleston, Rodney D. (1984), *Introduction to the Grammar of English*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Hudson, Richard Anthony (1996), *Sociolinguistics*, Cambridge: Cambridge University Press.
- İleri, Selim (2005), *Nâm-ı Diğer Kaptan*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- İmer, Kamile (1998), *Türkiye’de Dil Planlaması: Türk Dil Devrimi*, Ankara: Kültür Bakanlığı.
- İrepoğlu, Gül (2009), *Fiyonklu İstanbul Dürbünü, Giysilerin Penceresinden*, İstanbul: Doğan Kitap.
- Johanson, Lars (1977), “Bestimmtheit und Mitteilungsperspektive im türkischen Satz”, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, Suppl. III: 2, 1186-1203.
- Johanson, Lars (1989), “Substandard und Sprachwandel im Türkischen”, eds. Günter Holtus & Edgar Radtke, *Sprachlicher Substandard II, Standard und Substandard in der Sprachgeschichte und in der Grammatik*, Tübingen: Niemeyer, 83-112.
- Johanson, Lars (1993), “Rümî and the birth of Turkish poetry”, *Journal of Turkology* 1: 23-37.
- Johanson, Lars (1998), “The History of Turkic”, *The Turkic Languages*, eds. Lars Johanson, Éva Ágnes Csátó, London and New York: Routledge, 81-125.
- Johanson, Lars (2003), “Türk Dünyası’nın Sınırları”, Nurettin Demir, Emine Yılmaz, *Türk Dili El Kitabı*, Ankara: Grafiker, 233-246.

- Johanson, Lars (2004a), "Türkisch", *Variationstypologie / Variation typology*, ed. Thorsten Roelcke, Berlin: de Gruyter, 919-944.
- Johanson, Lars (2004b), "Güney Sibiry Türk Dillerinde Adlar ve Sıfatlar", çev. Sema Aslan, *bilig* 29: 1-27.
- Johanson, Lars (2006), *Türk Dili Haritası Üzerinde Keşifler*, çev. N. Demir, Ankara: TDK.
- Johanson, Lars (2007), *Türk Dili İlişkilerinde Yapısal Etkenler*, çev. N. Demir, E. Yılmaz, genişletilmiş 2. baskı, Ankara: Grafiker.
- Johanson, Lars, Éva Ágnes Csató (1998), *The Turkic Languages*, London and New York: Routledge.
- Kafka, Franz (1999), *Dönüşüm*, çev. Ahmet Cemal, 8. baskı, İstanbul: Can.
- Kaplan, Erdinç (1999), *Bir Edebi Tür Olarak Mektup ve Türk Edebiyatındaki Yeri*, Mersin Üniversitesi SBE Yüksek Lisans Tezi.
- Kaplan, Mehmet (1976), *Türk Edebiyatı Üzerine Araştırmalar I*, İstanbul: Dergâh.
- Kaplan, Mehmet (1979), *Hikâye Tahlilleri*, İstanbul: Dergâh.
- Kaplan, Mehmet (1987), *Tevfik Fikret: Devir-Şahsiyet-Eser*, İstanbul: Dergâh.
- Kaplan, Mehmet (1992), *Âliye Mektuplar*, İstanbul: Dergâh.
- Kaplan, Ramazan (1988), *Cumhuriyet Dönemi Türk Romanında Köy*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Karaağaç, Günay (2008), *Türkçe Verintiler Sözlüğü*, Ankara: TDK.
- Karahan, Leyla (1999), *Türkçede Söz Dizimi*, Ankara: Akçağ.
- Karal, Enver Ziya (1978), "Osmanlı Tarihinde Türk Dili Sorunu", *Bilim Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe*, Ankara: TTK, 7-97.
- Karasar, Niyazi (2004), *Bilimsel Araştırma Yöntemi*, Ankara: Nobel.
- Katamba, Francis (1993), *Morphology*, London: The Macmillan Press Ltd.
- Kavcar, Cahit, Ferhan Oğuzkan, Özlem Aksoy (2003), *Yazılı ve Sözlü Anlatım*, Ankara: Anı.
- Kavruk, Hasan (1998), *Eski Türk Edebiyatında Mensur Hikâyeler*, İstanbul: MEB.
- Kefeli, Emel (2002), *Anlatım Tekniği Olarak Mektup*, İstanbul: Kitabevi.
- Kempson, Ruth M. (1996), *Semantic Theory*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Koçak, Sevinç (1998), *Yazın Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Dil Derneği.
- Korkmaz, Ramazan (2002), *Scholarly Depth and Accuracy: Lars Johanson Armağanı*.
- Korkmaz, Ramazan (2004), (ed.) *Yeni Türk Edebiyatı El Kitabı (1839-2000)*, Ankara: Grafiker.
- Korkmaz, Zeynep (1968), "Eski Bir Kudurî Çevirisi", *Bilimsel Bildiriler* 1966, Ankara: TDK, 225-231.
- Korkmaz, Zeynep (1972), "Selçuklular Çağı Türkçesinin Genel Yapısı", *TDAY-Belleten*, 17-34.
- Korkmaz, Zeynep (1974), "XI-XIII. yüzyıllar arasında Oğuzca", *TDAY-Belleten*, 41-48.
- Korkmaz, Zeynep (1995a), "Kaşgarlı Mahmud ve Oğuz Türkçesi", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, c. I, 241-253, Ankara: TDK.
- Korkmaz, Zeynep (1995b), "XI-XIII. Yüzyıllar Arasında Oğuzca", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, c. I, 268-273, Ankara: TDK.
- Korkmaz, Zeynep (1995c), "Selçuklular Çağı Türkçesinin Genel Yapısı", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, c. I, 274-286, Ankara: TDK.
- Korkmaz, Zeynep (1995d), "Dil Kültür İlişkisi", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, c. I, Ankara: TDK, 667-678.
- Korkmaz, Zeynep (2006), "Türkiye Türkçesindeki Gramer Çalışmaları ve Bu Çalışmaların Günümüzdeki Durumu", *TDAY-Belleten* (2002/I), 41-60.
- Kornfilt, Jaklin (1997), *Turkish*, London and New York: Routledge.
- Köktürk, Şahin (2006), "Halk Edebiyatında Mektup", *Hece, Mektup Özel Sayısı* 114/115/116: 48-66.
- König, Güray (1990), "Türkçede Sen/Siz Adıllarının İkinci Tekil Şahıs İçin Kullanımına Toplumdilbilimsel Bir Yaklaşım", *IV. Dilbilim Sempozyumu Bildirileri*, haz. Sumru Özsoy, Hikmet Sebüktekin, İstanbul: Boğaziçi.

- Kudret, Cevdet (1965), *Türk Edebiyatında Hikâye ve Roman I*, İstanbul: Varlık.
- Kudret, Cevdet (1967), *Türk Edebiyatında Hikâye ve Roman II*, İstanbul: Varlık.
- Kudret, Cevdet (1980), *Örneklerle Edebiyat Bilgileri II*, İstanbul: İnkılâp.
- Kudret, Cevdet (1990), *Türk Edebiyatında Hikâye ve Roman III*, İstanbul: İnkılâp.
- Kundera, Milan (1989), *Roman Sanatı*, çev. İsmail Yerguz, İstanbul: Afa.
- Kutlu, Ayla (2006), *Zaman da Eskir*, Ankara: Bilgi.
- Külebi, Cahit (1985), *Bütün Şiirleri*, İstanbul: Adam.
- Labov, William (1972), "The study of language in its social context", *Sociolinguistic Patterns*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Lakoff, G, Johnson (2005), *Metaforlar: Hayat, Anlam ve Dil*, çev.: G. Y. Demir, İstanbul: Paradigma.
- Levend, Ağâh Sırrı (1972), *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*, 3. baskı, Ankara: TDK.
- Levend, Ağâh Sırrı (1989), "Divan Edebiyatında Hikâye", *TDAY-Belleten* 1967, Ankara: TTK, 71-117.
- Lewandowski, Theodor (1994), *Linguistisches Wörterbuch* 1-3, 5. Auflage, Heidelberg, Wiesbaden: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Lewin, Roger (2008), *Modern İnsanın Kökeni*, Ankara: Tübitak.
- Lewis, Bernard (1984), *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, 2. baskı, çev. Metin Kıratlı, Ankara: TTK.
- Lewis, Geoffrey (2000), *Turkish Grammar*, Oxford: Oxford University Press.
- Lewis, Geoffrey (2004), *Trajik Başarı, Türk Dil Reformu*, İstanbul: Gelenek.
- Linke, Angelika, Markus Nussbaum, Paul R. Portman (1996), *Studienbuch Linguistik*, 3. unveränderte Auflage, Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- Lyons, John (1983), *Sprache*, Übersetz von Christoph Gutknecht, München: Beck.
- Lyons, John (2005), *Linguistic Semantics: An Introduction*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Mazıoğlu, Hasibe (1985), "Divan Edebiyatında Hikâye", *Doğumunun Yüzyüncü Yılında Ömer Seyfettin*, Ankara: AKM.
- Menz, Astrid (1999), *Gagausische Syntax, Eine Studie zum kontaktinduzierten Sprachwandel*, *Turcologica* 41, Wiesbaden: Harrassowitz.
- Menz, Astrid (2003), "Slav Dillerinin Gagauzcaya Etkisi", *bilig* 24/2003: 23-45.
- Milroy, James (1992), *Linguistic Variation & Change*, Oxford: Oxford University Press.
- Moran, Berna (1983), *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış I*, İstanbul: İletişim.
- Moran, Berna (1990), *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış II*, İstanbul: İletişim.
- Moran, Berna (1994), *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış III*, İstanbul: İletişim.
- Mutluay, Rauf (1976), *50 Yılın Türk Edebiyatı*, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Mutluay, Rauf (1977), *Edebiyat Bilgileri*, İstanbul: Gerçek.
- Mutluay, Rauf (1979), *100 Soruda Edebiyat Bilgileri*, İstanbul: Gerçek.
- Nazım, Hikmet (tarihsiz), *Memleketimden İnsan Manzaraları*, İstanbul: Ararat.
- Naci, Fethi (1981), *100 Soruda Türkiye'de Roman ve Toplumsal Değişme*, İstanbul: Gerçek.
- Naci, Fethi (1992), "Kasımptaları", *Roman ve Yaşam Eleştiri Günlüğü* 3, 1991-1992, İstanbul: Can, 209-212.
- Naci, Fethi (1999), *100 Yılın 100 Türk Romanı*, İstanbul: Adam.
- Necatigil, Behçet (1983), *Bile/Yazdı-Yazılar: Bütün Eserleri* 5, *Düzyazılar* 1, İstanbul: Cem.
- Necatigil, Behçet (1991), "Turgut Uyar", *Edebiyatımızda İsimler Sözlüğü*, İstanbul: Varlık.
- Nettle, Daniel, Suzanne Romaine (2002), *Kaybolan Sesler*, çev. Harun Ö. Turgan. İstanbul: Oğlak Bilimsel Kitaplar.
- Nutku, Özdemir (1985), *Dünya Tiyatrosu Tarihi I*, İstanbul: Remzi.
- Okay, Orhan (1992), *Cumhuriyet Devri Hikâye ve Romanı*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi.
- Okay, Orhan (2004), "Mektup-Türk Edebiyatı", *İslam Ansiklopedisi*, c. 29, İstanbul: Diyanet Vakfı, 17-18.

- Okay, Orhan (2006), "Mektuba, Mektuplaşmaya ve Kartpostala Dair", *Hece, Mektup Özel Sayısı* 114/115/116: 30-36.
- Oktay Rifat (2007), *Bütün Şiirleri II*, İstanbul: YKY.
- Olgun, İbrahim (1972), "Anı Türü ve Türk Edebiyatında Anı", *Türk Dili Dergisi* 246, *Anı Özel Sayısı*: 403-427.
- Orhan Veli (1991a), *Bütün Şiirleri*, İstanbul: Adam.
- Orhan Veli (1991b), *La Fontaine'in Masalları-Nasreddin Hoca Hikâyeleri*, İstanbul: Adam.
- Önertoy, Olcay (1984), *Cumhuriyet Devri Türk Roman ve Öyküsü*, İstanbul: İş Bankası.
- Özçalışkan, Şeyda (1994), "Kadın ve Erkeklerin Küfür Kullanımı Üzerine", *Dilbilim Araştırmaları* 1994: 274-287.
- Özdemir, Emin (1972), "Anı ve Anı Dilimiz Üzerine", *Türk Dili Dergisi* 246, *Anı Özel Sayısı*: 398-402.
- Özdemir, Emin (1981), *Yazı ve Yazınsal Türler*, İstanbul: Karacan.
- Özdemir, Emin (1999), *Sözlü-Yazılı Anlatım Sanatı (Kompozisyon)*, İstanbul: Remzi.
- Özkan, Mustafa (2000), *Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi*, İstanbul: Filiz.
- Özkan, Nevzat (tarihsiz), *Türk Dilinin Yurtları*, Ankara: Akçağ.
- Özön, Mustafa Nihat (1936), *Türkçede Roman*, İstanbul: Remzi.
- Özön, Mustafa Nihat (1963), "Türk Eleştirisine Bir Bakış", *Türk Dili* 142, *Eleştiri Özel Sayısı I*: 549-559.
- Özyetgin, Melek (1996), *Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiglerin Dil ve Üslup İncelemesi*, Ankara: TDK.
- Palmer, F. Robert (1981), *Semantics*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Pamuk, Orhan (1998), *Benim Adım Kırmızı*, 3. baskı, İstanbul: İletişim.
- Parla, Jale (1990), *Babalar ve Oğullar, Tanzimat Romanının Epistemolojik Temelleri*, İstanbul: İletişim.
- Parla, Jale (2000), *Don Kişot'tan Bugüne Roman*, İstanbul: İletişim.
- Parlatır vd. (2001), *Türk Dili ve Kompozisyon Bilgileri*, İstanbul: Yargı.
- Parlatır, İsmail (2006), "Gazeteci Şinasi", *Tanzimat Edebiyatı*, Ankara: Akçağ, 79-83.
- Pennisi, E. (2004), "'Dil'lerle Konuşmak", çev. Elif Yılmaz, *Bilim ve Teknik*, Mart 2004 özel eki, Ankara: Tübitak, 8-9.
- Peyami, Safa (1987), *Yalnızız*, 8.b., İstanbul: Ötügen.
- Pinker, Steven (1996), *Der Sprachinstinkt, Wie der Geist Sprache bildet*. München: Knauer.
- Poppe, Nicholas (1924), "Die tschuwassischen Lautgesetze", *Asia Major* 1: 775-782.
- Pustet, Regina (2006), "Adjectives", *Encyclopedia of Language & Linguistics*, ed. Keith Brown, Oxford: Elsevier Ltd., 60-63.
- Ramstedt, G. J. (1957), *Einführung in die altaische Sprachwissenschaft I. Lautlehre*, Helsinki: Soumalais-Ugrilainen Seura.
- Robbeets, M. Irma (2005), *Is Japanese Related to Korean, Tungusic, Mongolic and Turkic?* Wiesbaden: Harrassowitz.
- Rooth, Mats (1996), "Focus", *The Handbook of Contemporary Semantic Theory*, ed. Shalom Lappin, Oxford: Blackwell.
- Sacks, Oliver (2001), *Sesleri Görmek*, çev. Osman Yener, İstanbul: YKY.
- Sadoğlu, Hüseyin (2003), *Türkiye'de Ulusçuluk ve Dil Politikaları*, İstanbul: Bilgi Üniversitesi.
- Saussure, Ferdinand de (1998), *Genel Dilbilim Dersleri*, çev. Berke Vardar, Ankara: Om.
- Schacter, Paul, Timothy Shopen (1985), "Parts-of-speech systems", *Language Typology and Syntactic Description*, ed. Timothy Shopen, Cambridge: Cambridge University Press, 3-61.
- Schott, Wilhelm (1841), *De lingua Tschuwaschorum*, Berlin: Veit.
- Schönig, Claus (1997-1998), "A new attempt to classify the Turkic languages 1-3", *Turkic Languages* I-1, 1997: 118-161; I-2, 1997: 262-277; II-1, 1998: 130-151.
- Schönig, Claus (1998), "Bemerkungen zum Fu-yü-Kirgisischen", *Bahşı Ögdisi, Klaus Röhrborn Armağanı*, haz. Jens Peter Laut, Mehmet Ölmez, Freiburg-İstanbul: Simurg.

- Selen, Nevin (1979), *Söyleyiş Sesbilimi, Akustik Sesbilim ve Türkiye Türkçesi*, Ankara: TDK.
- Searle, John (2000), *Söz Edimleri*, çev. Levent Aysever, Ankara: Ayraç.
- Seyidoğlu, Halil (2003), *Bilimsel Araştırma ve Yazma El Kitabı*, geliştirilmiş 9. baskı, İstanbul: Güzem Can.
- Sokullu, Sevinç (1993), *Türk Tiyatrosunda Komedyanın Evrimi*, Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Sophokles (1993), *Antigone*, çev. Sabahattin Ali, Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Strahlenberg, Philipp Johann von (1730), *Das nord-und östliche Theil von Europa und Asia*, Stockholm.
- Strauss, Johann (2000), “Konuşma”, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Yaşamak*, der. François Georgeon, Paul Dumont, çev. Maide Selen, İstanbul: İletişim, 307-386.
- Stump, Gregory T. (2001), “Inflection”, *The Handbook of Morphology*, eds. Andrew Spencer, Arnold M. Zwicky, London: Blackwell, 13-43.
- Süreya, Cemal (2000), *Sevda Sözleri: Bütün Yapıtları-Şiirler*, İstanbul: YKY.
- Şanal, Mustafa, Savaş Karagöz (2006), “Türk Eğitim Tarihi İçerisinde Kayseri Zincidere Köy Muallim Mektebi ve Faaliyetleri”, *Millî Eğitim* 172, Güz 2006, 183-202.
- Şerbak, Aleksandr Mihayloviç (1953), “K istorii uzbekskogo literaturnogo yazıka drevnego perioda”, *Gordlevskiy-Festschrift*, Moskau, 317-323.
- Şen, Meryem (2006), “Bölgesel Ağzılara Karşı Tutumlar”, *Türkiye’de Dil Tartışmaları*, der. Astrid Menz, Christoph Schroeder, İstanbul: Bilgi Üniversitesi, 185-208.
- Şener, Sevda (1991), *Dünden Bugüne Tiyatro Düşüncesi*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi.
- Şener, Sevda (1998), *Cumhuriyet’in 75.Yılında Türk Tiyatrosu*, Ankara: İş Bankası.
- Şener, Sevda (2001), *Yaşamın Kırılma Noktasında Dram Sanatı*, Ankara: Dost.
- Şimşir, Bilal (1992), *Türk Yazı Devrimi*, Ankara: TTK.
- Taner, Haldun (1992), *Gözlerimi Kaparım Vazifemi Yaparım*, Ankara: Bilgi.
- Taner, Refika, Asım Bezirci (1981), *Edebiyatımızda Seçme Hikâyeler*, İstanbul: AbeCe.
- Tanen, Deborah (1990), *You Just Don’t Understand: Women and Men in Conversation*, Ballantine: William Morrow & Co.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi (1956), *19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, 2. baskı, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi (1969), *Beş Şehir*, İstanbul: Derghah.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi (2005), *Edebiyatımız Üzerine Makaleler*, İstanbul: MEB.
- Tansel, Fevziye Abdullah (1987), *İyi ve Doğru Yazma Usûlleri III*, İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı.
- Tarancı, Cahit Sıtkı (1987), *Bütün Şiirleri*, İstanbul: Can.
- Tekerek, Nurhan (2001), *Popüler Halk Tiyatrosu Geleneğimizden Çağdaş Oyunlarımıza Yansımalar*, Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Tekin, Şinasi (1992), “Eski Türkçe”, *Türk Dünyası El Kitabı, II. Cilt Dil-Kültür-San’at*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Tekin, Talat (1990), “A New Classification of the Chuvash-Turkic Languages”, *Erdem* 5, Ocak 1989 (13): 129-139.
- Tekin, Talat (1993), *Japonca ve Altay Dilleri*, Ankara: Doruk.
- Tekin, Talat (1995a), *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler*, Ankara: Simurg.
- Tekin, Talat (1995b), *Orhon Yazıtları: Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk*, İstanbul: Simurg.
- Tekin, Talat (2003a), *Makaleler I. Altayistik*, yay. Emine Yılmaz, Nurettin Demir, Ankara: Grafiker.
- Tekin, Talat (2003b), “Zetacism and Sigmatism in Proto-Turkic”, *Makaleler I. Altayistik*, yay. Emine Yılmaz, Nurettin Demir, Ankara: Grafiker, 1-37.
- Tekin, Talat (2005), “Ataç’ın Dilciliği ve Tilcikleri”, *Makaleler 3, Çağdaş Türk Dilleri*, haz. Emine Yılmaz, Nurettin Demir, Ankara: Grafiker, 67-75.
- Tepeli, Yusuf (1999), *Halit Ziya’nın Mai ve Siyah’ta Yaptığı Sadeleştirme Üzerine Bir İnceleme*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi.

- Tietze, Andreas (1990), "Der Einfluss des Türkischen auf andere Sprachen (Die Veröffentlichungen seit etwa 1950)", *Handbuch der türkischen Sprachwissenschaft, Teil I*, Hrsg. György Hazai, Akadémiai Kiadó, Budapest, 119-145.
- Timurtaş, Faruk Kadri (1994), *Eski Türkiye Türkçesi*, İstanbul: Enderun.
- Tindall, William York (1962), *The Literary Symbol*, third printing, Bloomington: Indiana University Press.
- Tokel, Dursun Ali (2003), "Divan Edebiyatında Eleştiri", *Hece, Eleştiri Özel Sayısı*: 15-47.
- Trask, Robert Lawrence (1995), *Language: The Basics*, London: Routledge.
- Trask, Robert Lawrence (1997), *A Student's Dictionary of Language and Linguistics*, London: Arnold.
- Trask, Robert Lawrence (1999), *Key Concepts in Language and Linguistics*, London: Routledge.
- Trudgill, Peter (2000), *Sociolinguistics: An Introduction to language and society*, London: Penguin Books.
- TDK, *Büyük Türkçe Sözlük*, <http://tdkterim.gov.tr/bts/>.
- TDK (2006), *Yazım Kılavuzu 2006*, Ankara: TDK.
- Türkbal, Aydın (2003), *Bilimsel Araştırma Yöntemleri ve Yazma Teknikleri*, İstanbul: Aktif Yayınları.
- Uçman, Abdullah (2003), "Tanzimat ve Servet-i Fünûn Dönemi Türk Edebiyatında Eleştiri", *Hece, Eleştiri Özel Sayısı*: 48-70.
- Uğurlu, Mustafa (2003), "Türkiye Türkçesinde "Bakış" ("Aspektotempora")", Nurettin Demir, Emine Yılmaz, *Türk Dili El Kitabı*, Ankara: Grafiker, 247-258.
- Uluğlar, Emine Bilge (2006), *1918-1928 Yılları Arası Türk Edebiyatında Hatıra Türü*, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- Uygur, Nermi (2004), *Eşekler, İkindiler, Yetişmişler* İstanbul: YKY.
- Uzun, Nadir Engin (2006), *Biçimbilim: Temel Kavramlar*, İstanbul: Papatya.
- Uzuner, Buket (1992), "Öz yaşamım ve Kendim", *Gündoğan Edebiyat*, 2, Yaz: 33-37.
- Wardhaugh, Ronald (1998), *An Introduction to Sociolinguistics*, Oxford: Blackwell.
- Yahya Kemal (1992), *Kendi Gök Kubbeimiz*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı.
- Yakıcı, Ali vd. (2004), *Türkçe-1 Yazılı Anlatım*, Ankara: Bilge.
- Yalçın, Alemdar (2001), *Anadolu Ezgisi*, Ankara: Akçağ.
- Yavuz Kemal, Kazım Yetiş, Necat Birinci (1966), *Üniversite Türk Dili ve Kompozisyon Dersleri*, İstanbul: Bayrak.
- Yakup, Abdurishid (2007), "Uygur Edebiyatı (VIII-XIV. yüzyıl): Nazım", çev. Emine Yılmaz, *Türk Edebiyatı Tarihi I*, Ankara: Kültür Bakanlığı, 130-153.
- Yetkin, Suut Kemal (1962), "Günlük Üzerine", *Türk Dili* 127, *Günlük Özel Sayısı*: 432-433.
- Yetkin, Suut Kemal (1965), *Günlerin Getirdiği*, İstanbul: Varlık.
- Yetkin, Suut Kemal (1969), *Şiir Üzerine Düşünceler*, İstanbul: Varlık.
- Yıldırım, Dursun (1976), "Türk Edebiyatında Fıkra Türü", *Türk Edebiyatında Bektaşî Tipine Bağlı Fıkralar*, Ankara: Kültür Bakanlığı, 1-13.
- Yıldırım, Faruk, B. Tahir Tahiroğlu (2006), "İnternette Türkçe Kullanımı Sorunu", *Türkçenin Çağdaş Sorunları*, yay. Gürer Gülsevin, Erdoğan Boz, İstanbul: Divan, 293-309.
- Yılmaz, Emine (2007), "Ana Türkçede Kapalı e Ünlüsü", *Turcology in Turkey*, Szeged: Studia uralo-altaica 47, 521-539.
- Yule, George (1996), *The Study of Language*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Yule, George (2005), *Pragmatics*, Oxford: Oxford University Press.